ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COLLOQUES SCIENTIFIQUES
Volume XXXIX
CLASSE DES SCIENCES HISTORIQUES
Volume 10

LES ILLYRIENS ET LES ALBANAIS

SERIE DE CONFERENCES TENUES
DU 21 MAI AU 4 JUIN 1986

Reçu à la VIIe séance de la Classe des sciences historiques, le 1er octobre 1986, à la base du rapport de *Milutin Garašanin,* membre de l'Académie et des auto-rapports des auteurs eux-mêmes.

Rédacteur
MILUTIN GARAŠANIN
membre de l'Académie

BEOGRAD 1988

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ
Књига XXXIX
ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА
Књига 10

ИЛИРИ И АЛБАНЦИ

СЕРИЈА ПРЕДАВАЊА ОДРЖАНИХ
ОД 21. МАЈА ДО 4. ЈУНА 1986. ГОДИНЕ

Примљено на VII скупу Одељења историјских наука, од 1. октобра 1986, на основу реферата академика *Милутина Гарашанина* и аутореферата самих аутора.

Уредник
академик
МИЛУТИН ГАРАШАНИН

БЕОГРАД 1988

СКЕН:

Логофет Владе
и
Теодор Анагност

Издаје

Српска академија наука и уметности

Лектор за српскохрватски језик

Милан Одавић

Лектор за француски језик

Мирослава Милошевић

Технички уредник

Јелка Поморишац

Коректор

Гордана Родић

Тираж 3.000 примерака

Штампа

ГРО „Култура“, ООУР „Радиша Тимотић“
Београд, Обилићев венац 5

YU ISBN 86-7025-040-3

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

УВОД УРЕДНИКА

Књига „Илири и Албанци" обухвата пет расправа наших научника, чланова Српске академије наука и уметности, у којима су третирани проблеми порекла и настанка Илира, исто тако и Албанаца, у вези са чим су коришћени материјали археологије, лингвистике и историје, посебно значајни у оквиру решавања питања појаве Албанаца, њиховог формирања и њихове улоге током средњег века.

Сви ови радови били су приказани у циклусу предавања „Илири и Албанци" који је Међуодељенски одбор за проучавање Косова, у сарадњи са Одељењем историјских наука САНУ, организовао у времену од 20. маја до 5. јуна 1986. године. Нека предавања прочитана су као интегрални текст расправа које се овде објављују, друга су (посебно предавања М. Гарашанина и Ф. Папазоглу), приказана у целини али се у публикацији појављују у већем обиму.[1]

Расправе које се овом приликом објављују сумирају резултате истраживања појединих аутора о овим питањима. Резултати до којих су аутори доспели често су различити у детаљима, али у основи се уклапају без обзира на различити коришћени материјал и дуги временски распон који је у њима обрађиван. Отуда је и било могуће да се, поштујући све разлике у мишљењима о појединим детаљима, изведу и закључци који су формулисани на крају књиге. Тиме се, без сумње, показује да објективни и акрибични став у решавању ових проблема пружа могућност за озбиљну критику и солидну дискусију оних гледишта која су, унапред утврђена, основ историјских интерпретација, какве се, по правилу, налазе у научним публикацијама Албаније и које, хтело се то или не, добијају колико непријатан, толико и непожељан политички призвук.

---

[1] Из књиге је изостао једино текст предавања проф. Јована Ковачевића, *Албанија и суседне земље од VII до IX века*, који аутор намерава да штампа у посебној публикацији. Питање групе некропола типа Комани, коју је особито Ковачевић обрађивао у својој расправи, са довољно детаља је продискутовано у студији Владислава Поповића.

Из тога разлога текстови свих расправа објављују се паралелно двојезично, како би се о проблемима, о којима се у последње време све чешће дискутује, добила потпунија слика и могао створити објективнији суд.

На почетку књиге објављује се и уводна реч академика Антонија Исаковића којом је била отворена серија јавних предавања у Академији.

Милутин Гарашанин

AVANT-PROPOS DU RÉDACTEUR

Ce livre comprend 5 études de chercheurs, membres de l'Académie serbe des Sciences et des Arts. Elles se rapportent aux problèmes des origines et de la formation des Illyriens, de même que des Albanais, en se basant sur les données de l'archéeologie, de la linguistique, de l'histoire, particulièrement importantes pour le problème de l'apparition des Albanais, de leur formation et de leur rôle au Moyen-Age.

Toutes ces études ont été présentées dans les conférences publiques intitulées »Les Illyirens et les Albanais« et que la Commission pour l'étude du Kosovo et la Section des sciences historiques de l'Académie avaient organisées du 20 mai au 5 juin 1986. Certaines de ces conférences représentaient le texte intégral des études présentées, plusieurs vue la longueur du texte, (surtout celles de M. Garašanin et de F. Papazoglu) en sont des extraits.[1]

Les études que nous publions ici représentent les résultats des recherches entrepirses par les auteurs sur les sujets traités. Ces résultats diffèrent parfois dans leurs détails. Les conclusions coïncident toutefois dans leur ensemble, malgré les sources différentes et le vaste espace de temps auquel se rapportent ces travaux. C'est de ce fait qu'il a été possible de formuler, à la fin du volume, certaines conclusions d'ordre général, on respectant toutes les différences que nous venons de mentionner. C'est-là une preuve de l'objectivité et de l'acribie dont les auteurs ont fait preuve dans leurs ouvrages, preuve qui permet une critique et une discussion bien documentée de certains points de vue établis d'avance, comme c'est le cas le plus souvent dans les publications albanaises, points de vue qui, nous sommes les premiers à le regretter, comportent en soi une note politique malencontreuse et indésirable.

---

[1] Le texte de l'étude du prof. Jovan Kovačević, *L'Albanie et les pays voisins du VIIme au IXme siècle,* sera publié par l'auteur dans une monographie. Le problème des nécropoles du type Komani, traité par Kovačević, a été discuté ici dans l'étude du prof. Vladislav Popović.

C'est pour cette raison que le texte intégral de toutes nos études apparaît en serbo-croate et en français. Celà permettra au lecteur étranger de ce faire lui-même un tableau complet et objectif sur des problèmes qui au cours des dernières années se trouvent de plus en plus à la page des discussions scientifiques.

Le texte des études est précédé des paroles d'introduction prononcées par le vice-président de l'Académie lors de l'ouverture du cicle de conférences publiques où elles avaient été présentées.

Milutin Garašanin

УВОДНА РЕЧ АКАДЕМИКА АНТОНИЈА ИСАКОВИЋА

У одсуству генералног секретара који је изненада, пословима Академије, морао да напусти Београд, пало ми је у задатак, што чиним са задовољством, да отворим ову серију предавања на тему *Илири и Албанци*.

Проблемима Илира и Албанаца, њиховог порекла, настанка и њихове повезаности одавно се баве више наука и са разних аспеката прилазе и покушавају да тај давнашњи историјски чвор расплету и научно објасне. О томе су много писали, па и полемисали бројни познати и угледни научници како код нас тако и у другим земљама. Поред све пажње која се с правом посвећује овим проблемима, потреба да се овом серијом предавања започне, и дође до много опширније научне публикације, наметнула се и из других разлога. У питању је дуготрајна и упорна кампања која се из Албаније води против наше земље и са њом повезани догађаји на Косову о којима овде нема потребе више говорити: све нам је добро знано. Али се примећује: у ту кампању све више од стране непријатеља Југославије увлачи се и наука. Траже се научни и историјски аргументи за оправдање већ унапред постављених националистичких и политичких циљева. То наравно не значи да се целокупна албанска наука и њени резултати истраживања имају одбацити, особито када се поставља дуго дискутовано питање Илира и Албанаца. Међутим, несумњива је чињеница да албанска наука, потпомогнута на жалост и неким научним радницима са Косова, често некритички приступа тумачењу научних чињеница, представљајући их једнострано, прећуткујући неке од њих а стављајући у први план друге, како би нашла оправдања за политичке аспирације и заоштравање односа. Ставови албанске науке документовани на овај начин објављују се и на страним језицима и чине приступачним светској научној јавности.

У тој ситуацији наметнула се потреба, да Српска академија наука и уметности стане у одбрану научне објективности и акрибије. Стога ће у овој серији предавања бити углавном изнета сва достигнута истраживања до сада о Илирима и њиховој

могућој повезаности са Албанцима, на основу бројних научних истраживања, уз критичку анализу свих постојећих мишљења и ставова, као и критичку оцену значајне и богате научне грађе која данас стоји на расположењу. Сва одржана предавања, као један мали Зборник биће објављена на српском и француском језику.

Овим предавањима и публикацијом желимо једино да задато питање Илири и Албанци, које се на многим местима удаљило од научне објективности и истине, вратимо у праве научне токове и оквире. То је дужност наше Академије пред нашом и светском јавношћу и науком.

PAROLES INTRODUCTIVES DU VICE-PRÉSIDENT DE L'ACADÉMIE A. ISAKOVIĆ

En l'absence du secrétaire général de l'Académie que les engagements inattendues ont obligé de quitter Beograd, j'ai le plaisir d'ouvrir cette série de conférences sous le titre *Les Illyriens et les Albanais.*

Les questions de l'origine, de la formation et des liens rattachant les Illyriens aux Albanais sont depuis longtemps déjà l'objet des études entreprises dans plusieurs sciences et de différents aspects dans le but d'élucider autant que possible ce problème historique discuté depuis bien des années. Beaucoup de savants renommés de Yougoslavie et de l'étranger se sont occupés de ces questions dans de nombreux textes et des polémiques. Outre tout l'intérêt consacré avec justice à ces problèmes, le besoin de commencer avec cette série de conférences pour aboutir à une publication scientifique plus large, s'est avéré indispensable également pour d'autres raisons. Il est question d'une campagne obstiné et durable menée en Albanie contre notre pays et des événements suffisamment connus en rapport avec ce pays dans la région de Kosovo dont nous n'allons pas parler ici. Ces faits sont sans doute bien connus. On remarque toutefois de plus en plus la tendance des ennemis de la Yougoslavie d'attirer dans cette campagne les représentants de la science. On s'ingénie en Albanie à apporter des arguments scientifiques et historiques à des buts politiques et nationaux fixés d'avance. Celà ne signifie certes pas que l'on doit rejeter d'emblée toute la science albanaise et les résultats de ses recherches, surtout dans le cas du problème des Illyriens et des Albanais. Il n'en est pas moins vrai que la science albanaise, soutenue malheureusement par certains chercheurs de Kosovo, aborde souvent les faits scientifiques sans esprit critique indispensable, en les présentant d'une manière unilatérale, en passant sous silence certains faits et en insistant sur d'autres, le tout dans le but d'obtenir des arguments pour les aspirations politiques et la dégradation des relations entre nos deux pays.

Les points de vue de la science albanaise, documentés de cette manière, sont souvent publiés également en langues étrangères. Ils deviennent de ce fait accessibles au public scientifique mondial.

C'est pour ces raisons que l'Académie serbe des Sciences et des Arts s'est trouvée obligée d'entreprendre la défense de l'objectivité et de l'acribie scientifique. Cette série de conférences présentera donc nos connaissances actuelles sur les Illyriens et leur rapport possible avec les Albanais à la base de nombreuses recherches scientifiques, et une évaluation critique des documents disponibles, importants et nombreux. Toutes les conférences seront publiées dans un recueil en serbo-croate et en français.

Le seul but que nous nous sommes posé par ces conférences et cette publication est de ramener l'étude de la question des Illyriens et des Albanais dans le cadre réellement scientifique dont elle s'est éloignée sur beaucoup de points. C'est un devoir de notre Académie envers la science et l'opinion publique yougoslave et mondiale.

НАСТАНАК И ПОРЕКЛО ИЛИРА

МИЛУТИН ГАРАШАНИН

Већ више од једног века разне научне дисциплине баве се проучавањем најстаријих историјски посведочених становника старог Балкана на рубу класичног грчког и римског света: Илира, Трачана, Дачана (Дако-Мизијаца) и неких других групација, њиховог карактера, порекла и процеса формирања. У току тог дугог временског распона био је допринос појединих међу њима различит, већ према степену развоја науке и богатству расположиве и прикупљене грађе. Тако су се овим питањима раније бавиле античка историја и лингвистика, којима се нешто касније прикључују археологија и антропологија. Такође треба истаћи да су интерпретације које су даване научној грађи за све ово време, не једном, биле под утицајем сувремених идејних токова и политичких тежњи, што је ишло на штету акрибичности проучавања и закључака. У вези са тим треба поменути да је још увек у овим проучавањима најмањи допринос антропологије: тек сразмерно касно ова је наука превазишла погрешни концепт којим се раса, као биолошка категорија, изједначавала са појмом народа и језика. Поред тога, упркос све ширим истраживањима поуздано прикупљена антрополошка грађа још увек је недовољна за спровођење широких проучавања и упоређивања података у простору и дијахроно, што је битан предуслов за потпуније коришћење научних резултата.[1]

[1] С обзиром на ову ситуацију, антрополошки материјал неће бити узиман даље у обзир у расправљању о пореклу и настанку Илира.

СКРАЋЕНИЦЕ — ABREVIATIONS

Vojvodina — *Starije gvozdeno doba Vojvodine i njegove veze sa drugim područjima i susednim oblastima,* Simpozijum 10—13. septembra 1979, Нови Сад 1981.

God. CBI — *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja,* Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

CAH — *Cambridge Ancient History,* 2, Ed. Cambridge, Vol. I, 1970; Vol. III, 1982.

Пре приступања обради постављених проблема, потребно је учинити неке основне примедбе које су везане за методолошка питања. Шта заправо ваља подразумевати под Илирима и аналогно томе Трачанима, Дачанима и др.? Иако делом различита, мишљења и дефиниције углавном се при њиховом одређивању служе термином „народ“, што би у смислу могућем за услове античког периода значило већи број мањих (пре свега племенских) сродних заједница настањених на одређеној територији и повезаних међу собом сродношћу или заједништвом језика, духовне (обичаји, веровања, предања) и делом материјалне културе, код којих постоји свест оваквог заједништва. Формирање ових „народа“ по правилу је транспоновано у далеку прошлост, добрим делом чак до неолитског доба. При томе није вођено рачуна о чињеници да формирање народа захтева и одређени постигнути степен друштвеног развоја зависан од одговарајућих економских основа. Такви предуслови нису могли постојати у неолитском периоду, чије се друштво заснива на развијању примитивне земљорадње и почецима сточарства. Оног момента када је достигнут степен неолитског друштва, постојеће заједнице су у основи задовољавале своје потребе сопственим средствима и производњом. Тиме се искључују интензивни уски контакти из којих произилазе веће групације у смислу оних које се овде обележавају као народи. Настанак народа представља, према томе, један дуг и сложен процес културног, друштвеног и економског развитка у току неколико етапа. Током тог процеса, разним диференцијацијама, прегруписавањима, распадањем и поновним интеграцијама разних претходних заједница долази и до форме ширег заједништва на једном већем подручју. Такав процес одвијао се током енеолита, бронзаног доба и периода прелаза

Србија	— М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије* I—II, Београд 1973.
PJZ	— *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Sarajevo, Tom III, 1979; tom IV, 1982.
Prendi, *Bronzezeit*	— M. Prendi, *Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien*, Prähistorische Archäologie Südosteuropas Bnd. I, Berlin 1982.
Romaja	— N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *Praistorijska Romaja*, Arheološko društvo Jugoslavije, Dissertationes et monographiae XVII, Beograd 1975.
Сахрањивање	— Научни скуп: *Сахрањивање код Илира* (10—12. маја 1976), Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, књига 2, Београд 1979.
Simpozijum I	— *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 1, Sarajevo 1964.
Simpozijum II	— *Simpozijum: Iliri u rimsko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2, Sarajevo 1966.

на гвоздено доба. У томе периоду током првог миленија пре н.е., када нам о Илирима и другим становницима старог Балкана податке пружају и писани извори, процес се може сматрати завршеним. Тада се и може говорити о тим заједницама које се обично називају народима. То, међутим, не значи да треба занемарити проучавање процеса њиховог стварања, основе њиховог настанка и токове њиховог формирања. Напротив, таква проучавања, праћење етногенезе које је због неколиких злоупотреба у последње време код нас примано са неоправданом резервом, умногоме доприноси расветљавању проблема друштвених и економских структура, њихових међусобних односа и развоја, познавању и разумевању каснијих збивања. Остаје, међутим, отворено питање у којој се мери код оваквих заједница може говорити о постојању свести о заједништву? Ово чак изгледа мање вероватно. Довољно је указати на расцепканост и честе сукобе разних група које историчари називају племенима, савезима племена или чак народима, као што су Аутаријати и Ардијеи, који иначе такође припадају илирској заједници. На ово питање указало је неколико југословенских истраживача, као А. Бенац, Ф. Папазоглу, Б. Човић, а посебно М. Суић, који подвлачи аграфски карактер и јако развијени локализам старих Илира.[2] Извесна свест о заједништву могла је настати можда тек са формирањем илирске државе (аналогно томе и других држава староседелаца) — натплеменске организације која у себи садржи елементе државности. Али је и тада та свест морала бити веома лабилна, ако се узме у обзир брза пропаст државе краља Генција под ударцима Римљана као и услови мира које победници диктирају, а који иду за тим да, давањем неједнаких привилегија разним племенима и градовима из састава Генцијеве државе, још више потпире постојеће супротности и нетолеранцију.[3] Отуда и изгледа оправдано за Илире и, аналогно томе, друге становнике старог Балкана термин народ заменити са „етничка група“ (или групација), односно етнокултурна група, како то предлаже Бенац.[4]

Иако се проблемима настанка и порекла Илира бави више наука, најзначајније доприносе у том смислу донеле су лингвистика и археологија. Античка историја, која би у том погледу требало да буде најпрецизнија, располаже ограниченим бројем писаних сведочанстава забележених често из друге руке или са недовољним познавањем локалних прилика, те стога некад и контрадикторним, у којима се такође стварни догађаји могу мешати са легендом и митом. Отуда лингвистика и археологија, својим методама покушавају да, што је могуће више, прошире,

---

[2] A. Benac, *O identifikaciji ilirskog etnosa*, God. C.B.I. XI, 1973, 93, 107, особ. 101; B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 111 и д. Уп. нап. 20.

[3] М. Гарашанин, *Историјска и археолошка разматрања о илирској држави*, Глас САНУ CCLX, 1974, 23—25.

[4] А. Бенац, loc. cit.

допуне и објасне оне скромне основе које су нам сачуване у изворима античке историје.

Већ од времена када је Ф. Боп (Bopp) установио постојање индоевропског језичког заједништва (1816) и када је А. Шлајхер (Schleicher) створио своју теорију језичког стабла („Stammestheorie"), половином прошлог века, тачно је оцењена и припадност Илира породици индоевропских језика. О њиховом настанку, односно издвајању из те породице развило се становиште које одговара општим теоретским поставкама о постанку и ширењу индоевропских језика. Дуго времена, делом до наших дана, водећа решења тражена су у дифузионистичким теоријама: Индоевропљани постоје на једној одређеној територији — „прадомовини" („Urheimat"), као јединствен индоевропски „пранарод" („Urvolk") са својим прајезиком („Ursprache"), за који се компаративна лингвистика трудила да га реконструише. Из прадомовине која је тражена у разним подручјима — иранска висораван, евроазијске степе, средња и северна Европа — расули су се по свету („индоевропска дијаспора") носиоци појединих индоевропских језика или група језика, који су у прадомовини били већ формирани.[5] При томе одмах треба истаћи да се и у овом случају појам „народ" дефинише без обзира на друштвене и економске структуре и пројицира у прошлост у којој није било услова за постојање оваквих заједница. У тражењу „прадомовине" посебно се заложила археологија, особито немачки археолози Г. Косина (G. Kossinna) са својом школом и К. Шухарт (C. Schuchardt).[6] Полазећи од тадашњег стања праисторијске археологије — праисторија југоисточне Европе и севернопонтског подручја била је, када је реч о оним периодима током којих се одвијао процес формирања великих етничких и језичких групација, слабо истражена и делом сасвим непозната — они су се ослонили на расположиву грађу северне и средње Европе. Приписујући, углавном из истих разлога, нарочито велику старост неолиту северне Европе, што се каснијим истраживањима и напредовањем праисторије показало као нетачно, прадомовину Индоевропљана лоцирали су на подручју северне Немачке, Јутланда и дела Скандинавског полуострва, тамо где се касније лоцирају Германи који су стога, по њима, и најчистији Индоевропљани. Из овог подручја, по њима, носиоци већ формираних праоблика језика и језичких група Индоевропљана раширили су се миграцијама на разна подручја евроазијског света до оних области које касније постају њихова домовина. Тако је Косина претпоставио 11 таквих миграција, делом примарних, из саме прадомовине, делом секундарних, из других области до којих су

[5] За ове теорије уп. одличан преглед код Bosch-Gimpera P., *El problema indoeuropeo*, Mexico 1960.

[6] G. Kossinna, *Usrpsrung und Verbreitung der Germanen in vor und frühgeschichtlicher Zeit*, 2 Aufl., Leipzig 1936, passim; Schuchbardt C., *Alteuropa, Kulturen, Rassen, Völker*. Berlin und Leipzig 1941, passim.

најпре били доспели. Археолошке доказе за овакве миграције Косина налази у формалним и по правилу случајним сличностима извесних елемената материјалне културе, истргнутих из целине свог археолошког контекста, и повезиваним међу собом без обзира на непремостиве разлике у простору и времену које издвајају поједине овакве елементе. Примера ради, сличност у систему украшавања грнчарије Мондсе (Mondsee) групе у алпском простору око почетка друге хиљаде година пре н.е., са много старијим појавама у неолиту северне Европе с једне и са системом знатно касније декорације геометријске керамике Грчке с друге стране, послужила му је као доказ да носиоци Мондсе групе представљају Грке на пролазу из индоевропске прадомовине до њихове историјске територије. Илире, пак, Косина је сместио на простору западно од Одре, у Источној Немачкој, Мађарској, Аустрији и до Босне, где би се они били населили у бронзано доба долазећи из нордијске прадомовине.[7] Нарочити значај приписиван је области Лужице и њеној култури бронзаног доба (Lausitzer Kultur), због сличности у грнчарији са појавама, раширеним крајем бронзаног доба у деловима Карпата и Паноније, а које су се донекле рашириле и на Балканско полуострво. Касније се показало да се ове појаве не могу довести у везу са лужичком културом. Истим методом послужио се и Шухарт, долазећи међутим до нешто друкчијих закључака. За њега Илири у гвоздено доба насељавају данашњу Мађарску и Аустрију, али се шире и на југ преко Балканског полуострва до Македоније. Носиоци средњоевропске неолитске културе, комплекса са тракастом грнчаријом, коме је Шухарт неоправдано приписивао и винчанску групу, били би Праилири који су индоевропеизирани продором и освајањима индоевропских Илира из нордијске прапостојбине. Ову тврдњу Шухарт је поткрепио са неколико судова винчанске групе, који, само у облику, показују сличност са керамиком неких група средње Немачке, за које данас знамо да су знатно млађе од поменутих винчанских налаза.[8]

Својим теоријама, које су данас одбачене, Косина и Шухарт су, макар и несвесно, пружили основе за „научну" подлогу националсоцијалистичких теорија о нордијској раси, примату Германа и улози нордијског у индоевропеизацији Европе и стварању европске културе. Упркос уздржаности па и изношењу противаргумената од стране других научника, делом и немачких (Г. Мерхарт — Merhart и његова школа, и К. Бител — Bittel[9]) ови су ставови били најгласнији и водећи у европској археологији и лингвистици, да и не говоримо о антропологији, између два рата.

---

[7] G. Kossinna, op. cit., 207—210.

[8] C. Schuchhardt, op. cit., 179—180; 310.

[9] K. Bittel, *Kleinasiatische Studien,* Istambuler Mitteilungen 5, 1942, 138—150.

На сличан начин проблему Илира приступали су и лингвисти, тражећи Илире у оним подручјима на којима их лоцирају археолози, и ослањајући се на неке гласовне промене и облике речи који се могу пратити на тим подручјима и на Балкану. Тако су настале панилиристичке теорије, чији су заступници били Х. Крахе (Krahe), А. Мајер (Mayer) и J. Pokorny, који Илире смештају на широка пространства средње Европе и знатног дела Балкана.[10] Још даље од ових лингвиста отишао је археолог Р. Питиони (Pittioni) који постојбину Илира шири од Лужице још даље ка западу везујући за њих феномен сахрањивања у равним некрополама са урнама (Urnenfelder) у вековима око 1000 година пре н.е.[11] При томе су лингвистика и археологија у решавању ових проблема и у повезивању својих резултата и тумачења запале у ствари у један зачарани круг.

Далеко мање утицаја имала је стадијална теорија Н. Ј. Мара (Марр), по којој су се индоевропски језици развили стадијално, формирањем на ширим пространствима у вези са променама у друштвеним и економским структурама, а без дубље унутрашње везе и контаката разних људских група. Ова је теорија касније одбачена, али је њена аутохтонистичка компонента још увек присутна код неких лингвиста. Тако В. Георгијев са оваквих позиција решава проблеме порекла Грка и Трачана, што би се онда, у крајњој линији, могло пренети и на друге етничке групације па и Илире.[12] У својим истраживањима Георгијев је пошао од географских имена, посебно хидронимија које су познате као врло конзервативне. Анализирајући хидронимије источног Балкана, он констатује да је већ најстарији њихов слој у овој области индоевропски, те га доводи у везу са Трачанима. Ослањајући се на ставове неких праисторичара, посебно Г. Георгијева, који сматрају да у овом делу Полуострва није било никаквих смена становништва од почетка неолита, Георгијев је појаву Трачана везао још за тај период, што према датумима радиоактивног угљеника (некалибрираним) значи бар шесту хиљаду година пре н.е. И овај став захтева одговарајући критички осврт. Ако се појам Трачана схвати као „народ" или етничка (етнокултурна) групација, оваквим ставом се тај појам опет транспонује у далеку прошлост у којој још није могао бити формиран. Стога индоевропска припадност најстаријих хидронимија источног Балкана не значи њихову припадност формираним Трачанима. Посебно треба истаћи гледиште М. Будимира који констатујући постојање једног старијег индоевропског супстрата на Балкану, који је назвао Пеластима, сматра да су се из тог суп-

---

[10] Добар преглед ових гледишта дао је А. Benac у: *Prediliri, Protoiliri, Prailiri*, Simpozijum I, 59—62.

[11] R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Wien 1954, 533 и д. (са даљом литературом).

[12] V. Georgiev, *L'ethnogénèse paléobalkanique d'après les données linguistiques*. Symposium: Ethnogénèse des peuples balkaniques, Plovdiv 1969, Studia balcanica 5, Sofia 1971, 155—170.

страта развили Трачани, Илири, Македонци.[13] Иако се данас у лингвистици махом одбацује заједничко порекло Илира и Трачана, ово гледиште дало је подстрека за критичније третирање настанка ових групација и одговарајуће коришћење археолошке грађе. Томе треба додати да најстарији сачувани супстрат хидронима не значи нужно и стварно најстарији супстрат, који је могао бити неочуван, а да археологија јасно показује да се крајем неолита, у енеолитском периоду има рачунати са великим пертурбацијама и променама, везаним за распад неолитског света, миграциона кретања и значајна прегруписавања, те се о непрекинутом развоју од почетка неолита не може говорити. Овакво гледиште прихватају данас водећи праисторичари југоисточне Европе.[14]

У новије време, проблему Индоевропљана, а према томе и индоевропских група и језика, приступа се са више критичности и са других позиција. При томе је основна замерка ранијим дифузионистичким ставовима — да се формирање индоевропских група не може схватити као процес раздвајања већ формираних групација, већ да се и сам настанак Индоевропљана има схватити као процес обједињавања, сажимања и интеграције разних првобитно издвојених група. У томе смислу је и Будимирова констатација да „нема чистих народа, ни чистих раса, ни култура", те је „миксоглотија а не идиоглотија нормално стање сваке језичке заједнице".[15] При томе, оваквом обједињавању примарно различитих елемената нарочито погодују лако покретљиве, динамичне и номадске групе, које, крећући се на великим територијама, долазе у ужи контакт, преносе и преузимају стечене и постојеће елементе културе и језика и морају стварати средства за међусобно споразумевање. У томе смислу Р. Кросланд (Crossland) наводи пример Ескима који је у оштрој супротности са језичком расцепканошћу седелачких и земљорадничких становника Нове Гвинеје са њиховим бројним, често територијално врло уско ограниченим језицима.[16] Оваквом формирању Индоевропљана најпре је могло погодовати подручје евроазијских степа. Археолошка истраживања показала су да овде кра-

---

[13] М. Будимир, *Грци и Пеласти*, САН, Одељење литературе и језика, књ. 2, Београд 1950.

[14] Ово гледиште разрадио је и поставио М. Гарашанин, *Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolita u metalno doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo XV—XVI, 1960—1961, 5—26; Исти, *Nomades des steppes et autochtones dans le Sud-Est européen à l'époque de transition du Néolithique à l'âge du bronze*, Studia balcanica 5, 9—14. Треба поменути да поред других истакнутих праисторичара као В. Думитреска (Dumitrescu) И. Нестора и Х. Тодорове, овај став у основи прихватају и водећи албански праисторичари: M. Korkuti, *De la formation de l'ethnie illyrienne*, Iliria 4, 1970, Tirana, 57—70; F. Prendi, *The Prehistory of Albania* у CAH III, 1, 211 и д., особ. 213, 237; Исти, *Unità e singolarità nella cultura illirica dell età del ferro nel territorio dell'Albania*, Iliria XV, 1985, 1, 87 и д., особ. 87.

[15] М. Будимир, op. cit., 8.

[16] R. A. Crossland, *Imigrants from the North*, CAH I, 2, 824 и д.

јем неолита и током енеолита постоје покретне, јако мобилне групе сточара које се крећу преко великих пространстава на огромној територији. Крајем енеолита они се шире и даље према западу и у југоисточној Европи, долазе на Балканско полуострво и у Панонију. Њихов притисак изазвао је, међутим, и померања низа других племена са доњег Дунава, а ово, даље и ланчано кретање других домородачких племена. Тако се у енеолиту у целој југоисточној Европи развија велики процес распадања старих неолитских заједница, њиховог губљења или сажимања у нове заједнице са придошлим елементима са стране, процес нових диференцијација и интеграција који се одигравао у више етапа. Током тога процеса, у коме су знатну улогу имале и придошлице из степских подручја и са доњег Дунава, могло је доћи до индоевропеизације. Тиме су тек створене основе на којима се, током даљих процеса и промена друштвених и економских структура, коначно стварају велике етничке групације којима припадају и Илири. Ставови дифузиониста и аутохтониста критиковани су од низа лингвиста — нпр. Р. Кросланд, М. Сакалариу (Sakallariou) и К. Поломе (Polomé). Од археолога ове ставове о индоевропеизацији формулисао је М. Гарашанин, а они, осим у Југославији,[17] налазе све више следбеника и у низу других земаља (в. нап. 14).

Југословенска наука дала је, нарочито у току последње две деценије, значајан допринос решавању проблема Илира, њиховог порекла и процеса формирања. Основе за нови приступ тим питањима пружила су два интердисциплинарна симпозија које је организовао Центар за Балканолошка испитивања Академије наука и уметности Босне и Херцеговине, а на којим су својим прилозима и дискусијама учествовали научници из разних југословенских центара.[18] У низу каснијих радова основне поставке које су тада изнете биле су проширене новим подацима и резултатима истраживања, делом и кориговане у детаљима, али су у својој бити потврђене те тако остале неизмењене. При томе се пошло од становишта да проблему Илира и фаза њиховог формирања треба приступити пре свега истраживањима на оним територијама на којима су они у касније време сигурно присутни, тј. оданде где су посведочени античком писаном традицијом.

[17] Продискутовано код М. Гарашанина у: *The Eneolithic of Central Balkan Area*, САН III, 1, 136—162, особ. 140—142. Уп. Crossland, op. cit.; Исти, *Linguistic Problems of the Balkan Area in Late prehistoric and Early classical time*, Ibid., 834—849; Исти, *The position of the Indoeuropean language family of Thracian and Phrygian and their possible close cognates*, Studia balcanica 5, 225—236; C. Polomé, *Balkan languages*, САН III, 1, 866—888. За нове налазе у Југославији који потврђују наше ставове са позиција археологије уп. B. Jovanović, *Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije*, PJZ III, 1979, 381—395; Исти, *Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije*, Ibid., 397—414. В. такође ставове М. Sakellariou, *Peuples préhelleniques d'origine indoeuropéenne*, Athènes 1977; Исти, *Les Protogrecs*, Athènes 1980.

[18] Simpozijum I; Simpozijum II.

Тек проучавањима у овим крајевима, почевши од касних епоха сигурно документованог постојања Илира и проширујући проучавања на раније периоде, уз стално упоређивање са резултатима истраживања у непосредно суседним областима, може се доћи до истински објективне слике, неоптерећене никаквим предубеђењима или поставкама који са научном акрибијом немају никакве везе.

Тако је, нарочито, М. Суић детаљном анализом места код Плинија Старијег (Plin. III, 14) и Помпонија Меле (Pomp. II, 55—56), на којима налазимо помен „Илира у ужем смислу" (Illyrii proprie dicti), показао да се име Илира најпре односило на једну мању групацију — племе на југу Албаније а да се то име касније проширило на друга, углавном сродна племена северне јадранске обале и њеног залеђа, у вези са све већим ширењем интереса античког света, посебно Рима за те области.[19] Знатну улогу при томе морало је имати и формирање и ширење илирске државе до подручја око долине Неретве. Касније, у време коначног ширења римске доминације у нашим крајевима име Илира послужило је за извођење имена одређеног географског простора као административног подручја — Илирика. Овде, дакле, треба разликовати јасно два појма: Илири, првобитно Илири proprie dicti, који у основи има етнички садржај — на сличан начин раширила су се и имена Грка, Италика и других великих етничких заједница или народа[20] — и Илирик (Illyricum), који у основи нема тај садржај и представља административно-географски термин. Албанска наука, која је одбацила панилиристичка гледишта у смислу првобитне концепције Крахеа и схватања Косине, Шухарта, Покорног и Питионија, а, у основи, такође преузима гледиште о почецима етногенезе Илира са индоевропеизацијом током енеолита, ипак не прави разлике између та два појма. Отуда се са простором Илирика изједначује и простор етничке заједнице Илира. Судећи по ставовима А. Буде, председника Академије наука Албаније, који се освртао на ово питање у својим синтетичким радовима, ово би био и званични став албанске науке.[21] Треба такође већ сада поменути, а на то

---

[19] M. Suić, *Illyrii proprie dicti*, God. CBI XII, 1975, 179—196.

[20] Ibid., 181. Суић такође посебно подвлачи да се код Илира није могла створити јединствена свест, јер су они „аграфско друштво" са јако развијеним локализмом.

[21] A. Buda, *L'etnogénèse du peuple albanais à la lumière de l'histoire*, Tirana 1982, 5—31, особ. стр. 9, где се каже да се Илири шире од Саве до Епира. Исто гледиште изражено је и у уводу књиге *Les Illyriens*, Tirana 1985, коју је написало више аутора уз примедбе и савете А. Буде. На стр. 1. овог увода се каже: „... *durant l'antiquité, et surtout pendant l'époque romaine, de pair avec l'élargissement des contacts du monde illyrien avec le monde grec et romain, les connaissances sur les Illyriens devinrent plus grandes et leur nom ethnique s'étendit à toutes les régions habités par cette population dans la Péninsule des Balkans*". При томе се подразумева област на северу до Саве и Дунава (Увод, стр. 1). Нејасно је како ми Буда (op. cit., стр. 7) пребацује да дижем глас против проучава-

ћемо се у каснијем излагању још вратити, да већина албанских археолога оперише Илирима као већ потпуно формираним још у бронзано доба, одмах по завршеном процесу индоевропеизације.

Када је реч о лингвистици, посебан значај имају проучавања и поставке Р. Катичића. И овај научник у својим радовима полази од претпоставке да решавању проблема Илира треба приступити са подручја где су они историјски сигурно потврђени, са западног Балкана. У критичком осврту на досадашње методске приступе, Катичић подвлачи несигурност при коришћењу етимологија: значење појединих корена и речи често су нам непознати, те се мора рачунати са чињеницом да извесне формалне сличности могу бити случајне и немају доказну вредност. То, уосталом, исто важи и за фонолошка разматрања, као што је посебан начин третирања лабиовелара. У томе погледу указао је и Поломе на чињеницу да ова разматрања значај могу имати само онда ако се у њима пође од територија за које се сигурно зна да су биле насељене Илирима. Као основ за своја истраживања Катичић је узео андронимије, лична имена у колико она сигурно нису грчка или латинска, осведочено страна, а налазе се на територијама за које се зна или се може претпоставити да су на њима били насељени Илири. Тако је Катичић издвојио неколико карактеристичних подручја оваквих андронима и то: југоисточно подручје од јужне Албаније до линије која повезује ушћа Цетине и Раме, обухватајући долину Неретве (Уп. карта 4). Према истоку његова је граница мање јасна, јер се у зони Охрида и Пелагоније налазе нека имена ове групе, али се мешају са другима. Слично је и са разграничењем у правцу севера. У основи ова област поклапа се са територијом Илира у ужем смислу и њеним даљим проширивањем на суседна, сродна племена; средњедалматинско, од поменуте линије (ушће Цетине—ушће Раме) до Крке и у позађу у великим пољима (Гламочко, Ливањско, Дувањско), а даље и у северозападној Црној Гори (Пљевља) и појединачно до Дрине и западне Србије. У овој области налазе се имена југоисточне групе, али и многа панонска имена, толико да се овде може рачунати са мешавином и јаким присуством панонског елемента; либурнско подручје, од Крке до Раше, где се андронимије одвајају од илирских и везују за Венете. Катичић је издвојио дарданско подручје (јужна Србија, северни део НР Македоније, Косово), у коме се констатује мешавина разних елемената. Посебна проучавања која је на андронимијама Дарданије вршила Ф. Папазоглу показала су присуство имена из две прве Катичићеве области (југоисточне и далматинске), затим трачких и неких страних имена, коначно таквих која се налазе само у овој области те се могу сматрати домородачко-

ња етногенезе Илира, јер је то, наводно по мени, повратак на биолошке и расне категорије. Овакав став никад нисам заступао, а увек сам се борио против њега. То се, уосталом, види и из претходног мог излагања.

-дарданским.[22] Андронимије, према томе, не пружају аргументе у прилог чисто илирског карактера Дарданаца. Како ће се у даљем излагању показати, до истих резултата доводи и археологија.

Основна, на жалост засада непоправљива слабост Катичићева у суштини исправна метода, јесте сама изворна грађа која потиче из веома касног времена. Оставе ли се по страни имена чланова дарданске династије, која су илирска, и богата грађа из некропола Драча (Epidamnos), сав остали материјал припада веома касној епохи, добу Римског Царства, што намеће и обазривост при његовом вредновању код оцене ситуације Илира у даљој прошлости.

Обрађујући порекло и процес формирања Илира, њихову етногенезу, Бенац је на симпозију у Сарајеву 1964. године одредио и основне етапе тога процеса, створивши тако један научни модел основан на археолошкој грађи.[23] У својим разматрањима он је узео у обзир шире подручје западног Балкана, што претпоставља ближе опредељење територије на основу даље и систематске обраде грађе појединих регија и нових истраживања. То је и учињено, бар делимично, те смо и сами извршили коректуре у нашим првобитним, оквирним ставовима о источној граници Илира.[24] Полазећи од констатације да енеолит представља период индоевропеизације југоисточне Европе, Бенац овим периодом и отпочиње своје излагање, приказујући га као епоху у којој се ствара основни супстрат из кога ће се касније формирати Илири (предилирска фаза). Током бронзаног доба у другој хиљади година пре н.е., после дугог периода пертурба-

---

[22] R. Katičić, *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedelaca ilirskih provincija*. Simpozijum I, 9—58.

За дарданску ономастику уп. Papazoglu, *Srednjebalkanska plemena u predrimsko doba*, Akademija nauka i umetnosti BiH, Djela XXX, Sarajevo 1969, 166—188. Дарданску ономастику обрађивао је посебно З. Мирдита, али је често код етничког опредељења имена био недовољно критичан. Тако су сва имена позната само из Дарданије, а и друга која поједини лингвисти везују за Илире или неку другу групацију, прикључио сигурно илирским именима, што ствара погрешну слику: Z. Mirdita, *Antroponimia e Dardanesë në kohen romane*, Приштина 1981. Посебно треба уп. његове интерпретације стр. 80. и д. (са одговарајућим табелама) са табелом код Папазоглу, op. cit., 183—184. Треба поменути да је Катичић, изгледа, донекле одступио од свог првобитног става у наведеном делу. У свом раду *L'anthroponomie illyrienne et l'ethnogénèse des Albanais*, Premier colloque des études illyriennes Tirana 1972, Iliria V, 1976, 79—82 он каже да је стари слој дарданске антропонимије изгледа („il semble") припадао његовој (Катичићевој) југоисточној области, ibid., стр. 81.

[23] A. Benac, *Prediliri, Protoiliri, Prailiri*, Simpozijum I, 59—95. На исто питање, допуњујући своје ставове новим резултатима, Бенац се враћао у више махова: у раду у God. CBI, цитираном у напомени 2; уп. даље: *Prediliri, Protoiliri, Prailiri* — neki novi aspekti, Balcanica VIII, Београд 1977, 1—16. Опширан осврт на етногенезу Илира налази се у штампи у петом тому ПЈЗ (Гвоздено доба).

[24] M. Garašanin, *Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima*, Simpozijum I, 135—175.

ција, прегруписавања, етнокултурних превирања, настаје стабилни период, када се врши и јаснија диференцијација појединих мањих етнокултурних група (протоилирска фаза). Ипак у ово доба, интензивнијим и чешћим контактима између ових група долази и до њиховог зближавања у културном, етничком а свакако и у смислу језика. Као значајан фактор ових додира Бенац истиче интензивни развој трговине у вези са коришћењем и обрадом метала. Сматрамо да је не мање значајна и форма трансхумантног полуномадског сточарења, која се у то доба може и археолошки доказивати у знатном делу Европе, а поготову на просторима западног Балкана.[25] Сточарска кретања доводила су до ближих контаката и веза културних, економских а делимично — егзогамне везе — и до мешања припадника разних заједница, што је појачало процес њиховог зближења и стапања. Следећи период — доба преласка из бронзаног у гвоздено доба — гвоздено доба I по хронолошком систему М. Гарашанина и К. Килиана — око 1200—800/700. г. пре н.е., било је опет једна епоха превирања и несигурности, слично енеолиту, мада у мањем обиму (праилирска фаза). У ово време долази поново до већих или мањих померања и миграција. Оне су добрим делом изазване постепеном инфилтрацијом нових сточарских група из севернопонтске области према доњем Дунаву, која се може пратити већ крајем бронзаног доба (нпр. група Ноа-Сабатиновка), а посебно културе поља са урнама из Паноније. Ови нови притисци изазвали су затим и кретања других суседних племена из Паноније, са Балкана и у самим овим областима. Тако је поново дошло до великог — и последњег — процеса прегруписавања, дезинтеграције и распада старих заједница и формирања нових, у коме се појачало повезивање и асимилација мањих у веће етничке групације на ширим просторима. После завршетка овог процеса, до периода римског освајања није у овом делу Балкана било периода већих промена, а већ врло брзо појављују се и прва писана сведочанства о великим етничким заједницама какви су Илири. Тако се може сматрати да се процес њиховог формирања завршава крајем прелазног периода, а да су у говздено доба сасвим формирани.

Археологија се налази у могућности да, пратећи у даљу прошлост на одређеним просторима континуитет, непрекинути развој — културе уз вођење рачуна о свим променама насталим током дугог временског распона, унутрашњом еволуцијом или утицајима — трговином, мирним контактима или и у међусобним сукобима — прецизније у простору и времену дефинише овакве процесе, па то чини и онда када је реч о Илирима. Ипак

---

[25] Исти, *Zur Frage der Transhumanz in der dinarischen Bronzezeit*, Balcanica VIII, 37—42. Значај сточарских кретања од праисторије до наших дана на југу Балканског полуострва одлично је приказао N. Hammond, *Migrations and invasions in Greece and adjacents Areas*, New Jersey 1976.

је и овде потребно указати на неке основне методске моменте.[26] Исказна и доказна моћ разних материјалних остатака, основног извора којим се археологија у својим проучавањима директно служи, није за све врсте тих остатака исте вредности. Тако су облици насеља и стана условљени одређеним друштвеним степеном развоја и економском структуром, те прелазе границе једне одређене етничке или етнокултурне групе. Извесни детаљи у конструкцији или плану насеља могу бити од значаја за локалне прилике у оквиру ширих заједница. То се лепо види у случају градинских насеља, распрострањених у знатном делу Европе са истим основним и општим одликама, али са разликама у ужим регионалним зонама, чак и микрорегионалним, условљеним топографијом и локалним приликама које намећу одређена решења. Сличан је случај и са металним израђевинама — оруђем, оружјем и накитом. Код прве две уколико се у одређеном материјалу створио најподеснији облик за одређену употребу, овај ће се користити на широким подручјима без обзира на етничке разлике. Накит је пак увек био подложан извесним општим струјањима у укусу — ономе што називамо модом — која такође прелазе овакве границе. Томе још више доприноси, нарочито у прво време — израда металних предмета у одређеним центрима или областима богатијим рудом. Само у случају када се код извесних типова оваквих врста предмета или њихових варијаната налазе специфични детаљи облика, израде или декорације, могу се збиља користити и код етничких интерпретација. Такав је нпр. случај са секирама албанско-далматинског типа у северној Албанији и у Црној Гори или са предимензионираним иглама касног бронзаног доба у западној Србији и босанском Подрињу. Далеко већи значај, напротив, има керамика, особито она свакодневне употребе, која је сигурно израђивана локално. Техника њене израде, облици, техника и систем украшавања и примењени мотиви, одраз су укуса и потреба одређених етнокултурних заједница. Посебан значај имају појаве духовне културе које, међутим, археологија најчешће може пратити само у неким манифестацијама. То су пре свега погребни обичаји, пошто се зна да је култ мртвих особито конзервативан те се и данас неке његове врло старе форме љубоморно чувају. Наравно да се код вредновања ових елемената мора поступати са свом нужном обазривошћу. Елементе материјалне културе на одређеном простору и у одређеном времену треба проучавати у целини, а не појединачно и истргнуто из општег контекста уз вођење рачуна и о свим сличностима или разликама у детаљима, чиме се тек може добити потпуна слика о култури, а самим тим и основ за етничке интерпретације.

Интензивна археолошка истраживања последњих деценија на територији Југославије, Албаније и суседних земаља, као и

---

[26] За методски приступ уп. M. Garašanin, *Problem kontinuiteta u arheologiji*, VI kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana 1963, Beograd 1964, 9—45.

бројне публикације, омогућују боље сагледавање проблема настанка и порекла Илира. При томе се, наравно, мора истаћи да извесна питања остају и данас још недовољно рашчишћена, те је у данашњем стању научних проучавања боље их само поставити но чинити напоре да се она по сваку цену реше.

Проучавања овог проблема морају поћи од енеолита, када се у време распада старог енеолитског света, уз знатне промене у саставу становништва изазване миграционим кретањима и унутрашњим процесима дезинтеграције и асимилације, формира први индоевропеизирани супстрат на старом Балкану. Од првенственог значаја у овом погледу је проблем карактера и настанка енеолита на западном Балкану, пре свега у јадранском подручју и његовом ширем позађу у Југославији и Албанији, а од ширег, уклапање тога енеолита у опште токове епохе на Балкану и у југоисточној Европи. Слика о том периоду, нарочито у областима које нас посебно интересују, добрим је делом још увек недовољно потпуна.

ПОЧЕТНИ ПЕРИОД — ЕНЕОЛИТ

(карта 1)

Познавање енеолита на северном Јадрану, обали и њеном позађу, нарочито је унапређено југословенским истраживањима последњих година. Основ културе те епохе претпоставља нakoванска група (Наковани на Пељешцу), заснована на касном неолиту, групи Лисичићи—Хвар, обогаћеној новим елементима са севера — из карпатско-панонске области и Доњег Подунавља, и то најпре елементима баденског комплекса у трећем миленију. Касније ову културу замењује једна локална форма вучедолског комплекса из истог подручја, али која је по мишљењу С. Димитријевића директно везана за алпски, љубљански фацијес тога комплекса.[27] Поред тога постоје и неки елементи који се могу повезати за директнији контакт са степским сточарима, као налази врвчасте-Schnur-керамике, нпр. у пећинама Одмут (слој VI) у Црној Гори и Гудња на Пељешцу, у Ромињу и хумци VI у Љубомиру код Требиња. Исти је случај са неким пропратним облицима керамике који се везују за старије енеолитске појаве — прелазни период — на доњем Дунаву — групе Чернавода III и Челеј (Celei).[28] Ова енеолитска култура неосетно, и без прекида прелази у рано бронзано доба око 2000. године пре н.е., тако да је некад тешко утврдити границу великих етапа енеолита и почетка металног периода.[29] Најзначајнију појаву те епохе

[27] S. Dimitrijević, *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks*, PJZ, III, 267—341, особ. 299—304. и 321—324.

[28] B. Čović, *Eneolitski supstrat* у PJZ IV, 103—113, особ. 106 (са наведеном литературом).

[29] Ibid., 111—112.

представља цетинска група (карта 1), раширена на јадранској обали и у њеном ужем позађу, која се, међутим, шири делимично и дубље у унутрашњост: градина Градац у Которцу код Сарајева и неки елементи у хумци V у Ражани код Косјерића. Ова група раширена је и у северној Албанији на градини Гајтан код Скадра и у хумкама у Штоју (Shtoj) и Незири код Скадра. Најјужнију појаву цетинске групе представља централни гроб једне хумке у Пажоку (Pazhok).[30] Насеља цетинске групе су малобројна и махом краткотрајна. Само у пећини Шкари—Самограђе постоји дужи живот насеља у неколико фаза. На градини у Которцу нађено је само неколико фрагмената цетинске групе, те стално коришћење објекта није сигурно, а градина Крстина код Посушја била је само осматрачница. Несигурно је такође у којој су мери коришћене неке градине у Црној Гори (Међеђа Глава, Тријебач код Титограда),[31] па и Гајтан. Ово свакако указује на трансхумантно сточарство као значајну основу економике групе. Насупрот томе веома су бројни гробни налази, по правилу из тумула. Обичај сахрањивања под тумулима сигурно је степског порекла и представља, без обзира на механизам његовог ширења, значајну компоненту културе индоевропеизираног становништва праисторијских периода. Карактеристично је, међутим, да у низу детаља у култу мртвих постоји потпуна или делимична подударност са сахранама под хумкама у западној Србији, групи Белотић—Бела Црква која се, као и цетинска, датира у прве векове другог миленија а припада једном ширем културном комплексу панонско-подунавском.[32] Ако се остави по страни разлика у начину насипања тумула — камени тумули у највећем делу цетинске групе, земљани у групи Белотић—Бела Црква — што је зависно од локалних услова које пружа земљиште, такве су одлике:[33] честа појава неколико гробова у једној хумци, што указује на породичне гробове и одређену социјалну структуру; упоредо постојање скелетног сахрањивања и спаљивања, иако се у цетинској групи спаљени остаци скупљају у урне, док се у групи Белотић—Бела Црква (Белотић хумке XII и XV) остављају на спалишту; скелетно сахрањивање врши се

---

[30] За цетинску групу генерално: B. Čović — I. Marović, *Cetinska kultura* PJZ IV, 191—231; B. Govedarica, *Die Cetina — Kultur und einige Probleme des Anfangs der Bronzezeit im Adria-Gürtel des Nordwestlichen Balkans*, L'énéolithique et le début de l'Age du bronze dans certaines regions de l'Europe, Colloque—Krakov 1984 (1985), 87—98; Prendi, Iliria XV, 87; Најбоља репродукција суда из Пажока: Korkuti, *Sqiperia Arkeologjike*, Tirana 1971, сл. 23.

[31] М. Гарашанин—Д. Гарашанин, *Историја Црне Горе* I, 59—60.

[32] За овај комплекс: М. Гарашанин, PJZ IV, 463—469.

[33] Б. Човић, op. cit., 203—204; M. Garašanin, *Grupa Belotić—Bela Crkva*, PJZ IV, 705—719, особ. 708—713. За детаље: Д. Гарашанин, *Тумули на подручју Рађевине*, Сахрањивање, 49—62, Pl. I—III (оба са литературом). За Pazhok S. Islami—H. Ceka, *Nouvelles données sur l'Antiquité illyrienne en Albanie*, Studia Albanica I/1, 1964, 91—137, пос. 95—96, T. V, 1; B. Jubani, *Traits, communs dans les rites d'inhumation chez les Illyriens dans la région de l'Albanie*. Les Illyriens et la génèse des Albanais, 89—110, особ. 90—91.

по правилу у згрченом ставу у каменим ковчезима који су у Белотићу грубо обрађени, а у цетинској групи имају карактер правилних циста; на периферији хумке налази се венац од камена, а некад постоји и унутрашњи венац који директно издваја првобитне гробове (Белотић хумка XII, Љубомир хумка VI и VII, Пажок); у неким случајевима првобитни део хумке чини језгро од чврсто набијене земље које може бити прекривено каменим плаштом (Белотић хумка XV, Љубомир хумка VII); дно хумке некад је поплочано камењем, а гробови могу такође бити прекривени камењем (Бела Црква хумка II); у хумкама се могу налазити спалишта која указују на вршење верских обреда пре или у току сахране (Мала Груда у Тивту,[34] тумули Драгачева, Бела Црква хумка I); гробни дарови могу бити постављени посебно поред гроба (Белотић хумка I, Орај код Билеће хумка II); најзад у насипу хумке налазе се фрагменти грнчарије и оруђа од кремена који такође указују на одређене обреде током сахране (ритуално ломљење посуђа). Овај је обичај јаче изражен у цетинским тумулима. У карактеру покретног инвентара, цетинска група показује нарочито у почетној фази јако изражену компоненту вучедолског комплекса, особито у керамици гроба са Мале Груде и из Пажока,[35] као и даље задржавање пропратних форми енеолитске керамике у профилацији појединих здела. С друге стране, судови са једном дршком цетинске групе који се некад везују и за пропратни материјал тзв. звонастих пехара сродни су основној форми керамике групе Белотић—Бела Црква. На везу са западном Србијом указују и судови са спалишта хумке V у Ражани код Косјерића са својом типично цетинском орнаментиком.[36] Са цетинском групом уско су повезане и истовремене појаве у западној Херцеговини, иако можда са неким разликама које се данас не сагледају довољно јасно. И овде је карактеристична сахрана у тумулима са цистама, али је број насеља знатно већи.[37] Обичај сахрањивања под тумулима констатован је већ у ово доба и на Гласинцу, при чему неки тумули можда припадају још енеолиту. Облик спаљивања без скупљања остатака у урну констатован је овде на Госињој планини, хумка I, а биритуалност у неколико других тумула исте групе. У једном од њих, у гробу, нађен је суд који се уско везује за групу Белотић—Бела Црква. У тумулу XXXVI у Русанови-

---

[34] М. Паровић-Пешикан и В. Трбуховић, *Ископавање тумула раног бронзаног доба у Тиватском пољу*, Старинар Н.С. XII, 1972, 129—141, сл. 2—4.

[35] Ibid., сл. 7—9; Korkuti, loc. cit.

[36] Д. Гарашанин, *Ражана, Крива Река и Гласиначки комплекс*, *Miscellanea Illyrica* III, Зборник Народног музеја V, 1967, 46, сл. 8—9. Тачно хронолошко опредељење ових налаза дао је В. Čović, *Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VIII, 1970, 15—20, особ. 17.

[37] B. Čović, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba* PJZ IV, 114. и д., особ. 161—170.

њима и тумулу II на локалитету Врлазије обредно разбијена керамика из насипа припада цетинској групи. Крају раног бронзаног доба или већ самом почетку средњег (око 1600 године пре н.е.) припадаће хумка II/87 са локалитета Близник у Жупановићима, где је у гробу 1 нађено два суда који се везују за облике групе Белотић—Бела Црква, али и један суд са две дршке који је већ близак облицима ране ватинске фазе.[38] Ситуација у другим подручјима западног Балкана још увек је недовољно јасна у рано бронзано доба. Констатације у Лици, на подручју каснијих Јапода, показују да се овде у средње бронзано доба јављају тумули са скелетним гробовима у каменој конструкцији са каменим језгром тумула, што већ представља нешто каснију појаву, вероватно у традицији ранијег периода. Нејасна је ситуација и у Либурнији где се појављују равни гробови са цистама, али и неколико камених хумки: нејасно је да ли се могу сигурно издвојити гробови раног бронзаног доба.[39] У Лици током целог бронзаног доба нису регистроване градине. Све ово указује на широку распрострањеност обреда сахране под тумулима, што је сигуран доказ присуства идоевропеизираног становништва. У томе оквиру уже се повезују цетинска и група Белотић—Бела Црква, а у мањој мери Гласинац. Ова уска веза свакако је добрим делом била подстакнута сточарским кретањима. Сигурно је, међутим, да у оквиру индоевропског супстрата на западном Балкану ове две групе показују ужу повезаност. С обзиром на територију цетинске групе, ово би могао бити први основни супстрат у формирању једног дела Илира.

Насупрот томе на јужном делу источнојадранске обале и у њеном залеђу, у средњој и јужној Албанији, јужно од Шкумбина (Shkumbin) и у Пелагонији, ситуација се знатно разликује (карта I). Енеолитски супстрат чине локалне групе Малич (Maliq) II, а у јужној и средњој Албанији и Шупљевац Бакарно—Гумно у Пелагонији, које су делови великог културног комплекса Салкуца (Salcuța) — Криводол—Бубањ. Овај се комплекс формирао већ током раног енеолита, пре енеолитских појава јадранске обале померањем носилаца Салкуца групе из Олтеније ка средњем Балкану—Бубањ—Хум I у Поморављу и локалне манифестације на Косову, под притиском група у покрету са доњег Дунава.[40] Од тога времена па до почетка бронзаног доба било је у Пелагонији и Албанији утицаја појединих група из панонско-

---

[38] Исти, Ibid., *Glasinačko područje*, 183—190.

[39] R. Bižić-Dreksler, *Srednje bronzano doba u Lici i Bosni*, PJZ IV, 242—258, особ. 246. и д.; Š. Batović, *Liburnska kulturna skupina*, Ibid., 306—350, особ. 307. и д.

[40] Prendi, *La civilisation préhistorique de Maliq*, *Studia Albanica* 1966—1, 255—280, особ. 257—265, Pl. III—XI; Уп. Исти, САН III—1, 201—206; М. Гарашанин — Д. Симоска, *Контролни ископувања на Шупљевец и некои проблеми на група Шупљевец—Бакарно Гувно*, Macedoniae Acta Archaeologica 2, Прилеп 1976, 9—41; за комплекс Салкуца—Криводол—Бубањ уп. М. Гарашанин, САН III, 1, op. cit., 148—152.

-карпатског подручја а и директних сведочанстава присуства елемената са доњег Дунава—врвчаста грнчарија — и чак из понтских степа — камени скиптар из Шупљевца. Бронзано доба се овде није развило директно из енеолита, као у случају цетинске групе, већ његова појава значи потпуни прекид са ранијом културом. У питању је продор носилаца већ поменутог балканско-подунавског комплекса коме припада и група Белотић—Бела Црква, а који је у Пелагонији и северозападном делу Егејске Македоније заступљен групом Арменохори (Armenochori), а у Албанији групом Малич III са њеним фазама а и b.[41] Везе са касном етапом раног бронзаног доба у Грчкој (ранохеладска фаза III) и Тесалији (ранотесалска фаза III), опредељује долазак ових нових елемената око 2100. године. Основну карактеристику њихове културе чини керамика, особито судови са две дршке које се везују за обод и некад га незнатно прелазе, зделе са S профилом и груба керамика украшена пластичним тракама са утисцима распоређеним на разне начине. У фази Малич IIIb налазе се у керамици и први елементи везани за почетке средњег бронзаног доба Грчке, средњехеладске фазе, после 1900. године пре н.е.[42]

Посматрано у целини, у предилирској фази на западном Балкану и у непосредно суседним подручјима основни супстрат који претходи развоју током брозаног доба или га уводи, није био идентичан. У основи се издваја јадрански супстрат са јадранским енеолитом и цетинском групом који захвата и северну Албанију а уско је повезан са супстратом везаним за панонско-подунавски комплекс у његовој северној варијанти. Тај исти супстрат, у јужној варијанти, укључујући средњу и јужну Албанију, оштро је прекинуо претходни енеолитски развој ових крајева. Његова појава са групама Малич III и Арменхори мора се схватити као последњи талас енеолитских кретања којим се она завршавају, после чега настаје непоремећени континуитет развоја у бронзаном добу. Ако се елементи енеолита и ране бронзе схвате као представници индоевропеизираног становништва старог Балкана, онда се у овим крајевима, који обухватају и територију касније насељену Илирима, има рачунати са извесним разликама у карактеру тога супстрата, без обзира на његову сродност у разним деловима илирских земаља, а пре свега северно и јужно од Шкумбина у Албанији. Ова се разлика може дуго пратити и представља један од важних проблема у процесу формирања илирске етничке групације.

---

[41] M. Garašanin, Ibid., *The Bronze Age in the Central Balkan Area*, 163. и д., посебно 172—173; Исти, Armenohori (Pelagonska) grupa PJZ IV, 727—735; Prendi, Studia Albanica 1966—1, 262—266, T. XIV—XV; Исти CAH III—1, *The Early Bronze Age*, 211—216.

[42] Prendi, *Bronzezeit*, 203. и д.,особ. 204—209, Abb. 1, 15; 4, 6, 9.

ПРОТОИЛИРСКА И ПРАИЛИРСКА ФАЗА. БРОНЗАНО ДОБА И ГВОЗДЕНО ДОБА I (ПРЕЛАЗНИ ПЕРИОД)

(карта 2—3)

Према дефиницији А. Бенца ова фаза представља период стабилизације током бронзаног доба који је инициран раним бронзаним добом и његовим културним групама, а даље се прати непрекидно до око 1200. године пре н.е. Његов пун процват представља средње и касно бронзано доба у смислу средњоевропске хронологије (Рајнеке-Reinecke-бронза В и С) који почиње око 1600. године. У Грчкој и егејском свету је то почетак микенског периода током средњег бронзаног, средњохеладског периода које отпочиње нешто раније, око 1900. и већим делом је паралелан са раним бронзаним добом Балкана, цетинском групом, групом Белотић—Бела Црква и групама Арменохори, Малич III. И албански археолози, као и други научници који су се бавили археологијом ове земље, померају почетак средњег бронзаног доба у том подручју пре 1600. године. Овај приступ потпуно је оправдан када се има у виду зависност културног развоја у Албанији током овог времена од културе континенталне Грчке-хеладске. Ипак, с обзиром на положај цетинске групе, која знатно залази у прву половину другог миленија, не може се почетак ове етапе у Албанији померити до 1900. године. При оцењивању албанских налаза равноправно се употребљавају хронолошки системи бронзаног доба Европе и континенталне Грчке. То исто важи и за следећу етапу, после 1300/1200. године пре н.е. У унутрашњости Балканског полуострва овај се период везује за време утицаја и ширења средњоевропске културе поља са урнама (бронзано доба D и халштат А/В по Рајнекеу, гвоздено доба I у хронолошком систему М. Гарашанина) око 1300—700. године пре н.е. У Грчкој је то период завршетка кризе микенског света, каснохеладска фаза III, око 1230—1075, на коју следује субмикенска фаза око 1075—1050, после чега почиње гвоздено доба са протогеометријском и геометријском етапом које албански археолози обележавају делом као прелазни период ка гвозденом или сам почетак гвозденог доба.[43] Имајући у виду ове разлике у хронолошким системима, биће најбоље, у даљем излагању, говорити о једној етапи развијеног бронзаног доба које у процесу формирања Илира одговара протоилирској фази по Бенцу и обухвата знатан део другог миленија и једној прелазној фази, праилирској, док ће се при датирању појединих налаза равноправно примењивати хронолошки системи егејског света и средње Европе са њихо-

[43] Уп. K. Kilian, Prähist. Zeitschrift, 50, 1975, Tl. 102—103; M. Garašanin, *Considérations sur l'Age du Fer en Macédoine,* Živa Antika 10, 1960, 173—181; Prendi, op. cit., 214. и д. За хронологију гвозденог доба посебно на југу Албаније уп. и Zh. Andrea, *La civilisation tumulaire du Bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du Sud-Est*, Iliria IV, 1975, 133—155.

вом адаптацијом специфичностима културног развоја на Балканском полуострву и уз навођење апсолутних, приближних датума свугде где је то могуће.

Развијено бронзано доба је, према томе, епоха стабилизације после бурних пертурбација претходне епохе енеолита и ране бронзе, доба у које се диференцијацијом разних група у једном сразмерно мирном процесу припрема касније формирање великих палеобалканских етничких групација. Ова протоилирска фаза у процесу формирања Илира на жалост је још непотпуно позната: у југословенском приморју и његовом позађу она је махом недовољно истражена, док су налази из Албаније добрим делом објављени само у синтезама, често без низа детаља који би омогућавали сигурнија разрађивања проблема. С друге стране, ова је етапа у директном континуитету са следећом, праилирском фазом у којој се, кроз нове процесе асимилације, прегруписавања, дезинтеграција и нових интеграција, изазване утицајима или продорима нових елемената са стране, носилаца културе поља са урнама међу аутохтоне групе, дефинитивно завршава припремни процес формирања Илира. Стога ће и бити најбоље да се ове две етапе третирају у једном поглављу уз одговарајућу археолошку и историјску интерпретацију процеса и новина које културно спајају и раздвајају та два периода.

Приказ предилирске фазе, периода формирања индоевропског супстрата на западном Балкану и у Албанији, показао је у том супстрату формирање неколико већих групација које захватају широку територију овог дела полуострва. У развијено бронзано доба, протоилирској фази, већ је јасно формиран низ регионалних културних група, још увек делом недовољно испитаних. Стога ћемо у даљем излагању поћи од оног подручја које се према лингвистичким оценама и историјским подацима посебно везује за касније формиране Илире, тј. Албаније, југословенског приморја и његовог залеђа до приближно линије ушће Цетине—ушће Раме (југоисточно подручје Катичића), коме се прикључује директно и територија од Цетине до Крке (централнодалматинско подручје) где се, по проучавањима Катичића, мешају елементи југоистока са панонским. Археолошки је оно, на жалост, у развијеном бронзаном добу практично непознато. Томе подручју треба директно прикључити у југоисточној Босни област Гласинца, која се у историјском периоду сигурно везује за илирске Аутаријате, а у којој се може пратити сигурни континуитет још од раног бронзаног доба до ове последње етапе. На томе подручју издвајају се неколико регионалних културних група, и то: јужноалбанска, у којој ће вероватно бити могуће издвојити и мања културна подручја, а која се данас обично обележава скупним именом Малич IIIc. Ова група се касније крајем бронзаног доба и у прелазном периоду продужује групом Малич IIId са фазама d1—d3, при чему се апсолутни датуми завршетка фазе c и d тешко могу установити. У северноалбанском подручју, које

се уско везује како за југ тако и за суседну јужноприморску археолошку групу у Црној Гори и источној Херцеговини, засад су боље познате регионалне групе Мати, у сливу те реке и група Кјукс (Kukës) — Дрилон у сливу Белог Дрима која је раширена и у Метохији.[44] И у овим случајевима може се пратити континуирани културни развој током прелазног периода. Овим групама прикључујемо и гласиначку из већ раније наведених разлога, са прелазном групом у јужним деловима Босне и северној Херцеговини која је засада још увек недовољно истражена. Тек у другом плану, уз критички осврт на повезаност са поменутим групама, истицање свих оних елемената који их повезују или раздвајају, биће речи о другим групама западног Балкана на тлу Југославије: либурнској, од Крке до Раше у приобалном подручју, јаподској у јужној Босни и Лици, непосредном позађу либурнске, и средњобосанској, углавном на Врбасу и Босни, а на истоку о ситуацији у Дарданији и на централном Балкану током развијеног бронзаног и прелазног периода. У приказу ових проблема посебну пажњу заслужује ситуација у западној Србији представљена западносрпском варијантом ватинске групе (карта 2).[45]

Заједничку карактеристику свих ових група током развијеног бронзаног доба, протоилирске фазе, представља готово потпуни недостатак знатнијих утврђених насеља градинског типа, као и насеља уопште. Градинска насеља, којих је било током енеолита и почетком бронзаног доба, тако у Привали на Дувањском пољу у далматском подручју или Гајтану код Скадра у северној Албанији формирају се као важни насеобински или стратегијски центри тек у прелазном периоду, углавном после 1200. године пре н.е. То исто важи и за друге културне групе са изузетком градине у Варвари, на врелу Раме и можда градинских насеља либурнске групе.[46] Реткост насеља уопште говори у прилог значајне улоге трансхумантног сточарства.[47] Насупрот томе, током целог развијеног бронзаног доба у свим су групама као

---

[44] Prendi, op. cit., 214—225; Š. Batović, *Južnoprimorska grupa*, PJZ IV, 357—369.

[45] B. Čović, *Glasinačka kulturna grupa*, PJZ IV, 413—433; Исти, *Srednjebosanska kulturna grupa*, Ibid., 433—457; Исти, *Prelazna zona*, Ibid., 390—413; Bižić—Dreksler, *Japodska kulturna skupina*, Ibid., 374—389; Batović, *Liburnska kulturna skupina*, Ibid., 306—330; за западносрпску варијанту ватинске групе: M. Garašanin, Ibid., 736—753; уп. такође Исти, САН III—1, *Bronze Age in the Central Balkan Area*, 163—186, особ. 170—175.

[46] Govedarica, *Prilozi kulturnoj stratigrafiji gradinskih naselja u Bosni*, God. CBI XX, 1982, 111—188, особ. 169—171; Benac, *Utvrđena ilirska naselja*, CBI djela 4, Sarajevo 1985, 62—65; 90—95, 181—187. За градину Под уп. Čović, loc. cit., 434—435. Из приказа материјала са Гајтана код Јубанија, Iliria 2, 1972, 409—450, тешко је створити одређен суд. Сигурно је да се живот прекида почетком бронзаног доба, а да права градина са каменим зидовима настаје тек у прелазном периоду. Уп. Korkuti, *Die Siedlungen der späten Bronze-und der frühen Eisenzeit in Südwest Albanien*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa I, 235—236.

[47] М. Гарашанин, Studia Balcanica VIII, loc. cit.

основни ако не и искључиви облик сахрањивања познати тумули који продужују традиције претходног периода, предилирске фазе у енеолиту и раној бронзи и представљају један од основних одраза степске компоненте у формирању индоевропеизираног супстрата. Тек у каснијој етапи долази у том погледу до веће диференцијације, иако се и током развијеног бронзаног доба могу у погребном ритуалу у хумкама назирати извесне разлике поред низа заједничких елемената.

У јужној Албанији, група Малич IIIc, која непосредно прелази у следећу етапу Малич IIId1 и може се везати за протоилирску фазу и развијено бронзано доба, засада је, у целини, најбоље позната по својој грнчарији.[48] Овај археолошки материјал показује у облицима и техници грнчарије задржавање неких појава раније етапе Малич IIIa, b. При томе је посебно занимљиво постојање неких форми везаних за групу Белотић—Бела Црква западне Србије чији се утицај може запазити и у оквиру цетинске групе са којом је била у тесном контакту.[49] С обзиром на претпостављену улогу трансхумантног сточарства у групама раног бронзаног доба, објашњење ове појаве треба тражити у том правцу. То, међутим, значи да су таква кретања могла имати утицаја и у преношењу културних, али и других облика појединих група и у њиховом зближавању, онако како се то много касније може констатовати у вези са сточарским кретањима Влаха и Албанаца на Балкану.[50] Основну карактеристику ове грнчарије представљају, међутим, јаки утицаји средњохеладске културе Грчке са њеном типичном минијском грнчаријом (карта 3). Постоје при томе и примерци праве сиве минијске керамике какви се наводе из Бајкаја, Водиње (Vodhine), Пажока (Pazhok), Вајзе, Малича и Аполоније.[51] Током етапе Малич IIId, чији се апсолутни датум постанка тешко може установити, прати се еволуција ове керамике са монохромном грнчаријом локалног карактера. Већ на прелазу у гвоздено доба у праилирској етапи, углавном после 1200. године, ова се керамика украшава сликаним мотивима, најпре изведеним пре, а касније после печења. Ова последња сликана керамика може се даље пратити све до почетка гвозденог доба, око 700. године пре н.е., а неки елементи још и касније.[51a]

[48] Prendi, op. cit., 209. и д., сл. 4, 5, 7.

[49] Ibid., сл. 4, бр. 5—6.

[50] Hammond, op. cit., 47. и д.; за Албанце и сточарска кретања ibid., 52. и д.

[51] За минијске облике: Prendi, op. cit., сл. 4, 10, 11; сл. 5, 7, 10, са варијантама сл. 5, 11, 13, 15. За налазе праве(?) минијске керамике: Kilian, Nordgrenze des Ägäischen Kulturbereiches in mykenischer und nachmykenischer Zeit, Jahresbericht des Instituts f. Vorgeschichte der Universität Frankfurt/Main, 1976, 112—131 (Karta).

[51a] Prendi, loc. cit. и сл. 7—9; Korkuti, *La céramique peints du bronze récent et du fer ancien et le caractère illyrien de ses porteurs*, Les Illyriens et la genèse des Albanais, Tirana 1971, 55—76; Kilian, Prähistorische Zeitschrift 50, 44—45, Tl. 66.

Тек крајем средњохеладског периода непосредно око 1600. године пре н.е. сигурно је потврђено постојање тумула у Албанији, иако су неке хумке постојале већ у раном бронзаном добу (в. стр. 23). У ово време хумке су познате нарочито из јужне Албаније, али су карактеристичне и за групе северно од Шкумбина, Мати и Кукс-Дрилом, одакле је, међутим, публиковано мање података. Сахрана под тумулима прати се затим непрекидно кроз обе етапе којима се у овом поглављу бавимо, а као типичан облик сахране продужује и од 700. године пре н.е. током гвозденог доба. У оба подручја са њиховим групама, карактеристични предмети инвентара појединих гробова, допуштају њихово временско опредељење и разврставање (карта 3) најзначајнијих међу тим налазима.

Крају средњохеладског периода фази бронза A2/B1 у смислу средњоевропске хронологије, око 1600. године пре н.е., припадају следећи налази:

Гроб 16, тумула у Водиње који са гробом 15 чини једну целину. У томе гробу нађена је минијска керамика и један бронзани бодеж средњег бронзаног доба Егејског подручја.[52] Гробови 15—16 старији су од гроба 17, иако је овај био дубље укопан у језгро хумке. Овај гроб садржао је једно копље пламенастог типа које припада једној реткој варијанти микенских копаља, која је у Албанији позната и Чепуне (Çepune), а у Грчкој из Ахаје и датира се у каснохеладску фазу IIIC око и после 1200. године пре н.е. (Рајнеке A, Гарашанин гвоздено доба I).[53]

Гробови 22 хумке I и 1 хумке II у Бардхоку (Bardhoc) у групи Кјукс-Мати. Оба гроба садржала су криве бронзане ножеве типичне у средње и каснохеладско доба, а гроб 22 хумке I и једну иглу са чаурастом главом, типичну форму бронзаног доба A2/B1 у средњој Европи.[54]

Нешто каснијој епохи припадају гробови 7 хумке I у Пажоку и 12 хумке I у Вајзе, први у долини Девола (Devoll), а други у приобалном подручју јужне Албаније. Оба гроба садржала су микенске рапире типа A, поменуте хеладске ножеве, микенска копља са уским отвором за утврђивање на дршку и импортовану керамику каснохеладских фаза I—II, око 1600—1400. године пре н.е.[55]

Каснијој етапи развијеног бронзаног доба припадала би једна серија гробова или случајних налаза везаних за некрополе из

[52] Kilian, op. cit. 40—41. Најбоље приказано: Hammond, *The Dating of some burials in Tumuli in South Albania*, Annual of British School at Athens 66, 1971, 229—241, особ. 231—233, fig. 2, T. 33, 3 (гроб 16), 5 (гроб 17).

[53] Ibid., T. 33, 4; A. F. Harding, *Illyrians, Italians and Mycenians*, Iliria IV, 1976, 157—163, особ. 159—161 и карта fig. 2.

[54] A. Hoti, *Varreza tumulare ë Bardhocit në rethin e Kukesit — La nécropole tumulaire de Bardhoc*, Iliria XII, 1982—1, 15—48 (rés. 35—36). За датирање игле уп. M. Garašanin, PJZ IV, 514.

[55] Kilian, Präh. Zeitschrift 50, 41; Prendi, *Thumat në fushen e fshitit Vajzë*, Buletin per shiencat shoqelore, Tirana 1957—2, 76—110, особ. 86. и д., сл. 6a, 11b, 12, 13b.

Матија: (Мати, Рете Бајзе — Rethe Bajze), Неншата (Nenshat) код Скадра и из некрополе (нама једине те врсте познате из литературе) са равним гробовима у Гермењу, јужно од Шкумбина у позађу албанског приморја.[56] Сви ови налази садржали су микенске рапире типа D1 који се оквирно датирају у каснохеладске фазе II и IIIA, око 1500—1300. године пре н.е., период бронзе В—С по средњоевропској хронологији. При томе се мач из Мати—Рете Бајзе сматра нешто млађим као производ локалне израде у коме се осећа утицај израде неких типова средњоевропских бронзаних мачева.[57]

Овде треба поменути и гробове из Рогова код Ђаковице у Метохији, у оквиру групе Кукс—Дрилон, са бронзаним инвентаром карпатско-панонског типа: иглом са главом у облику печата (Petschaftkopfandel) и масивном гривном, који припадају бронзи С, времену каснохеладске фазе IIIB око 1400—1300. године пре н.е.[58]

Посебно место заузима инвентар гроба из Игларева код Призрена, такође у Метохији у оквиру исте културне групе. Гроб је садржао један рапир микенског типа А, који је, међутим, преправљен у облик рапира типа IIID, при чему се у обликовању језичка мача види и угледање на средњоевропске типове мачева са језичком. Очигледно је да је првобитно импортован микенски рапир (тип А јавља се већ од каснохеладске фазе I) био дуго у употреби и касније преправљен према микенским и средњоевропским узорима. К. Килиан, који је детаљно анализирао овај налаз, показује да се прерада могла извршити тек у каснохеладском периоду IIIA око 1400—1300. године пре н.е., с обзиром на датирање средњоевропских узора у бронзано доба С.[59]

Једну даљу групу налаза из албанских тумула Килиан је оквирно датирао на сам крај средњег бронзаног доба континенталне Грчке, на измаку микенске цивилизације, у каснохеладску фазу IIIC, око 1230—1075, што значи већ у период прелаза у гвоздено доба фазе халштат A1—A2/B1 по средњоевропској хронологији. Међу њима помињемо гробове из Барча и Вајзе, хумка II гроб 5 и хумка I гроб 7, мачеве из Водиње гроб 14 и два гроба из некрополе Какави, све на југу Албаније.[60] Сви ови мачеви припадају типовима мачева са језичком Хардинг I и II, чији су прототипови средњоевропски, али су с обзиром на неке специ-

---

[56] Kilian, op. cit., 41—43; Prendi, op. cit., 220, сл. 11, 1—4.

[57] Kilian, op. cit., 41.

[58] М. Гарашанин, *Србија*, 1973, 313, Т. 55, 2; Исти, *Bronzano doba na Kosovu*, PJZ IV, 754—759, особ. 757.

[59] Kilian, Jahresbericht Frankfurt/Main, 113—115, сл. 1; Гарашанин, op. cit., 757—758.

[60] Kilian, Präh. Zeitschrift 50, 41—43; Prendi у Buletin per shiencat shoqelore 1957—2, 83, сл. 7 (Вајзе гроб 1, хумка 7); 93—94, сл. 19 (хумка II, гроб 5); Исти, *Bronzezeit*, 223, сл. 12, 1, 4 (исти гробови); сл. 12, 5 (Водиње, гроб 14), 2 (Какави).

фичности могли бити израђени у локалним радионицама, негде на југу Балкана, чије се место не може ближе одредити. Овоме треба додати и мач из гроба 7 у хумци у Дукату у приобалном подручју јужне Албаније који припада варијанти типа Хардинг II и онај из гроба 5 у Продану (југоисточна Албанија типа Хардинг II).[61] Овде треба још навести и више гробова из некропола Патос и Продана са карактеристичним иглама типа Килиан—Дирлмајер (Kilian—Dirlmeyer) II, у горњем делу проширене и пробушене, са украсом гравираних линија. Игле овог типа оквирно се датирају од субмикенског до касногеометријског периода, од 1075—око 700. године пре н.е., што значи у пуни прелазни период, халштат B1 (са почетком у A2?) — B3 средњоевропске хронологије.[62]

Значајну карактеристику сахрањивања у тумулима чини низ посебних детаља који се дају установити у погребном ритуалу. Они допуштају да се у карактеру сахрањивања у појединим културним групама, које могу бити од значаја за проучавање процеса формирања старобалканских народа, установе и одређене разлике.

У јужноприморској групи на тлу Југославије о томе је још увек мало познато. Током развијеног бронзаног доба и прелазног периода, који обележавају прото- и предилирску фазу у процесу формирања Илира карактеристични су камени тумули, што је, наравно, условљено локалним карактером земљишта, а некад и тумули у чијој је конструкцији само коришћен камен а насути су од земље. У овим гробовима сахрана је вршена у правилним ковчезима од камених плоча — цистама. Посведочено је скелетно сахрањивање у згрченом ставу.[63] Мало је података којима за развијено бронзано доба располажемо у групама Мати и Кукс—Дрилон. Претеже скелетно сахрањивање у згрченом ставу и са згрченим скелетима у конструкцијама-ковчезима саграђеним ређањем већег или мањег камења (Бардок). У хумци у Рогову у Метохији скелети су били постављени на лежиште од ређаног камена („одар") у опруженом ставу, али са ногама савијеним на страну. У Круме у групи Кукс—Дрилон констатовано

[61] N. Ceka, *Le tumulus de Dukat,* Iliria III, 1975, 139—161, посебно 159; Т. V; уп. Prendi, op. cit., 223, сл. 12, 6 (Дукат); S. Aliu, *Tuma e Prodanit,* Iliria XIV, 1984—1, 27—68 (rés. стр. 54), стр. 55 (Продан, хумка I, гроб 7).

[62] S. Aliu, op. cit., 27. и д.; гроб 2, 16, 50, 52 (илустрације гробних целина); Korkuti, *Tuma e Patosit — Le tumulus de Patos,* Iliria XI—1, 1981, 7—56 (rés. 34—37), гроб 16, 20, 26, 28 (илустрације затворених гробних целина). Игла типа II у гробу 22, нађена је са једнопетљастом фибулом са тордираним луком Pantelica II, што одговара гвозденом добу I, халштату B1 по Рајнекеу: Müller—Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen,* Berlin 1959, 23. и д. Abb. 32, 5. За тип игала и његово датирање: Kilian—Dirlmeier, *Nadeln der Eisenzeit in Albanien,* Iliria XIV, 1984—1, 85—110, особ. 90—91, бр. 21—31, тип II AB. Аутор их датира од субмикенског до касногеометријског периода.

[63] Батовић, op. cit., 359.

је спаљивање, без урни. Постојање каменог венца констатовано је у Бардоку, где хумка поседује и камени плашт.[64]

Далеко више података имамо о сахранама на подручју јужно од Шкумбина, почевши од долине Девола, у области која се оквирно може везати за групу Малич IIIc-d, тј. у развијеном бронзаном и прелазном периоду. И овде углавном претеже скелетно сахрањивање, док је спаљивање много ређе. Скелетно сахрањивање вршено је у згрченом ставу, најчешће у правилним цистама (Дукат, Продан, Барч, Патос, Пажок), али и у ковчезима од камења (нпр. Дукат, Продан). Најстарији гробови у Водиње, 15—16, садржали су спаљене остатке покојника, постављене у каменој конструкцији, али остављене на дну гроба, без сакупљања у урне. Сахране у урнама потврђене су у Барчу и Продану у прелазном периоду. Гробови су по правилу постављени у раке у које се онда уграђују цисте и конструкције (Барч, Продан, Патос). У Вајзе су рани гробови развијеног бронзаног доба били постављени у једну већу раку кружног облика озидану каменом. Честа појава, како у развијеном бронзаном добу тако и у прелазном периоду (Водиње, Пажок, Патос, Продан, Дукат), јесте мања хумка-језгро од камена постављено изнад централног гроба или гробова. У то језгро касније су укопани и други гробови у току дужег или краћег временског распона. И у овоме подручју камени плашт, који прекрива језгро хумке пратећи његов пад, појављује се већ врло рано (Водиње). Хумке су такође ограђиване на периферији каменим венцем који поред конструктивне функције има сигурно и ритуални смисао одвајања света мртвих од живих. Ова појава постоји у оба периода (Водиње, Барч).[65]

Посебно треба истаћи коришћење појединих хумки у дугом континуитету, за који је ипак тешко установити да ли је увек непрекидан. Око централних гробова и језгра, или укопано у језгро, постављају се каснији гробови. Ово упућује на дубљу повезаност са особом сахрањеном у централном гробу, примарно свакако породичну везу. Код већег броја гробова, који су посебно чести касније, у гвозденом добу, ваља помишљати и на родовске некрополе и дубоко поштовање указано првим сахрањеним покојницима као родоначелницима.

Културни инвентар група Албаније, који је нарочито добро познат на југу, значајан је и за даљу археолошку интерпретацију. Одмах ваља подвући да у карактеру керамике, чији је значај за етничке интерпретације већ истакнут у ранијем излагању, по-

[64] М. Гарашанин, *Србија*, 313, Т. 52, 2; Hoti, op. cit., 34 (Bardhoc); Jubani, *Traits communs dans les rites d'inhumation chez les Illyriens dans la région de l'Albanie*, 91.

[65] N. Ceka, op. cit., 139 (Дукат); Aliu, op. cit., 54 (Продан); *Korkuti*, Iliria XI, 34—35 (Патос); Andrea, op. cit., 133 (Барч); Jubani, op. cit., 90. и д.; N. Bordenaku, *Varreza tumulare ë Pazhokit — La Nécropole tumulaire de Pazhok*, Iliria XII—1, 1982, 49—101, (Rés. 88—89), особ. 88—89 (Пажок). За Водиње в. такође Hammond, Annual of British School 66, 231. и д.

стоји разлика између албанског југа (оквирно Малич IIIc-d група) и подручја северно од Шкумбина. У јужноприморској групи Југославије, која се везује за подручје најближе сигурно потврђеним историјским Илирима, карактеристични су судови са језичастим додатком изнад дршке, који продужују традицију цетинске групе.[66] Овај је облик познат и у далматској групи, особито са градина Дувањског и Гламочког поља и Бушког блата, где се јавља и у прелазном периоду. У то време, међутим, у овом подручју постоје у керамици и јачи утицаји културе поља са урнама из Паноније и Посавине који се манифестују у зделама са увученим, фацетираним или косо канелованим ободом, већим судовима са хоризонталним, проширеним и заравњеним ободом (водећи облик панонског и посавског подручја прелазног периода). Карактеристично је да је и метални инвентар под јаким утицајем поља са урнама, што долази до израза у облицима оружја и оруђа (бодежи, секире, копља), дела накита (као фибуле или тривне). Неки од ових панонских облика рађени су, међутим, у локалним радионицама, о чему сведоче калупи за ливење бронзаних предмета нађени на градини Варвари. Други облици, међутим, локалног су карактера, тако особито фибуле типа Голињево (халштат B), као и облици кратких мачева. У овој области може се према томе констатовати јак утицај панонске области уз наглашено присуство домородачког елемента. Тиме се можда и може објаснити карактер централнодалматинске групе имена коју је издвојио Катичић.[67]

Присуство неких елемената културе поља са урнама осећа се и на градини Гајтан код Скадра која се као солидно утврђено насеље формира тек у прелазном периоду. Оно се манифестује у неким формама керамике (лоптасти судови са малим дршкама на трбуху, зделе, судови са заравњеним ободом), али је овде снажно присуство домородачког елемента у судовима са две дршке и карактеристичним облицима дршки (са језичастим додатком и тзв. дршке бифоре).[68]

---

[66] За распрострањеност ових дршки уп. Čović, PJZ IV, 453. Овакве дршке налазе се нпр. и у Гајтану: Jubani, Iliria II, T. III, 6, заједно са дршкама-бифорама, Ibid., T. VIII, 1 не и са формама везаним за културу поља са урнама; за налазе из Варваре уп. нпр. PJZ IV, 265, сл. 18, 11, 15, а за појаве из Херцеговине и западне Црне Горе у раном бронзаном добу Ibid., 146, сл. 11, 15; 167, сл. 12, 6, 8.

[67] Batović, *Dalmatska kulturna skupina*, PJZ IV, 331—337, особито 353—357. За утицај културе поља са урнама: Vinski-K. Gasparini, *Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 144—145. За керамику градина у великим далматским пољима уп. Benac, op. cit. T. I, 1 (дршке са језичастим додатком), а за елементе културе поља са урнама нпр. Ibid. T. III, 1, 10 (здела у облику турбана); V, 3—6 (варијанта истог облика) T. III, 9; IV, 3 (суд са разгрнутим равним ободом). Бенац сматра да су се облици везани за културу поља са урнама на градинама овог подручја задржали кроз цело гвоздено доба. Ibid., 63—64; 90—95; 135. и д.; 186—187.

[68] За ове облике у Гајтану: Jubani, op. cit., T. VI, 2—3 (судови са проширеним и заравњеним ободом); T. IX, 1; XII, 8 (урна); T. XI, 5 (здела у облику турбана?). Томе треба додати и облик T. XI, 6 (Пехар са коничним

Инвентар металних предмета на југу Албаније, јужно од Шкумбина, где се у керамици констатује континуитет из ранијег бронзаног доба, али током развијеног бронзаног периода веома уска повезаност са континенталном Грчком, особито је инструктиван у том погледу (карта 3). Бројни су налази металних предмета, особито оружја, који се директно везују за микенски свет. У питању су особито мачеви, копља и криви ножеви. Ови облици, међутим, прелазе и даље на север те су, мада нешто касније, углавном од средњохеладске фазе II, познати и из групе Мати и са других места. Предметима описаним у претходном излагању треба додати и микенски рапир типа C, случајно нађен у околини Влоре (Vlorë).[69] Ширење микенског импорта, вероватно долином Дрима, потврђују и мач из Игларева и микенски мач из Тетова.[70] При томе је значајно да бар део ових објеката показује у својим одликама да се може радити и о производима непознатих радионица, ван класичног микенског света. О вредности импортованих предмета најбоље говори мач из Игларева, који је дуго времена био у употреби у својој првобитној форми, а касније прерађен у нови облик под микенским и средњоевропским утицајем, што се такође може разумети тек у оквиру неке локалне радионице у којој је мајстор могао упознати и спојити на једном објекту својства и одлике облика разног порекла. Већ од развијеног бронзаног доба долази, међутим, на северу до изражаја и друга, средњоевропска компонента, која се манифестује на иглама и гривни из Рогова. Нешто касније преовладао је средњоевропски утицај у типовима мачева са језичком (Хардинг I, II), који су, међутим, такође највећим делом имитације из радионица ван ужих карпатско-панонских првобитних центара производње. Локални производ представљају секире албанско-далматинског типа, које су распрострањене у северној Албанији и на јужном Јадрану.[71] Ипак је јасно да се са почетком прелазног периода, у време праилирске фазе А. Бенца, осећа јачи утицај средњоевропске културе поља са урнама. Да ли се у јужноприморској области и Албанији може рачунати са померањима ка

вратом и косим канелурама на рамену). Датирања за слојеве II и III Гајтана које је предложио Јубани (гвоздено доба и IV—III века) прениско је, као и датирање слоја I који се везује за цетинску групу.

[69] Korkuti, *Dy arme bronzi nga Varibopi*, Iliria 14, 1984—1, 111—113. Овде треба поменути и двојне секире Prendi op. cit., 221, сл. 10, 4—8, особито оне типа Киерион са варијантом Кравари и типа Килиндир, од којих се прве најпре могу датирати у каснохеладску фазу IIIB (1300—1220). Уп. D. Garašanin, *Posebni nalazi na centralnobalkanskom području*, PJZ IV, 799—805, особ. 802—803, T. CXII, 4—5.

[70] За мач из Тетова: M. Garašanin—J. Kovačević, *Arheološki nalazi u Jugoslaviji*, Београд 1961, T. XXI.

[71] Prendi, *Një depo sëpatash nga Torovica e Leshes, Un dépot de hache à Torovica*, Iliria XIV, 1984—2, 19—46 (Rés. 33—34). T. I—X (са картом). Датирање које предлаже Prendi, Ibid., 33 (халштат B1) прениско је ако се има у виду секира T. V, 3 и њена идентичност са калупом из Медиане (PJZ IV, T. CVI, 2) који припада фази Медиана I, те се најкасније може датирати у халштат A1.

југу носилаца панонско-карпатске културе и њиховим продорима у вези са рушењем микенског света и догађајима познатим у историји као покрети народа с мора, или само о контактима и утицајима, преузимању извесних искустава, остаје отворено питање. Може се, ипак, са сигурношћу рећи да се током обрађених епоха у тим подручјима прати јасан континуитет од раног бронзаног доба, који у основи није прекинут ни у прелазном периоду. С обзиром на област о којој је реч и њену етничку слику у историјском периоду оправдано је, у основи, говорити овде о Протоилирима и Праилирима у смислу Бенчеве детерминације. Ипак треба подвући да се у основним елементима, које археологија узима као одлучујуће за утврђивање етнокултурних заједница (керамици, донекле и у детаљима сахрањивања) запажају и веће разлике између области северно и јужно од Матија. На ово питање вратићемо се касније.

Географском ареалу на коме се може рачунати са процесом формирања Илира може се, из разлога који су у ранијем излагању већ истакнути, прикључити и подручје југоисточне Босне које је најбоље познато по налазима са Гласинца. На жалост је на овом подручју развијено бронзано доба веома слабо познато. У питању су фазе Гласинац IIа-b по хронолошком систему Бенца-Човића. Тек је крај ове епохе — фаза Гласинац IIIа, бронзано доба С почетак D око 1400—1300/1200. нешто боље истражено.[72] У првом раздобљу, Гласинцу IIА, В — бронзано доба А2/В 1-В, (око 1600—1400), као и у непосредно следећој етапи непозната су насеља, што потврђује трансхумантни карактер гласиначке културе тога времена, а самим тим и широке контакте са ближим и удаљенијим подручјима који омогућују и веће културно и етничко зближавање. Култура овог времена највише нам је позната по сахранама у хумкама. Ове су распоређене у мање групе и мањих су димензија. Грађене су од земље и камена, али недостају ближи подаци о конструкцијама. Сахрањивање је искључиво скелетно. Метални инвентар који је најбоље познат (претежно накит) показује облике средњоевропског и карпатског порекла, што је несумњив доказ уских трговачких веза. Извесне промене наступају тек са фазом Гласинац IIIА, када се поред сигурних облика металних предмета страног порекла појављују и неки елементи који упућују на локалну производњу метала.[73] Таква је геометријска орнаментика на огрлицама којом започиње формирање једног новог стила украшавања-балканског геометријског стила. Овај се стил током прелазног периода јако развио, особито на металу а делом и на керамици у средњобосанској групи (керамика Пода код Бугојна, рад у металу — остава из Великог Мошуња), али је присутан и у другим областима, пре-

---

[72] B. Čović, *Glasinačka kulturna grupa* PJZ IV, 413—433. Benac—Čović, *Glasinac* I, Sarajevo 1956. За ревизију хронологије Гласинца: PJZ IV, 415—418.

[73] Посебно геометријски стил украшавања. Нпр. PJZ IV, T. LXII, 1.

лазној зони у Херцеговини (нпр. остава Крехин Градац), далматској групи, а шири се и даље ка југу: у северној Албанији, где недостају налази за његово сигурно утврђивање у то доба. Керамика Мати групе гвозденог доба у крајњој је линији изданак тога стила. У прелазном периоду у јужној Албанији сликана декорација грнчарије фазе Малич III d2—3 потпуно је у духу овога стила са карактеристичним орнаментима у вертикалним и хоризонталним низовима и пољима и са типичним мотивима таласних линија, ромбова, троуглова, малтешких крстова и др. Одмах треба рећи да појава овог стила не може бити везана за решавање етничких проблема: уметнички израз, као манифестација одређеног укуса, створеног у додирима разних група, могао се формирати преузимањем у ужим контактима у оквиру разних културних и етничких групација. Значајну улогу, као једна од компонената тога механизма, могла је играти већ више пута поменута трансхуманца.[74] У фази Гласинац IIIA, као и у ранијим и каснијим етапама претежу тумули од земље и камена, док су чисто камени и чисто земљани тумули знатно ређи. О облицима гробова нема много података. Недостају гробови са спаљивањем. О конструкцији гробова постоји само један податак: у једном гробу скелет је био постављен на одар слично ситуацији у суседној западносрпској варијанти ватинске групе и у Рогову.[75] Битне промене настају тек са фазом Гласинац IIIA (крај бронзе D и почетак халштата A1, око 1300/1200—око 1100). Ово време одговара формираној култури поља са урнама и њеној јачој културној и физичкој експанзији, која, међутим, на Гласинцу није оставила већих трагова, осим у неким облицима керамике (особито зделе са увученим ободом). Већина керамичког материјала ипак задржава традиције старијих епоха (зделе са косо засеченим ободом) или показује облике типичне за јужноприморску, делом далматску област и северну Албанију (особито судови, некад и веће биконичне амфоре са дршкама са језичастим додатком, дршке-бифоре). Чињеница да међу металним израђевинама претежу средњоевропски и карпатски облици, одраз је наставка раније постојећих контаката.[76] Да се, међутим, у ово време на Гласинцу сигурно појављују градинска насеља, потврђује већу несигурност, изазвану свакако притисцима носилаца културе поља са урнама. С друге стране, пораст броја тумула, још увек распоређених у мање групе, често у близини појединих градина, што указује на мање микрорегионалне заједнице, упућује на јачање и већу стабилизацију становника Гласинца

---

[74] За овај стил и његове проблеме уп. Čović, *Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnojadranskoj obali i u njenom zaleđu,* Simpozijum: Duhovna kultura Ilira, Herceg-Novi 1982 — CBI, knjiga 11, Sarajevo 1984, 7—40.

[75] B. Čović, PJZ IV, 419—420.

[76] Ibid., T. LXIII, 1—2 (метал). За керамику: Ibid., 422—423; 416, сл. 28, 2—4.

у то време. У следеће две етапе Гласинац III В и С (халштат А2 и халштат В, 1100—1000, 1000. до око 700. године пре н.е.), прати се непрекидни континуитет у начину сахрањивања, иако се повремено јавља и спаљивање, што упућује на утицаје из области културе поља са урнама. У ово време најпре, број тумула је релативно мањи а и инвентар металних предмета доста сиромашан. У фази IIIС долази до новог процвата са појавом већег броја локалних форми металног накита, какве су једнопетљасте лучне фибуле са троугластом ногом, прве крстасто проломљене копче и накит са богатом спиралном декорацијом. Ови облици прелазе потом без икаквог прекида у развијено гвоздено доба око 700. године. У овом случају начин сахрањивања, са еволуцијом истих облика и ритуала, и начин становања потврђују непрекинут културни и етнички континуитет. Криза у току фазе Гласинац IIIВ вероватно је израз несигурности и пертурбација током прелазног периода, притисака а можда и продора носилаца културе поља са урнама.[77] Све ово показује да Гласинац, који је у историјском периоду део, ако не и само језгро земље илирских Аутаријата, мора бити укључен у културну регију која је у процесу стварања Илира играла значајну улогу.

С обзиром на њен карактер, посебно на начин сахрањивања, континуитет из раног бронзаног доба и везе са Гласинцем, нарочито јаке током гвозденог доба, овде треба посебно приказати и западносрпску варијанту ватинске групе. Она се развија углавном на простору раније групе Белотић—Бела Црква, чији су носиоци, трансхуманти сточари, имали додира са цетинском групом и продирали можда чак до јужне Албаније (уп. карту 1 и 2).[78] Карактером свога металног инвентара група се уско везује за средњоевропско-карпатски круг, што се има објаснити трговачким контактима, као и у случају Гласинца. Неке карактеристичне форме накита, као игла типа Белотић са проширеним горњим делом, украшена гравираним орнаментима и са главом у облику главице ексера која припада развијеном бронзаном добу (бронза С око 1400—1300) и предимензиониране игле са краја ове епохе (бронза D — халштат А, Гласинац IIIА) представљају локалне производе или предмете рађене по наруџбини и према укусу локалног становништва.[79] Керамика се уско везује за истовремене појаве развијеног бронзаног доба у Банату и Срему, ватинску групу, иако је много грубља, незграпнија и лошије фактуре. Ова запажања, а посебно чињеница да у култу мртвих толико конзервативном и значајном за етничке интерпретације, постоје битне разлике између класичног Ватина Војводине и западносрпске варијанте, намећу закључак да се у овој варијанти преузимају са стране елементи више материјалне културе, а задр-

[77] Ibid., 431—432, сл. 29, 1—9 (Гласинац IIIb1); 10—12 (IIIb2); 13—19 (IIIc).

[78] M. Garašanin, *Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe*, PJZ IV, 736—753; САН III—1, op. cit., 181—186, сл. 12.

[79] Исти, PJZ IV, Т. CII, сл. 4, 4а, 10.

жавају стари ритуали и обичаји који се директно надовезују на појаве групе Белотић—Бела Црква. Отуда се у етничком смислу западносрпска варијанта мора издвојити од класичног Ватина.

Основна форма сахрањивања групе је сахрана у тумулима. На основу истраживања у западној Србији, особито у некрополама Рађевине и у средњем и доњем Подрињу, посебно на левој, босанској обали реке, добија се следећа слика о детаљима погребног ритуала:[80] тумули су, као на Гласинцу, распоређени у мање групе, свакако као одраз мањих породичних заједница. Тим групама ни овде не одговарају никаква насеља, што потврђују постојање трансхумантног сточарства. За разлику од Гласинца, током целог живота групе примењују се равноправно скелетно сахрањивање и спаљивање. Код скелетног сахрањивања мртви се постављају или у згрченом или у опруженом ставу. Чести су скелетни гробови у ковчезима. Код кремације, за разлику од запажања у групи Белотић—Бела Црква, претеже сахрана у урнама, али се некад примењује и остављање спаљених остатака на спалишту, на које су пренети са ломаче која се налазила ван хумке (Врањани I—II). Хумке су искључиво насипане од земље. Оне могу имати унутрашње језгро, које се махом састоји од набијене земље и може бити прекривено плаштом од камења, слично појавама у групи Белотић—Бела Црква и у неким некрополама Албаније. Код гробова са урнама урна се прекрива каменим језгром, какво је такође често у албанским тумулима. Такође је код ове врсте гробова карактеристично да се дарови махом не стављају уз урну, већ се постављају ван гроба, ближе периферији хумке на неколико издвојених тачака. Обичај ритуалног ломљења керамике чији се фрагменти остављају у насипу хумке — ритуал чест у Албанији особито у гвоздено доба, а познат и из раније групе Белотић—Бела Црква, овде је слабије заступљен. Чешће се у насипу налазе фрагменти кременог оруђа или глачаних камених секира, који су вероватно доношени са старијих насеља и овде стављани у вези са апотропејским радњама. У неким случајевима на дну хумке постоји спалиште на коме су пре сахране, као у неким хумкама групе Белотић—Бела Црква и у неким хумкама Албаније, вршени жртвени обреди пре саме сахране.

Наведене одлике погребног ритуала потврђују тесну везу са групом Белотић—Бела Црква, а самим тим и порекло западносрпске варијанте. Занимљиве су и сличности са Албанијом. Оне се не морају тумачити директним контактима, иако се ни овакви додири не могу искључити с обзиром на сигурно упражњавана сточарска кретања у свим досада описаним групама развијеног бронзаног доба. При томе, међутим, треба водити рачуна о чи-

[80] Исти, PJZ IV, op. cit., 739—744; Д. Гарашанин, у: Сахрањивање, 56—60, Pl. IV—V; M. Kosorić, *Etnički, kulturni i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Tuzla 1976 (са врло добрим илустрацијама облика гробова Т. VII—XV).

њеници да су нам детаљи, посебно ритуала у низу група западног Балкана (јужноприморска, далматска па и гласиначка), још увек недовољно познати.

За разлику од Гласинца, где је континуитет у целокупном развоју током развијеног бронзаног доба и прелазног периода сигурно доказан, у западносрпској варијанти ситуација је нешто друкчија. Већ налаз из Коњуше код Осечине, на падинама Влашића, који сигурно потиче из хумке, указује на многе нове моменте у карактеру културе те доводи у питање потпуни континуитет. Ради се о ратничком гробу, какви на Гласинцу нису познати током развијеног бронзаног доба, чији је инвентар у целини везан за културу поља са урнама (Пескиера — Peschiera фибуле, мач са језичком типа Nenzingen, појас).[81] С друге стране, сахрана под хумком која је потпуно страна панонском региону, и орнаменти спирале на појасу из Коњуше, везани за гласиначку орнаментику, налажу опрезност у интерпретацији овог налаза. Значајно је, међутим, да се на почетку прелазног периода, у подручју Рађевине, поново појављује утврђено насеље — градина, у Ликодри, која се, међутим, по целокупном културном инвентару недвосмислено уклапа у културу поља са урнама Паноније и Посавине. Овој градини не одговара ниједан гроб или некропола, иако се у њеној близини налази низ група тумула развијеног бронзаног доба. Можда са једним јединим изузетком, хумком у Алугама, гробови под хумкама нестају у периоду који обележава почетак културе поља са урнама (бронзано доба D око 1300—1200. године пре н.е.).[82] У таквој ситуацији мора се озбиљно поставити питање: није ли у овом тренутку био прекинут континуитет развоја, за разлику од ситуације на Гласинцу, једним продором носилаца културе поља са урнама.

Остале културне групе западног Балкана, ван ових територија које се у историјском периоду могу везати за Илире, слабо су нам познате током развијеног бронзаног доба. У питању су подручја која припадају јаподској, либурнској и средњобосанској групи (карта 2). У свим овим регијама већ је констатован недостатак утврђених насеља-градина, и уопште сразмерно мали број насеобинских објеката у односу на гробове. Ова се ситуација мења тек у прелазном периоду, када је познат известан број градина. Посебно се издваја градина Под код Бугојна, која се у прелазном периоду развија као велики и значајан центар са формираним, готово урбаним ликом (распоред кућа и систем улица).[83] У начину сахрањивања у свим овим групама присутан је, али не искључиво, облик сахране у тумулима. Тако се у јаподском подручју сахрањивање у развијеном бронзаном добу вршило у ту-

---

[81] М. Гарашанин, Србија, 435—438, сл. 21 (комплетан налаз); за корекцију тумачења: Исти, *Period polja sa urnama u zapadnoj Srbiji*, PJZ IV, 779—785, особ. 782—784.

[82] Ibid., 779—782; Т. CXII, 8—9.

[83] B. Čović, *Srednjebosanska kulturna grupa*, PJZ IV, 433—457. За Под и друге градине сумарно особ. 433—438. Уп. и 451.

мулима са скелетним гробовима у опруженом положају. Гробови су саграђени у виду камених ковчега ређањем камења слично појавама у западносрпској варијанти ватинске групе и неким гробовима под хумкама Албаније. Тумули могу имати и камено језгро или венац. Чести су ратнички гробови, за разлику од ситуације на Гласинцу. Поред тога, у прелазном периоду постоји сахрањивање под хумкама, али се истовремено појављују велике — некрополе са равним гробовима (Смиљчић, Компоље, Прозор), које се задржавају све до римског доба. Паралелно са тим развија се и обичај спаљивања. Покретни инвентар прелазног периода карактеришу облици керамике културе поља са урнама. У металном инвентару претежу такође облици ове културе (секире-келтови, копља, српови, ножеви и др.), али и облици западнобалканског порекла, као далматске фибуле типа Голињево, и дводелне либурнске фибуле.[84] У либурнској групи није доказано постојање градине у развијеном бронзаном добу.[85] У томе периоду карактеристични су равни гробови са цистама и згрченим скелетима. Постоје и тумули, али је мали број сигурно датиран у то време. Ради се о општераспрострањеном типу камених некад земљаних тумула са цистама и згрченим покојницима. У прелазном периоду постоји јак утицај културе поља са урнама. Предмети везани за ту културу делом су ипак рађени и у западнобалканским радионицама, што потврђују већ наведени калупи из Варваре на врелу Раме, где се очигледно налази јак западнобалкански металуршки центар. Неки су облици, као фибуле типа Голињево и дводелне фибуле, заједнички либурнској и другим групама (јаподској, далматској). Посебно карактеристичне су фибуле либурнског типа, које су имале и већу распрострањеност, а развиле су се из прототипова културе поља са урнама (Пескиера фибуле).[86] Култура поља са урнама снажно је утицала и на средњобосанску групу у средњем и горњем току Врбаса и Босне, у којој се иначе запажа виши степен друштвене организације који представља насеље на Поду. Малобројни сигурни налази показују само постојање равних скелетних гробова. У покретном инвентару претежу елементи културе поља са урнама. Тако се у керамици налазе кугласти судови са две дршке на трбуху и зделе са увученим фацетираним или косо канелованим ободом. Јављају се, међутим, и судови са две дршке које надвисују обод, а посебно они са дршкама са језичастим додатком и са дршкама-бифорама које се повезују са целим подручјем јужно и југоисточно од ове културне групе (Гласинац и прелазна зона у јужној Босни и јужној Херцеговини, јужноприморска група, северна Албанија). Метални инвентар показује сличну разноврсност као код Либурна или Јапода. У средњобосанској групи, на керамици и металу јако се

[84] Bižić—Dreksler, op. cit., 374—389.

[85] Batović, PJZ IV, 306—307 не даје сасвим јасну формулацију.

[86] За групу у целини: Исти, Ibid., 306—330. Уп. Vinski—Gasparini, loc. cit.

развио западнобалкански геометријски стил, о чијем је значају већ било говора у ранијем излагању.[87]

Иако је сигурно да археолошки налази нису још увек довољни за решавање етнокултурних проблема, ипак је јасно да се јаподска, либурнска, и средњобосанска група ближе повезују међу собом, а да се низом слабије или јаче изражених одлика издвајају од група Албаније, јужноприморске, гласиначке и западносрпске варијанте ватинске групе, које су се формирале на територији за коју се највећим делом, у историјском периоду, може сматрати да је била насељена Илирима у смислу наше дефиниције тога појма као етничке групације или етнокултурне групе. Стога се ови подаци могу добро довести у склад и са разматрањима о ширењу појма Илира на основу писаних сведочанстава античке историје и лингвистичких проучавања. Треба жалити што далматска група, која одговара средњодалматинској групи андронимија са елементима југоисточне групе и јаком панонском компонентом, није још увек довољно проучена. Либурнска група се већ у развијено бронзано доба издваја извесним специфичностима које постају још јасније у прелазном периоду са утицајем културе поља са урнама. Јаподска група и средњобосанска још уже се и покретним инвентаром и другим културним манифестацијама везују за панонско-посавско подручје, те се и мора рачунати са знатним учешћем панонске компоненте, тако су елементи аутохтоне још увек присутни.

Област Дарданије (јужна Србија, Косово и северна Македонија) често је механички и некритички, на основу недовољно проучене, новије археолошке грађе, а у раније време на основу сасвим недовољних археолошких података, механички повезана са западним Балканом. Јаснију слику о тим питањима било је тешко створити још у време када су проблеми озбиљно постављени у оквиру два симпозија у Сарајеву.[88] Даља интензивна истраживања и вредновање прикупљене и систематизоване грађе пружили су о томе потпуно нову слику. Показало се да се подручје Дарданије у току развијеног бронзаног доба и прелазног периода развија на основама балканско-подунавског комплекса раног бронзаног доба, који је делом учествовао и у формирању истовремене културе западног Балкана, али у сасвим другом правцу у оквиру једне потпуно другачије и издвојене еволуције. У целокупном географском простору који обухвата јужни део Паноније, средишњи Балкан са сливом Мораве и Вардара и североисточни Балкан са доњим Подунављем, долази до развијања једног великог културног комплекса, балканско-доњоподунавског, развијеног бронзаног доба, чији се живот наставља и у прелазном периоду. Њему на овом простору припада низ добро издиференцираних, но у свим основним карактеристикама уско повезаних културних група, као што су идући од истока ка за-

---

[87] B. Čović, op. cit., passim и сл. 32, T. LXV (керамика).

[88] M. Garašanin, Simpozijum I, op. cit.

паду Монтеору, Теј (Tei) Кослођен (Coslogeni), Врбичоара (Verbicioara), ватинска група, а у Поморављу параћинска група, која касније еволуише у групу Медиана (Mediana) и група Доња Брњица—Горња Стражава у јужном Поморављу, Топлици и на Косову. Такође се у овај комплекс током развијеног бронзаног доба инфилтрира и уско повезује са ватинском групом нова група Дубовац—Жутобрдо везана за културну еволуцију бронзаног доба у узводном делу Подунавља. Током прелазног периода формирају се у доњем Подунављу и друге групе везане са овим комплексом (карта 2).[89] У оквиру тога комплекса посебно се издваја низ група јужне Паноније (ватинска, Дубовац—Жутобрдо и касније периода поља са урнама Војводине) и Поморавља (Параћин, Доња Брњица—Горња Стражава), које се осим манифестацијама своје материјалне културе од западног Балкана издвајају и потпуно друкчијим облицима сахрањивања: кремацијом у равним гробовима и сахраном претежно у урнама. Овај се комплекс у целини потпуно разликује од истовремених појава на каснијем ужем подручју Трачана и Илира. И лингвистичка истраживања, особито В. Георгијева, показала су потребу издвајања тога подручја од уже језичке заједнице Трачана. Георгијев их назива Дако-Мизијцима, а други лингвисти северним Трачанима. Иако је Поломе у својој критици Георгијевљевих ставова одбацио један део његових доказа, овај лингвиста ипак констатује да су аргументи бугарског научника, који се могу задржати као поуздани, довољни за издвајање ове језичке заједнице.[90] Тако се

---

[89] За поједине поменуте групе Румуније и северне Бугарске уп. S. Morintz, *Contribuţii arheologice la istorie tracilor timpurii*, Bucureşti 1978 (s. v. појединих поменутих група).

[90] V. Georgijev, op. cit.; Polomé, op. cit., особ. 882. Идеју о издвајању ових група као засебног комплекса везаног првенствено за настанак Дако-Мизијаца и издвојеног од Илира изразио сам већ у Србији, 389—392; 634. Уп. и мој рад у САН III—1, 163—186, особ. 163—164. Слично гледиште у погледу издвајања становништва Дарданије од предака Илира изразио је и Srejović, *Karagač, and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians*, Balcanica IV, 1973, 39—82, особ. 66—69, а коначно и Глишић у Romaja, 119—138. Тај став, потврђен новијим истраживањима, доследно је спроведен и аргументисан у свим мојим прилозима у PJZ IV. Албански археолози нису досада дискутовали о овом проблему, већ припадност Дарданаца Илирима па према томе њихову повезаност у процесу формирања претпостављају као чињеницу, прелазећи преко аргумената које пружа археолошки материјал: Buda, op. cit. 17, сматра Дарданију саставним делом Илирика, не у административном, већ у етничком смислу, иако је питање почело да се документовано поставља давно пре његовог синтетичког осврта. Од југословенских научника на тај начин поступа и Мирдита, *Studime Dardane*, Priština 1979, 143—152 (извод на немачком језику). Тако: *Anderseits zeigen Funde der Übergangszeit von der Spätbronze bis zur Hallstattzeit eine deutlich ausgeprägte soziale Struktur der illyrischen Stämme auf dem zentralen Balkangebiet*. По њему истој групи као Доња Брњица припадају Параћин и Рутевац (налазишта параћинске групе која је бар 600—700 година старија од налаза из Брњице!) као и други локалитети у Моравској долини који се, на жалост, не наводе. На сличан начин поступа овај аутор и када дарданско подручје са локалном босанско-македонском варијантом везује за халштатску културу, чији је илирски карактер по

у подручју централног Балкана може условно, у време које овде третирамо, а аналогно концепту А. Бенца, говорити о прото- и прадакомизијској етапи формирања Дакомизијаца и разних племена или група који сигурно нису ни Илири ни Трачани.

Параћинска група раширена је у Поморављу. Њено је присуство досада доказано на Великој Морави, у делу јужног Поморавља, док се елементи који су за њу карактеристични сигурно налазе и на Косову на насељима у Карагачу и Доњој Брњици. Основну карактеристику групе чине равни гробови са урнама који као дарове садрже и друге судове и металне предмете. У оквиру некрополе гробови се скупљају у мање групације, свакако породичног карактера. Главни облици керамике — судови са једном или две дршке које надвисују обод, судићи оштре профилације са четири брадавичасте дршке на трбуху, разне варијанте крушкастих амфора са дршкама на трбуху, украс широких и плитких канелура повезују ову групу са низом сродних у доњем Подунављу, као што су Врбичоара, Теј, Кослођен. Датирање групе потврђено је иглама са главом у облику главице ексера које се сигурно датирају у бронзу С (око 1400—1300. године пре н.е.).[91] Ова се група готово без прекида продужује у рану фазу прелазног периода — као фаза Параћин II. Исти облици грнчарије обогаћени су овде новим обликом урне везане за почетке периода поља са урнама у Војводини и околини Београда.[92] Ради се или о једној интерној еволуцији са извесним утицајима са севера или о мањим инфилтрацијама носилаца нове културе поља са урнама који, међутим, нису битно променили састав аутохтоног становништва. Иако нам налази овог периода у вардарском базену још увек недостају, велика систематска истраживања у Кастанасу на доњем Вардару, показују уско повезивање овог налазишта у развијеном бронзаном добу, током микенског периода са појавама балканско-доњоподунавског комплекса.[93]

њему несумњив („*unwiderlegbar*" — Ibid., стр. 145). Несумњиво је да се научно доказане чињенице могу критиковати, да се о њима може дискутовати, али је немогуће прелазити преко њих ћутке и једноставно их игнорисати, враћајући се, између осталог, на старе већ давно потпуно одбачене ставове о илирском карактеру халштатске културе, и не обазирући се на оно што археолошки материјал говори и што је у литератури и показано.

[91] M. Garašanin, *Paraćinska grupa,* PJZ IV, 727—735, T. C.; Исти, CAH III—1, op. cit., 180—181. За ову и Медиана групу уп. такође: Исти, *Ethnographic problems of the Bronze Age in Central Balkan Peninsula and neighbouring regions,* у Crossland—Birchall, Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory, London 1973 (Colloquium Sheffield 1970). За бронзано доба на Косову: Исти, PJZ IV, 754—759, T. CIV, 2—7.

[92] Исти, PJZ IV, op. cit., 733—734, T. CI, 3—6.

[93] A. Hochstetter, у: Prähistorische Archäologie, 99—119 (са компаративним табелама). Иста, *Kastanas, die Handgemachte Keramik,* Prähistoriche Archäologie in Südosteuropa Bnd. 3, Berlin 1984, 345—361, особ. 350—351 (Пелагонија), 346—347 (источна Македонија), 350—355 (Косово и Србија). Аутор, међутим, упркос значајним заједничким елементима и директној сродно-

Параћинску групу сменила је у прелазном периоду (бронзано доба D—халштат А2, око 1300—1000. године пре н.е. а можда и касније Медиана група. Распрострањена у околини Ниша, јужном Поморављу и Јабланици појављује се, можда у неким варијантама и на Косову (Љушта код Косовске Митровице, Гладнице код Грачанице). У новије време све се јасније издваја један комплекс генетски уско повезан са Медианом, који је засада познат из околине Светозарева и може се, изгледа, пратити током целог прелазног периода. Он очигледно представља један регионални фациес истог културног феномена.[94] Медиана група, у којој разликујемо три фазе, развија се без прекида из параћинске, на шта указују исти облици судова са једном или две дршке, разни облици дршки, посебно оне са дугмастим испупчењем на горњем делу, типичне за балканско-доњоподунавски комплекс, канелована орнаментика. Другу компоненту чине елементи културе поља са урнама: познате зделе са увученим, фацетираним или косо канелованим ободом, већи судови са проширеним заравњеним ободом, оштро профилисани судићи са канелованим орнаментом на рамену и у фази Медиана II велики судови облика урни Гава типа. У последњој фази — Медиана III (непосредно пред и око 1000. године пре н.е.), у грнчарији нову компоненту чине утицаји са источног Балкана и доњег Дунава који доносе керамику са урезаним и жигосаним орнаментима чије аналогије ваља тражити у комплексу културних група типа Бабадаг, Пшеничево и др. Карактеристичне су и колибе од лаког материјала („золники“), типичан облик стана код сточарских група крајем развијеног бронзаног доба у другим групама балканско-доњоподунавског комплекса.[95]

Култура Повардарја и источне Македоније у ово доба још увек нам је недовољно позната, због непотпуних истраживања. На насељу Прибовце код Куманова појављују се у керамици елементи који указују на повезаност са Медиана групом.[96] Прелазном периоду припадају и гробни налази из Војника код Куманова и Штипа („Фортуна“). Предмети од метала из ових налаза, привесци у облику двојне секире из Војника и игле из Шти-

сти, не сматра да се појаве везане за балканско-доњоподунавски комплекс могу директно доводити из Поморавља и Повардарја. Са истовременим културним развојем у Албанији изгледа да доње Повардарје није имало ближих веза (Ibid., 358—361).

[94] M. Stojić, Vojvodina, 141—154; Исти, Праисторијски локалитет Сарина Међа у Светозареву, Старинар, н.с. XXXI, 1981, 33—39. Почетак ових појава био би нешто млађи од Медиане групе, пошто се на Сариној Међи I већ јављају зделе у облику турбана, које се у Медиани налазе тек од фазе II.

[95] M. Garašanin, *Mediana grupa*, PJZ IV, 761—772, T. CV—CVI; Исти, *The early Iron Age in the Central Balkan Area* CAH III—L, 582—618, особ. 593—596.

[96] В. Санев, *От археолошко богатство на СР Македонија*, Скопје 1980. кат. 168—171. Овде међутим постоји, изгледа, и компонента бронзаног доба Пелагоније.

на показују везе са континенталном Грчком и могу се сматрати или импортом или облицима насталим по страним узорима у неким домаћим радионицама. Тако се ови налази датирају у једну већ поодмаклу фазу прелазног периода, гвоздено доба IB2 или IB3 Македоније по хронолошком систему Гарашанин—Килиан, халштат B2—B3 по средњоевропској хронологији око 900. до близу 700. године пре н.е. Посебну пажњу заслужује керамички суд из Војника, иако је засада још увек усамљен налаз. Својим обликом са коничним вратом и наглашеним заобљеним трбухом на коме се налазе вертикално пробушене дршке, он се приближује суду из Лапотинца код Лесковца, који већ припада гвозденом добу, док су широке ребрасте канелуре на трбуху у традицији појава везаних за Медиана групу и компоненту културе поља са урнама.[97] С друге стране, констатације које је Хертли (W. A. Heurtley) учинио пре скоро пола века на материјалу из Вардаровца и Вардине на доњем Вардару, нашле су своју потврду у Кастанасу: показује се да се током прелазног периода на крају микенске еволуције и почетку субгеометријског периода може констатовати продор елемената са Балкана, вероватно по нама из круга Медиана групе у правцу југа и Егеје. У питању је један од оних таласа кретања који су допринели рушењу микенске цивилизације.[98]

Током VIII века, у подручју од Јужне Мораве (Тоточевац код Лесковца), преко Топлице (Доња Стражава) до Косова (Горња Брњица и друга налазишта) и Санџака (Дујевићи) распрострањена је група Доња Брњица—Горња Стражава.[99] И у овој групи типично је сахрањивање у равним гробовима са урнама, иако је конструкција гробова компликованија. Урне, појединачно или у групи, постављене су на камену плочу, покривене плочама а и заштићене камењем. Изнад њих се гради конструкција од мањих комада камена. Групе урни ограђене су венцем од камена који је некад правилно зидан од већих блокова, а гробови постављени у оквиру венца на платформу такође грађену камењем. Основни инвентар групе чини керамика са трбушастим урнама разних варијанти и карактеристичним дршкама, некад дугмастим, на трбуху, затим судови са две дршке истог облика које надвисују обод, отворене зделе са вертикално бушеним дршкама, мањи судићи са једном дршком која се издиже преко обода. Датирање групе потврђују карактеристичне игле са копљастом главом. Керамика групе представља еволуцију форми које се прате током развијеног бронзаног доба (Параћин) и раније

[97] За овај налаз уп. Kilian, Prähist. Zeitschrift 50, 1975, 81, T. 53, 1—14 (суд T. 53, 14). За суд из Лапотинца, М. Гарашанин, Праисторија, T. 53, 1.

[98] W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, 38—39; 98—99.

[99] D. Srejović, *Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IV—V, 1959—1960, 83—135; M. Garašanin, *Grupa D. Brnjica — Gornja Stražava*, PJZ IV, 773—778, T. CIV, 1, 8; T. CVII (са ранијом литературом); Исти, САН III, 596—598; З. Летица у: Сахрањивање 75—78.

етапе прелазног периода (Медиана), док начин сахрањивања повезује ову групу са балканско-доњоподунавским комплексом и оштро је издваја од истовремених појава западног Балкана. Томе треба додати да гробови из Плажана код Деспотовца, са истим начином сахране и сличним инвентаром, припадају ранијем времену у оквиру прелазног периода те се могу сматрати претходницима наше групе. Такође треба указати на везу неких појава групе Доња Брњица—Горња Стражава са Черковна групом у доњем Подунављу и Тракији.[100]

Група Доња Брњица—Горња Стражава и Медиана група чине језгро културе прелазног периода на класичном подручју Дарданије. Стога су њихови носиоци сигурно везани за процес формирања дарданског етноса. Тиме се, међутим, потврђује његова примарна независност од суседних праилирских групација.

Однос становника Пелагоније према носиоцима културе развијеног бронзаног доба и прелазног периода у јужној Албанији, још увек није сасвим јасан. Иако су ова два подручја у то време међусобно сродна, она се не могу у потпуности изједначити. Разлике су особито наглашене током развијеног бронзаног доба: насеља дела Пелагоније у овом периоду, Радобор и Канино, уско се везују за истовремену културу Тесалије (средњотесалски период од око 1900. године пре н.е.).[101]

У касније време, крајем развијеног бронзаног доба, у време каснохеладске фазе III и субмикенског периода и у прелазном периоду, који одговара протогеометријском и геометријском од 1050. године до око или нешто пре 700, могу се разликовати према још увек малобројним налазима неколико фаза и компонената. Карактеристично је сахрањивање у цистама које, међутим, најчешће нису покривене тумулима. Сигурна сахрана под тумулом документована је у Висоима, где се око централног гроба 37 распоређују правилно други гробови. Централни гроб садржао је један суд са сликаним орнаментима који представља локални производ керамике каснохеладске фазе IIIC око 1230—1075. пре н.е. и један бријач од бронзе чија је форма типична за фазу халштат A1 у средњој Европи која одговара истој епохи. Остали гробови припадају каснијем периоду, што се добро уклапа и са констатацијама које се често могу учинити у јужној Албанији.[102] Но већ готово истовремено појављују се гробови са

[100] Д. Гарашанин, *Један нов облик сахрањивања у праисторији Поморавља*, Miscellanea Illyrica VIII, Зборник Народног музеја XI/археологија, 1983, 10—14, сл. 1—11; B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Eisenzeit an der Unteren Donau*, Bonn 1976, 76—87, особ. 85.

[101] Д. Симоска — В. Санев, *Праисторија во Централна Пелагонија*, Битола, 1976, 51—53, сл. 249—253; уп. E. Hanschmann, V. Milojčić, *Die deurschen Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thessalien* III, Teil II, Bonn 1976, T. 52, 6; 53B, 1; 54, 7.

[102] Висои, централни гроб (гроб 37): M. Garašanin, *Razvijeno bronzano doba i prelazni period Makedonije*, PJZ IV, 786—798, особ. 791, T. CIX, 6, 7. Kilian, Prähist. Zeitschrift 50, 1975, 78—79, T. 59, 14—15, датира гроб у суб-

цистама које нису прекривене тумулом. Такав је случај са ратничким гробовима из Прилепа, особито гробом 2. Инвентар тога гроба сачињавали су крчаг који се може везати за налазе из Вергине у време каснохеладске фазе IIIB, око 1300—1230, и бронзани мач са језичком. Овај тип мача може се најпре у средњоевропској хронологији датирати у халштат A1 око 1200—1100. Необично дуго и уско сечиво мача намеће да је он могао настати у некој радионици овог или суседних подручја, под утицајем микенских рапира типа A који су у употреби од почетка микенског периода до каснохеладске фазе IIIC. Стога се гроб из Прилепа најпре може приписати том времену.[103] Оба налаза представници су најстарије фазе гвозденог доба, гвоздено доба IA у смислу хронологије М. Гарашанина. Раном периоду припадао би и гроб 11 из Сивеца са мачем са језичком, а вероватно и бронзани мач из Крклина типа Хардинг II.[104] Овој фази равних гробова, са малим цистама и сахраном у згрченом ставу, следује друга фаза у којој се поред малих јављају и велике цисте, а којој припада више гробова из Пелагоније, особито они из Ракиде и Попадин Дола гроб 2. Датирање ове фазе омогућено је појавом либурнских фибула које се сигурно датирају у халштат B1, око 1000—900. године пре н.е., протогеометријски период и фазу IB гвозденог доба Македоније.[105] Трећу фазу представљају равни гробови са цистама у чијем се инвентару налази и сликана керамика типа Малич IIId3. Ови гробови познати су из Пелагоније и суседне северозападне Грчке (Пательи на Островском језеру). Већина пелагонских гробова припада касној етапи у еволуцији те сликане керамике, фази III по М. Гарашанину, Куч и Зи — Kuç и Zi-I по Ж. Андреи (Zh. Andrea), али се мањи број типова може везати и за нешто ранији период. То значи да се највећи део пелагонских налаза има ставити на сам крај прелазног и почетак развијеног гвозденог доба, гвоздено доба II по систему Гарашанин—Килиан.[106]

Разлике у начину сахрањивања издвајају пелагонске налазе од јужне Албаније. Они се више везују за континенталну Грчку, укључујући ту и северну Грчку где се некрополе са равним гробовима у цистама јављају већ током средњохеладског периода до протогеометријске епохе, око 1000—900. године пре н.е., но, како изгледа са извесним прекидом после каснохеладске

микенски период (халштат A2) на основу киликса, иако бријач припада старијем облику. За општи изглед некрополе: Симоска—Санев, op. cit., сл. на стр. 55.

[103] M. Garašanin, *Praistorijski ratnički grobovi iz Prilepa*, Vesnik Vojnog muzeja JNA, 5, II, Београд 1958, 9—23, сл. 1. Kilian, op. cit., 63—64 приписује такође гроб још крају каснохеладског периода.

[104] M. Garašanin, op. cit. 790—791, T. CIX, 8; Kilian, op. cit., T. 40, 1—4 (Сивец); Симоска—Санев, op. cit., 53, сл. 266 (Крклино).

[105] M. Garašanin, op. cit., 793.

[106] Ibid., 793—797, T. CX, 4—8. За материјал: Kilian, op. cit., T. 9—10; 11, 2; 12, 1, 2; 61, 7, 10; 62, 2, 4 (из затворених гробних целина).

фазе IIIB (од 1230. године).[107] Нејасна је појава либурнских фибула које се у Либурнији налазе у равним гробовима са цистама. Могло би се помислити на извесну везу у оквиру епохе либурнске таласократије, али се ова датира нешто касније. Сем тога одговарајући гробови не појављују се у Албанији, која би представљала једини пут за њихово ширење до Пелагоније.[108] Сликана керамика Пелагоније несумњиво је идентична са оном из Албаније, на шта је тачно указала Ж. Андреа.[109] Међутим, разлике у начину сахрањивања намећу питање објашњења ове појаве. Потребно је истаћи да је оваква керамика у разним варијантама добро заступљена и у Егејској Македонији и Епиру. Стога се код ширења ове врсте грнчарије пре може помислити на контакте настале током сточарских кретања.

С друге стране, у науци је постављено и питање о пореклу и припадности развијеног бронзаног доба и прелазног периода јужне Албаније. Како је у ранијем излагању већ поменуто, овде постоје у начину сахрањивања извесне разлике према појавама даље на северу у северној Албанији, јужноприморској групи Југославије, на Гласинцу и у западној Србији, где се може рачунати са процесом формирања прото- и праилирских елемената. Тако је особито Н. Хамонд (Hammond) заступао гледиште о везивању тумула јужно од Шкумбина за Грке пре њиховог спуштања у континенталну Грчку.[110] При томе је нарочито обраћена пажња на паралеле у сахрани под тумулима са појавама на Леукади, којима се данас прикључују и тумули у Атици (хумке I и II у Врани на Маратону) и Арголиди (Аргос, Асине).[111] Као основни заједнички елементи могу се истаћи: сахране у цистама које су укопане у ражу, што није случај у највећем делу осталог западнобалканског подручја, постојање каменог венца, некад и двојног као у тумулима I и II у Врани, језгро тумула од камена (нпр. Леукада K26c), камени ковчези (Врана), покривање гроба камењем (Асине). Поред скелетне сахране постоји и спаљивање, при чему се на Леукади (каснији тумули K групе) спаљени остаци остављају без урне на спалишту. Посебно занимљиво је прекривање раке дрвеним облицима (Леукада K26c), што је типична појава правих степских гробова како у северно-понтској постојбини, тако и даље на Балкану и у доњем Подунављу. Овде одмах треба рећи да поред низа заједничких црта

---

107 V. R. d'A. Desborough, *The last Mycenieans and their successors*, Oxford 1964, 37—40.

108 Hammond, *A history of Macedonia* I, Oxford 1972, 422.

109 Andrea, *Liens culturels et ethniques entre la Macédoine de l'Ouest et l'Illyrie du Sud durant le bronze récent (à la lumière de la céramique peinte)*, Les Illyriens et la génèse des Albanais, Tirana 1971, 77—84.

110 Hammond, op. cit., 405—407.

111 Исти, *The tumulus burials of Leucas and their connections in the Balkans and Northern Greece*, Annual of British School at Athens 69, 1974, 129—144; за остале тумуле генерално: F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit*, Wien 1976, 246—249 (Врана на Маратону), 255—258 (Арголида).

постоје и знатне разлике. Такав је особито случај код тумула у Врани, који се могу сматрати директним претечама микенских шахтгробова (Schachtgräber);[112] венац је делом грађен врло правилно у облику зида, постоје читаве жртвене и гробне конструкције, запажено је жртвовање коња. Ако се ове разлике могу довести у везу са вишим степеном друштвеног и економског развитка у освит микенске културе, далеко су важније хронолошке разлике. Најранији гробови на Леукади (K1b, K16, K26c) могу се датирати у ранохеладски период II, најкасније III, те су готово 1000 година старији од првих засада познатих тумула развијеног бронзаног доба у Албанији. Посебно треба поменути и сахрањивање у питосима које је констатовано у делу тих гробова. Каснији гробови Леукаде покривају средњохеладски период (тумули групе F) и долазе до периода шахт-гробова (група S). Гробови у Арголиди и Врани такође припадају истом периоду. Ова хронолошка празнина не може се попунити налазима под хумкама у Албанији. С друге стране, покривање гроба облицама, као типичан степски елемент, могло би директно потицати од неке групе степских номада која је током енеолита или на почетку бронзаног доба допрла до северне Грчке,[113] независно од номадских покрета са доњег Дунава ка Карпатима, Панонији и северном Балкану, а која је потом у додиру са домаћим становништвом брзо преузела и облике њихове материјалне културе и доживела бржи друштвени и економски успон. Таква група представљала би један од елемената у формирању Грка. Веза тумула у Грчкој са онима у Албанији не може се сматрати доказаном.

ИЛИРСКИ ПЕРИОД — РАЗВИЈЕНО ГВОЗДЕНО ДОБА

(карта 4)

Вредновање археолошких истраживања показало је да се током развијеног бронзаног доба, уз диференцијацију већих или мањих културних група на средњем и западном Балкану, врши и њихово груписање у два велика географска и културна подручја: слив Мораве, а свакако и Вардара, укључују се у балканско-доњоподунавски комплекс, док се на западу, упркос низу заједничких одлика у материјалној и духовној култури, констатује издвајање група на подручју од јужне Албаније до средњег тока Дрине, југоисточне Босне и западне Србије, западно од Белог Дрима и до Неретве, а можда и Цетине. Током прелазног периода ове се групе још оштрије одвајају од суседних на западном Балкану, јаподске, средњобосанске и либурнске — при томе се констатује јак уплив културе поља са урнама који једним делом особито у групама северозападног Балкана, а изгледа и у

---

[112] Ibid., сл. 66—67, Т. 38—39.

[113] Слично мишљење заступа и Schachermeyr, Ibid., 273.

западној Србији стоји у вези и са приливом њених носилаца у те крајеве (карта 2).

Од краја осмог века у простору Албаније, Црне Горе, делова Херцеговине, Босне и западне Србије није било већих криза проузрокованих притисцима или миграцијама са стране све до последњих векова пре н.е., особито почетака римске експанзије на овом делу Балкана. Лингвистичка проучавања, као и интерпретација података писаних извора, показују, дакле, да се током гвозденог доба овде сигурно може рачунати са постојањем илирске етничке групације у смислу дефиниције појма Илира која је дата на почетку овог рада.

При одређивању фаза гвозденог доба такође се често примењују различити хронолошки системи и разна терминологија. У средњоевропској хронологији развијено гвоздено доба обухвата фазе халштат C и D по Рајнекеу и латенски период, доба процвата и ширења културе Келта. М. Гарашанин је на основу материјала из Македоније израдио нови хронолошки систем, који је даље у детаљима и са извесним модификацијама разрадио К. Килиан.[114] У овом систему постоје четири фазе, од којих гвоздено доба I представља прелазни период, обрађен у претходном поглављу, гвоздено доба II, одговара халштату C са три потфазе (IIa крај VIII в. до око 650; IIb 650. до приближно краја прве четврти VI века; IIc, друга и трећа четврт VI века), гвоздено доба III од последње четврти VI века до друге половине IV века и гвоздено доба IV до почетка римске доминације. Постоје поред тога и хронолошки системи за извесне регионалне групе, од којих је најзначајнији систем А. Бенца и Б. Човића за хронологију гласиначког комплекса.[115] У овом систему развијеном гвозденом добу припадају фазе Гласинац IVa-c — Гарашанин—Килиан IIa-c, Гласинац Va — Гарашанин—Килиан III и Гласинац Vb почетак латенског периода и гвозденог доба IV по Гарашанину.

На подручју које је оквирно опредељено као илирско, у ово време констатује се значајна културна интеграција на највећем делу тога простора која се може означити именом гласиначког комплекса (карта 4). У њему ће се свакако издвојити поједине регионалне групе, што се већ данас констатује у Албанији са групама Мати и Кукс—Дрилон. Овај је комплекс засада најбоље проучен у југоисточној Босни—Гласинац и југозападној Србији. Из тога комплекса у извесној мери се издваја само јужна Албанија, у којој ће такође даља истраживања и публикације мате-

---

[114] M. Garašanin, Živa antika 10, 1960, 173. и д.; Kilian, op. cit., особ. 16—20.

[115] A. Benac — B. Čović, *Glasinac* II, Sarajevo 1957; уп. Човић, *Neki problemi hronologije bronzanog doba glasinačkog područja*, Glasnik Zemaljskog muzeja — Sarajevo, N.S. XXXV—XXXVI, 1981, За ревизију гласиначке хронологије уп. и Kilian, op. cit., 59. Корисно је упоредити гробне целине појединих етапа код Килиана са публикованим материјалом и типолошким табелама код Бенца—Човића.

ријала показати вероватно постојање мањих регионалних група. Засада се култура овог подручја може обележити именом Куч и Зи, по налазима из хумки на овом локалитету, у којој се могу определити две фазе.[116]

Фаза Куч и Зи I припада самом крају гвозденог доба I и сигурно се развија у говзденом добу IIa. Она се директно развија из културе прелазног периода на овом подручју са њеним гробовима под хумкама фазе Барч (Barç) у оквиру културе Малич IIId3. На ово указује њена сликана керамика која представља касну фазу еволуције сликане керамике типа Малич. О карактеру ове групе и њеним фазама податке дају истраживања тумула у Куч и Зи. Тумули су насути од земље са каменим ковчезима у њима. У фази Куч и Зи I гвозденом добу припадају 124 гроба у хумци I. Овај начин сахрањивања указује на карактеристичну друштвену структуру. Велики број гробова упућује на опредељење овог тумула као родовске некрополе. У тумулу касније фазе, Куч и Зи II, која припада самом крају гвозденог доба II и прелазу у гвоздено доба III око 500. године пре н.е., конструкција тумула је нешто компликованија. Хумка је имала језгро од набијене земље са каменим плаштом на који су били постављени гробови у облику ковчега саграђених од камења и некад са поплочаним дном. Заступљено је искључиво скелетно сахрањивање у опруженом ставу.[117] У тумулу фазе I такође претеже исти тип сахране, али се у овом периоду јављају и гробови у облику цисте, од камених плоча, а примењиван је и обичај спаљивања. Спаљени остаци некад су стављани у урне у посебним конструкцијама од камена (гробови 5a, 5b и 35), или су, са остацима са ломаче, полагани у земљу, обично у раку покривену каменим плочама.[118]

Према карактеру свог инвентара гробови фазе Куч и Зи I отпочињу на самом прелазу из гвозденог доба I у гвоздено доба IIa. Међу материјалом, поред већ поменуте керамике, карактеристичне су бронзане гривне са пребаченим крајевима завршеним у облику печата, украшене гравираним орнаментима. Ове гривне — познате под именом тип Јањево — представљају посебну карактеристику Пелагоније, и Егејске Македоније, а могу се пратити до Косова (остава из Јањева).[119] Фибуле у облику наочара јављају се поред уобичајеног типа и у варијанти са двојном петљом у облику осмице која је посебно карактеристична за јужну Албанију и непосредно суседне области. Фибуле са великом плочастом ногом украшеном гравираним геометријским орнаментима и привесци у облику прапорца на коме стоји птица,

---

[116] Zh. Andrea, Iliria IV, op. cit., особ. 134—135; Иста, *Tumatë e Kuç i Zi*, Iliria VI, 1976, 163—203 (rés. 204—215); Иста, Tumat ë Kuç i Zi, Iliria VII—VIII, 1977—1978, 127—156 (rés. 142—147) = Kuç i Zi II.

[117] Иста, Iliria VI, 204, план, сл. 2; Iliria VII—VIII, 142, профил сл 2.

[118] Иста, Iliria VI, loc. cit.

[119] Ibid., 216. и д., илустрације гробних целина 14, 16, 33, 46, 59, 60—62. За распрострањеност типа уп. Kilian, op. cit., 131, T. 86 (карта).

јесу форме везане за грчку продукцију, док кугласти привесци са петељком и тзв. затварачи амфора представљају форме „македонских бронзи“ распрострањених претежно у Македонији и до Халкидика, где се, по неким ауторима, налази део радионица у којима су израђивани.[120] Насупрот томе мачеви гласиначког типа и крстасто пробијене копче везују се за гласиначки комплекс, иако се порекло ових копчи има тражити у кругу трако-кимерских налаза у Подунављу. За доње Подунавље такође треба везати фибуле са кугластим испупчењима на луку.[121] Фази Куч и Зи II може се са пуном сигурношћу приписати мали број налаза. Такав је биконични тип перле који се везује за круг македонских бронзи (Вајзе хумка I гроб 2).[122] Фаза Куч и Зи II припада, бар својим почецима, гвозденом добу IIc. У питању су гривне са пирамидалним завршетком пребачених крајева, игле са увијеном главом (Schlaufennadel), док двојна игла типа Козани—Радање може припадати и ранијем периоду IIb.[123] У ово време претеже керамика рађена по узорима грчког грнчарства, док су последњи изданци сликане керамике типа Малич ретки. И у накиту налазе се типови који се везују за грчку производњу. Ови облици прелазе и у гвоздено доба III (крај VI и V век).[124]

Група Куч и Зи са своје две основне фазе директно се развија из културе прелазног периода у истом подручју. У њеном инвентару још увек се манифестује јака повезаност са Грчком и другим суседним подручјима, иако се може пратити и извесна веза са комплексом Гласинца и са централним Балканом. У томе погледу посебно су важни налази из гробова 5a, 5b и 35 са керамиком која се директно везује за групу Доња Брњица—Горња Стражава. И начин сахране у овим гробовима указује на исту групу, а у гробу 5a нађена је и игла са копљастом главом. Гробови се налазе близу центра хумке I, те и по положају припадају раном одсеку фазе Куч и Зи I крају гвозденог доба Ic, односно прелазног периода.[125] Објашњење ових веза са удаљеном групом Косова и Топлице има се, вероватно, тражити у директним контактима, по свој прилици у вези са сточарским кретањима. С друге стране, чињеница да су на брњички облик суда приме-

---

[120] Нпр. ibid., 216. и д., гробне целине гроба 10, 14 (бр. 1—2). Ван гробова Т. XV, 3—4. За македонске бронзе и њихово датирање Kilian, op. cit., 99—101.

[121] Andrea, op. cit., 216. и д., гр. 97, 1 (мач); 122, 1 (копча); гроб 50, 1 (фибула). За хронологију и порекло ових облика Kilian, op. cit., 57—59.

[122] Prendi у: Buletin per shkencat shoqelare 1957—2, 79—80, сл. 4.

[123] Andrea, Iliria VII—VIII, 147. и д., гроб 13 (игла типа Schlaufenadel); гроб 13, B и гроб 8 (игла типа Радање—Козани). За датирање ових игала Kilian—Dirlmeier, op. cit., 86; Kilian, op. cit., 91.

[124] Andrea, op. cit., 147. и д., гр. 7; гроб 12, 13, 16 (грчки облици); гроб 10, 11, 17 (традиција сликане керамике). Уп. наушнице из гробова 1 (бр. 112—12) и 3 (бр. 4—5).

[125] Andrea, Iliria VI, сл. 2. и 116. и д.: гроб 5a (бр. 1, 3); 5b (бр. 3); 35 (бр. 1—2); уп. Srejović, op. cit., 83. и д., Т. I, 1; V, 2—3, 6.

њени сликани орнаменти маличке керамике, говори за њихову израду на лицу места. Најпре се може помислити на екзогамне односе који често постоје код трансхумантних сточарских група.[126]

Гласиначки комплекс обухвата целокупно остало географско подручје којим се на овом месту бавимо — од долине Матија и Белог Дрима до Гласиначког поља и југозападне Србије. Име је добио по налазима из хумки на Гласинцу истражених највећим делом крајем прошлог века. Ревизија старог материјала и нова истраживања омогућили су А. Бенцу и Б. Човићу хронолошку и културну класификацију која је касније доживела извесне исправке. Овај материјал обогаћен је низом новијих истраживања у југозападној Србији.[127]

Насеља овог периода — градине — још увек су готово неистражена. Познавање групе заснива се стога пре свега на истраживању хумки. И у овом периоду хумке се групишу у веће или мање скупине везане за родовске заједнице. По правилу се у хумкама уз централни гроб налазе и други истовремени или каснији (Подилијак А и В). Посебно је занимљив случај у хумкама III и V у Пилатовићима код Ужичке Пожеге са већим бројем гробова у великим каменим ковчезима, при чему је у хумци V око централног спалишта са остацима разбијене керамике — жртвена површина — нађено 13 гробова, распоређених у два круга, у хумци III, у три круга 24 гроба. У обе хумке констатовани су и мушки и женски гробови.[128] У конструкцији тумула запажа се постојање каменог језгра (Подилијак А и В) које може бити прекривено каменим плаштом (Подилијак, Пилатовићи хумка V, са језгром од земље). Такође се појављује камени венац. Карактеристична је биритуалност, при чему се скелетни гробови често налазе у каменим ковчезима (Пилатовићи хумка III и V, Подилијак А и В, Ражана хумка X) или на одру од ређаног камења (Подилијак А и В, Борике). При спаљивању кремирани делови скелета стављају се на површину земље са делом остатака са ломаче (Ражана, Крива Река, Подилијак А, Арарева громила). У оквиру тумула, поред жртвене површине констатоване у Пилатовићима, налазе се и ватришта такође у вези са култом мртвих. У насипу се појављују фрагменти керамике везане без сумње за погребни ритуал.[129]

Инвентар фазе Гласинац IVa, гвозденог доба IIa око 700—650. године пре н.е., најбоље је познат са самог Гласинца из гробова у више група тумула. Најтипичније облике тога инвентара чине

---

[126] За ове проблеме: Hammond, 41. и д., где су наведене разне форме међуплеменских односа.

[127] Уп. нап. 115.

[128] М. Зотовић, *Некропола у Пилатовићима код Пожеге и неке карактеристике у начину сахрањивања покојника,* Сахрањивање, 31—45, Прилог 1—3.

[129] Govedarica, *Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na Glasincu,* Godišnjak CBI XVII, 1978, 15—35; Човић, Гласинац 1957, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, Н.С. XIV, 1957, 53—85.

једнопетљасте и двопетљасте фибуле са троуглом ногом у традицији облика прелазног периода, фибула типа Голињево и Какањ (нпр. Талине хумка XXIV, гроб 1, Илијак хумка XX, гроб 1), дијадеме украшене геометријским мотивима (нпр. Илијак хумка IV, гроб 1), крстасто пробијене копче и њихова варијанта са латицама која продужује и у наредној фази (Илијак хумка IV, гроб 1) и пуна калотна копча такође са латицама (нпр. Брезје хумка L, гроб 1), плочаста фибула у форми унакрст постављених кружних плочица („кардиофилакс", нпр. Русановићи хумка XXVIII, гроб 4). Са изузетком последњег типа, који је вероватно грчког порекла, сви остали облици су типични продукти гласиначког златарства, иако су делом настали под утицајем производа тракокимерског круга.[130] Чести су ратнички гробови са оружјем, гвозденим копљима, од којих она са дугим тулцем представљају рани облик, и гвозденим мачевима, особито гласиначког типа, који се употребљавају и у фази IVb.[131]

У југозападној Србији готово да нема сигурних налаза овог доба: гласиначки мач и копча из гроба 6 хумке III у Пилатовићима могу припадати и гвозденом добу IIb, гласиначкој фази IVb. И у овом периоду значајни су ратнички гробови, међу којима се особито издвајају они на Илијаку (хумка II, гроб 1 и хумка III, гроб 9) са богатом ратничком опремом и доколеницама. Ове су доколенице исечене из првобитног бронзаног оклопа, какви су нађени у долини Матија у хумкама у Уроку. Ове налазе, као и кнемиде из истих хумки у Албанији, С. Ислами је, на основу пропратног инвентара и сличне кнемиде из Осова, с правом датирао у крај фазе Гласинац IVb.[132] Карактеристичне облике ове фазе илуструјемо примерцима из западне Србије. То су фибуле са главом у облику беотског штита (Узићи, Пилатовићи хумка III, 14 и хумка XVII, 4), пуна калотна копча са латицама (Узићи), гривне са пребаченим крајевима у облику печата и широким средишним делом (Пилатовићи хумка VII, гроб 3) и већ поменута форма кардиофилакса (Пилатовићи хумка VII, гроб 3, заједно са типичним фибулама фазе Гласинац IVb са главом у облику беотског штита).[133]

---

130 A. Benac — B. Čović, *Glasinac* II, 26. и д.; 6. и д. (са одговарајућим илустрацијама).

131 За тип мача уп. Ibid., хронолошка табела (стављено у фазу IVb). Уп. Т. XXIII, 6—7.

132 M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Beograd 1985, 72—73, T. XXXV, 9. 13 (Пилатовићи); за Уроку: Islami, *La cuirasse illyrienne*, Iliria XI—2, 1981, 41—54, посебно 47—49. За Илијак и друге кнежевске гробове Гласинца: Човић, *Кнежевски гробови гласиначког подручја*, Сахрањивање, 143—169.

133 M. Zotović, op. cit., T. XXII, 6; XXVIII, 5; уп. Д. Гарашанин, у Зборнику радова Народног музеја V, 47, сл. 10 (Крива Река) — фибуле; Zotović, op. cit., T. XXII, 8 (копча), Kilian, op. cit., 62, сл. 4, 1—3 (Инвентар гроба 14 хумке III у Пилатовићима).

Најбогатије је на Гласинцу и у југозападној Србији заступљена фаза Гласинац IVc, која се често не може са пуном сигурношћу издвојити од непосредно следеће фазе Va, гвозденог доба III. И у овом периоду чести су ратнички гробови са оружјем, копљима, ножевима и мачевима. Посебно се издваја богати гроб из Арареве могиле са примерком грчког халкидског шлема и астрагалоидним појасем. Инвентар ове фазе у западној Србији потпуно одговара оном у тумулима Гласинца. Карактеристичне су фибуле са четвртастом ногом са две рупице (Пилатовићи кнежевски гроб, Средња Добриња), разне варијанте фибула са дугмастим додатком на нози, често са привесцима на игли (Крива Река, Ражана, Годљево, Пилатовићи хумка VII, гроб 1), привесци састављени од ланчића и прапораца (Крива Река, Кремна, Средња Добриња), бронзани прапорци (Узићи), привесци за појас, цилиндрични са ваљкастим појачањима (Ражана), астрагалоидни појаси које може пратити калотна копча са латицама (Крива Река, Пилатовићи кнежевска хумка), као и двојне игле требенишког и гласиначког типа (Ражана, Пилатовићи). Неки од ових облика прелазе и у гвоздено доба III фазу Гласинац Va.[134]

Керамика је далеко мање позната. Овде спадају судови са две дршке, мали крчази, често са косо засеченим ободом и један облик зделе на ниској нози са вертикалним ребрима која надвисују обод. Последњи облик припада фази Гласинац IVc.[135]

Изгледа да се већ крајем гвозденог доба IIc, гласиначке фазе IVc појављују и прстени или наушнице са једним јако проширеним крајем који се продужују и у следећу етапу, када се у истом облику јављају велики сребрни и златни појасеви типа Мраморац.[136] Крај гвозденог доба IIc и почетак гвозденог доба III обележава и појава кнежевских гробова у западној Србији и ширем гласиначком комплексу. Овде спадају кнежевске хумке у Пилатовићима и Атеници као и налази из кнежевских гробова у Новом Пазару и Пећкој Бањи. Археолошки испитане хумке овог типа показују у суштини продужење традиције сахрањивања претходног периода, и континуитет са начином сахрањивања развијеног бронзаног доба, с тим што се познате кон-

---

[134] A. Benac — B. Čović, op. cit., T. XL—XLI (Арарева громила); Zotović, op. cit., T. XXXII, 7—8; T. XIX, 3, 5; XX, 1 (фибуле). Примерци типа T. XXI, 2, 6 могу припадати и фази Va; Ibid., T. XIX, 2; XXI, 4; XXIII, 5 (привесци од ланчића и прапораца); XXII, 9 (прапорци); XX, 7 (привесци за појас); XIX, 4 и XXXII, 10 (астрагалоидни појасеви); T. XIX, 1; XX, 7; XXV, 5 (игле). За типове фибула и игала уп. и типолошку табелу код Бенца—Човића, op. cit. (Гласинац IVc и Va).

[135] M. Zotović, op. cit., T. XXIII, 4; XXVIII, 1, 6; D, Garašanin, op. cit., сл. 7. Суд код Зотовића, op. cit., T. XXI, 5 (Ариље) уско се везује за керамику типа Кукс Дрилон, док су дршке примерка T. XXIII, 4 (Кремна) у традицији облика керамике претходног периода (дршке са језичастим додатком).

[136] Такав је случај са примерком из гроба у Крижевцу који Килиан приписује периоду IVc. Бенац—Човић, op. cit., T. XLII, 12; Kilian, op. cit., 59. За налазе типа Мраморац уп. Garašanin, Srbija, T. 108—110.

структивне карактеристике обрађују далеко брижљивије и транспонују у моменталне пропорције. У кнежевској хумци у Пилатовићима венац хумке претворен је у прави зид који прати једна врста калдрмисане стазе. У средини хумке налази се гроб са кремацијом у каменој конструкцији чија се традиција прати још од раног бронзаног доба (група Белотић—Бела Црква и каснији развој у западносрпској варијанти ватинске групе). Хумка је поред тога садржала дечји и женски гроб такође у каменој конструкцији.[137] У Атеници две кнежевске хумке имале су на периферији венац од ређаног камена. У центру хумки налазила се конструкција од камена која је прекривала централни гроб, док су се дарови налазили међу камењем. У хумци II централни гроб лежао је на брижљиво обрађеној платформи (одру). У оба тумула констатован је унутрашњи венац, а изван круга централног гроба велика жртвена конструкција са четири одаје ограђене белутком.[138] Инвентар ових, као и других кнежевских гробова добрим делом сачињавају луксузни предмети од злата и сребра, ћилибарске перле, често фигуралне, импортована грчка керамика, перле од стакла. Скупоцени накит често је рађен у облицима везаним за домаћу производњу. Такви су појасеви типа Мрамораћ из Новог Пазара или гривне са змијским главама из Пећке Бање. Илирско-грчки шлемови нађени су у Пећкој Бањи.[139] Сви ови облици везују се већ за гвоздено доба III—Гласинац Va. С друге стране, фибуле са четвртастом ногом са две рупице и астрагалоидни појас из женског гроба кнежевске хумке у Пилатовићима упућују на нешто ранији датум.[140] Сигурно је да појаву кнежевских гробова не треба сматрати као посебну карактеристику Илира. Они су одраз одређених друштвених односа и јачања племенске аристократије, које се крајем VI и у V веку појављује као општи феномен у европској праисторији од кнежевских хумки у Тракији до налаза на западном Медитерану, кнежевских хумки у халштатском кругу и резиденцији у Хајнебургу (Heuneburg) у Виртембергу. Њихова појава омогућена је и тесним контактима племенске аристокрације са грчким светом. С друге пак стране, погребни ритуал и карактер инвентара кнежевских гробова о којима је реч упућују на њихово повезивање са Илирима.

У северној Албанији гласиначком комплексу припадају налази из хумки у подручју реке Мати и Белог Дрима, који се у оквиру комплекса могу издвојити као регионалне групе. Погребни ритуал приближно је исти у обе групе, иако боље описан

---

[137] M. Zotović, op. cit., 88—100, Т. XXVI—XXXI. Избор налаза Ibid., Т. XXXII.

[138] М. Ђукнић — Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници,* Чачак 1968, 1—14, Т. XXIX—XXXIX.

[139] За кнежевске гробове генерално уп. A. Palavestra, *Kneževski grobovi starijeg željeznog doba na Centralnom Balkanu*, Beograd 1984. За Пећку Бању, Ibid., 58—66. За Требениште в. нап. 182.

[140] Зотовић, op. cit., Т. XXXII. 7, 10.

за групу Кукс—Дрилон. И у овом случају бројне карактеристике у начину сахрањивања упућују на старе традиције. Већи тумули везани за шири породични круг или род, слично хумкама III и V у Пилатовићима, познати су из Бурела (Burell) у Мати групи (26 гробова). Посебну пажњу заслужује чињеница да су у групи Кукс—Дрилон чешћи ратнички гробови, а у групи Мати гробови са богатим накитом. Основну карактеристику тумула и гробног ритуала чине следећи елементи: тумули имају често језгро од земље у коме се налазе најстарији гробови. Треба истаћи случај Ромаје, где је овај гроб симболичан и садржао је мач гласиначког типа (фаза Гласинац IVb), положен уз раку, увијен у тканину и остављен на дрвену основу. Над овим се налазило језгро хумке прекривено слојем глине, а изнад њега остали гробови који већином припадају гвозденом добу III.[141] Изнад језгра може се налазити и плашт од камена (Чинамак, група Кукс—Дрилон), а тумули често имају камени венац (Ромаја, Чинамак, Круме тумул V, Кнете — Kenete — тумул I). Сахране су претежно скелетне, потврђено је сахрањивање у згрченом ставу (Чинамак, Круме, Прчево — група Кукс—Дрилон). Најчешће се сахрана врши у каменој конструкцији, ковчегу чије дно може бити поплочано, док су праве цисте ретке (Мати, Круме, Чинамак, Ромаја и Дубичак у Метохији). Особито у Ромаји детаљно су описани и издвојени облици ових конструкција којим се придружује и сахрана на одру, чију традицију пратимо од развијеног бронзаног доба, нпр. у Рогову.[142] Помиње се, у Матију, покривање гробова камењем. Спаљивање је ређе, а кремирани делови тела могу се полагати у ковчег који обликом и димензијама одговара конструкцији скелетних гробова (Ромаја). Посебан ритуал, делимична сахрана — сахрањивање лубања — констатован је у Ромаји. У истој некрополи установљене су и жртвене површине неправилно кружног облика са премазом. Фрагменти керамике ломљене у погребном ритуалу налазе се често у насипу хумке (Мати, Круме, Чинамак, Кнете).[143]

Пропратни инвентар гробова добро је познат. При томе пада у очи да се ранијој етапи гвозденог доба II, гласиначкој фази IVa може приписати само мали број налаза. Потпуно сигурном може се само сматрати масивна огрлица са заврнутим крајевима коју помиње Килиан.[144] Фази Гласинац IVb (гвоздено доба IIb) припадају поред другог типичног оружја и оклопи и кнемиде из Ураку у Матију, који се временски већ приближују следећој

---

[141] Опис погребног ритуала: Јубани у: Les Illyriens et la genèse des Albanais, 91—99; добар приказ сахране у групи Кукс—Мати даје E. Shukriu-Hoti, *Сличност сахрањивања Илира у Метохији и североисточној Албанији,* Сахрањивање, 115—122. Za. Burell: D. Kurti, *Tumat e Burrelit,* Iliria VII—VIII, 1977—1978; 157—187 (Rés., стр. 172); за централни гроб у Ромаји: *Romaja,* стр. 15, 19—23 (J. Тодоровић).

[142] Shukriu—Hoti, op. cit.; *Romaja,* 23—26 (Тодоровић).

[143] Ibid.; Shukriu—Hoti, op. cit., Jubani, op. cit.

[144] Kilian, op. cit., 50.

фази. Од других облика карактеристичне су фибуле са ногом у облику беотског штита, фалере са гравираним орнаментима, секире са бочним крилцима („Armchenbeil“) које већ могу припадати и фази IVc, затим калотна дугмета са пробијеним украсом. Сви ови облици типични су за гласиначки комплекс, иако су фибуле са ногом у облику беотског штита распрострањене на широком подручју и представљају вероватно омиљен и у разним културама коришћен накит. С друге стране, пада у очи појава привесака из круга македонских бронзи (Бурел, Трен, Хоти).[145] Ово је разумљиво с обзиром на блиско суседство области у којима је овај накит широко коришћен и произвођен. Највећи део инвентара припада фази Гласинац IVc, другој и трећој четврти VI века. У групи Кукс—Дрилон посебно је заступљено оружје, особито у Ромаји: разни типови копаља, мачеви, ножеви, којим се придружују и двојне секире и секира са бочним крилцима. Од других облика треба поменути разне фибуле гласиначког типа: са четвртастом ногом са две рупице, са латицама на луку, у облику пијавице (Бурел у Мати групи), астрагалоидни појас са калотном копчом са латицама (Мати), калотна дугмета са два подужна ребра (северна Албанија), разне привеске у облику прапорца или биконичне (Бурел гроб 2, 11, 24, 76).[146] Двојне секире јављају се и у Мати групи. Посебно треба издвојити тзв. композитни појас млађег типа из Кнете (група Кукс—Дрилон). У питању је облик који се везује за балканско-доњоподунавске културе развијеног гвозденог доба, где је највише распрострањен. Ка западу најдаље продире до Доње Долине на Сави, док се према југу појављује у инвентару више гробова у Дарданији.[147] Ње-

---

[145] Фибуле са ногом у облику беотског штита: Islami—Ceka, op. cit., T. XIV; 3; Prendi, *Materialë të kultures te zbuluemi ne Sqiperinë e veriut*, Buletin i Universitetit shteteror te Tiranes 1958, 2, 109—186 (Rés., 183—186), сл. 8а; секира са крилцима: Prendi, op. cit., сл. 7 (можда и касније). Сигурну затворену целину овог периода, са фибулама и гравираном фалером, представља гроб 76 из Burell. Kurti, op. cit. 166, T. XIV. За приказ ове фазе у целини: Prendi, *Un apreçu de la première période de l'Age du fer en Albanie*, Iliria III, 1975, 109—138, особито 119—124, где материјал није издвојен по етапама гвозденог доба II, нити по територији. Уп., међутим, фибуле Т. V, 7—8 и копче Т. V, 13, 15, 16. За привеске из круга македонских бронзи у Албанији уп. Kilian, op. cit., 134—136, T. 95—98 (карте); Курти, op. cit., T. VIII (Burell, гроб 39). Prendi, op. cit., T. IV, 3, 7, 9, 11; T. V. 6.

[146] Romaja, T. I, 1; T. XV, гр. 17, 2 (двојне секире); T. XI, гр. 10, бр. 16 (секира са крилцима); T. IV, гр. 5, бр. 7; T. VIII, гр. 9, бр. 18 (мачеви); T. VI, гр. 6, бр. 3; T. XII, гр. 12, бр. 4; T. XIII, гр. 13, бр. 1. Ножеви, по правилу, по два налазе се у готово свим гробовима. Уп. B. Teržan, *Nošnja kao obilježje društvenih skupina između Drine i Devolla u starije željezno doba*, у: Duhovna kultura Ilira, 197—215, особ. 198—199. Интересантно је запажање аутора да у ношњи и социјалној структури постоји јасна разлика између некропола на југу Албаније (Kuç i Zi) и оних у групама Мати (Бурел) и Кукс—Дрилон (Ромаја).

[147] Kurti, op. cit., 173. и д., T. III, гроб 11, 7—8; гроб 15, 14; T. XV, бр. 10; Islami—Ceka, op. cit., T. XII, 3; XIV 8—10; Prendi у: Buletin-Tiranes 1958, сл. 8b, 9 (разни типови фибула); Islami—Ceka, op. cit., T. XV, 5, 7—8 (појас и копче); Prendi, op. cit., стр. 186, бр. 29 (калотно дугме); Kurti, op.

гова појава у Кнете очигледно је последица уског контакта становника ове области са носиоцима групе Кукс—Дрилон. Неки облици, као фибуле са четвртастом ногом и вертикално постављеним дугметом (тип Умчари) па и двојне игле типа Требениште и Гласинац, као и варијанте фибула са ногом у облику палемте припадаће већ каснијем периоду, гвозденом добу III, као и бројни налази илирско-грчких шлемова.[148]

Посебну карактеристику обе групе представља керамика. Облици посуђа заједнички су обема групама. Претежу судови са две дршке које надвисују обод, а постављене су на врло карактеристичан начин: високо се везују за раме суда и јако су извучене у страну. Другу форму представљају крчази са јако извијеним и разгрнутим кљуном. У групи Мати ови се судови украшавају жлебљеним орнаментима, особито попречним жлебовима на дршкама. У групи Кукс—Дрилон орнамент се састоји од урезаних мотива шрафираних троуглова, трака, таласних линија, ромбова, у вертикалним и хоризонталним низовима и у разним комбинацијама. У крајњој линији ова се орнаментика везује за западнобалкански геометријски стил од кога је у мотивима зависан декор керамике Малич IIId.[149]

Остала подручја гласиначког комплекса још су недовољно позната иако је сигурно да се његово постојање може пратити у Црној Гори и источној Херцеговини (тумули код Билеће). У околини Скадра поред тумула потврђено је и постојање равних гробова са цистама.[150]

Гласиначки комплекс с правом је повезан са Аутаријатима.[151] При томе се мора поставити питање како се постојање овог комплекса може објаснити. Велика територија коју запрема искључује могућност да би на целом том подручју могли живети Аута-

---

cit., 173. и д., Т. I, III, V (привесци). Гроб 76, Т. XIV, по свом инвентару може се ставити на саму границу фаза IIb и IIc; Prendi, op. cit., сл. 7 ab (двојне секире).

[148] Jubani, *Tumat ilire të Kenetes*, Iliria XIII, 1983, 277—134 (Rés. 119—120, Т. II, гроб 5, бр. 17). Kilian, op. cit., 61; 130. и Т. 84 (karta).

[149] За керамику Мати: Kurti, op. cit., 174. и д., Т. II, гроб 9, 19; Т. V, гроб 25; Т. VII, гроб 31, бр. 1. Т. VIII, гроб 41. За керамику Кукс—Дрилон: Jubani, op. cit., 123, сл. 25; Shukriu—Hoti, op. cit., Т. I—II; Kilian, op. cit., Т. 65, 3—7 (Чинамак); *Romaja*, особ. Т. XIII, гроб 15, бр. 1; Т. XVII, гроб 19, бр. 12; Т. XXII, гроб 32, бр. 1; Т. XXV, 3. Овде припада и суд из некрополе Дубичак (погрешно „Дибичак") хумка III, гроб 6: Kilian, op. cit., Т. 74, 7.

[150] Посебно у Црној Гори треба поменути налазе из хумки у Готовуши: Čović, *Nalazi iz tumula u Gotovuši* 1906, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VII, 1967, 35—40. Налази припадају разним фазама гласиначке групе. Тако Т. III, 17—Гласинац IVa; Т. III, 16—Гласинац IVb; Т. III, 5—Гласинац IVc или Va. За конструкцију хумки у Готовуши; Исти: *Humka I na Podolu u Gotovuši, Revizija hronologije*, Ibid. XI, 1975, 21—26 и Т. I (централни гроб са језгром и каснијим накнадним инхумацијама). За Малаци: F. Nopcsa, *Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbaniens*, Wiss. Mitt. aus Bosnien und der Herzegowina XII, 1912, 168. и д., особ. 173—174, сл. 7—10, 12—18 (Гласинац IVc или Va).

[151] B. Čović, *O izvorima za istoriju Autarijata*, Godišnjak CBI V, 1967, 103—122.

ријати, ма колико била велика њихова моћ међу Илирима. Издвајање локалних група у оквиру гласиначког комплекса пре би указивало на низ мањих племенских заједница повезаних основним заједничким облицима духовне (погребни ритуали) и материјалне културе, али са регионалним разликама. Значајну улогу у његовом ширењу могао је играти напредак технике израде металних предмета, особито накита, који су на широком подручју прихватиле и друге сродне групације. С друге стране, може се с разлогом помишљати и на вишу форму племенске организације, племенски савез. Против приписивања комплекса у целини Аутаријатима говори и појава кнежевских гробова који се у новије време све више гомилају на западном Балкану.[152] Релативна блискост појединих кнежевских хумки, као Атенице и Пилатовића, и Новог Пазара и Пећке Бање указује на мање племенске заједнице, које су могле бити сакупљене у савез племена под вођством Аутаријата.

Страбонов податак о моћи Аутаријата, који су по њему покорили Трибале на Доњој Морави, налази извесну потврду у археолошким налазима. У питању је гомилање налаза типа Мрамора, свакако гробних, на доњем и средњем току Велике Мораве.[153] Основни облици ових налаза, појасеви и гривне са змијским главама, везују се за налазе гласиначког круга чији се почеци делом могу ставити још у другу и трећу четврт VI века (гвоздено доба IIc). Ово несумњиво указује на извесну експанзију Аутаријата ван њихове класичне територије. У томе смислу указују и већ давно познате илирске енклаве у Олтенији, а вероватно и запажени гласиначки елементи у централној Словенији.[154] Са тога аспекта треба, међутим, поставити и питање гласиначких налаза у југозападној Србији па и у групама Мати и Кукс—Дрилон. Већина ових налаза припада фази Гласинац IVc, мањи део претходној етапи, док налази из фазе Гласинац IVa, почетка гвозденог доба II око 700. године пре н.е., готово да не постоје. Може се, без сумње, радити и о недовољној археолошкој истражености. Не треба, међутим, заборавити да у многим некрополама постоји директан континуитет, чак и у истим тумулима, између гробова фаза Гласинац IVb и IVc, што би наметало помисао да би онда, уколико постоје, овде требало да буду присутни и најстарији гласиначки налази. Ово првенствено важи за југозападну и западну Србију, где је, како смо показали у горњем излагању, постојао извесан прекид у континуираном развоју негде око 1000. године пре н.е. у вези са продором носи-

---

[152] Овде треба поменути и нове налазе из хумке на Лисијевом пољу код Иванграда: Č. Marković, *Ukrasni predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Lisijevo polje kod Ivangrada* у: Duhovna kultura Ilira, стр. 81—87.

[153] Уп. нап. 136.

[154] D. Berciu—E. Comşa, *Sapaturile arheologice de la Balta Verde şi Gogoşu*, Materiale şi cercetari arheologice II, Bucureşti 1956, 251—489, особито Gogoşu, стр. 406. и д.; S. Gabrovec, *Problem severozahodnjega področja Ilirov*, Simpozijum I, 215—252, особ. 225—229.

лаца културе поља са урнама из Паноније и Посавине. И на самом Гласинцу приближно у исто време, крајем фазе Гласинац IIIb и у фази IIIc, постоји несумњиво осиромашење гласиначког становништва и његово бројно смањење. Не може се стога одбацити претпоставка да су кретања и походи дошљака из области северно од Саве изазвали крупне поремећаје у животу племена у југоисточној Босни и суседним деловима Србије. То, наравно, не значи потпуно исељавање становништва, кога на Гласинцу сигурно није ни било, јер је културни и временски континуитет овде у потпуности сачуван. У југозападној Србији, међутим, ситуација је нејасна, већ и с обзиром на чињеницу да се, поред све уске сродности гласиначке културе и западносрпске варијанте ватинске групе у развијеном бронзаном добу, оне не могу у потпуности изједначити. Отуда се и мора испитати могућност ширења носилаца гласиначког комплекса у ове делове Србије тек у току гвозденог доба II од половине VII века пре н.е.

Озбиљан проблем поставља и делимично издвајање подручја јужно од Шкумбина у Албанији од истовременог развоја северно од ове реке који је засада најбоље познат из долина Матија и Белог Дрима. Ова разлика провлачи се још од бронзаног, а још се јаче одражава током гвозденог доба. Отуда се илирска припадност овог становништва, макар формално, доводи у питање. Тешкоћу, међутим, у негирању илирске припадности ових група представља чињеница да се и овде непрекинути континуитет може пратити у познатим елементима духовне и у материјалној култури још од бронзаног доба. Фазом Куч и Зи II доспева се већ до гвозденог доба III, крајем VI и у V веку пре н.е. Тиме се већ приближујемо времену настанка прве илирске државе краља Бардилиса. Засада ни у то време а ни раније не постоје никакве индиције о било каквој оштрој смени културе и становништва у овим областима, мада ће у томе погледу бити потребно много интензивније истражити период између фаза Куч и Зи I и II, који је досада недовољно познат. Но и под претпоставком да је у то време дошло до извесне смене становништва или појава нових елемената који би у симбиози са другим, свакако сродним домороцима, дефинитивно завршили процес формирања Илира, остаје неразумљиво зашто би баш ова област била она за коју Римљани везују појам Илира у ужем смислу (Illyrii prorpe dicti). Отуда засада изгледа вероватније да разлике у култури између овог и северног дела Албаније почивају на непосредним контактима са грчким светом и јаким утицајима високе културе југа која је утицала на бржи развој и процват културе становника јужног дела Албаније.

О последњим вековима пре н.е. зна се на западном Балкану још увек врло мало. Фаза Гласинац Vb, која се датира крајем IV века, показује у материјалној култури јаке келтске утицаје, но истовремено и знатно осиромашење и опадање Гласинца. После овога периода живот на Гласинцу практично нестаје. С друге

стране, археолошка истраживања сигурно су показала да продор Келта није на западном Балкану оставио дубљег трага, нити је довео до смене у становништву.[155] Производи келтске материјалне културе, који су свугде присутни у извесном броју, представљају или импорт или локалне имитације келтских форми, уз које се даље задржавају, и то врло дуго, чак и неки облици који своје порекло воде још из гвозденог доба III, као фибуле на шарнир, или илирско-грчки шлемови. Поред тога јављају се и извесни облици посебно везани за ова подручја западног Балкана, као што су нпр. разне варијанте фибуле са две игле. Још једну тешкоћу чини знатно унифицирање материјалне културе и керамике. Још од гвозденог доба III са јачањем трговине и грчког утицаја из матичног подручја или приобалских колонија, долази до новина у техници израде керамике и њеним облицима. Тако се уводи употреба грнчарског кола, а међу облицима посуђа све више се имитирају грчке форме, уз мање изражен директни импорт. Регионална и микрорегионална истраживања ове грнчарије, археологија готово да није ни започела, те се од проучавања керамике засада не може очекивати онај ослонац који је пружало за ранија времена.

У таквој ситуацији мали је број налаза који се у последњим вековима пре н.е. са сигурношћу могу приписати Илирима. Овде пре свега треба издвојити групу некропола типа Гостиљ у подручју Скадарског језера која је најбоље позната из епонимног налазишта.[156] Затворене гробне целине са новцима допуштају њихово датирање у II век и почетак I века пре н.е., док се према територији на којој се појављују сигурно везују за илирске Лабиате. И ово су родовске некрополе, сличне онима у Албанији (Куч и Зи, Бурел). Тако некропола у Гостиљу има 131 гроб. Њихов распоред у кругу и конфигурација терена указују да се вероватно ради о тумулу. Сахране су извршене у ковчезима, према старој традицији. У инвентару гробова, поред импортоване грчке керамике из неке радионице на северној јадранској обали, карактеристичне су поменуте фибуле на шарнир, широко распрострањење на Балкану још од гвозденог доба III, као и фибуле са две игле, које се према својој географској распрострањености углавном везују за илирско подручје. Овде треба поменути и ратничку хумку у Крајчиновићима код Пријепоља. У хумци је откривено 25 скелетних сахрана постављених радијално, са главом на периферији а ногама према центру. Дно хумке било је поплочано камењем, а преко насипа постављен је плашт од камена, што показује одржавање старих традиција у конструкцији хумке. Међу прилозима поред 60 копаља налази се и сива

---

155 A. Benac—B. Čović, op. cit., 52. и д. и типолошка табела.

156 M. Garašanin, *Die späteisenzeitliche Nekropolen Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande*, Godišnjak CBI XI, 1973, 5—28. За материјал: Đ. Basler, *Nekropola u Velim Ledinama u Gostilju (Donja Zeta)*, Glasnik Zemaljskog muzeja — Sarajevo, N.S. XXIV, 1969, 5—45, T. I—XXXIII.

керамика рађена на витлу, чији облици показују такође старе традиције у грнчарству, као и типичне фибуле са две игле. Овај се налаз мора везати за илирско становништво. Претпоставка да би припадао Скордисцима нема никакве археолошке нити историјске подлоге.[157]

На суседним подручјима западног Балкана у области где су се већ раније развиле далматска, јаподска и либурнска група (карта 4) може се такође пратити непрекидни континуитет. Он је присутан на градинама Дувањског, Гламочког, Ливањског поља и Бушког блата, при чему се у керамици запажа јака компонента културе поља са урнама.[158] У металним израђевинама осећа се утицај суседних области, особито гласиначког комплекса и Либурна. У либурнској групи култура формирана у прелазном периоду наставља се без прекида у више етапа током гвозденог доба са својим специфичностима које је одвајају од гласиначког комплекса. Исто важи и за јаподску групу где се од X века нарочито осећа јако присуство носилаца културе поља са урнама у материјалној култури и погребним обичајима. И овде постоје локални облици металног накита, а посебно је омиљен ћилибар. Изражене су културне везе са алпским подручјем, а од III века јача утицај хеленистичке културе и Келта.

Археолошка запажања потврђују, према томе, и резултате лингвистичких истраживања по којима би се Либурни одвајали од Илира. За Јаподе је то још јасније, пошто се код њих од периода поља са урнама прати културна еволуција, заснована на сличном супстрату, али условљена присуством културе поља са урнама и потпуно различита од гласиначке. У случају Далмата такође се осећају утицаји културе поља са урнама, али је аутохтона црта много јаче наглашена. Ова би ситуација прилично добро одговарала запажањима Катичића о средњодалматском именском подручју.

Током развијеног бронзаног доба и прелазног периода, средњобалканско подручје са добро испитаним сливом Мораве, са Косовом и свакако сливом Вардара оштро се издваја од западног Балкана (карта 2). Отуда је и истакнуто да се оно не може уклопити у процес формирања Илира и да се везује за групацију која се најпре може назвати дако-мизијском или северно-трачком. Таква ситуација наставља се током гвозденог доба. При томе се, међутим, може пратити, археолошки, јасна диференцијација између северног дела овог подручја, слива Велике Мораве, и области даље на југу у сливу Јужне Мораве, на Косову у Повардарју до Демир-капије и у долини Брегалнице (карта 4).

---

[157] За фазе групе Гостиљ и њихов инвентар: M. Garašanin, op. cit., 11—14, сл. 1—5. Крајчиновићи: Zotović, op. cit., 100—108, T. XXXIII—XXXVI.

[158] За општи преглед о овим групама уп. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 239—267 (Делмати); 134—167 (Јаподи); 121—133 (Либурни).

Према подацима писаних извора прва се област свакако може везати за Трибале, а друга за Дарданце и, на југу, за Пеонце.[159]

У базену Велике Мораве култура гвозденог доба II (халштат C) окарактерисана је појавом Басараби стила који је најбоље опредељен на керамици. Овај стил карактерише геометријска орнаментика са низовима жигосаних S спирала, тракама, ромбовима и троугловима распоређеним у вертикалним и хоризонталним низовима. Распрострањен је у целом подручју од Олтеније до Срема и у Поморављу. Његово порекло свакако се има тражити у жигосаној керамици која карактерише разне културне групе прелазног периода у доњем Подунављу, а које је посебно обрадио Б. Хенсел (Hensel).[160] Ове су групе потекле са основа развијеног бронзаног доба. У њиховом формирању деловала је сигурно компонента дубовачко-жутобрдске групе. На широком подручју које обухвата Басараби стил издваја се више регионалних група: Басараби група у Румунији, босутска у Срему, а у најновије време све јасније се оцртава и поморавска.[161] Омиљеност и ширење овог стила свакако се може објаснити заједничким пореклом у оквиру ранијег балканско-доњоподунавског комплекса и уским међусобним контактима становништва разних регија. Регионалне диференцијације свакако ће стајати у вези са издвајањем појединих етничких група. У томе смислу се појава овог стила у Поморављу може везати за Трибале.

Друкчија је ситуација у Дарданији, горњем и средњем Повардарју и сливу Брегалнице. На подручју Дарданије, у Поморављу, на Косову и у скопској котлини основну карактеристику ове епохе представља керамика украшена жигосаним мотивима, широким жлебљеним канелурама које могу пратити и урезани троуглови. Основне облике ове керамике чине већи судови, некада сигурно урне (Лепотинце, Белаћевац, Широко код Суве Реке), зделе са увученим ободом у традицији културе поља са урнама (градине Каљаја у Буштрању, Каципуп код Ораовице у врањском Поморављу и Лојане код Куманова), као и трбушасти судови са једном или две дршке (Буштрање) и судови са проширеним заравњеним ободом који настављају једну од типичних форми Медиана групе.[162] У Вучем Долу код Скопља појављују

---

[159] За историјске проблеме, посебно Дарданаца: Papazoglu, op. cit.

[160] Hensel, op. cit., 151—165; M. Garašanin, CAH III—1, 589—593, особ. 589—590 (група Insula Banului).

[161] A. Vulpe, *Zur mitteleren Eisenzeit in Rumänien*, Dacia N.S. IX, Bucureşti 1965, 105—132; N. Tasić, *Die Bosutkultur auf dem Fundort Gomolava*, Vojvodina, 43—57; Исти, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Beograd 1983, 121—136.

[162] M. Vukmanović—P. Popović, *Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske kotline*, Godišnjak CBI XX, 1982, 189—210, T. IV, 5, 6, 8; VII, 2, 45; VIII, 1, 2 (Buštranje); XI, 2, 8; XII, 2, 4; XIII, 1—5; XV, 3, 7 (Kacipup); G. Hiessleitner, *Eine jungsteinzeitliche Wallsiedlung nächst Lojane, 12 Kilometer Nordwest von Kumanovo*, Wiener prähist. Zeitschrift XX, 1933, 10. и д.; за Белаћевац: Srejović у: Balcanica IV, 48, сл. 7. За Лапотинце: Гарашанин, Србија, T. 55, 1.

се и крчази са косо засеченим ободом чији је обод благо извијен или крчази са формираним кљуном. Сличан је случај и у Широком код Суве Реке, с тим што, код крчага са кљуном, овај није тако јасно изражен.[163] Одмах треба истаћи да се ова керамика битно разликује од посуђа Кукс—Дрилон групе, како облицима, тако и орнаментима. Иако је обема групама заједнички облик крчага, кљун је код судова групе Кукс—Дрилон друкчије формиран.

Посебан проблем представља, међутим, гробни ритуал. Тако се у Широком код Суве Реке појављује сахрањивање у хумкама, махом са кремацијом, при чему спаљени остаци не бивају стављени у урне. У гробовима из Широког, који припадају гвозденом добу IIа и истовременом равном гробу са цистом из Вучег Дола код Скопља, налазе се фибуле са кугластим испупчењима на луку, наочарасте фибуле без петље (Широко) или са петљом у облику осмице (Вучи Дол), крстаста дугмета и крстасто пробијене плоче са гравираним орнаментима (Широко). Већина ових облика везује се уже за накит у средњобалканској и доњоподунавској области, а пробијене и гравиране плоче представљају локалну форму познату углавном са Косова из Скопске котлине (Бразда) и јужне Албаније.[164] Инвентар фазе IIа не показује никакве везе са гласиначким комплексом. Следећа фаза IIb заступљена је случајним налазима из гробова у Вучем Долу и налазима из Бразде и Орешана код Скопља, који су такође објашњени као гробни: фибуле са ногом у облику беотског штита (Вучи Дол), гривне са преклопљеним крајевима и највећом ширином у средњем делу (Широко, Бразда, Орешане), биконични ажурирани прапорци (Бразда, Орешане). У Орешану карактеристичне су и добро заступљене македонске бронзе: привесци у облику птице типа Радање, у облику пиксиде, цилиндрични привесак са два рога, биконичне перле.[165] Облици македонских бронзи добро су заступљени и у скупном налазу из Куманова.[166] Посебно треба поменути и композитни појас из Вучег Дола, рађен у техници проламања који представља ранију форму ове врсте накита.[167] Међу овим облицима за гласиначки комплекс могу се везати само фибула са ногом у облику беотског штита, иако ова форма има далеко ширу распрострањеност и гривне са пребаченим крајевима. Композитни појас представља типичну

---

[163] Kilian, op. cit., T. 56, 7—11 (крчази). Остали облици: Ibid., 3, 12 (Вучи Дол); Т. 69, 1, 3, 5, 9; 72, 5—6 (Широко). Значајно је да се некропола Дубичак са материјалом група Кукс—Дрилон налази у непосредној близини Широког. Ради се о додиру територије две разне групе, но свакако са извесним временским размаком.

[164] Широко: Ibid., 57—59; Т. 67, 7, 8, 10, 11; 71, 6; 72, 7; 73, 5—6 (разни типови фибула); 71, 11—13 (крстасто пробијене плоче); Вучи Дол: Ibid., 89—90, Т. 52, 4—5 (фибуле).

[165] Ibid., 94—96, Т. 54—55 (Вучи Дол); 57 (Орешани); 58, 59, 1—11 (Бразда).

[166] Kilian, op. cit., T. 11, 1; за вредновање налаза М. Гарашанин, *Разматрања о македонском халштату*, Старинар Н.С. V—VI, 1954—1955, 29. и д.

[167] Kilian, op. cit., T. 55, 6—9.

форму везану за доње Подунавље и северни Балкан. Македонске бронзе, производи радионица у Македонији, раширене су и у јужној Албанији, али се само изузетно јављају у гласиначком комплексу у овој земљи. Њихово је порекло сигурно на македонском тлу, а представљају омиљени украс у ширем подручју, особито у Пеонији и делу Дарданије.[168] Биконични прапорци су такође један веома широко распрострањен облик од Кавказа до средње Европе те не представљају посебну специфичност.

Гвоздено доба IIc најбоље је представљено гробним налазима из Карагача код Косовске Митровице. И ови гробови били су изгледа покривени малим хумкама, али конструкција гробова, четвртаста и овална, који могу бити уоквирени венцем и у чијој се конструкцији употребљавају белуци, уже се везује за традиције групе Доња Брњица—Горња Стражава. У овим гробовима претеже кремација без урне са полагањем кремираних остатака у плитку раку. Инвентар гробова чине разне варијанте гласиначких фибула, привесак са карикама гласиначког типа, али и композитни појас (све гроб 1). Поред гвозденог оружја у гробовима је нађена и керамика: здела са увученим, канелованим ободом у традицији Медиана групе (гроб 1) и керамика украшена жигосаним мотивима — точкићем (гроб 4), а суд са једном дршком из гроба 5 подсећа на касније облике тзв. дачких шоља.[169] Каснији развој на подручју Дарданије показује већ јаке грчке утицаје са импортом и подражавањем грчких форми, и применом грнчарског кола. Томе периоду припадају налази из Кршевице и горњих слојева Каципупа код Врања, Цернице и Гадимља на Косову као и бројни материјал са градина Скопске котлине.[170]

Ако у целини проценимо археолошку слику коју нам пружа материјал из Дарданије, види се да у гвоздено доба није прекинут континуитет који се може пратити од развијеног бронзаног доба. Ово се запажа у керамици са њеном даљом еволуцијом и у претезању металних производа везаних за Подунавље и северни Балкан. Ипак, појава тумула указује на присутност елемената везаних за гласиначки комплекс, што потврђују и неки метални предмети, а нарочито инвентар гроба 1 у Карагачу. Ова некропола је посебно интересантна, јер се у њој у начину сахрањивања повезују елементи балканско-доњоподунавског комплекса и гласиначког круга. Све ово упућује на то да се током развијеног гвозденог доба има рачунати са инфилтрацијом илир-

---

168 За вредновање ових налаза уп. Kilian, op. cit., 116—117. Овде је такође истакнуто јасно одвајање материјала Дарданије од појава групе Мати (Килиан не разликује ову од групе Кукс—Дрилон).

169 D. Srejović, op. cit., 55—59, сл. 10—12 (облици гробова); Т. IV, 5—8; V, 1—3, 5—8, 10 (гроб 1 фибуле); Т. IV, 2 (гроб 1 — привесак) и 3 (гроб 1 композитни појас); керамика: Т. V, 11 (гроб 1); Т. VIII, 5 (гроб 4); Т. VI, 7 (гроб 5).

170 Ibid., 62. и д. За Кршевицу: И. Микулчић—М. Јовановић, *Хеленистички опидум из Кршевице код Врања*, Врањски зборник IV, Врање 1968, 255—275.

ских елемената на територију Дарданаца, који у основи не припадају илирској етничкој групацији. Ову слику потврђује и ономастика Дарданије у којој се јављају домаћа (дарданска), трачка и илирска имена. Илирско порекло имена чланова краљевске породице као и вести о робовима код Дарданаца, које представљају погрешну интерпретацију античких писаца за одређене друштвене односе, ишли би такође у прилог претпоставци о оваквој илирској инфилтрацији.[171]

Са сличном ситуацијом сусрећемо се и у долини Брегалнице са некрополама у Радању и Орлови Чуки у селу Таринци. Занимљиво је да оне леже на веома малом одстојању једна од друге, али показују ипак знатне разлике у детаљима начина сахрањивања и културном инвентару.

Сахрањивање у Радању вршено је у малим каменим тумулима чије је дно поплочано камењем. Гробови су такође ограђивани каменом, а скелети леже у опруженом ставу. Гроб 5 представља породичну гробницу са 4 скелета.[172] Према свом инвентару гробови припадају фазама IIa и IIb гвозденог доба, око 700. до краја прве четврти VI века, али међу случајним налазима из Радања има и таквих који прелазе у гвоздено доба IIc. Керамика је украшена орнаментима изведеним точкићем и урезаним шрафираним троугловима. Карактеристичне су и зделе са увученим ободом, крчази са профилисаним кљуном, судови са проширеним ободом. Сва ова керамика уско се везује за керамичку производњу у Дарданији.[173] Посебну форму представљају амфорице са орнаментом трака испуњених утиснутим кружићима. Такав мотив јавља се и на једном крчагу.[174] Ова се појава вероватно има сматрати карактеристиком керамичке производње у пеонском подручју. Фази IIa гвозденог доба припадају гробови 2 и 4 из хумке 5. Поред карактеристичног крчага овде се јављају: привесак у облику судића са поклопцем са птичјим протомима, гвоздено копље са дугим тулцем и фибула са високом благо профилисаном ногом украшена гравираним малтешким крстом.[175] Привесак представља форму типичну међу македонским бронзама, док се тип фибуле везује првенствено за Македонију са Халкидиком, али се његов облик јавља и у Тракији и чак у Троји.[176]

Гвозденом добу IIb припадаће гроб хумке 4 са двојном иглом типа Козани—Радање. Истом времену припадају и гривна

---

171 F. Papazoglu, op. cit., 338—340, 368—372.

172 M. Гарашанин—Д. Гарашанин, *Археолошка ископавања у селу Радању на локалитету Криви Дол,* Зборник на штипскиот Народен музеј I, 1939, 9—60, особ. 12—27. Kilian, op. cit., 90—91; 93—94.

173 Ibid., T. 45, 11, 13; 51, 6; Гарашанин—Гарашанин, op. cit., 13, сл. 1—6; 14, сл. 13—14.

174 Ibid., 17. и д. сл. 18, 19, 21; Kilian, op. cit., T. 46, 4; 51, 7.

175 Ibid., 90—91, T. 46. Запажања приликом ископавања не допуштају претпоставку Килиана да је гроб 2 (скелет 2) у хумци (гробу) 5 пореметио гроб 4 (скелет 4). Уп. Garašanin—Garašanin, op. cit. 19—24 и одговарајуће планове.

176 Kilian, op. cit., 129, T. 81 (карта са листом налазишта).

са пребаченим крајевима и проширеним средњим делом као и бројни облици македонских бронзи: привесци у облику птице, цилиндра са два рога, судића и један одређени тип проломљеног прапорца.[177]

Тумули некрополе Орлови Чуки су нешто већи и друкчије конструкције. Они имају камени венац брижљиво урађен, а сахрањивање је вршено у каменим ковчезима добро познатим у групама западног Балкана. У хумци VI гробови су распоређени радијално око централног гроба. У овом случају ради се о породичној или мањој родовској некрополи. Скелети леже у опруженом положају.[178]

Керамика је заступљена зделама са увученим ободом у традицији облика прелазног периода на централном Балкану, који су фацетирани или украшени канелурама. Постоје крчази са профилисаним кључном или косо засеченим или равним ободом. Украшавање се врши широким жлебљеним канелурама, точкићем и урезаним шрафираним троуглима. Познати су и мотиви трака са удубљеним кружићима.[179] Целокупни материјал скоро је идентичан са оним из Радања и уско се повезује са карактеристичном грнчаријом Дарданије. У металном инвентару, поред гвозденог оружја, јављају се и фибуле у облику наочара у варијантама са петљом у форми осмице и без ње. Гвоздена двопетљаста фибула можда се везује за гласиначки круг, док су наочарасте фибуле широко распрострањена форма развијеног гвозденог доба.[180]

Разлике између тумула у Радању и Орлови Чуки који припадају гвозденом добу IIа представљају отворен проблем. Вероватно је да ипак између тумула у Радању и оних у Орлови Чуки постоји мала хронолошка разлика. При томе изгледа вероватно да је некропола Орлови Чуки незнатно старија, док се у Радању коришћење некрополе продужује током каснијих етапа гвозденог доба II.[181] Појава тумула у обе некрополе, као и неке карактеристике погребног ритуала и конструкције хумки, упућују и овде на инфилтрацију илирских елемената из гласиначког комплекса. Основну етничку компоненту ипак и овде, као у

---

[177] Ibid., 19, 43. и сл. 73 (гроб 4); Kilian, op. cit., T. 49, 7—8 (гривна); T. 50, 6—10 (привесци у облику птице); 49, 11—12 (привесци са два рога); T. 48, 1—8, 10, 11; 49, 2—3, 5, 6 (привесци у облику судића); T. 50, 3 (прапорац). Ради се о случајним налазима из Радања.

[178] И. Микулчић, *Могили од „Орлова Чука" кај село Караорман*, Зборник на штипскиот Народен музеј II, 1960—1961, 47—65, особ. 48—55, План 2; Kilian, op. cit., 92—93, T. 43, 14—22; 44—45, 1—5.

[179] Ibid., T. 43, 18—20; 44, 6—8; уп. и судове са две дршке, Ibid., 43, 17; Микулчић, op. cit., T. III, 4; Ibid., T. III, 3; Kilian, op. cit., T. 44, 8 (керамика са тракама и удубљеним кружићима).

[180] И. Микулчић, op. cit., T. VI, 1—2; Kilian, op. cit., T. 43, 15. Посебну и јединствену појаву представља фибула, Ibid., T. 44, 5.

[181] Д. Гарашанин, *Проблем на датирањето на „македонска бронза" со посебан осврт на наоди од Радање*, Macedoniae acta archaeologica 2, 1976, 135—141.

Дарданији, представља доморадачко становништво које се у централнобалканском подручју може пратити од развијеног бронзаног доба. У томе смислу указују и запажања на керамици, која је иначе готово идентична са оном у Дарданији. Веће присуство македонских бронзи у Радању такође говори за нешто каснији датум у односу на Орлови Чуки. Оно поред тога указује на специфичности укуса и стила становништва Пеоније и његову ужу повезаност у култури са јужном Македонијом.

На овом месту потребно је посебно се осврнути на налазе из Требеништа на Охридском језеру. Новија истраживања на томе локалитету у знатној су мери проширила наша знања о некрополи. Поред тринаест кнежевских и осам сиромашних гробова, које су обрадили Б. Филов и Н. Вулић, констатован је већи број других гробова који се могу сврстати међу тзв. сиромашне. Они се деле у три велике групације: веће просторе ограђене каменом, а по правилу и прекривене набацаним камењем. У таквим групама гробови имају облик великих ковчега и садрже често неколико сахрана. Ове конструкције распоређене су на локалитетима Три Чељусти, Вртуљка и Сува Чесма и чине једну целину која се директно надовезује на групацију кнежевских гробова.[182] Анализа материјала ствара утисак да се некропола постепено ширила према њима. Тако гробови на локалитету Три Чељусти садрже и налазе који се сразмерно рано могу датирати у оквиру развијеног гвозденог доба: гроб 5 гривну са прекрштеним крајевима и завршецима пирамидалног облика, а гроб 7 и 11 иглу типа Козани—Радање. Обе врсте предмета могу се датирати још у гвоздено доба IIb.[183] То би значило да се родовска некропола постепено ширила да би се у гвоздено доба III из ње развила кнежевска некропола, свакако у вези са јачањем рода и његовог положаја у заједници. Према историјским подацима подручје Лихнида може се у време македонских ратова приписати илирским Дасаретима. Такву припадност можемо претпоставити и за Требениште, иако је начин сахрањивања прилично изузетан. У извесном смислу он подсећа на мале хумке у Радању, но пренет у знатно веће димензије. Такође није потпуно јасно да ли се код ових некропола сме говорити о хумкама. С друге стране, недавно откриће гробова у Синдосу код Солуна са златним маскама, датираним приближно у време гвозденог доба IIc—III, поново је по-

---

182 За раније налазе из Требаништа (кнежевске гробове): Љ. Поповић, *Каталог налаза из некрополе код Требаништа*, Народни музеј 1, Антика, Београд 1957. За каснија истраживања: Ј. Кастелиц—В. Лахтов, *Нови истражувања на некрополата Требеништа 1953—1954*, Лихнид I, Охрид 1957, 5—59; В. Маленко, *Нови сондажни и систематски археолошки ископувања на локалитете Стара Чешма, Три чељусти и Вртуљка во подножието на село Горенци*, Macedoniae acta archaeologica I, 1975, 133—153; П. Кузман, *Три чељусти и Вртуљка — Требаништа 1972*, Охрид 1985, са плановима гробова и гробним целинама. За делимични план: Кастелиц—Лахтов, op. cit., План II.

183 П. Кузман, op. cit., Т. II, 1—2 (гроб 2); Т. III, гроб 7; Т. IV, гроб 11. Ови облици налазе се у употреби и у гвоздено доба IIc.

ставило овај проблем. Ако се илирска припадност требенишких гробова прихвати као сигурна, онда се обичају стављања златне маске на лице покојника мора приписати шира распрострањеност у култу мртвих и код разних етничких групација у овом делу Балкана. На овом месту ваља споменути и случајне налазе из Лозишта код Речице. Иако хронолошки не изгледају потпуно јединствени те се не могу везати за једну затворену гробну целину, они несумњиво припадају гласиначком комплексу. У томе случају значило би, међутим, да се долином Дрима може рачунати са ширењем културе овога комплекса из подручја групе Кукс—Дрилон.[184] Тиме се, међутим, тек постављају проблеми чије се коначно решење још не може дати.

* * *

Према свему изнетом могу се о настанку и пореклу Илира, на основу археолошких истраживања и упоређења њихових резултата са лингвистичким истраживањима и подацима античких писаца, извести следећи закључци:

1. Настанак Илира везује се за формирање индоевропеизираног супстрата на западном Балкану, који, међутим, није исти у свим подручјима где се касније може пратити њихова распрострањеност. Тако се на јадранској обали формирала цетинска група на енеолитским базама које се највише повезују за вучедолски комплекс Паноније и Алпа, а у јужној Албанији и у позађу цетинске групе супстрат је везан за поједине групе подунавско-балканског комплекса (Малич III, Белотић—Бела Црква). Ради се, очигледно, о ширењу ових елемената са централног Балкана у правцу северозапада и југозапада. Елементи ових разно формираних индоевропеизираних супстрата били су у уским међусобним контактима, свакако у вези са сточарским кретањима, што је знатно допринело њиховом зближавању (карта 1).

2. Од момента формирања овог супстрата отпочиње и процес издвајања Илира као етничке групације. Током развијеног бронзаног доба, протоилирске фазе А. Бенца, на западном Балкану постоји шире јединство материјалне и духовне културе (ово последње видљиво је нарочито у начину сахрањивања), уз регионално диференцирање разних културних група.

---

[184] П. Кузман, *Збирниот наод од Лозишта кај Речица*, Лихнид V, 1983, 109—117. Тако нпр. гривна Т. III, 1 са преклопљеним, затупастим крајевима може припадати раној фази гвозденог доба II, док се ажурирана дугмета Т. VI сигурно везују за Гласинац IVb; на гласиначку компоненту указује и калотно дугме са латицама Т. IV, 5, а вероватно и прапорац, чији тип не припада облицима македонске бронзе. Уп. Т. VI, 1, а који би могао бити и каснији.

3. У прелазном периоду (гвозденом добу I) настају нова померања, дезинтеграције старих групација и нове интеграције и асимилирања у вези са чим и померања и миграције, махом мањег обима. У томе процесу значајну улогу играла је култура поља са урнама из Паноније. Њен утицај осећа се у свим групама западног Балкана и доводи до промена у материјалној култури, али и до јачег издвајања у другим сферама живота. Тако се на подручју Јапода може сигурно говорити о физичком присуству носилаца те културе и њиховом мешању са ранијим аутохтоним становништвом. У либурнском подручју врши се јасније издвајање посебне групације. Насупрот томе на Гласинцу, а како изгледа и у северној Албанији, може се само говорити о неким утицајима, па се чак на Гласинцу сасвим сигурно прати непрекинути континуитет развоја кроз обе описане етапе до развијеног гвозденог доба. Ситуација на далматском подручју мање је јасна, иако је и овде компонента културе поља са урнама доста изражена. Тако се од централне Албаније до средњег Подриња и од Белог Дрима до Неретве, а можда и даље ка западу, издваја један културни регион који се према подацима лингвистичких истраживања, а касније и писане историје може у даљој еволуцији везати за Илире. Овом региону прикључили бисмо и јужну Албанију, упркос прилично наглашеним разликама, особито у материјалној култури, које се могу протумачити јачим утицајима суседног грчког света са његовом средњохеладском и микенском културом.

4. Упоредо са тим, током бронзаног и прелазног периода у централнобалканском региону формирају се културне групе које се јасно издвајају од западнобалканског подручја својом материјалном и духовном културом и директно уклапају у шири балканско-доњоподунавски комплекс. Разлика се најоштрије манифестује у погребним обичајима и ритуалу као и у керамичкој производњи. Овај се комплекс шири на западу до границе прото- и праилирског подручја, обухватајући и Косово, до Белог Дрима (Метохије). Он се не може директно везати ни за формирање Илира нити класичних Трачана. Условно се може обележити прото- и предакомезијским или прото- и прасевернотрачким, што зависи од његове оцене са лингвистичке стране (карта 2).

5. И током развијеног бронзаног доба и прелазног периода било је и других компонената које су утицале на процес етногенезе. Такве су свакако сточарска кретања на која, нарочито у развијеном бронзаном добу, указује и готово потпуно одсуство насеља у великом делу западнобалканског подручја.

6. Развијено гвоздено доба, од око 700. године пре н.е. је епоха у којој се палеобалкански народи, или шире етничке групације, Илири, Трачани, Дачани (Гети), као и групације, народи или племена који им припадају, нпр. Аутаријати, Ардијеи, Дар-

данци и др., већ помињу у писаним изворима. У ово време био је, према томе, завршен процес етногенезе Илира. У то доба констатује се на ранијем простору који се везује за формирање Илира у току прото- и праилирске фазе А. Бенца, широка културна интеграција у оквиру гласиначког комплекса са низом локалних варијаната. У највећем делу тог простора ради се о директном и непрекинутом континуитету. У западној Србији ситуација је мање јасна. Уколико је овде заиста било прекида, продором носилаца културе поља са урнама, током прелазног периода, за шта постоје археолошке индиције, морало би се у гвозденом добу рачунати са новом експанзијом Илира у том правцу. Уопште је у том периоду илирски свет у експанзији, при чему, у тим догађајима, значајну улогу играју Аутаријати. Тако се током гвозденог доба III констатује експанзија ка доњем Поморављу (налази типа Мраморац), која је и историјски потврђена но и даље према западу до Олтеније (Балта Верде, Гогошу), док се илирске енклаве, слично оним у Румунији, констатују и на западу у Словенији. Несумњиво је да се у овом великом културном комплексу могу већ сада издвајати разне локалне групе као Мати или Кукс—Дрилон. Илирском комплексу склони смо да и у ово време припишемо културу јужне Албаније (Куч и Зи I и II), иако за дефинитивно решење тог проблема треба сачекати нова истраживања. Поготову би ваљало рашчистити проблеме везане за етапу гвозденог доба IIb (око 650. до краја прве трећине VI века) која је недовољно јасна. Култура Либурна и Јапода, као заједница, сигурно издвојених бар од прелазног периода, развија се и даље без прекида. Постојање аутохтоне и стране компоненте културе поља са урнама у области Делмата поклапа се са запажањима о средњодалматинској регији андронима коју је определио Катичић. Овде су истраживања и одговарајући резултати још увек недовољни за сигурне закључке, али је присуство панонских елемената несумњиво.

7. На средњем Балкану, сливу Мораве и Вардара до Демир--капије такође се прати непрекинути културни континуитет који доводи до формирања одређених народа на овом подручју. У томе погледу значајна је културна диференцијација између слива Велике Мораве и, с друге стране, јужне Србије, Косова и северне Македоније са сливом Брегалнице. Према историјским сазнањима прво подручје сигурно се везује за Трибале, а друго за Дарданце и Пеонце, који су, судећи према археолошким сведочанствима, веома блиски међу собом. У овом подручју, које остаје јасно издвојено од гласиначког комплекса, осећа се, међутим, у развијеном гвозденом добу јача инфилтрација илирских елемената са запада, која се манифестује нарочито у духовној култури, а посведочена је и у дарданској ономастици. Ова инфилтрација прати се и у Пеонији. Тако је несумњиво да се код Дарданаца и Пеонаца мора рачунати, код њихове етногенезе

са доминантном аутохтоном основом, независно од Илира, на коју се у касној етапи њиховог формирања надовезује у мањој мери илирска компонента (карта 4).

8. Ситуација крајем гвозденог доба засада се археолошки тешко може пратити због све јачег процеса културне унификације, на који делује јачање грчког утицаја као и други друштвени и економски процеси: јачање племенске аристократије, формирање натплеменских организација, каква је код Аутаријата изгледа постојала већ у гвоздено доба II. Тиме се такође може објаснити процес интеграције гласиначког комплекса и првих држава староседелаца. Ипак нека истраживања омогућују јасно издвајање одређених културних и етничких целина какве су у првом реду некрополе типа Гостиљ.

9. Ова унификација још више се одражава са римском доминацијом и увођењем административне, политичке и војне римске управе у балканским провинцијама. Не може се спорити да овај процес није значио потпуно уништење староседелачког елемента нити Илира, чије се присуство, поготову у забаченијим крајевима, мање изложеним романизацији, може констатовати у разним манифестацијама култа, погребних ритуала и обичаја, и у уметничком стварању.[185] Тек су бурна и компликована збивања касне антике и сеобе народа са досељењем Словена довела највећим делом до потпуног нестанка староседелачког становништва, иако се и у касније време сигурно констатује њихов делимични даљи живот. У томе погледу посебно треба указати на остатке старог романизованог становништва — Влаха. У томе оквиру, наравно, поставља се и питање Албанаца, о чијем палеобалканском пореклу не може бити сумње, иако је оно у смислу супстрата за који се везују и територије на којој су настали предмет бројних дискусија и подељених мишљења. Да би се овом питању могло приступити са археолошке тачке гледишта на потпуно задовољавајући начин, било би, међутим, нужно располагати солидно прикупљеном и објављеном грађом, посебно са територије Албаније. На жалост, овде постоји у научној обавештености једна велика празнина. Албански праисторичари, у основи су на задовољавајући начин обрађивали проблеме праисторије, прихватајући, макар често и прећутно, резултате истраживања на којима базира и овај наш рад. Недоследност код њих наступа онда када не разликују етнички појам Илири од административног Илирик, те тако територију Илира шире до Саве па чак и Паноније, а на истоку једноставно игноришу археолошке аргументе о ситуацији на централном Балкану, те Илирима прикључују Дарданце и Пеонце. Истраживачи који се баве археологи-

---

[185] Уп. прилоге у: *Духовна култура Илира* (Simpozijum, Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982), Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, 1984.

јом Албаније у римско доба, на жалост су досада највише објављивали синтетичке осврте у којима се без аргумената форсира континуитет на територији Албаније током римског периода. Могао је тај континуитет и постојати на овој територији или у неким њеним деловима. Но без објављивања одговарајућег археолошког материјала и свестране анализе о њему, његовом трајању и његовом карактеру не може се донети суд. У оквир питања која се стога засада не могу решити средствима античке археологије улази и питање Илира и Албанаца, чијем су проучавању политичке импликације и аспирације дале нежељени тон, далек од научног приступа проблемима и научне акрибије.

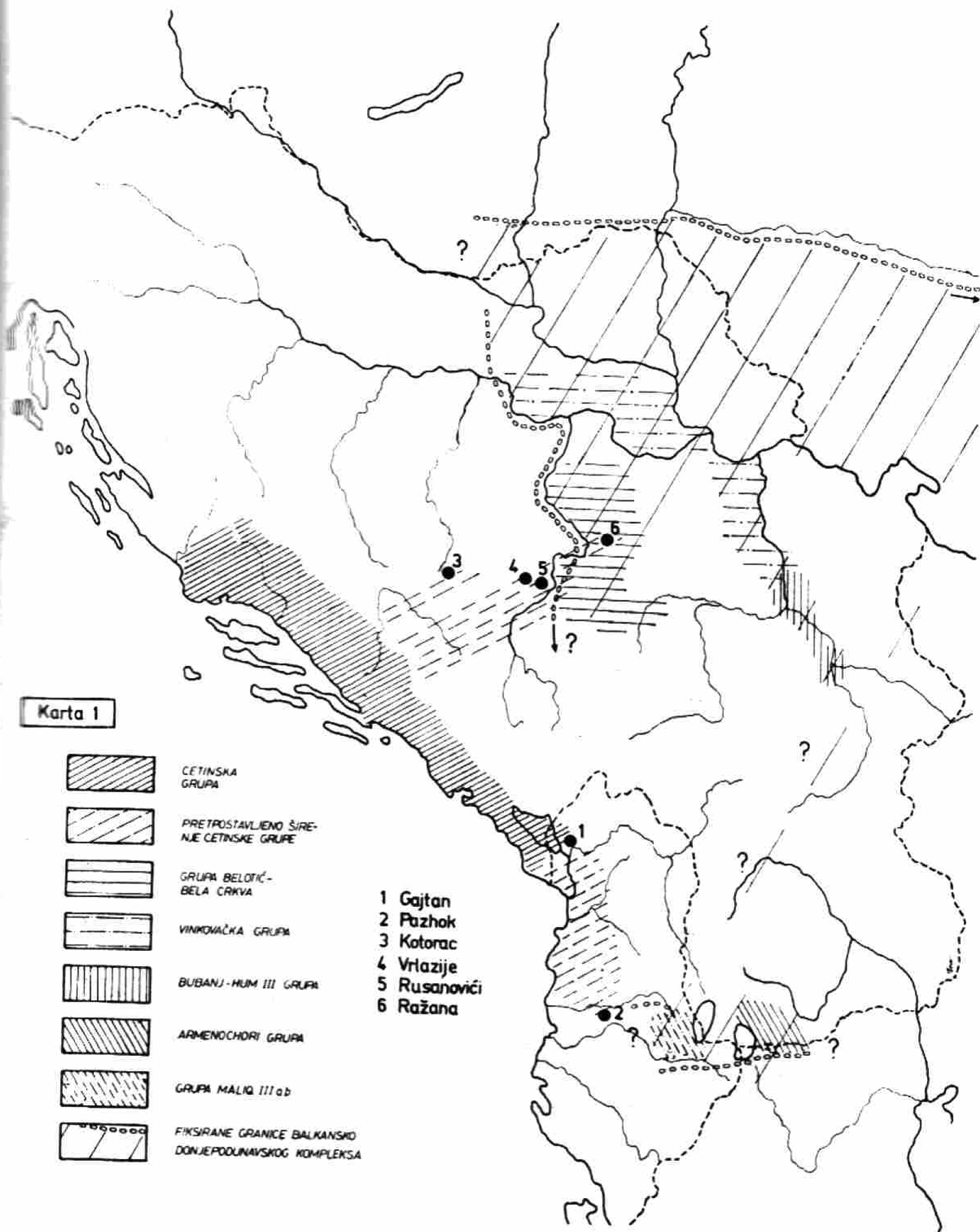

Карта 1. Предилирска фаза-енеолит

Etape introductive et énéolithique

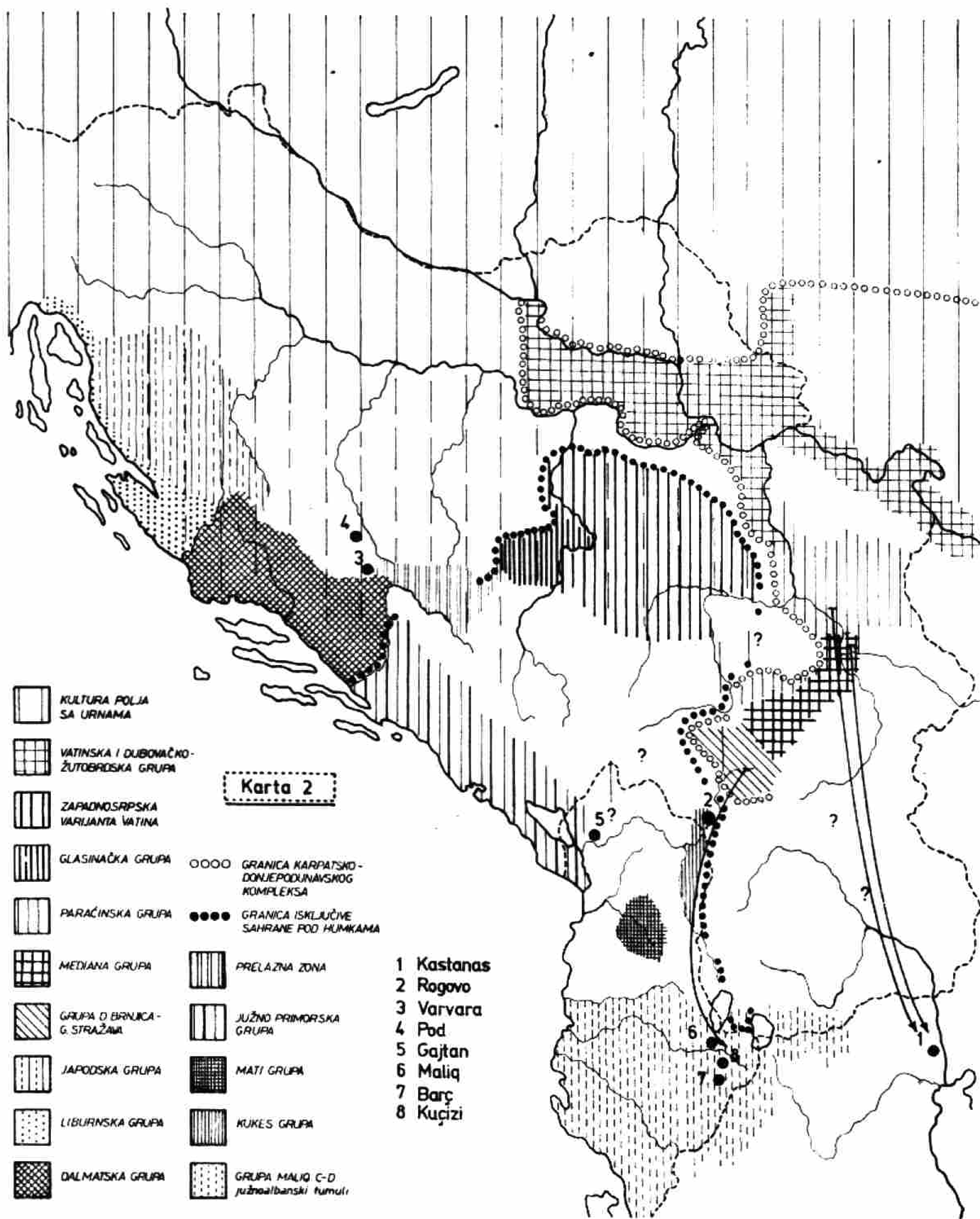

Карта 2. Протоилирска и праилирска фаза. Бронзано доба и гвоздено доба I (Прелазни период)

Etopes protoillrienne et préillyrienne. Age du bronze et Age du Fer I (Période de transition)

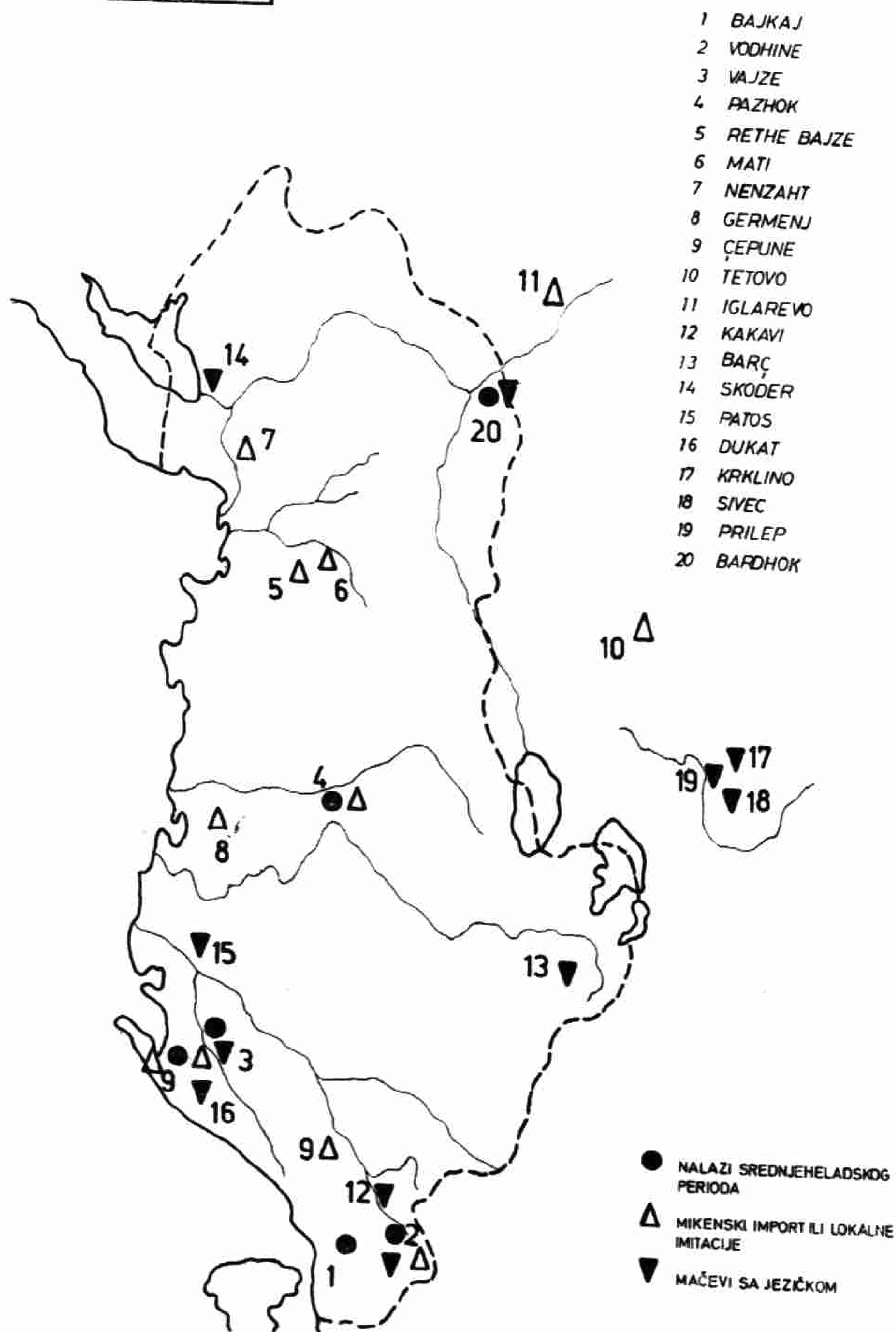

Карта 3. Утицаји и импорти из Грчке и средње Европе
Importations et influences de Grèce et d'Europe Centrale

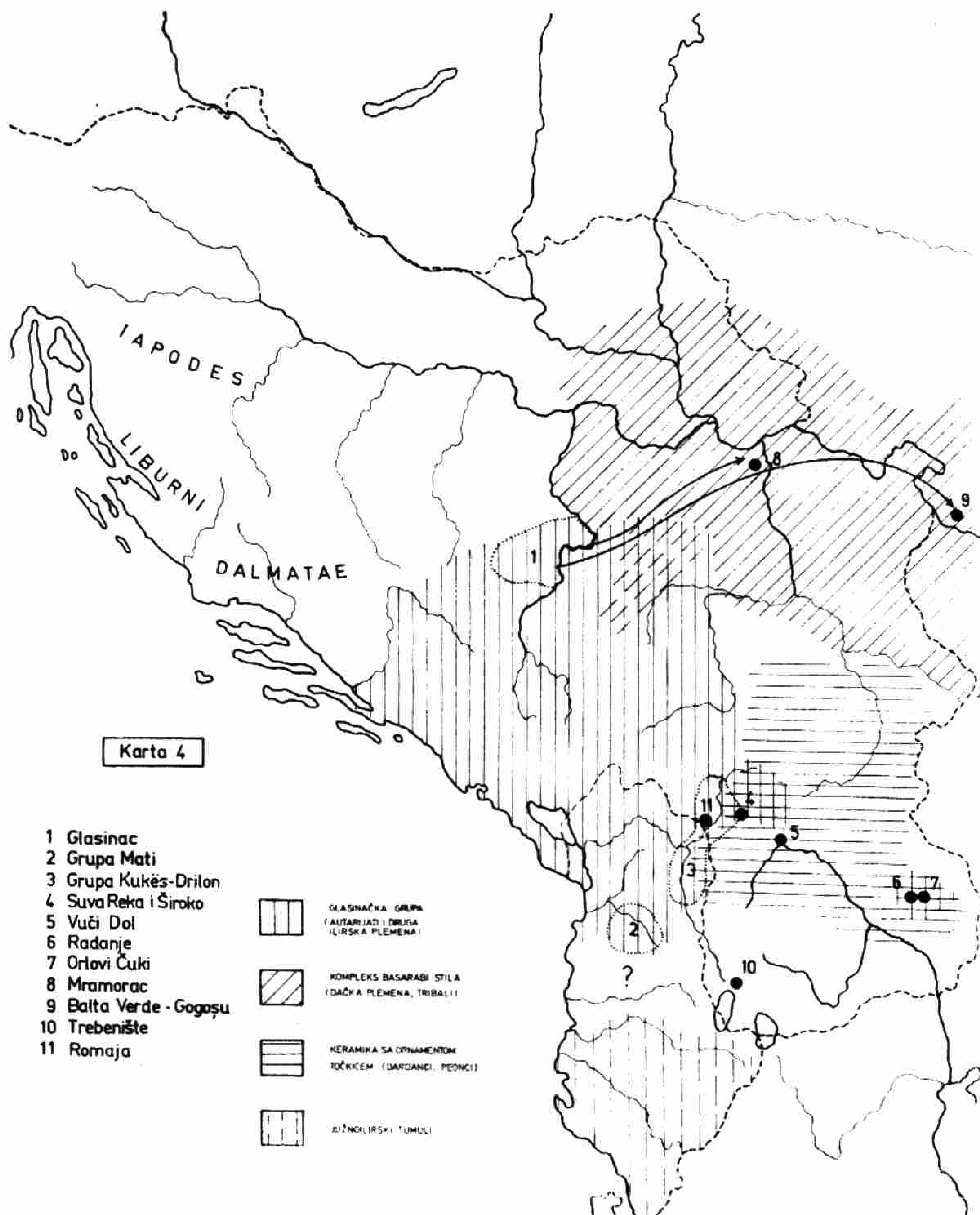

Карта 4. Илирски период и развијено гвоздено доба

Epoque illyrienne et Age du fer développé

FORMATION ET ORIGINES DES ILLYRIENS

MILUTIN GARAŠANIN

Il y a déjà plus d'un siècle que différentes disciplines historiques sont engagées dans l'étude des populations anciennes attestées par les données des sources écrites dans la péninsule balkanique. Il s'agit avant tout des Illyriens, Thraces, Daco-Mysiens et de certains autres groupes moins importants. L'apport de ces disciplines a été inégal au cours de ce long laps de temps. Ceci dépend avant tout de leur état de développement et des matériaux se trouvant à leur disposition. C'est ainsi que la linguistique a été la première à s'occuper de ces questions. Elle fut suivie plus tard de l'archéologie et de l'anthropologie. Notons aussi que les interprétations fournies furent plus d'une fois l'écho d'idées ou de tendences politiques dominantes à certaines époques, ce qui ne pouvait que nuire à l'objectivité des recherches et des conclusions acquises. Signalons tout de suite que dans ce sens l'apport de l'anthropologie reste toujours le moins décisif. Ce n'est que relativement tard que cette science a dépassé le concept erronné où les notions de race, de peuple et de language étaient traitées comme une unité insoluble. En outre et malgré des recherches de plus en plus intensives, les matériaux rassemblés ne suffisent toujours pas à des comparaisons plus étendues dans le temps et dans l'espace, ce qui est une condition sine qua non de l'interprétation des données d'une discipline.[1]

Avant de passer à la discussion des problèmes posés, il est nécessaire tout d'abord de définir certains points de vue se rattachant à des questions d'ordre méthodologique. Que doit-on comprendre sous les notions d'Illyriens et de ce fait aussi de Thraces, de Daces, etc.? Les définitions, bien qu'en partie différentes, en reviennent plus ou moins au terme de »peuple«. Dans les conditions existantes dans l'Antiquité, ceci correspond à la somme de plusieurs groupes plus petits et apparentés (avant tout des unités tribales), habitant un territoire défini, et reliés entre eux par la parenté ou la communauté du language et de la culture spirituelle (coutumes, croy-

---

[1] Compte-tenu de cette situation les matériaux anthropologiques ne seront plus pris en considération dans cet ouvrage.

ances, traditions) et matérielle, mais chez lesquels existe la conscience de cette unité. La formation de ces »peuples« a été souvent cherchée dans une antiquité très reculée, en partie-même au néolithique. On oubliait de ce fait que la formation d'un peuple exige un niveau défini dans le développement social, niveau dépendant des bases économiques. Celles-ci n'existaient pas encore au néolithique, dont la societé se base avant tout sur l'essor de l'agriculture primitive et les débuts de l'élevage. Une fois formées, ces societés néolithiques satisfaisaient à tous leurs besoins par leur propres moyens et par leur production. Ceci exclut les contacts indispensables à la formation de ce que nous désignons ici de peuple. La formation d'un peuple doit être considérée comme un processus complexe et de longue haleine dans l'évolution culturelle, sociale et économique, comprenant à coup sûr plusieurs étapes. C'est au cours de ce processus, par des regroupements et des différenciations souvent répétées soit par des désintégrations et réintégrations de différents groupes, que peuvent se former finalement des unités plus vastes et sur des territoires plus étendus. Ce développement s'est effectué au cours des périodes de l'énéolithique, de l'Age du bronze et de la transition à l'Age du fer. On ne peut le considérer comme terminé qu'au premier millénaire, à l'Age du fer, où nous trouvons déjà les premières informations des sources écrites de l'Antiquité relatives aux Illyriens et aux autres populations paléobalkaniques. C'est alors que l'on pourra parler de peuples au sens de la définition proposée. Celà n'exclue nullement la nécessité d'étudier ce processus dans ses étapes différentes. Au contraire: l'étude de l'ethnogénèse, qui ces derniers temps est considérée chez nous avec certaines réserves, vus les abus de certains auteurs, contribue dans une mesure importante à la solution de problèmes de structures économiques et sociales, de leurs relations mutuelles et à la compréhention des événements plus récents. Il reste néanmoins un problème: en quelle mesure est-il possible de s'attendre chez des groupes de ce genre à une conscience ferme de leur unité? Qu'il suffise de rappeler le particularisme et les hostilités mutuelles parmi des groupes que les historiens désignent de tribus, confédérations tribales et parfois aussi de peuples, tels les Autariates ou les Ardiéens, qui eux aussi appartiennent à la souche illyrienne. La question a été posée par plusieurs auteurs, notamment A. Benac, F. Papazoglu, B. Čović et M. Suić.[2] C'est surtout ce dernier qui souligne le manque de tradition écrite et le localisme des Illyriens. Une certaine conscience de l'unité s'est formée peut-être avec la formation de l'état illyrien (et par analogie des états d'autres autochtones), dépassant le niveau d'une organisation tribale et comportant certains traits d'une organisation d'état. Cette conscience semble toutefois avoir été bien faible, si l'on se souvient de la chute

---

[2] A. Benac, *O identifikaciji ilirskog etnosa*, God. CBI XI, 1973, 93, 107, surtout 101. B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 111 et suiv. Cf. r. 20.

de l'état de Gentius et des conditions de paix offertes par les Romains dans l'intention de faire revivre les hostilités et l'intolérence ancienne.[3] C'est de ca fait qu'il nous paraît justifié dans le cas des Illyriens et des autres populations paléobalkaniques de remplacer le terme de peuple par celui de groupes ethniques ou ethno-culturels dans le sens des propositions d'A. Benac.[4]

Les contributions les plus importantes au problème illyriens ont été fournies par la linguistique et par l'archéologie. L'histoire ancienne, si importante soit-elle, ne dispose que d'un nombre restreint d'informations, souvent de seconde main et sans une connaissance suffisante des conditions locales. Elles sont souvent contradictoires ou insuffisantes, et ne distinguent parfois pas la réalité du mythe ou de la légende. C'est de ce fait que la linguistique et l'archéologie s'efforcent de compléter et d'élargir les bases modestes conservées dans les sources de l'histoire ancienne.

L'appartenance des Illyriens à la souche indo-européenne a été observée dès les travaux de F. Bopp (1817) et la »Stammestheorie« de Schleicher. Leur formation et leur séparation de la souche indo--européenne a été interprétée dans un sens correspondant aux notions existantes sur la formation et la diffusion des langues indo--européennes. La théorie diffusioniste a été longtemps dominante. Les Indo-européens se seraient développés sur un territoire défini (»Urheimat«), comme un peuple (»Urvolk«) possédant une langue commune (»Ursprache«), que la linguistique s'est efforcé de restituer. C'est de cette patrie originelle recherchée dans différentes zone géographique-plateau iranien, steppes euro-asiatiques, Europe Centrale ou du Nord- que les porteurs de différentes langues ou groupes de langues indo-européennes se seraient propagés à travers le monde avec des idiomes déjà formés.[5] Précisons dès l'abord que la notion de peuple est appliquée ici sans aucun compte des structures sociales et économiques. Elle se trouve projetée dans un passé où les conditions indispensables à la formation d'un peuple ne pouvaient encore exister. Ce furent surtout les archéologues qui s'ingénièrent à retrouver cette »Urheimat«. Il s'agit avant tout de G. Kossinna avec son école et de K. Suchhardt.[6] Prenant pour point de départ les connaissances existantes alors en matière de préhistoire-on ne savait encore que très peu sur la préhistoire du Sud-est européen et des zones pontiques pour les périodes d'intérêt décisif dans la solution de ces problèmes-les savants en question ca basèrent avant tout sur les matériaux disponibles de l'Europe centrale et nordique. Se basant sur une datation très ancienne du néolithi-

---

[3] M. Garašanin, *Istorijska i arheološka razmatranja o ilirskoj državi,* Glas SANU CCLX, 1974, 23—25.

[4] Benac, loc. cit.

[5] Pour ces théories cf. le brillant aperçu de P. Bosch-Gimpera, *El problema indoeuropeo,* Mexico 1960.

[6] G. Kossinna, *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit, 2. Aufl.,* Leipzig 1936, passim; C. Schuchhardt, *Alteuropa, Kulturen, Rassen, Völker.* Berlin und Leipzig 1941, passim.

que nordique-datation aujourd'hui erronnée ils cherchèrent la partie des Indo-européens en Allemagne du Nord, Scandinavie et au Danemark. C'est de là que selon eux les porteurs des groupes d'idiomes indo-européens, déjà existant dans leur forme primordiale, se seraient répendus par migrations dans différentes régions de la zone euro-asiatique. C'est ainsi que 11 mouvements migratoires avaient été envisagés par Kossinna, sous forme de migrations primaires et secondaires. Il en retrouvait les preuves dans des analogies, le plus souvent fortuites de matériaux archéologiques arrachés pour la plupart de leur contexte chronologique et culturel. C'est ainsi que des rapprochements du décor de la céramique du groupe de Mondsee (régions alpines, début du IIme millénaire), avec celui de la céramique néolithique de l'Europe du nord, certes bien plus ancienne, et avec la céramique géometrique grècque-bien plus jeune celle-ci-, l'amenèrent à identifier les porteurs de Mondsee aux Grecs indo-européens en cours de migration de leur patrie originelle vers leur territoire historique. Selon Kossinna les Illyriens auraient habité les régions de l'Oder, l'Allemagne de l'est, la Hongrie et l'Autriche, jusqu'à la Bosnie.[7] Une importance particulière devrait être attribuée à la civilisation lusacienne, dont la céramique dénote, il est vrai, des similitudes-que nous savons aujourd'hui plus ou moins fortuites-avec des éléments des zones carpatho-pannoniennes et de la péninsule balkanique. Des conclusions quelque peu différentes ont été émises par Schuchhardt. Toujours en appliquant la même métode, Schuchhardt en vint à affirmer que le complexe de la céramique à bande de l'Europe centrale, auquel il rattachait encore-point de vue aujourd'hui erronné- le groupe de Vinča, devrait être rattaché au Préillyriens (»Ur-Illyrer«), indo-européisés par les Illyriens indo-européen venus du Nord. Ces conclusions se basaient sur des rapprochements très vagues et fortuits entre la céramique de Vinča et certaines découvertes de l'Allemagne centrale.[8]

C'est par ces théories que, bien qu'involontairement, Kossinna et Schuchhardt fournirent des arguments »scientifiques« aux théories national-socialistes sur la priorité de la race nordique et des Germains et sur le rôle dominant des nordiques dans l'indo-européisation et dans la formation de la civilisation européenne. Malgré les réserves et les critiques d'autres savants, en partie allemands, tels G. Merhart et K. Bittel,[9] ces points de vue furent dominants en archéologie, en linguistique et en anthropologie dans la période d'entre les deux guerres.

Le problème indo-européen a été traité d'une manière analogue par les linguistes. Ceux-ci s'efforcèrent à rechercher les Illyriens dans les régions où les avaient localisé les archéologues et à trouver dans les phénomènes linguistiques des éléments permettant de relier

---

[7] Kossinna ouvr. cité, 207—210.

[8] Schuchhardt, ouvr. cité, 179—180; 310.

[9] K. Bittel, *Kleinasiatische Studien,* Istambuler Mitteilungen 5, 1942, 138—150.

ces régions aux mondes paléobalkaniques. C'est ainsi que nacquirent les théories panillirıistes de H. Krahe, A. Mayer, J. Pokorny, identifiant les Illyriens dans toute l'Europe centrale et dans une grande partie de la péninsule balkanique.[10] Cette zone »illyrienne« a été encore élargie par l'archéologue R. Pittioni, attribuant aux Illyriens la civilisation des champs d'urnes.[11] C'est ainsi que dans la recherche de ces problèmes l'archéologie et la linguistique devinrent en fait victimes d'un cercle vicieux.

La théorie stadiale de N. J. Marr acquit par contre bien moins d'influence. Selon ce savant, la formation des Indo-européens serait dûe en premier lieu à une évolution stadiale en fonction des changements économiques et sociaux, et presque sans contact entre différents groupes humains. Cette théorie est aujourd'hui rejetée. On en trouve néanmoins des traces dans les points de vue de certains linguistes éminents. Il s'agit notamment des théories de V. Georgiev sur la formation des Grecs et surtout des Thraces, qui, mutatis mutandis, pourraient aussi s'appliquer aux Illyriens.[12] Prenant pour point de départ de ses recherches les hydronymies, Georgiev constatait que, dans les Balkans de l'est, leur couche la plus ancienne serait déjà indo-européenne. Se basant sur les points de vue de certains préhistoriens selon lesquels il n'y a aurait eu aucun changement ethnique dans ces régions depuis le néolithique, Georgiev en tirait la conclusion que les Thraces auraient axisté dès cette époque, soit selon les dates (non-calibrés) du C14 pour le moins au VIme millénaire avant n.è. Cette fois encore le concept de peuple ou de groupe ethnique appliqué aux Thraces se trouve projeté dans un passé reculé à une époque où il ne saurait avoir existé. L'appartenace indo-européenne des noms de fleuves les plus anciens ne signifie nullement leur appartenace aux Thraces. Mentionnons les théories de M. Budimir: tout en constatant l'existence d'un substrat indo-européen plus ancien dans les Balkans, qu'il désigna du nom de Pélastes, il rechercha les origines des peuples paléobalkaniques (Illyriens, Thraces, Macédoniens) dans le cadre de ce substrat.[13] Bien que l'idée d'une origine commune des Illyriens et des Thraces ait été rejetée par la plupart des linguistes, les idées de Budimir nous amènent à une approche plus critique des problèmes en question. Ajoutons du reste que le substrat le plus ancien qui soit conservé par les hydronymies, ne représente pas forcément l'élément linguistique le plus ancien ayant existé et qui pourrait s'être perdu. D'autre part, l'archéologie nous démontre l'existence, à l'énéolithi-

[10] Bon aperçu sur ces points de vue par A. Benac dans: *Prediliri, Protoiliri, Prailiri,* Simpozijum I, 59—62.

[11] R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes,* Wien 1954, 533 et suiv. (avec bibliographie).

[12] V. Georgiev, *L'éthnogénèse paléobalkanique d'après les données linguistiques.* Symposium: Ethnogénèse des peuples balkaniques, Plovdiv 1969 — Studia balcanica, 5, Sofia 1971, 155—170.

[13] M. Budimir, *Grci i Pelasti,* Odeljenje literature i jezika CAH, knj. 2, Beograd 1950.

que, de grands bouleversements, de changements de base dans la civilisation, dûs à la désintégration du monde néolithique et à des mouvements migratoires. Il est donc impossible de penser à une évolution ininterrompue depuis les débuts du néolithique.[14]

Le problème des Indo-européens et de l'indo-européisation a été traité avec plus de criticisme au cours des dernières années. Le reproche essentiel aux théories diffusionistes est que le processus de formation des Indo-européens et de leurs groupes différents ne saurait être considéré comme le fait d'une séparation d'une souche existante, mais au contraire comme un phénomène d'unification, d'assimilation et d'intégration d'éléments différents à l'origine. C'est dans ce sens que nous rappelons la constatation de Budimir, qu'il »n'éxiste pas de peuples, de races ni de civilisations pures« et que »la mixoglottie et non idioglottie représente l'état normal de tout ensemble linguistique«.[15] Des groupes dinamiques et nomades, se déplaçant sur des territoires étendus, venant en contact avec d'autres groupes, transportant et empreintant des éléments de civilisation et de parler à l'origine différente, ont pu sensiblement contribuer à ce phénomène d'integration et à la formation d'instruments de communication nouveaux. C'est dans ce sens que R. Crossland rappelle l'exemple des Eskimos en opposition flagrante avec les populations agricoles de la Nouvelle Guinée et leur nombreux idiomes limités parfois à des régions très restreintes.[16] Les régions des steppes euro-asiatiques paraissent en ce sens avoir été propices à la formation des Indo-européens. Les recherches archéologiques ont démontré que, vers la période du néolithique final et de l'énéolithique, nous nous trouvons en présence de groupes de pasteurs très mobiles, se déplaçant sur un territoire très vaste. Vers la fin de l'énéolithique ceux-ci s'étendent vers le Bas-Danube, la péninsule balkanique et la Pannonie. C'est à leur pression que l'on doit rattacher les déplacements de toute une série d'autres groupes du Bas-Danube, qui, de leur côté, provoquèrent à la chaîne, des mouvements de peuplades sur les territoires voisins. De-là, dans l'énéolithique du Sud-est européen, un grand processus de désintégration des anciennes unités agricoles néolithiques et leur fusion avec les éléments étrangers, processus qui sans doute se déroula en plusieurs étapes. C'est dans ce cadre que dût se développer l'indo-européisa-

---

[14] Ce point de vue a été élaboré par M. Garašanin, *Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolita u metalno doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja — Sarajevo, N.S. XV—XVI, 1960—1961, 5—26; Idem, *Nomades des steppes et autochtones dans le Sud-est européen à l'époque de transition du néolithique à l'Age du bronze*, Studia balcanica 5, 9—14. Outre d'autres chercheurs européens connus, tels V. Dumitrescu, I. Nestor ou H. Todorova, cette thèse a été acceptée aussi par les préhistoriens albanais. Cf. M. Korkuti, *De la formation de l'ethnie illyrienne*, Iliria 4, 1970, 57—90; F. Prendi, *The Prehistory of Albania* dans CAH III—1, 211 et suiv., surtout 213, 237; Idem, *Unita e singolarità nella cultura illirica dell età del ferro nell territorio dell'Albania*, Illiria XV, 1985—1, 87 et suiv., surtout 87.

[15] Budimir, ouvr. cité 8.

[16] R. A. Crossland, *Immigrants from the North* CAH I, 2, 824 et suiv.

tion de ces régions où un rôle important revient aux nouveaux—venus des steppes. C'est également alors que furent posé les fondements de la formation des grandes unités ethniques qui se dévelopèrent plus tard en Illyriens et d'autres groupes ethniques. Les théories diffusionistes et autochtonistes ont été critiqué à juste titre par nombre de linguistes notammant R. Crossland, M. Sakellariou et C. Polomé. Le point de vue achéologique sur ces question a été formulé par l'auteur de ces lignes.[17] Il trouve actuellement de plus en plus d'adepts.

Les chercheurs yougoslaves ont foruni surtout au cours des deux dernières décennies, des cotributions importantes à l'étude des Illyriens, de leurs origines et du processus de leur formation. Les bases d'une approche nouvelle au problème ont été posées par deux colloques interdiscipinaires, organisés au Centre de recherches illyriennes de l'Académie des sciences de Bosnie-Herzégovine avec la participation de savants venus de tous les côtés de la Yougoslavie.[18] Les points de vue émis à cette occasion ont été plus tard élaborés plus en détail et même rectifiés en partie, mais restent néanmoins inaltérés dans leurs lignes principales. Les problèmes des Illyriens doivent tout d'abord être étudiés sur les territoires où leur existence est attestée à l'époque historique par les données de la tradition écrite. Ce n'est que par des recherches de ce genre et en prenant pour point de départ les époques tardives où l'existence des Illyriens se trouve confirmée par l'histoire, qu'il est possible de brosser un tableau réellement objectif de ces questions avec toute l'acribie indispensable et sans opinions préconçues.

C'est ainsi que M. Suić, partant de l'interprétation de deux passages de Pline l'Ancien et de Pomponius Mella (Plin. III, 14; Pomp. II, 55—56) où il est question des »Illyrii prprie dicti«, a pu démontrer que le nom d'Illyriens fut appliqué tout d'abord à un petit groupe ou tribu. Il fut étendu plus tard à des groupes plus ou moins apparentés de la côte adriatique et de son arrière-pays, surtout grâce à l'intérêt croissant des Romains pour ces régions.[19] Un rôle important doit être attribué aussi à la formation de l'état illyrien s'étendant jusqu'à la Neretva. Plus tard encore, lors de l'extention du pouvoir romain, le nom d'Illyriens donna naissance au terme d'Illyricum, terme avant tout géographique et admini-

---

[17] Discuté par M. Garašanin dans: *Eneolithic of Central Balkan Area*, CAH III, 1, 136—162. Cf. Crossland, ouvr. cité; Idem, *Linguistic Problems of the Balkan Area in Late prehistoric and Early classical time*, ibid., 834—849; Idem, *The position of the Indoeuropean language family of Thracian and Phrygian and their possible close cognates*, Studia balcanica 5, 225—236; C. Polomé, *Balkan languages*, CAH III, 1, 866—888. Pour les nouvelles découvertes archéologiques en Yougoslavie confirmant ses points de vue: B. Jovanović, *Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije*, PJZ III, 1979, 381—395; Idem, *Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije*, Ibid., 397—414. Cf. aussi M. Sakellariou, *Peuples préhelléniques d'origine indoeuropéenne*, Athènes 1977; Idem, *Les Protogrecs*, Athènes 1980.

[18] Simpozijum I; Simpozijum II.

[19] M. Suić, *Illyrii proprie dicti*, God. CBI XII, 1975, 179—196.

stratif.[20] Il s'agît donc de distinguer les Illyrii proprie dicti, notion ethnique avant tout telles celles de Grecs, d'Italiques etc. de la notion d'Illyricum qui au fait ne l'est et ne l'a pas été. La science albanaise a rejeté à juste titre les anciennes théories du panillirisme dans le sens des conceptions de Krahe, Kossinna, Schuchhardt, Pokorny ou Pittioni. Elle a accepté également l'idée des débuts illyriens depuis la période énéolithique. Elle refuse toutefois de saisir la différence entre les notions d'Illyriens et Illyricum. C'est là semble-t-il un point de vue officiel, à en juger d'après les écrits du prof. A. Buda, président de l'Académie des sciences d'Albanie.[21] Ajoutons encore que la plupart des savants albanais considèrent la formation des Illyriens terminée dès l'Age du bronze et immédiatement après que le processus d'indo-européisation ait pris fin.

Du point de vue linguistique un intérêt particulier doit être accordé aux recherches et résultats de R. Katičić.[22] Dans ses travaux, le savant yougoslave a pris, lui-aussi, comme point de départ les régions où plus tard on trouve des preuves historiques de l'existence des Illyriens, soit la partie occidentale de la Péninsule Balkanique. Il insiste surtout du point de vue méthodologique sur les

---

[20] Ibid., 181. Suić souligne également le manque de conscience national chez les Illyriens appartenant à »une societé illettrée avec un localisme très développé«.

[21] A. Buda, *L'ethnogénès du peuple albanais à la lumière de l'histoire*, Tirana 1982, 5—31 et surtout p. 9. Il est dit à cet endroit que les Illyriens s'étendent de la Save à l'Épire. Même point de vue dans l'introduction du récent ouvrage Les Illyriens, Tirana 1985, écrit par plusieurs auteurs avec les remarques et les conseils de Buda. On trouve à la page 1 de ce livre: »... durant l'antiquité, et surtout pendant l'époque romaine, de pair avec l'élargissement des contacts du monde illyrien avec le monde grec et romain, les connaissances sur les Illyriens devinrent plus grandes et *leur nom ethnique s'étendit à toutes les régions habitées par cette population dans la Pênìnsule des Balkans* (*souligné* par l'aut.)«. Celà comprend les régions s'étendant vers le Nord jusqu'au Danube et à la Save (introd., p. 1). Buda me fait également le reproche (ouvr. citê, p. 7) d'avoir élevé ma voix contre l'étude de l'ethnogénèse illrienne, qui selon moi, représenterait un retour à des catégories biologiques et raciales. Ce reproche reste pour moi, pour le moins incompréhensible: je n'ai jamais prêsenté les points de vue qui me sont imputés cette fois par Buda. Celà ressort du reste du texte précédant dans cet ouvrage et de la bibliographie citée plus haut.

[22] R. Katičić, *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedelaca ilirskih provincija*. Simpozijum I, 9—58. Pour l'onomastique dardanienne cf. F. Papazoglu, *Srednjebalkanska plemena u predrimsko doba*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela XXX, Sarajevo 1969, 166—188. L'onomastique dardanienne a été traitée également par Z. Mirdita, qui toutefois reste souvent insuffisemment critique dans ses évaluations ethniques. C'est ainsi que tout les noms connus exclusivement de Dardanie ont été proclamés illyriens par cet auteur. Il en est de même de certains noms rattachés par différents auteurs tant aux Illyriens qu'à d'autres groupes ethniques. Cf. Z. Mirdita, *Antroponomia ë Dardanesë në kohen romane*, Priština 1981. Il sera utile de confronter les interprétations de Mirdita, Ibid., 80 et suiv. à l'aperçu tabellaire de Papazoglu, ouvr. cité 183—184. Il semble que depuis Katičić ait quelque peu changé son point de vue. Dans l'article *L'anthroponomie illyrienne et l'ethnogénèse des Albanais*, Premier colloque des études illyriennes, Tirana 1972 — Iliria V, 1976, 79—82 il admet la possibilité que la couche ancienne des adronymies dardaniennes appartienne à sa zone du Sud-est. Ibid., 81.

interprétations souvent arbitraires de l'étimologie: le sens de certains mots nous échappe par trop souvent ce qui implique des analogies trompeuse et fortuites sans valeur probante. Ceci s'applique aussi en partie aux observations phonologiques, tel le traitement des labio-vélaires. C'est en ce sens que Polomé souligne que des observations de ce genre ne peuvent être prises en considération qu'au cas où elle prènent pour point de départ les territoires qui sans conteste peuvent être considérés comme illyriens. Le point de départ des études de Katičić est fourni par les noms propres, non-grecs et non-romains, donc indigènes, établis sur des territoires dont l'appartenance illyrienne peut être considérée comme prouvée ou pour le moins vraissemblable. Ceci permet de distinguer plusieurs zones d'andronymies soit: la zone Sud-est — de l'Albanie du sud jusqu'à une ligne rattachant les embouchures de la Cetina et de la Rama, tout en, englobant la vallée de la Neretva (cf. Carte 4). La limite est de ce territoire et plus difficile à déterminer. Dans les régions d'Ohrid et en Pélagonie ces anthroponymies se retouvent avec d'autres d'origines différentes. Il en est de même vers le nord. Cette zone coïncide plus ou moins avec le territoire des Illyrii proprie dicti et l'extention de leur nom à des peuplades voisines et apparentées. La zone dalmatique centrale depuis la ligne mentionnée (Cetina—Rama), jusqu'à la Krka, avec à l'intérieur les plaines de Glamoč, Livno et Duvanj, le Nord-ouest de la Crna Gora — (Monténegro), s'étendant jusqu'à la Drina et à la Serbie de l'Ouest. On y trouve de pair des andronymies de la zone Sud-est et d'autres pannoniennes, au point qu'il est possible d'admettre la présence d'éléments pannoniens; la zone liburnienne entre Krka et Raša, dont les andronymies diffèrent de celles illyriennes et se rattachent aux Vénètes. Les études de F. Papazoglu sur les andronymies de Dardanie ont démontré l'existence de noms rattachés aux deux premières zones de Katičić, d'éléments thraces et finalement de noms attestés jusqu'ici qu'en Dardanie et que l'on devra donc considéré comme dardaniens. Les andronymies ne fournissent donc pas de preuve du caractère purement illyrien des Dardaniens, fait confirme, nous le verrons, par les données de l'archéologie.

Un point faible, actuellement encore irréparable, de la méthode de Katičić réside dans la provenance tardive des matériaux envisagés. Hormis les noms des membres de la dynastie dardanienne qui sont incontestablement illyriens ainsi que les riches matériaux d'Epidamne, l'élément de base de ses recherches est fourni par les noms d'époque impériale, ce qui insite à certaines réserves quant à l'interprétation des faits d'époque plus ancienne.

Au colloque de Sarajevo en 1964, A. Benac a établi dans son étude du processus de formation des Illyriens les étapes principales de ce processus, représentant un modèle basé sur les observations de l'archéologie.[23] Le cadre géographique de son étude est repré-

---

[23] Benac, *Prediliri, Protoiliri, Prailiri*, Simpozijum I, 59—95. Benac est revenu sur ces questions à plusieurs reprises en complétant ses arguments

senté par l'ensemble de la partie ouest de la péninsule balkanique, ce qui implique une délimitation plus précise du territoire proprement illyrien à la base d'études systématiques dans des zones géographiques plus restreintes. Ceci a été réalisé en partie et nous avons nous-mêmes fait quelques rectifications à nos points de vue originels sur la limite Est des Illyriens.[24] Considérant l'énéolithique comme période de l'indo-européisation, Benac considère cette époque comme la période de création du substrat de base pour la formation des Illyriens. Après cette période de troubles, de regroupements et de fusions ethno-culturelles, l'Age du bronze est une époque stable où a lieu une différenciation plus fine en groupes ethno--culturels plus petits (Phase protoillyrienne). Des contacts plus étroits ont contribué alors à des rapprochements dans le domaine de la civilisation, du language et sans doute du caractère ethnique. Outre les contacts commerciaux invoqués par Benac, on devra penser aussi aux mouvements de peuplades de pasteurs trashumants qu'il est possible de constater grâce à l'archéologie, dans une grande partie de l'Europe et surtout dans les régions balkaniques en question.[25] Ceux-ci amenèrent des contacts plus étroits entre différents groupes ce qui contribua à leurs rapprochement réciproque et en partie à leur fusion. L'étape suivante-époque de transition de l'Age du bronze à celui du fer (Age du fer I selon M. Garašanin et K. Kilian, vers 1300—800/700 av. n.è.) et une fois encore une période de mouvements, de déplacements et d'instabilité (phase préillyrienne). Il y eut cette fois aussi des mouvements et des migrations de peuplades. Celles-ci furent provoquées en partie par l'infiltration de nouveaux groupes de pasteurs se déplaçant depuis les régions nord-pontiques vers le Bas-Danube (p.e. groupe de Noa--Sabatinovka). On devra surtout tenir compte de l'extention et des influences de la civilisation des champs d'urne de Pannonie vers les régions voisines. Tout celà aboutit au renouvellement d'un processus de regroupement, de désintégration de formations anciennes et d'assimilations nouvelles sur des territoires plus étendus. Il n'y eut plus tard et jusqu'à la conquète romaine de changements notables dans cette partie de la péninsule balkanique. C'est dans cet interval que nous trouvons les premières mentions historiques sur les grands groupements ethniques tels que le furent les Illyriens. La fin de l'époque de transition à l'Age du fer doit donc être considérée comme étape finale de leur formation.

---

par les résultats de recherches nouvelles, notemment dans l'étude citée dans notre note 2. Cf. aussi: *Prediliri, Protoiliri, Prailiri — neki novi aspekti*, Balcanica VIII, Beograd 1977, 1—16. Une étude détaillée de ces problèmes, du même auteur, se trouve en parution dans le volume V de PJZ.

[24] M. Garašanin, *Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima.* Simpozijum I, 135—175.

[25] Idem, *Zur Frage der Transhumanz in der dinarischen Bronzezeit*, Balcanica VIII, 37—42. L'importance de ces mouvements de pasteurs dans la Péninsule balkanique depuis la préhistoire jusqu'à nos jours a été mise en relief par N. Hammond, *Migrations and Invasions in Greece and adjacents Areas*, New Jersey 1976.

L'archéologie se trouve actuellement en mesure de définir les processus de ce genre et plus particulièrement celui de la formation des Illyriens. Elle s'efforce d'observer en ce sens la continuité de la civilisation tout en tenant compte des changements intervenus au cours de ce vaste espace de temps et en en étudiant le mécanisme: évolution interne et pacifique, contacts réciproques, échange et commerce ou conflits, le tout observé dans l'espace et dans le temps. Il est nécessaire en ce sens d'attirer l'attention sur certains points d'importance méthodologique.[26] Les différentes espèces de matériaux rassemblés et étudiés par l'archéologie ne possèdent pas toutes une valeur égale pour cette sorte d'étude. C'est ainsi que les formes d'habitats et d'habitations dépendent du niveau social et économique des populations et ne manifestent que parfois certains traits caractéristiques des conditions locales. Elles sont donc d'importance secondaire pour les études de problèmes ethno-culturels. Qu'il suffise de mentionner le phénomène des sites fortifiés répandus un peu partout en Europe et où seuls certains traits caractéristiques rattachés uniquement à certaines régions pourraient servir comme points de départ pour des études de ce genre. Il en est de même en partie des objets en métal employés, la forme idéale une fois acquise, sur des territoires très vastes indépendant des différences ethniques. Les objets de parure dépendent bien du goût et, disons-le, de la mode de l'époque. Ce n'est que dans le cas de certains types d'objets dont l'apparition se limite à un territoire restreint et bien établi, telles les haches du type albano-dalmates, que ces objets peuvent être pris en considération pour des études de problèmes ethniques. Bien plus grande est par contre l'importance de la céramique, surtout de celle d'usage courrant, fabriquée plus ou moins sur place. L'exécution, les formes, le système du décor, les motifs préférés sont tous des manifestations du goût et des besoins d'un groupement régional bien établi. L'étude de la vie spirituelle est certes non moins importante. L'archéologie ne se trouve en mesure d'étudier ces phénomènes que dans une mesure limitée, surtout dans le cas du culte des morts, conservatif par excellence, de sorte que même jusqu'à nos jours il est parfois possible d'observer des coutumes très archaïques et dont les origines doivent être recherchées dans le paganisme. Les restes de la culture matérielle doivent donc être considérés toujours dans leur ensemble et sur un territoire établi, jamais indépendamment de leur contexte et en tenant compte non seulement de tous leurs traits communs, mais aussi de tous les changements et de toutes les différences si minimes soient-elles. Ce n'est qu'alors qu'un tableau bien défini de la civilisation et du caractère ethnique de ses porteurs pourra être fixé avec suffisamment de certitude.

---

[26] Pour l'accès méthodologique à ce problème cf. M. Garašanin, *Problem kontinuiteta u arheologiji*, VI Kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana 1963 (Beograd, 1964), 9—45.

Les recherches archéologiques intensives entreprises au cours des dernières décennies en Yougoslavie, en Albanie et dans les pays voisins, ainsi que les publications des résultats obtenus, nous permettent d'observer avec plus de précision le problème de la formation et des origines des Illyriens. Il va de soi que certains problèmes sont aujourd'hui encore insuffisamment étudiés. Nous ne pouvons en ce cas que les poser, en nous efforçant, par des recherches à venir, d'arriver à des solutions satisfaisantes.

ETAPE INTRODUCTIVE-ÉNÉOLITHIQUE

(Carte 1)

L'étude des problèmes que nous venons de poser devra être introduite par la période énéolithique. C'est alors que dans le cadre de la désintégration de la societé néolithique et des changements importants dans la constitution des poulations, dûs à des mouvements migratoires et à des processus internes d'intégration et de désintégration, que s'est formé sur le territoire de la péninsule balkanique le premier substrat indo-européen. Une place de premier ordre devra être reservée ici à l'étude du caractère et de la formation de l'énéolithique dans la partie occidentale de la péninsule balkanique et surtout sur la côte adriatique ainsi que dans son arrière-pays en Yougoslavie et en Albanie. Cet énéolithique devra être considéré aussi dans l'ensemble de la période dans la péninsule balkanique et dans le Sud-est européen. Avouons dès l'abord que nos connaissance à ce sujet dans les régions en question sont encore en partie insuffisantes. Elles ont été enrichies surtout au cours des dernières années, grâce aux étude des chercheurs yougoslaves et à la définition du groupe de Nakovani.

Ce groupe (Nakovani dans la presqu'île de Pelješac) est issu à la base du groupe néolithique récent de Lisičići—Hvar, enrichi d'éléments venus des régions balkano-carpathiques et du Bas—Danube, et surtout des porteurs du complexe de Baden au IIIme millénaire. Le groupe de Nakovani fut remplacé plus tard par une variante locale du complexe de Vučedol et qui, selon S. Dimitrijević, se rattacherait au faciès de Ljubljana du complexe en question.[27] Il existe en outre certains éléments semblant se rattacher plus étroitement aux pasteurs des steppes et aux porteurs de la céramique cordée. C'est notamment le cas à Odmut (couche VI) au Monténégro et à Gudnja en Pelješac, ainsi qu'à Rominj et dans le tumuls VI de Ljubomir près de Trebinje. Il en est de même de certaines découvertes céramiques affiliées à l'énéolithique ancien — phase de transition — sur le Bas—Danube, soit aux groupes de Černavoda

[27] S. Dimitrijević, *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks*, PJZ III, 267—341, surtout 299—304 et 321—324.

III et de Celei.[28] Cette civilisation évolue sans interruption saisissable vars la civilisation du Bronze ancien (vers 2000 av. n.è.). Il est parfois difficile de ce fait de délimiter les deux périodes en question.[29] L'élément de base de cette époque est représenté par le groupe de Cetina, réparti sur la côte adriatique et dans son arrière--pays immédiat, mais qui parfois s'étend plus loin vers l'intérieur. Nous en retrouvons les éléments à Gradac près de Kotorac aux environs de Sarajevo et dans le tumulus V de Ražana près de Kosjerić. En Albanie du Nord le groupe de Cetina se trouve représenté à Gajtan près de Shkodër de même qu'à Shtoj et à Neziri dans la même région. La découverte la plus éloignée a été faite dans la sépulture centrale d'un tumulus da Pazhok, en Albanie du Sud.[30] Les sites d'habitats sont peu nombreux et le plus souvent ephémères. Ce n'est que dans la grotte de Škar—Samogradje, que plusieurs phases ont pu être constatées. La gradina de Kotorac n'a fourni que quelques tessons Cetina, celle de Krstina près de Posušje ne semble avoir été qu'un poste de guet. L'existence d'éléments de ce groupe reste incertaine dans les gradina du Monténégro (Medjedja glava, Trijebač près de Titograd),[31] et peut-être même à Gajtan. Tout ceci indique le rôle important de la transhumance dans l'économie de ses porteurs. Les découvertes sépulcrales, avant tout sous tumuli sont au contraire très nombreuses. L'origine de ce rite doit être recherchée dans les régions des steppes. Il représente une composante importante dans le processus d'indo-européisation, malgré les différentes possiblilités de son mécanisme d'extention. Il est digne d'attention que le culte des morts dans le groupe de Cetina, dénote par nombre de détails une identité absolue ou partielle avec les tumuli du groupe de Belotić—Bela Crkva en Serbie de l'Ouest.[32] Les différences dans la construction des tertres-tumuli en pierres dans le groupe de Cetina, en terre dans celui de Belotić—Bela Crkva-sont dû aux conditions locales. Les traits communs dans les deux groupes sont les suivants:[33] l'existence de plusieurs sépultures

---

[28] B. Čović, *Eneolitski supstrat* dans PJZ IV, 103—113, surtout 106 (avec bibliographie).

[29] Ibid., 111—112.

[30] Pour le groupe de Cetina: B. Čović—I. Marović, *Cetinska kultura*, PJZ IV, 191—231; B. Govedarica, *Die Cetina-Kultur und einige Probleme des Anfangs der Bronzezeit im Adria-Gürtel des nordwestlichen Balkans, L'énéolithique et le début de l'Age du bronze dans certaines régions de l'Europe*, Colloque Krakov 1984 (1985), 87—98; F. Prendi, Iliria XV, 87. Bonne illustration du vase de Pazhok dans M. Korkuti, *Sqiperia Arkeologjike*, Tirana 1971, fig. 23.

[31] M. Garašanin—D. Garašanin, *Istorija Crne Gore* I, Titograd 1967, 59—60.

[32] Pour ce complexe cf. M. Garašanin, PJZ IV, 463—469.

[33] Čović, ouvr. cité, 203—204; M. Garašanin, *Grupa Belotić—Bela Crkva*, PJZ IV, 705—719, surtout 708—713 et pour les détails: D. Garašanin, *Tumuli na području Radjevine*, Sahranjivanje 49—62, Pl. I—III. Pour Pazhok: S. Islami, H. Ceka, *Novelles données sur l'antiquitê illyrienne en Albanie*, Studia albanica I, 1, Tirana 1964, 91—137, surtout 95—96, Pl. V, 1; VI; B. Jubani,

sous un même tertre, confirmant le caractère familial des tombes sous tumuli; l'application simultanée de l'inhumation et de la crémation avec toutefois dans le groupe de Cetina, l'emploi d'urnes contraire aux rites de Belotić—Bela Crkva où les restes calcinés du défunt ont été laissés sur le bûcher (Belotić, tertres XII et XV); les inhumations sont à squelettes accroupis et déposés dans une caisse grossièrement édifiée (Belotić—Bela Crkva) ou dans une ciste (Cetina). Les tumuli sont encadrés d'un cercle de pierres parfois double (Belotić, tertres XII, Ljubomir tertres VI—VII, Pazhok). Le cercle intérieur sépare en ce cas les sépultures originelles des tombes secondaires. Les tumuli comportent parfois un noyau en terre battue qui peut être couvert d'un manteau de pierre (Belotić tertre XV, Ljubomir tertre VI); la base du tumulus et recouverte quelquefois d'un pavement de pierres (Bela Crkva, tertre II); il arrive que, dans l'intérieur des tumuli, on rencontre des restes de feux dénotant l'application de pratiques rituelles lors de la cérémonie d'enterrement (Mala Gruda près de Tivat,[34] tumuli en Dragačevo—Serbie de l'Ouest, Bela Crkva tertre I). L'inventaire des tombes est parfois déposé hors des tombes-mêmes (Bela Crkva, tertre I, Oraj près de Bileće, tertre II); finalement on retrouve aussi dans la terre du tertre des tessons ou des ustensiles endommagés en silex, ce qui également indique l'existence de rites funéraires. Cette dernière coutume est mieux représentée dans le cadre du groupe de Cetina. Le mobilier du groupe de Cetina dénote surtout aux débuts l'existence d'une composante Vučedol, bien saisissable notemment à Mala Gruda et à Pazhok.[35] On trouve aussi dans les formes de vases des affinités à la céramique énéolithique. D'autre part, les cruches à une anse du groupe de Cetina se retrouvant parfois dans le mobilier accompagnant des porteurs des vases campaniformes se rattachent à la céramique du groupe de Belotić—Bela Crkva. Les contacts entre les deux groupes sont saisissables aussi dans l'inventaire du tertre V de Ražana en Serbie de l'Ouest.[36] La civilisation contemporaine en Herzégovine de l'Ouest se rattache elle-aussi au groupe de Cetina, bien qu'avec certaines différences régionales. On y retrouve les sépultures sous tumuli, de même que les cistes. Le nombre de site d'habitat est toutefois sensiblement plus important.[37]

Traits communs dans les rites funéraires d'inhumation chez les Illyriens dans les regions de l'Albanie, Les Illyriens et la génèse des Albanais, 89—110, surtout 90—91.

[34] M. Parović-Pešikan—V. Trbuhović, *Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju,* Starinar N.S. XII, 1972, 129—141, fig. 2—4.

[35] Ibid., fig. 7—9; Korkuti, loc. cit.

[36] D. Garašanin, *Ražana, Kriva Reka i Glasinački kompleks, Miscellanea illyrica* III, Zbornik Narodnog muzeja V, Beograd 1967, 46, fig. 8—9. L'attribution chronologique définitive des ces découvertes a été déterminée par Čović: *Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni,* Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VIII, Tuzla 1970, 15—20, surtout 17.

[37] B. Čović, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba,* PJZ IV, 114 et suiv., surtout 161—170.

Les tertres funéraires existent à Glasinac dès cette époque. Certains tumuli de cette région se rattachent encore à l'énéolothique. La crémation sans urne a été constatée à Gosinja planina tertre I, l'application simultanée des rites d'inhumation et de crémation se trouve dans plusieurs tumuli de ce groupe. L'un de ces tertres contenait un vase étroitement apparenté aux formes du groupe de Belotić—Bela Crkva. Les vases brisés découverts dans le remblai des tertres XXXVI de Rusanovići et II de Vrlazije, appartiennent au groupe de Cetina. Le tumulus II/87 de Bliznik à Županović (Glasinac) appartient à l'étape finale du Bronze ancien (vers 1600 av. n.è.). La tombe 1 de ce tertre contenait deux vases du groupe de Belotić—Bela Crkva ainsi qu'un vase à deux anses plus proche déjà des formes de Vattina.[38] Dans les autres régions des Balkans de l'Ouest l'Age du bronze ancien n'est encore que très peu connu. Les découvertes en Lika, appartenant aux territoires des Iapodes, démontrent l'existence au Bronze moyen de tertres funéraires à noyau en pierres, et à squelettes déposés dans une construction en pierres, se rattachant selon toute vraisemblance à des traditions anciennes. On connaît en Liburnie des sépultures plates, ainsi que plusieurs tertres en pierres. L'existence de découvertes du Bronze ancien reste incertaine.[39] Les habitats fortifiés (gradine) ne sont pas attestés jusqu'ici en Lika pour la période du Bronze ancien. Malgré ces lacunes, le rite d'inhumation sous tertres est très rependu dans l'Ouest de la Péninsule, ce qui confirme la présence de l'élément indo-européen. Les groupes de Belotić—Bela Crkva et de Cetina dénotent dans ce cadre des liens de parenté plus étroits. Cette constatation s'applique aussi en partie au groupe de Glasinac. Elle s'explique surtout par des mouvements trashumants de pasteurs. On ne saurait dénier toutefois que dans le cadre du substrat indo--européanisés des Balkans de l'Ouest, une parenté plus étroite se manifeste entre les groupes en question. Vue la répartition géographique du groupe de Cetina, il pourrait s'agir du substrat se trouvant à la base de la formation des Illyriens.

Une situation foncièrement différente a été observée dans le Sud du littoral est de l'Adriatique et dans son arrière-pays, soit en Albanie centrale et méridionale, au Sud du Shkumbin et en Pélagonie. Le substrat énéolithique est représenté ici par les groupes de Maliq II (Albanie) et de Šupljevec—Bakarno Gumno (Pélagonie), appartenant tous les deux au complexe Salcuţa—Krivodol—Bubanj. Formés au cours de l'énéolithique ancien dès avant l'énéolithique adriatique, les groupes en question sont l'effet des déplacements des porteurs du groupe de Salcuţa vers les régions de la Morava et vers Kosovo,[40] jusqu'en Pélagonie et en Albanie. Ces mouvements de

---

[38] Čović, Ibid., *Glasinačko područje*, 183—190.

[39] R. Bižić-Dreksler, *Srednje bronzano doba u Lici i Bosni*, PJZ IV, 242—258, surtout 246 et suiv.; Š. Batović, *Liburnska kulturna skupina*, Ibid. 306—350, surtout 307 et suiv.

[40] F. Prendi, *La civilisation préhistorique de Maliq*, Studia albanica 1966—1, 255—280, surtout 257—265, Pl. III—XI, cf. Idem, CAH III, 1, 201—

peuplades furent provoqués par la pression de nouveaux groupes du Bas—Danube en mouvement vers l'Ouest. Il y eut en Pélagonie et en Albanie au cours de l'énéolithique jusqu'au début du Bronze ancien des influences venant du Bas—Danube-céramique cordée-et même des steppes-sceptre de Šupljevec-sans toutefois de changements notables dans la civilisation dont l'évolution sur place peut être observée. A l'encontre de la situation constatée dans le groupe de Cetina, l'apparition du Bronze Ancien se rattache ici à l'intrusion des porteurs d'une civilisation nouvelle, celle de Maliq III (Albanie)—Armenochori (Pélagonie), appartenant au complexe balkano--danubien de la civilisation du Bronze ancien.[41] Les rapports constatés avec les étapes finales du Bronze ancien en Grèce (Helladique ancien III) et en Thessalie (Thessalien ancien III) permettent de placer cette civilisation aux alentours de l'an 2100. Elle se distingue par sa céramique comportant des gobelets à deux anses, des écuelles à profil en S et une céramique grossière à bandes en relief disposées de différentes manières et décorées d'impressions digitales. La phase récente de cette civilisation en Albanie (Maliq IIIb) comporte déjà des éléments du Bronze moyen de la Grèce (Helladique moyen), vers 1900 av. n.è.[42] Mentionnons encore que, malgré des différences notables, le groupe de Belotić—Bela Crkva en Serbie de l'Ouest appartient lui-aussi au même complexe carpatho-danubien du Bronze ancien.

Considérée dans son ensemble, cette première étape introductive de la formation des Illyriens se rattache à un substrat énéolithique qui, toutefois, n'est pas identique dans toutes les régions des Balkans occidentaux et dans les zones avoisinantes. On peut distinguer ici le substrat adriatique (énéolithique adriatique et groupe de Cetina) qui s'étend aussi en Albanie du Nord et s'apparente étroitement au complexe balkano-danubien dans sa variante nord (groupe Belotić—Bela Crkva). Les porteurs de civilisations du même substrat dans sa variante sud (Maliq III, Armenochori) ont mis fin à l'évolution énéolithique en Albanie centrale et méridionale. Leur apparition s'explique par une dernière vague d'intrusions étrangères, suivie plus tard d'une évolution pour la plupart paisible et ininterrompue. Si comme nous le pensons les éléments énéolithiques et ceux de l'Age du bronze dont il vient d'être question doivent être considérés comme les représentants des populations anciennes balkaniques indo-européisées, on ne saurait nier des différences dans le caractère de ce substrat dans les régions qui plus tard ont été habitées par

206; M. Garašanin—D. Simoska, *Kontrolni iskopuvanja na Šupljevec i nekoi problemi na grupa Šupljevec—Bakarno gumno*, Macedoniae Acta Archeologica 2, Prilep 1976, 9—41. Pour le complexe Salcutza—Krivodol—Bubanj v. M. Garašanin, CAH III, 1, 148—152.

[41] M. Garašanin, *The Bronze Age in the Central Balkan Area*, CAH III, 1, 163 et suiv., surtout 172—173; Idem, *Armenochori (Pelagonska) grupa*, PJZ IV, 727—735; Prendi, Studia albanica 1966—1, 262—266, Pl. XIV—XV; Idem., CAH III, 1, ouvr. cité, 148—152.

[42] Prendi, *Bronzezeit*, 203 et suiv., surtout 204—209, fig. 1, 15; 4, 6, 9.

les Illyriens, malgré les liens de parenté existants, surtout au Nord et au Sud du Shkumbin. Ces différences restent longtemps présentes. Elles posent des problèmes importants pour la formation ethnique des Illyriens.

PHASES PROTOILLYRIENNE ET PRÉILLYRIENNE AGE DU BRONZE ET AGE DU FER I (PÉRIODE DE TRANSITION)

(Carte 2—3)

Selon la définition de Benac, la phase protoillyrienne représente une période de stabilisation, suivant l'étape du Bronze ancien avec ses groupes respectifs et dont l'évolution peut être poursuivie jusqu'aux environs de 1200 av. n.è. Elle culmine aux phases du Bronze moyen et récent dans le sens de la chronologie d'Europe Centrale (Reinecke Bronze B et C), dont les débuts se placent vers 1600. C'est en Grèce et dans le monde égéen le début de la civilisation mycénienne dans le cadre du Bronze moyen, l'introduction de l'Helladique moyen se plaçant à une date plus ancienne, soit vers 1900. Cette dernière période coïncide en une mesure importante avec le Bronze ancien des régions balkaniques soit les groupes de Belotić—Bela Crkva, Cetina, Armenochori et Maliq III. Les chercheurs albanais, de même que d'autres qui se sont occupés de cette époque, font remonter les débuts du Bronze moyen dans ce pays avant 1600. C'est-là un point de vue justifié si l'on tient compte de la dépendance culturel du territoire de l'Albanie actuelle de l'évolution en Grèce continentale. En prenant en considération la situation du groupe de Cetina qui dans une mesure importante se place dans la première moitié du II. millénaire, il sera toutefois impossible de faire remonter les débuts du Bronze moyen dans cette zone culturelle et géographique jusqu'à vers 1900. Dans les études sur l'Age du bronze en Albanie il est possible d'appliquer tant la chronologie d'Europe Centrale que celle de la Grèce continentale. Il en est de même pour la période suivante, après 1300/1200 av. n.è., soit celle des influences et de l'extention de la civilisation des champs d'urne (Age du bronze D, Hallstatt A—B selon Reinecke, Age du fer I de M. Garašanin entre 1300 et 700 av. n.è.). C'est en Grèce la période de crise du monde mycénien, l'Helladique récent III, vers 1230—1075, auquel se rattache la phase submycénienne entre 1075 et 1050, suivie de l'Age du fer proprement dit avec ses étapes protogéometrique et géometrique. Pour les chercheurs albanais, l'ensemble de la période appartient en partie à l'époque de transition, en partie aussi au début de l'Age du fer.[43]

[43] Cf. K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, Prähistorische Zeitschrift* — Berlin 50, 1975, Tl. 102—103; M. Garašanin, *Considérations sur l'Age du fer en Macédoine*, Živa Antika 10, 1960, 173—181; Prendi, ouvr. cité, 214 et suiv. Pour l'Age du fer de l'Albanie méridionale cf. aussi: Zh. Andrea, *La civilisation tumulaire du bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du Sud-est*, Iliria IV, 1975, 133—135.

En tenant compte de ses différence dans l'évaluation chronologique, nous parlerons ici d'une période de l'Age du bronze développé qui dans le processus de formation des Illyriens correspond à l'étape protoillyrienne de Benac, au cours du IIme millénaire et d'une période de transition vers l'Age du fer, soit l'étape préillyrienne de ce savant. Quant aux datations, nous prenons en considération les deux systèmes chronologiques soit celui d'Europe Centrale (Reinecke) et celui en valeur pour la Grèce Continentale en mentionnant les dates chronologiques absolues et en tenant compte de certaines adaptations indispensables à l'évolution culturelle et historique à l'intérieur de la péninsule balkanique.

L'époque de l'Age du bronze développé est donc une période de stabilisation après tous les bouleversements des étapes de l'énéolithique et du Bronze ancien. C'est alors que dans des conditions relativement paisibles se prépare la formation définitive des groupes ethniques dans le monde paléobalkanique. Cette phase protoillyrienne nous est malheureusement encore insuffisamment connue: les recherches en territoire yougoslave sont toujours insuffisantes, les découvertes d'Albanie se trouvent publiées le plus souvent dans des articles de synthèse et sans une documentation complète, indispensable à l'évaluation historique des problèmes. D'autre part, la période en question se rattache immédiatement à l'étape suivante, préillyrienne, où se termine la formation des Illyriens dans un processus complexe de regroupements, d'assimilation, de désintégrations d'anciennes unités et d'intégration nouvelles, provoqué par les influences et les incursions des porteurs de la civilisation des champs d'urne. C'est de ce fait qu'il nous paraît indiqué de traiter les deux étapes dans un même chapitre avec toutes les interprétations archéologiques et historiques indispensables.

Nous avons pu montrer au chapitre précédant l'existence de plusieurs groupes différents au sein du substrat indo-européen dans les Balkans de l'Ouest et en Albanie. Au cours de la période du Bronze développée, soit de l'étape protoillyrienne, on distingue déjà une série de groupes de civilisations plus ou moins régionaux et encore insuffisamment étudiés. Nous prendrons donc pour point de départ de cet exposé les régions qui selon les observations des linguistes et la tradition écrite se rattachent en premier lieu aux Illyriens, soit l'Albanie et la côte adriatique jusqu'aux embouchures de la Cetina et de la Rama (zone Sud-ouest de Katičić), auquels se rattachent immédiatement la zone au-delà de cette ligne qui, selon Katičić, se distingue par la fusion d'éléments de la zone Sud-ouest et d'autres pannoniens. Cette dernière reste pour le moment pratiquement inexplorée au sens de la recherche archéologique. Ajoutons aussi à cet ensemble géographique le Sud-est de la Bosnie avec le plateau de Glasinac, qui à l'époque historique avait été habité par les Autariates illyriens et où une continuité ininterrompue peut être poursuivie depuis la période du Bronze ancien. Il est possible de distinguer sur le territoire ainsi délimités plusieurs groupes ré-

gionaux de civilisation. Il s'agit avant tout du groupe d'Albanie méridionale où à l'avenir il sera probablement possible de distinguer plusieurs évolutions locales et que l'on désigne actuellement de Maliq IIIc. Vers la fin de l'Age du bronze et à l'époque de transition, ce groupe se maintient aux étapes Maliq III, d1—3 sans qu'une date absolue puissent actuellement être proposée pour la séparation de Maliq IIIc et d. Dans l'Albanie septentrionale, étroitement rattachée tant au Sud qu'au groupe sudadriatique du Monténegro et de l'Herzégovine orientale, nous ne connaissons en partie que les groupes régionaux de Mati et de Kukës—Drilon, ce dernier s'étendant sur le Drim Blanc jusqu'à la Metohija en Yougoslavie.[44] Cette fois encore l'évolution se continue au cours de la période de transition. Ajoutons le groupe de Glasinac ainsi qu'un groupe de transition dans le Sud de la Bosnie et en Herzégovine septentrionale, qui actuellement est encore peu étudié. Ce n'est qu'en second lieu et avec toutes les observations critiques indispensables que nous discuterons des autres groupes des Balkans de l'Ouest: groupe liburnien entre Krka et Raša sur le littoral, groupe des Iapodes en Bosnie méridionale et en Lika, dans l'arrière-pays immédiat des Liburnes, du groupe de Bosnie centrale entre Vrbas et Bosna, ainsi qu'à l'Est de la situation en Dardanie et dans les régions balkaniques centrales à l'Age du bronze développé et à l'époque de transition. Une place à part doit être attribuée à la Serbie occidentale avec sa variante régionale du groupe de Vattina.[45]

Un trait communs de tous les groupes mentionnés au cours de l'Age du bronze développé, soit de l'étape protoillyrienne et le manque presque complet de sites fortifiés (gradine) et d'habitats en général. Les gradine si importantes, connues à l'énéolithique et au Bronze ancien, notamment à Privala dans la plaine de Duvanj ou à Gaitan près de Shkodër, ne se forment à nouveau comme des agglomérations et des points stratégiques importants qu'à l'époque de transition, plus ou moins après 1200 av. n.è. Cette constatation s'applique également aux groupes dont nous traitons en second lieu, à l'exception de l'habitat fortifié de Varvara dans la zone de transition aux sources de la Rama, et peut-être aussi de certains sites de Liburnie.[46] Ces constatations semblent confirmer le rôle important

---

[44] Prendi, ouvr. cité, 214—225; Batović, *Južnoprimorska grupa,* PJZ IV, 357—369.

[45] Čović, *Glasinačka kulturna grupa,* PJZ IV, 413—433; Idem, *Srednjebosanska kulturna grupa,* Ibid., 433—457; Idem, *Prelazna zona,* Ibid., 390—413; Bižić-Dreksler, *Japodska kulturna skupina,* Ibid., 374—389; Batović, *Liburnska kulturna skupina,* Ibid., 306—330; pour la variante du groupe de Vattina en Serbie occidentale: M. Garašanin, Ibid., 736—753; Idem dans, CAH III, 1, 163—186, surtout 170—175.

[46] B. Govedarica, *Prilozi kulturnoj stratigrafiji gradinskih naselja u Bosni.* God. CBI XX, 1982, 111—188, surtout 169—171; Benac, *Utvrđena ilirska naselja,* CBI. IV, Djela 4, Sarajevo 1985, 62—65; 90—95; 181—187. Pour le site de Pod cf. Čović, loc. cit., 434—435. Il est difficile d'obtenir une orientation précise sur les matériaux de Gajtan d'après les données de B. Jubani, Iliria 2, 1972, 409—450. Il est toutefois hors de doute que l'habitat s'interrompt au

de la transhumance.[47] D'autre part partout et tout au long de la période du Bronze développé l'inhumation sous tertres funéraires, tirant son origine de l'étape précédante, reste dominante sinon même exclusivement maintenue. Ce n'est que plus tard qu'une différenciation importante intervient dans ce domaine, malgré l'existence même aux cours de la période développée du bronze de certaines différences régionales dans les détails du rite funéraire.

En Albanie du Sud le groupe de Maliq IIIc, se continuant en Maliq IIId1 appartenant à la phase protoillyrienne (Age du bronze développé) est connu surtout par sa céramique.[48] Certaines formes et certains traits de l'exécution se rattachent aux éléments de la période Maliq IIIa, b. A noter surtout l'existence de certaines formes tirant leurs origines du groupe de Belotić—Bela Crkva en Serbie de l'Ouest dont nous avons déjà souligner les contacts avec le groupe de Cetina.[49] Ces éléments devront s'expliquer par des mouvements de pasteurs transhumants dont nous avons déjà relevé l'importance. Ces mouvements contribuèrent certes, outre la transmission de certains éléments de civilisation, à des rapprochements entre des groupes différents comme on le constate du reste à des époques beaucoup plus tardives, dans le cas des Valaques et des Albanais dans les Balkans.[50] L'élément le plus important de la céramique Maliq IIIc est toutefois l'influence de la civilisation helladique moyenne et surtout de sa céramique minienne (Carte 3). Il existe du reste en Albanie des importations miniennes, attestées à Bajkaj, Vodhine, Pazhok, Vajze, Maliq et Appolonie.[51] Au cours de l'étape Maliq IIId dont il est difficile de fixer la date initiale, on constate une évolution interne de cette céramique et de la céramique monochrome locale. Dès après 1200, à l'étape préillyrienne, soit de transition à l'Age du fer, la céramique peinte fait son apparition pour ce maintenir jusqu'au début de l'Age du fer aux environs de l'an 700 av. n.è. et en partie même plus tard.[51a]

Ce n'est que vers 1600 av. n.è. que les tumuli sont attestés en Albanie, malgré l'existence de certains tertres funéraires à une

---

Bronze ancien et que la gradina proprement dite avec ses remparts en pierres ne commence qu'à l'époque de transition. Cf. Korkuti, *Die Siedlungen der späten Bronze- und der frühn Eisenzeit in Südwestalbanien*, Prähistorisch Archäologie in Südosteuropa I, Berlin 1982, 235—236.

[47] M. Garašanin, Studia balcanica VIII, loc. cit.

[48] Prendi, ouvr. cité, 209 et suiv., fig. 4, 5. 7.

[49] Ibid., fig. 4, no. 5—6.

[50] Hammond, ouvr. cité 47 et suiv.; pour les Albanais et les mouvemeents de pasteurs, Ibid., 52 et suiv.

[51] Pour les formes myniennes: Prendi, ouvr. cité, fig. 4, 10; 11; fig. 5, 5, 7, 10 avec des variantes fig. 5, 11, 13, 15. Pour la céramique mynienne proprement dite (?): Kilian, *Nordgrenze des ägäischen Kulturbereiches in mykenischer und nachmykenischer Zeit*, Jahresbericht Frankfurt/Main 1976, 112—131 (Carte).

[51a] Prendi, ouvr. cité, fig. 7—9; Korkuti, *La céramique peinte du Bronze récent et de l'Age du fer ancien et le caractère illyrien des ses porteurs*, Les Illyriens et la génèse des Albanais, Tirana 1971, 55—76; Kilian, Prähistorische Zeitschrift 50, 44—45, Pl. 66.

époque plus ancienne (v. p. 93). Ils sont bien connus en Albanie méridionale. On les retrouve également dans les groupes de Mati et de Kukës—Drilon au Nord du Shkumbin. Leur existence se continue au cours des deux périodes envisagées, jusque vers 700 av. n.è. et à l'Age du fer. Dans les deux régions et dans les groupes respectifs, l'inventaire des tombes permet d'établir leur chronologie (Carte 3). Nous mentionnerons ici les plus importantes de ces découvertes.

Les sépultures suivantes se placent à l'Age du bronze A2/B1 (débuts de l'Age du bronze développé) de la chronologie d'Europe Centrale, soit vers 1600 av. n.è.:

La sépulture 16 du tumulus de Vodhine représentant un ensemble avec la sépulture 15. La tombe contenait de la céramique minienne et un poignard en bronze du Bronze moyen égéen.[52] Les deux tombes en question sont plus anciennes que la sépulture 17, creusée à une époque plus récente jusqu'à un niveau plus bas. Celle-ci contenait une pointe de lance flammée, variante rare des lances mycéniennes, que l'on trouve attestée à Çepune. Elle est datée en Grèce de l'Helladique ancien IIIC, soit aux alentours de 1200 (Reinecke, A. Garašanin Age du fer I-époque de transition).[53]

Les sépultures 22 du tumulus I et 1 du tumulus II de Bardhoc appartenant au groupe de Mati. Les deux tombes contenaient des couteau courbés, forme typique de l'Helladique moyen et récent. En outre une épingle en bronze typique de l'époque Reinecke A2/B1 en Europe Centrale.[54]

Les sépultures 7 du tumulus I de Pazhok et 12 du tumulus I de Vajze, le premier dans la vallée du Devoll, le second sur le littoral de l'Albanie méridionale, sont quelque peu plus récentes. Elles contenaient des rapières mycéniennes, les formes de couteau mentionnées et des pointes de lances mycéniennes à ouvertures allongées sur la feuille servant à la fixation de la lance. Ces objets étaient accompagnés d'une céramique importée de l'Helladique récent I—II, vers 1600—1400 av. n.è.[55]

C'est à une étape plus tardive de l'Age du bronze développé que doit être attribuée une série de tombes ou de découvertes fortuites rattachées aux nécropoles du Mati (Mati, Rethe Bajze), de Nenshat près de Shkodër et de l'unique nécropole à sépultures plates, celle de Germenj au Sud du Shkumbin et dans l'arrière-pays du littoral albanais.[56] Ces ensembles et découvertes contenaient des

---

[52] Kilian, ouvr. cité, 40—41; Hammond, *The Dating of some burials in Tumuli in South Albania*, Annual of British School at Athens 66, 1971, 229—241, surtout, 231—233, fig. 2, Pl. 33, 3 (tombe 16), 5 (tombe 17).

[53] Ibid., Pl. 33, 4; A. F. Harding, *Illyrians, Italians and Mycenians*, Iliria IV, 1976, 157—163, surtout 159—161 et carte fig. 2.

[54] A. Hoti, *Varreza tumulare ë Bardhocit në rethin e Kukesit — La nécropole tumulaire de Bardhoc*, Iliria XII, 1982—1, 15—48 (Rés. 35—36). Pour la datation de l'épingle cf. M. Garašanin dans PJZ IV, 514.

[55] Kilian, Präh. Zeitschrift 50, 41; Prendi, *Thumat në fushen e Vajzë*, Buletin per shiencat shoqelore, Tirana 1957—2, 76—110, surtout 86 et suiv., fig. 6a, 11b, 12, 13b.

[56] Kilian, ouvr. cité 41—43; Prendi, ouvr. cité, 220, fig. 11, 1—4.

rapières mycéniennes du type D1, datées de l'Halladique récent II et IIIA, soit entre 1500 et 1300 av. n.è. (Age du bronze B—C de Reinecke en Europe Centrale). L'épée de Rethe Bajze, une imitation locale avec des influences d'Europe Centrale est considérée comme quelque peu plus tardive.[57]

On devra noter également les sépultures sous tumulus de Rogovo près de Djakovica en Metohija qui se rattachent au groupe de Kukës—Drilon. Les épingles à tête en forme de cachet (Petschaftkopfnadel) et les bracelets massifs en bronze découverts dans ces tombes, se rattachent à l'industrie du bronze carpatho-pannonienne et peuvent être attribués à l'Age du bronze C d'Europe Centrale (Helladique récent IIIb) entre 1400 et 1300 av. n.è.[58]

Une place à part doit être réservée à l'inventaire d'une sépulture d'Iglarevo en Metohija. Celle-ci contenait une rapière appartenant à l'origine au type mycénien A, qui plus tard fut remaniée en rapière du type IID. La forme de la soie dénote d'autre part des influences d'Europe Centrale. Il s'agit d'un objet importé du monde mycénien (le type A apparaît dès l'Helladique ancien I) qui au cours d'un longue usage a été réparé et dont la forme a été adaptée aux exigences d'une période plus récente. K. Kilian a démontré que cette réfection n'a pu être opérée qu'à l'Helladique ancien IIIa soit vers 1400—1300 av. n.è. compte tenu des influences venant d'Europe Centrale.[59]

Un autre groupe de découverte tumulaires a été attribué par le même auteur à la fin de la période mycénienne, Helladique récent IIIC vers 1230—1075 (début de la période de transition, Reinecke Hallstatt A1—2/B1 en Europe Centrale). Il s'agit avant tout des sépultures de Barç, de Vaize (tumulus II, tombe 5 et tumulus I, tombe 7), de l'épée de Vodine tombe 14 et de deux sépultures de Kakavi, tout en Albanie du Sud.[60] Les épées provenant de ces tombes appartiennent à la forme à soie, Harding type I et II, dont les prototypes proviennent de l'Europe Centrale, mais qui, d'autre part, d'après certains traits particuliers, ont pu être fabriqués dans quelque atelier local, quelque part dans le Sud de la péninsule balkanique, dont la situation ne peut actuellement être identifiée. Ajoutons encore l'épée de la sépulture 7 du tumulus de Dukat dans la zone côtière, du type Harding II, et celle de la sépulture 5 de Prodan.[61] Des épingles du type Kilian—Dirlmayer II

---

[57] Kilian, ouvr. cité, 41.

[58] M. Garašanin, *Srbija,* 313, Pl. 55, 2; Idem, *Bronzano doba na Kosovu,* PJZ IV, 754—759, surtout 757.

[59] Kilian, Jahresbericht Frankfurt/Main, 113—115, fig. 1; M. Garašanin, ouvr. cité, 757—758.

[60] Kilian, Präh. Zeitschrift 50, 41—43; Prendi dans Buletin per shiencat shoqelore 1957—2, 83, fig. 7 (Vajzë tombe 1, tumuls 7); 93—94, fig. 19 (tumulus II, tombe 5); Idem, *Bronzezeit,* 223, fig. 12, 1, 4 (mêmes découvertes); fig. 12, 5 (Vodhine), tombe 14, 2 (Kakavi).

[61] N. Ceka, *Le tumulus de Dukat,* Iliria III, 1975, 139—161, surtout 159, Pl. V; Prendi, ouvr. cité, 223 et suiv., fig. 12, 6 (Dukat); S. Aliu, *Tuma e Prodanit,* Iliria XIV, 1984—1, 27—68 (Rés. 54); p. 55 (Prodan tumulus I, tombe 7).

proviennent de plusieurs tombes des nécropoles de Prodan et de Patos. Ce type à été attribué à la période allant du submycénien au géometrique récent soit entre 1075 et 700 av. n.è. (époque de transition, Age du fer I, Reinecke B1—B3 commençant encore en A2).[62]

Les rites funéraires établis dans les sépultures tumulaires permettent, par nombre de détail, de préciser l'existence de différences régionales.

Le groupe adriatique méridional en Yougoslavie n'est encore qu'insuffisemment connu. On connaît à l'Age du bronze développé et à la période de transition des inhumations sous tertre en pierres et à constructions en pierres recouvertes d'un remblai en terre. Ces sépultures comportent des cistes soigneusement construites. Il s'agit d'inhumations à squelettes accroupis.[63] On ne possède que peu d'informations sur les rites funéraires des groupes de Mati et de Kukës—Drilon à cette époque. Les tombes à squelettes accroupis paraissent être dominantes, le corps étant déposé dans une caisse de pierres de dimensions différentes (Bardok). A Rogovo les squelettes reposaient sur un lit de pierres en position dorsale, les extrémités recroquevilliées vers le côté. Des incinérations sans urnes ont été observées à Krume (Kukës—Drilon). L'existence de cercles en pierres a été constatée à Bardok où le tumulus possédaient également un manteau de pierres surmontant le centre.[64]

Les rites funéraires sont mieux connus dans le Sud, au-delà du Shkumbin, depuis la vallée du Devoll, dans une région pouvant être attribuée au groupe de Maliq IIIc-d. L'inhumation est dominante ici, la crémation est sensiblement plus rard. Il s'agit le plus souvent de cistes régulières en plaques de pierres (Dukat, Prodan, Barç, Patos, Pazhok) mais aussi des caisses de pierres alignées en plusieurs rangées (p.e. Dukat, Prodan). Les sépultures les plus anciennes de Vodhine (15—16) sont à incinération sans urne, les restes calcinés se trouvant ramassés dans une construction en pierres. Des tombes à urne sont attestées par contre à Barç et à Prodan, de l'époque de transition. Il est de règle que les défunts soient déposés dans une fosse dont les parois ont été recouvertes de plaques ou de pierres en forme de ciste ou de caisse (Barç, Prodan, Patos). A Vajize les tombes plus anciennes de l'Age du bronze développé ont été déposées dans une fosse commune circulaire et dont les parois étaient

---

[62] Aliu, ouvr. cité, 27 et suiv., tombes 2, 16, 50, 52 (illustrations des ensembles des tombes). L'épingle de la tombe 22, appartenant au type II a été découverte avec une fibule à une spire et arc tordu du type Pantelica II (Age du fer I, Hallstatt B1 de Reinecke): H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen,* Berlin 1959, 23 et suiv., fig. 32, 5. Pour les types d'épingles et leur chronologie cf. I. Kilian--Dirlmeier, *Nadeln der Eisenzeit un Albanien,* Iliria XV, 1984—1, 85—110, surtout 90—91, no. 21—31, type IIAB. Ce type est attribué par l'auteur à l'interval entre le subycénien et le géometrique tardif.

[63] Batović, ouvr. cité, 359.

[64] M. Garašanin, *Srbija* 313, Pl. 52, 2; Hoti ouvr. cité, 34 (Bardhoc) Jubani, *Traits communs dans les rites d'inhumation chez les Illyriens dans la région de l'Albanie,* 91.

recouvertes de pierres. Dans bien des cas et aux deux étapes le tertre possède un noyau en pierres au-dessus de la ou des tombes centrales (Vodhine, Pazhok, Patos, Prodan, Dukat). C'est dans se noyau qu'on étaient creusées plus tard les sépultures secondaires. La manteau en pierres recouvrant le noyau apparaît déjà très tôt (Vodhine). Les tertres sont délimités souvent par un cercle de pierres dont la fonction est tant constructive que rituelle (séparation du monde des morts de celui des vivants). Le fait a été constaté à Vodhine et à Barç.[65]

Un élément du plus haut intérêt est représenté par l'utilisation de certains tumuli au cours d'un laps de temps très long. Il est toutefois difficile de préciser s'agit-il réellement d'une continuité ininterrompue. Les tombes plus récentes sont disposées autour des sépultures centrales et du noyau, ou encore creusées dans le noyau-même. Ceci implique des relations plus étroites avec la personne inhumée dans la tombe centrale, qui avant tout doivent être familiales. Plus tard et surtout à l'Age du fer on devra penser à des nécropoles gentilices et à la manifestation d'une pieté profonde pour les ancêtres inhumés au centre du tertre.

Le mobilier des sépultures surtout de celles de l'Albanie du Sud fournit des données importantes pour l'interprétation archéologique. Notons tout de suite que la céramique, si importante pour les interprétations ethniques, dénotent des différences existant entre les découvertes de l'Albanie méridionale (Maliq IIIc-d) et les régions au Nord du Shkumbin. Dans le groupe sudadriatique, qui en Yougoslavie se rattache le plus au territoire historique des Illyriens, on connaît surtout des vases comportant des anses à languette, qui maintiennent les traditions du groupe de Cetina.[66] Ce type de vases est connus aussi dans le groupe dalmate, au-delà de la ligne Cetina—Rama, surtout dans les sites fortifiés (gradine) des plaines de Duvanj de Glamoč et de Buško blato. Il apparaît ici à l'éqoue de transition à l'Age du fer. C'est alors que l'on constate dans ces même régions une influence plus forte de la céramique des champs d'urnes de Pannonie et de la région de la Save. Celle-ci se manifeste par les écuelles à bord incurvé, orné de facettes ou de rainures, par de grands vases à bord évasé et plat en un mot par les forme typiques de la céramiques des champs d'urnes des régions mentionnées situées plus au Nourd. Les objets en métal, armes et ustensils, notamment les poignards, haches, pointes de lance, et parmi les parures les

---

[65] N. Ceka, ouvr. cité, 139 (Dukat); Aliu, ouvr. cité, 54 (Prodan); Korkuti, Iliria XI, 34—35 (Patos); Andrea, ouvr. cité, 135 (Barç); Jubani, ouvr. cité, 90 et suiv.; N. Bordenaku, *Varreza tumulare ë Pazhokit — La nécropole tumulaire de Pazhok,* Iliria XII—1, 1982, 49—101 (résumé 88—89), surtout 88—89. Pour Vodhine cf. aussi Hammond, Annual of British School, 66, 231 et suiv.

[66] Pour l'extention de ce type d'anse cf. Čović, PJZ IV, 453. Le type est attesté également à Gaitan: Jubani, Iliria II, Pl. III, 6 avec des anses bilobées, Ibid., Pl. IX, 1 mais aussi avec des types céramiques des champs d'urnes. Pour Varvara v. PJZ IV, 265, fig. 18, 11, 15 et pour l'Herzégovine et le Monténegro occidental, Ibid., 146, fig. 11, 15; 167, fig. 12, 6, 8.

fibules et les bracelets appartiennent également aux formes de la civilisation des champs d'urnes. Certains de ces objets ont néanmoins été fabriqués sur place, comme le démontrent surtout les moules découverts dans la gradina de Varvara. Il existe également certaines formes locales, telles les fibules du type Golinjevo (Hallstatt B) et certains types régionaux d'épées courtes. On constate donc des influences fortes venant de Pannonie et la présence bien saisissable de l'élément autochtone. Ces faits viennent à l'appui des interprétations de R. Katičić, relatives à la zone dalmatique centrale.[67]

Des éléments de la civilisation des champs d'urne se retrouvent aussi sur le site fortifié de Gajtan qui sous sa forme définitive n'apparaft qu'à cette époque. Il s'agit de certaines formes céramiques (vases globulaires munis de petites anses sur la panse, écuelles, vases à bord évasé). L'élément autochtone est toutefois dominant avec les vases à deux anses et les anses à languettes ou celles bilobées.[68]

L'inventaire d'objets en métal est particulièrement instructif pour les régions au Sud du Shkumbin, où la continuité dans la céramique peut être poursuivie depuis le Bronze ancien, avec toutefois au Bronze moyen des contacts étroits avec la Grèce continentale (Carte 3). De nombreux types, surtout parmi les armes, se rattachent directement au monde mycénien. Il s'agit avant tout d'épées, de pointes de lance et de couteaux courbes. Ces objets s'étendent aussi plus au Nord. A l'époque correspondante à l'Helladique moyen II, ils sont présents dans le groupe de Mati et dans d'autres sites. On devra leur ajouter les pointes de lances helladiques récentes de Pazhok, Vajzë et du Mati, de même que la rapière du type C découverte fortuitement dans la région de Vlorë.[69] L'extention des influences mycéniennes, suivant selon toute vraisemblance la vallée

---

[67] Batović, *Dalmatska kulturna skupina*, PJZ IV, 331—337 et surtout 353—357. Pour la civilisation des champs d'urnes cf. K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 144—145. Pour la céramique des gradine dans les grands plaines karstiques de Dalmatie cf. Benac, ouvr. cité, Pl. I, 1—9 (anses à languette) et pour les éléments des champs d'urnes Ibid., Pl. III, 1, 10 (écuelles à bord incurvé); V, 3—6 (variantes du même type); Pl. III, 9; IV, 3 (vase à bord évasé et plat). Selon Benac les formes en question se seraient maintenues ici jusqu'à la fin de l'Age du fer, Ibid., 63—64; 90—95; 135 et suiv.; 186—187.

[68] Pour la présence de ces formes à Gajtan cf. Jubani, ouvr. cité, Pl. VI, 2—3 (vases à bord évasé et plat); Pl. IX, 1; XI, 8 (urnes); XI, 5 (écuelle en forme de turban?). Ajoutons encore la forme Pl. XI, 6 (gobelet à col conique et cannelures obliques sur l'épaule). Les dates proposées par Jubani pour Gajtan II—III sont trop basses de même du reste que celles de la couche I rattachée à la civilisation de Cetina.

[69] Korkuti, *Dy arme bronzi nga Varibopi*, Iliria XIV, 1981—1, 111—113. Mentionnons encore les doubles haches, Prendi ouvr. cité, 221, fig. 10, 4—8, surtout celles des types de Kierion et des variantes Kravari et Kilindir dont les premières peuvent être attribuées à l'Helladique récent IIIB (1300—1220). Cf. D. Garašanin, *Posebni nalazi na centralnobalkanskom području*, PJZ IV, 799—805, surtout 802—803, Pl. CXII, 4—5.

du Drim, est confirmée par les rapières d'Iglarevo et de Tetovo.[70] Il est important qu'une partie au moins de ces objets ait pu être fabriquée dans des ateliers non identifiés encore, en dehors du territoire mycénien classique. Le sort de l'épée d'Iglarevo avec ses remaniements s'explique avant tout au sein d'un atelier local où des traites spécifiques d'origine différente pouvaient être connus et apliqués sur un même objet. La composante d'Europe centrale est saisissable au Nord dès la période de l'Age du bronze développé, notamment sur les épingles et bracelets de Rogovo et un peu plus tard sur les épées à soie des types Harding I—II. Celles-ci représentent elles aussi les produits d'atelier hors des centres carpatho-pannoniens. Des produits purement régionaux sont représentés par les haches du type albano-dalmate se répartissant en Albanie du Nord et dans la zone adriatique méridionale du litteral yougoslave.[71] Il n'en reste pas moins hors de doute qu'à l'époque de transition à l'Age du fer-étape préillyrienne d'A. Benac-l'influence de la civilisation des champs d'urnes devient plus forte. Doit-on penser alors à des déplacements vers le Sud des porteurs de la civilisation carpatho-pannonienne et à leurs invasions dans le cadre des mouvements des Peuples de la mer, contribuant à la destruction du monde mycénien, ou seulement à des contacts pacifiques et à des echanges d'expériences? Quoiqu'il en soit la continuité allant depuis la période du Bronze ancien n'a pas été interrompue à cette époque. Compte-tenu de la zone géographique en question et de sa constitution ethnique à la période historique, il est justifié, de parler ici de Proto- ou de Pré-Illyriens au sens des définitions d'A. Benac. Il n'en est pas moins vrai que des différences notables se manifestent au Nord et au Sud du Mati dans les éléments considérés comme typiques pour les interprétations ethno-culturelles (céramique, certains éléments des rites funéraires). C'est-là un problème sur lequel nous aurons à revenir.

La Bosnie du Sud-Est avec les découvertes de Glasinac doit, elle aussi et pour des raisons déjà envisagées, être rattachée au zones géographiques considérées comme décisives dans la formation des Illyriens. L'étape du Bronze développé n'y est malheureusement que très peu connue. Il s'agit des phases IIa-b du système de Benac—Čović. L'étape suivante, Glasinac IIIa, soit au sens de la chronologie d'Europe centrale Reinecke C(-D), vers 1400—1330/1200 et quelque peu mieux connue.[72] Les sites d'habitations sont inconnus à Glasinac IIab (Reinecke A2/B1 et B, entre 1600 et 1400) et à l'étape immé-

[70] Pour la rapière de Tetovo: M. Garašanin—J. Kovačević, *Arheološki nalazi u Jugoslaviji,* Beograd 1961, Pl. XXI.

[71] Prendi, *Një depo sëpatash nga Torovica e Leshes — Un dépôt de haches à Torovica,* Iliria XIV, 1984—2, 19—46 (Rés. 33—34), Pl. I—X (avec carte). La date proposée par Prendi Ibid. 33 (Hallstatt B1) paraît trop basse, compte tenu du moule pour hache découvert à Mediana (PJZ IV, Pl. CVI, 2) et appartenant à l'étape Mediana I, soit au plus tard à Hallstatt A1.

[72] Čović, *Glasinačka kulturna grupa,* PJZ IV, 411—433; Benac—Čović, *Glasinac* I, Sarajevo 1956 et pour la révision de Glasinac PJZ IV, 415—418.

diatement suivante. Ceci plaide en faveur d'une civilisation de pasteurs transhumants et de ce fait de contacts resserrés avec des régions plus éloignées contribuant à des rapprochements ethniques et culturels. Les rites funéraires à tertres funéraires sont mieux connus. Les tumuli se trouvent répartis en petits groupes. Ils sont de dimensions modestes à remblai en terre et en pierres. Les constructions intérieures ne nous sont pas connues, il s'agit toutefois exclusivement de tombes à squelette. Leur inventaire, composé surtout de parures se rattache aux formes d'Europe centrale et de la zone carpathique, ce qui indique des rapports étroits. Ce n'est qu'à l'étape suivante IIIA que certains éléments indiquent une production d'ateliers locaux.[73] Il s'agit avant tout de décor géometrique des torques initiant l'apparition du nouveau style géometrique balkanique. Au cours de la période de transition celui-ci se développe particulièrement sur les objets en métal (dépôt de Veliki Mošunj) et dans la céramique (Pod près de Bugojno) du groupe de Bosnie centrale, mais aussi dans d'autres régions et dans la zone de transition en Herzégovine (dépôt de Krehin gradac), dans le groupe dalmate et plus loin vers le Sud, en Albanie septentrionale où, un peu plus tard il est vrai, la céramique de l'Age du fer du Mati doit lui être attribuée. Le décor peint de Mailiq IIId2—3, à l'époque de transition se rattache également à l'esprit de ce style avec ses motifs peints en zones horizontales et verticales, représentés par des losanges, des triangles, des lignes ondulées, des croix de Malte. Précisons de suite que l'apparition de ce styles ne saurait expliquer les problèmes ethniques. Il s'agit d'une expression artistique, de la manifestation d'un goût se formant au contact d'éléments pouvant être différents à leur origine. Cette fois encore les mouvements de pâtres transhumants ont pu jouer un rôle important.[74] A l'étape Glasinac IIIA les tumuli deviennent plus fréquents. Leur construction ne montre pas de changements notables, il existe toutefois de rares tertres errigés en pierres. Les formes de sépultures sont peu connues, la crémation fait toutefois défaut. Dans un cas le squelette reposait sur un lit de pierres, usage bien connu dans la variante du groupe de Vattina en Serbie occidentale et dans les sépultures de Rogovo.[75] Des changements notables n'interviennent qu'à Glasinac IIIB (Reinecke Bronze D et Hallstatt A1, vers 1300/1200—1100 av. n.è.). C'est-là déjà l'époque de floraison des champs d'urnes et de leur expension plus forte, qui toutefois, à Glasinac, n'a pas laissé beaucoup de traces, exception faite de certaines formes céramiques, surtout des écuelles à bord incurvé. En sa majeure partie, la poterie n'en conserve pas moins ses anciennes formes traditionnelles et régionales (écuelles à bord oblique) en se rattachant

---

[73] Surtout le style géometrique du décor, par. ex., PJZ IV, Pl. LXII, 1.

[74] Pour ce style et ses problèmes v. surtout B. Čović, *Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnojadranskoj obali i njenom zaleđu,* Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Herceg-Novi 1982 — CBI, knj. 11, Sarajevo 1984, 7—40.

[75] Čović, PJZ IV, 419—420.

aux types de la zone adriatique méridionale, au groupe dalmate et à l'Albanie septentrionale (vases, parfois grandes amphores biconiques à anses à languette, anses bilobées). Dans l'inventaire en métal les formes d'Europe centrale et de la zone carpathique restent dominantes continuant de ce fait la tradition de la période précédante.[76] Les sites fortifiés (gradina) font leur apparition à Glasinac, indiquant une période d'insécurité, provoquée sans doute par la pression des porteurs de la civilisation des champs d'urne. D'autre part, l'accroissement du nombre des tumuli, répartis toujours en petits groupes souvent aux abords des sites fortifiés, indique une certaine stabilisation au sein de petit groupes microrégionaux. Aux étapes suivantes Glasinac III B et C (Hallstatt A2 et B, 1100—1000 et 1000—700 av. n.è.) la continuité reste ininterrompue dans les rites funéraires avec parfois des crémations en urnes indiquant des influences de la civilisaton éponyme de ce phénomène. Tout d'abord le nombre des tertres restent encore restreint, et le mobilier en métal assez modeste. A l'époque IIIC intervient une nouvelle période de floraison avec de nombreuses formes locales d'objets en métal, telles les fibules à une spire, à pied triangulaire, les premières appliques circulaires ajourées en forme de croix et la riche décoration en spirale. C'est sans interruption que ces formes se transmettent plus tard, après l'an 700, à l'Age du fer. La continuité culturelle et ethnique ne saurait en ce cas être mise en doute. La crise de la phase Glasinac IIIB doit être attribuée à une période d'insécurtité provoquée par la pression et peut-être même parciellement par des incursions des porteurs de la civilisation des champs d'urne.[77] Ceci prouve sans doute que Glasinac, qui à l'époque historique faisait partie du territoire des Autariates, s'il n'en était même pas le centre, doit être rattaché à la zone culturelle qui dans la formation des Illyriens a joué un rôle de grande importance.

C'est ici que l'on doit parler également de la variante de Serbie occidentale du groupe de Vattina. Ceci surtout, vue son évolution ininterrompue à partir de la civilisation du Bronze ancien et les rapports étroits avec Glasinac, surtout au cours de l'Age du bronze. Le groupe est représenté sur le territoire de celui du Bronze ancien de Belotić—Bela Crkva, dont les porteurs, pâtres transhumants, maintenaient des contacts avec le groupe de Cetina en atteignant même l'Albanie méridionale (cf. Carte 1 et 2).[78] Par son mobilier d'objets en métal, le groupe se rattache à la zone carpathique et d'Europe centrale, ce qui, comme à Glasinac, est dû avant tout à des rapports commerciaux. Certaines formes de parure notamment les épingles de type Belotić, élargies dans leur partie supérieure avec un riche décor géometrique gravé (Reinecke Bronze C, vers

[76] Ibid., Pl. LXIII, 1—12 (objets en métal). Pour la céramique Ibid., 422—423; 416, fig. 28, 2—4.

[77] Ibid., 431—432, fig. 29, 1—9 (Glasinac IIIb1); 10—12 (IIIb2); 13—19 (IIIc).

[78] M. Garašanin, *Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe*, PJZ IV, 736—753; Idem, CAH III—1, 181—186, fig. 12.

1400—1300 av. n.è.) et les grandes épingles appartenant à l'étape finale (Reinecke D—Hallstatt A, Glasinac IIIA), doivent être considérées comme des productions locales ou des objets produits sur commande et selon les exigeances de la population de ces régions.[79] La céramique s'affilie à celle contemporaine en Banat et en Srem, soit au groupe de Vattina. Elle est toutefois beaucoup plus grossière, moins élégante et d'éxécution médiocre. Ces observations, de même que les rites funéraires, indiquent l'existence d'une continuité ininterrompue avec la période précédante, plaident en faveur d'une évolution locale avec des influences venues des régions voisines au Nord et au Nord-Est. Du point de vue ethnique, ce groupe devra donc être séparé de celui de Vattina classique.

Le rite funéraire est une fois encore la sépulture sous tertre. Les recherches faites en Serbie occidentale surtout dans les nécropoles de la Radjevina et sur les cours moyen et inférieur de la Drina, tant en Serbie que sur la rive gauche, en Bosnie permettent d'en établir le tableau suivant:[80]

Les tumuli sont disposés en petits groupes assurément familiaux, sans aucune trace d'habitats correspondants, ce qui indique une population trashumante. A l'encontre des observations faites à Glasinac, l'inhumation et la crémation apparaissent simultanément au cours de toute l'évolution du groupe. L'inhumation est pratiquée en position accroupie ou allongée. Les tombes à caisse sont fréquentes dans le cas des inhumations. Les crémations sont à urne ce qui représente une différence essentielle par rapport au groupe de Belotić—Bela Crkva. Les tombes où les restes calcinés ont été laissés sur le bûcher (Vranjani I—II), représentent des exceptions. Les tumuli, à remblai en terre, possèdent parfois un nucléus le plus souvent en terre battue qui peut être recouvert d'un manteau de pierres. Le mobilier est disposé hors de l'urne, plus près du bord, l'urne étant souvent recouverte d'un noyau de pierres. L'existence de tessons dans le remblai, rite funéraire bien connu en Albanie est plus rare. On retrouve plus souvent ici des outils de silex endommagés ou des haches en pierre polie, rapportés selon toute vraisemblance de sites plus anciens et pour des raisons apotropaïques. Dans certains cas, une plateforme en terre brûlée à la base du tertre a servi à la pratique de sacrifices avant l'enterrement. Cette coutume est représentée dans certains tumuli du groupe de Belotić—Bela Crkva, de même que parfois en Albanie.

Tous ces faits dénotent une liaison étroite avec le groupe de Belotić—Bela Crkva, importante pour l'étude de l'origine du groupe. Les rapprochements avec les rites connus d'Albanie ne confirment certes pas l'existence de contacts directes, bien que ceux-ci ne sauraient être exclus, compte tenu avant tout des mouvements de

---

[79] PJZ IV, Pl. CII, 4, 4a, 10.

[80] Ibid., 739—744; D. Garašanin dans Sahranjivanje, 56—60, Pl. IV—V; M. Kosorić, *Etnički, kulturni i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Tuzla 1976 (avec très bonnes illustrations des formes de tombes).

pasteurs mentionnés à plusieurs reprises déjà dans tous les groupes de l'Age du bronze décrit jusqu'ici. N'oublions pas non plus que les détails des rites funéraires dans maints de ces groupes (de l'Adriatique méridional, groupe dalmate et de Glasinac) nous sont toujours insuffisammant connus.

La continuité ininterrompue constatée à Glasinac à l'époque de transition à l'Age du fer se trouve ici sujette à discussion. Nombre d'éléments nouveaux constatés dans la découverte de Konjuša près d'Osečina au pied du Vlašić nous incitent à aborder ce problème avec prudence. Il s'agit d'une tombe de guerrier dont l'inventaire se rattache à la civilisation des champs d'urnes est dont les types étaient inconnus à l'Age du bronze de Glasinac.[81] D'autre part, la pratique du tertre funéraire est étrangère aux champs d'urnes et le décor en spirale de la ceinture de Konjuša se rattache au décor géometrique balkanique. Notons d'autre part que vers le début de l'époque de transition des sites fortifiés (gradine) font de nouveau leur apparition après avoir été inconnus depuis la période énéolithique. A Likodra en Radjevina le mobilier provenant du site d'habitat de ce type appartient sans aucun doute à la civilisation des champs d'urnes. Notons également que cette gradina n'est accompagnée d'aucune trace de nécropole ou de sépultures isolées contemporaines, bien que des tumuli de l'Age du bronze se trouvent à proximité immédiate. Ce n'est peut-être que le tumulus d'Aluge qui pourraît confirmé l'existence de sépultures sous tartre à l'époque de transition (depuis Reinecke Bronze D, soit 1300/1200 av. n.è.). On devra donc se demander s'il n'y eut pas ici, à l'encontre de la situation à Glasinac en Bosnie, une intrusion des porteurs de la civilisation des champs d'urne.[82]

Les groupes de la zone occidentale de la Péninsule hors du territoire historique des Illyriens sont encore très peu connus. Il s'agit des groupes liburne, de celui des Iapodes et de la Bosnie centrale (Carte 2). On constate partout ici le manque ou la rareté de sites d'habitat fortifié, ceux-ci devenant plus communs qu'avec la période de transition à l'Age du fer. C'est alors que la Gradina Pod près de Bugojno se développe en un centre important, presqu'urbain, avec un système de rues et l'alignement des habitations.[83] Dans tous ces groupes le rite d'enterrement sous tertre est présent, mais non exclusif. C'est ainsi qu'en territoire iapode on connaît à l'Age du bronze des inhumations sous tumuli à squelette allongé. Les tombes sont en forme de caisses construites de pierres rangées d'une manière irrégulière comme dans le groupe de Serbie occidentale et dans certains cas en Albanie. Il possèdent parfois un noyau

---

[81] M. Garašanin, *Srbija*, 435—438, fig. 21 (ensemble de la découverte); pour les corrections dans l'ïntérprétation, Idem, *Period polja sa urnama u Zapadnoj Srbiji*, PJZ IV, 779—785, surtout 782—784.

[82] Ibid., 779—782, Pl. CXII, 8—9.

[83] Čović, *Srednjebosanska kulturna grupa*, PJZ IV, 433—457. Pour Pod et les sites fortifiés (gradine) Ibid., 433—438 et 451.

et peuvent être entourés d'un cercle de pierrers. A l'encontre de Glasinac, les tombes de guerriers sont communes ici à l'Age du bronze. C'est à l'époque de transition qu'apparaissent les grandes nécropoles plates (Smilčić, Kompolje, Prozor). Le rite d'incinération se développe à cette époque. Ces nécropoles se sont maintenues jusqu'à la période romaine. La céramique de l'époque de transition se rattache aux champs d'urnes, dont les types dominent aussi dans le mobilier en métal (haches à douille, pointes de lance, faucilles, couteaux) avec toutefois aussi des formes locales telles les fibules de type Golinjevo ou celles de type liburne.[84] L'existence de sites d'habitat fortifiés n'est pas confirmée à l'Age du bronze dans le groupe liburne.[85] On connaît ici des tombes plates à ciste et squelette accroupi. Les tumuli datés de cette époque sont toujours rares. Ils possèdent un remblai en pierres, parfois en terre recouvrant des tombes à ciste et à squelette accroupi. L'influence de la civilisation des champs d'urnes est forte à l'époque de transition. Certains objets en métal ont toutefois été fabriqués dans des ateliers locaux tel celui de Varvara sur la Rama. Certaines formes de parure notamment les fibules de type Golinjevo et les fibules liburnes sont communes aussi à d'autres groupes (iapode, dalmate). Particulièrement importantes, les fibules de type liburne présentent sur un territoire plus étendu et dont le prototype (Fibule Peschiera) provient de la civilisation des champs d'urnes.[86] L'influence de cette dernière est très forte également en Bosnie centrale sur les cours supérieurs du Vrbas et de la Bosna, avec une organisation sociale plus développée et attestée à Pod. On ne connaît ici que des tombes plates à squelette. La céramique comporte des types des champs d'urnes (vases globulaires à deux anses sur la panse, écuelles à bord incurvé décoré de facettes ou de cannelures obliques), mais aussi des formes rattachées aux groupes régionaux de Bosnie-Herzégovine (Glasinac) et localisés encore plus au Sud (groupe de l'Adriatique méridional, Albanie du Nord), notamment les vases à deux anses dépassant le bord ainsi que les anses bilobées et à languette. Le mobilier en métal dénote la même complexité que dans les groupes liburne et iapode. D'autre part le style géometrique balkanique est bien représenté dans les matériaux céramique et la production en métal du centre de la Bosnie.[87]

Il va de soi que les découvertes archéologiques ne suffisent pas à une solution absolue des problèmes ethno-culturels. Il n'en est pas moins vrai que les groupes iapode, liburne et de Bosnie centrale dénotent une parenté plus étroite et ce séparent par nombre de traits plus ou moins bien représentés, des groupes d'Albanie, de l'Adriatique méridional, de Glasinac et de la variante de Vattina

---

[84] Bižić-Dreksler, ouvr. cité, 374—389.

[85] Batović, PJZ IV, 306—307 ne fournit pas une formulation absolument précise.

[86] Pour l'ensemble du groupe Batović, Ibid., 306—310; cf. Vinski-Gasparini, loc. cit.

[87] Čović, ouvr. cité passim et fig. 32, Pl. LXV (céramique).

en Serbie occidentale, formés ces derniers en leur majeure partie sur un territoire qui, à l'époque historique, pourra être attribué aux Illyriens dans le sens de notre définition de ce groupe ethnique ou ethno-culturel. Ceci s'accorde bien avec les observations sur l'extention de la notion d'Illyriens d'après les données linguistiques et celles des sources écrites. Il est regrettable que le groupe dalmate correspondant à celui de Dalmatie centrale des linguistes soit encore insuffisamment étudié du point de vue archéologique. C'est-là que selon la linguistique la fusion d'éléments du Sud-Est et de la Pannonie parait avoir été particulièrement forte. Le groupe liburne se sépare dès l'Age du bronze développé par certains traits caractéristiques. Ceux-ci deviennent encore plus manifestes à l'époque de transition. Les groupes iapode et de Bosnie centrale sa rattachent encore plus par leur mobilier et d'autres manifestations, à la Pannonie et à la vallée de la Save. Le rôle de la composante pannonienne a dû être très fort dans ces régions, bien que des éléments autochtones restent toujours présents.

La Dardanie (Serbie du Sud, Kosovo, Macédoine du Nord) a été souvent rattachée jusqu'ici à l'évolution dans la partie occidentale de la péninsule balkanique. Ceci était dû tout d'abord au manque de recherches archéologiques systématiques et plus tard à la méconnaissance des faits fournis par ces recherches. Précisons qu'encore à l'époque où furent organisés les deux colloques de Sarajevo,[88] nos connaissances ne suffisaient pas encore à une interprétation historique plus justifiée. Les recherches archéologuqes nouvelles et leur mise en valeur ont changé de fond en comble le tableau qu'il y a quelque décennies encore on pouvait brosser de ces problèmes. Elles ont prouvé que tant à l'Age du bronze développé qu'à la période de transition, la Dardanie se rattache au complexe balkano-danubien du Bronze ancien, qui, il est vrai, a contribué aussi à la formation de la civilisation contemporaine dans la partie occidentale de la Péninsule mais dans un sens différent. Sur le territoire de la Pannonie du Sud, dans les régions centrales de la péninsule balkanique avec les bassins de la Morava et du Vardar, de même qu'au Nord de la Stara Planina (Haemus) et sur le Bas—Danube, un grand complexe de civilisation, balkanique et du Bas—Danube se forme au cours de l'Age du bronze développé, pour continuer son évolution à l'époque de transition. Il est représenté par toute une série de groupes bien définis mais étroitement apparentés, soit de l'Est à l'Ouest: Monteoru, Tei, Coslogeni, Verbicioara, Vattina et sur la Morava, le groupe de Paraćin, évoluant plus tard en ceux de Mediana et de Donja Brnjica—Gornja Stražava, s'étendant aussi en Serbie du Sud, dans la vallée de la Toplica et en Kosovo. C'est sur le territoire de ce complexe que se sont infiltrés au cours de l'Age du bronze développé, avec le groupe de Dubovac—Žuto Brdo, les porteurs d'une civilisation provenant du bassin danubien plus

---

[88] M. Garašanin, Simpozijum I, ouvr. cité.

en amont. L'époque de transition a vu se former sur le Bas—Danube des groupes nouveaux, rattachés eux-aussi au même complexe de civilisation (Carte 2).[89] C'est dans ce cadre que se séparent également plusieurs groupes de la Pannonie du Sud (Vattina, Dubovac—Žuto Brdo et plus tard champs d'urne de Voïvodine) et du bassin de la Morava (Paraćin, Donja Brnjica—Gornja Stražava), avec leur rite d'incinération à urne en tombes plates. Dans son ensemble le complexe ainsi délimité se distingue nettement des civilisations contemporaines sur les territoires devenus plus tard illyrien et thrace. Les recherches linguistiques de V. Georgiev, viennent également à l'appui de cette séparation. Il s'agit de l'élément dit daco-mysien (Georgiev) ou, selon certains linguistes, des Thraces du Nord. Certains des arguments invoqués par Georgiev à l'appui de sa thèse ont été rejettés par Polomé. Il n'en est pas moins vrai que selon l'opinion du même linguiste, même ceux pouvant être maintenus, suffisent à justifier la thèse du savant bulgare.[90] On doit donc admettre en suivant la conception d'A. Benac, l'existence d'étapes proto-et pré-dacomysiennes dans la zone géographique et culturelle entre les territoires devenus plus tard illyrien et thrace.

---

[89] Pour les groupes mentionnés en Roumanie cf. S. Morintz, *Contribuţii arheologice la istorie Tracilor timpuriu*, Bucureşti 1978 (s. v. des groupes respectifs).

[90] Georgiev, ouvr. cité; Polomé, ouvr. cité, surtout 882. L'idée de la séparation de ces groupes en un complexe de civilisation rattaché aux Daco--Mysiens a été formulée déjà par l'auteur de ces lignes dans Srbija, 389—392; 634; cf. aussi M. Garašanin dans CAH III, 1, 163—186 et surtout 163—164. Une opinion analogue a été émise par D. Srejović, *Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians*, Balcanica IV, 1973, 39—82 et surtout 66—69 et finalement par J. Glišić dans *Romaja*, 119—138. Ce point de vue confirmé par des recherches nouvelles a été maintenu plus tard dans nos contributions de PJZ IV. Il n'a pas été discuté jusqu'ici par les collègues albanais qui se bornent en général à considérer l'appartenance illyrienne des Dardaniens comme un fait acquis, en passant sous silence les arguments fournis par la recherche archéologique. La Dardanie est considerée également par Buda, ouvr. cité 17, comme partie intégrante du territoire illyrien, bien que le problème ait été posé beaucoup avant son aperçu de synthèse. Parmi les auteurs yougoslaves Z. Mirdita procède de la même manière dans son ouvrage *Studime Dardane*, Priština 1979, 143—152. Nous pouvons lire dans cette étude: »Anderseits zeigen Funde der Übergangszeit von der Spätbronze- bis zur Hallstattzeit *eine deutlich ausgeprägte soziale Struktur der illyrischen Stämme auf dem zentralen Balkangebiet* (souligné par M. G.). Selon lui Donja Brnjica appartiendrait au même groupe de civilisation que Paraćin et Rutevac (groupe de Paraćin de 600—700 ans plus ancien que Donja Brnjica!). Il en serait de même d'autre site dans la vallée de la Morava dont Mirdita ne mentionne pas les noms. Le même auteur procède d'une manière analogue en rattachant le territoire de la Dardanie avec, selon lui, sa variante régionale en Bosnie et en Macédoine, à la civilisation de Hallstatt qui serait illyrienne sans aucun doute (»unwiderlegbar« — Ibid., p. 145). On ne peut contester la possibilité de critiquer et de discuter les faits constatés par la recherche scientifique. Il n'est toutefois pas permis de les passer simplement sous silence et de revenir en outre aux anciennes théories depuis longtemps dépassées du caractère illyrien de la civilisation de Hallstatt, sans tenir compte de ce que nous apprend la recherche archéologique et de ce qui, du reste, a été démontré dans une riche bibliographie.

Le groupe de Paraćin est attesté jusqu'ici sur la Grande Morava et en partie sur la Morava du Sud. Des éléments se rapportant à ce groupe sont connus en Kosovo dans les sites d'habitat de Karagač et de Donja Brnjica. Le groupe se distingue par des sépltutures plates à urne, contenant souvent plusieurs vases et un mobilier en métal modeste mais caractéristique. Les tombes sont disposées en groupes sans doute familiaux. Les formes de la céramique sont représentées par des vases à deux ou à une anse dépassant le bord, des vases profilés à quatre mammelons sur la panse, différentes variantes d'amphores piriformes. Le décor se compose de cannelures larges et peu profondes et se rattache à celui de nombreux groupes du même complexe, notamment Verbicioara, Tei ou Coslogeni. L'inventaire en métal, surtout les épingles à »Tête de clou« (Nagelkopfnadeln) permettent une datation à l'Age du bronze C de Reinecke (vers 1400—1300 av. n.è.).[91] C'est sans interruption que ce groupe évolue vers la phase récente de Paraćin II, où les mêmes formes sont accompagnées d'un type d'urne caractéristique des champs d'urne de la Voïvodine et de la région de Belgrade.[92] Il ne peut s'agir que d'une évolution locale, ou de certaines infiltrations ou influences venues des régions situées plus au Nord. Malgré la lacune toujours existante dans la recherche en Macédoine, dans la bassin du Vardar, les recherches systématiques à Kastanas, près de l'embouchure de ce fleuve, démontrent les liens étroits rattachant ce site vers la fin de l'Age du bronze et de l'époque mycéniennes au complexe du Centre balkanique et du Bas—Danube.[93]

A l'époque de transition le groupe de Paraćin a été suivi de celui de Mediana (Reinecke Bronze D—Hallstatt A2 et peut-être encore plus tard, soit depuis 1300/1200 av. n.è.). Celui-ci est connu de la région de Niš, dans la vallée de la Morava du Sud et de son confluent, la Jablanica. Il se retrouve aussi, peut-être sons forme de variante locale, en Kosovo (Ljušta près de Titova Mitrovica, Gladnice à Gračanica). On a identifié recemment sur la Grande Morava, une série d'éléments étroitement rattachés au groupe de Mediana, dont l'évolution se continue tout au long de la période de transition. Il s'agit sans aucun doute d'un faciès régional du même

---

[91] M. Garašanin, *Paraćinska grupa*, PJZ IV, 727—735, Pl. C; Idem dans CAH III—1, ouvr. cité, 180—181. Pour ce groupe et celui de Mediana cf. aussi Idem, *Ethnographic Problems of the Bronze Age in Central Balkan Peninsula and neighbouring regions dans Crossland—Birchall*, Archaeologic and linguistic problems in Greek prehistory, London 1973 (Colloque de Sheffield en 1970).

[92] Idem, PJZ IV, 733—734.

[93] A. Hochstätter dans Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1, 99—119 (avec planches comparatives); Idem, *Kastanas, die handgemachte Keramik*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 3, Berlin 1984, 345—361, surtout 350—351 (Pélagonie), 346—347 (Macédoine orientale), 350—355 (Kosovo et Serbie). Tout en reconnaissant l'existence d'éléments communs et d'une parenté directe, Hochstetter se prononce contre la provenance de ces éléments à Kastanas des régions de la Morava et du Vardar. Il n'y a pas, selon elle, de contacts plus étroits à l'époque, entre la civilisation de l'Albanie et celle du cours inférieur du Vardar (Ibid., 358—361).

phénomène.[94] Le groupe de Mediana, avec ses trois phases, a été formé par une évolution interne, depuis le groupe de Paraćin. Le fait est confirmé par les mêmes types de vases (vases à une ou deux anses, formes d'anse, surtout celles à bouton, décor cannelé). Une seconde composante est représentée par des éléments de la civilisation des champs d'urnes (écuelles à bord incurvé décoré de facettes et de cannelures obliques, vases à bord évasé et aplati, petits vases profilés à cannelures obliques sur l'épaule et à la phase II des urnes du type de Gava). C'est à l'étape finale (vers 1000 av. n.è.) qu'une nouvelle composante provenant du Bas—Danube et de l'Est de la Péninsule, fait son apparition. Il s'agit du décor incisé ou estampillé et incrusté attesté dans des groupes tels Babadag ou Pšeničevo. Les habitats sont représentés par des cabanes en matériaux périssables (»zolniki«), typiques dans la civilisation des pasteurs du Bronze développé dans d'autres groupes de notre complexe.[95]

L'époque en question nous est encore inconnue dans la vallée du Vardar et en Macédoine orientale. Certains éléments constatés à Pribovce près de Kumanovo pourraîent être rattachés au groupe de Mediana.[96] Les découvertes sépulcrales de Vojnik près de Kumanovo et de Štip—Fortuna, appartiennent à l'époque de transition. Les objets en métal de ces découvertes, notamment les pemdeloques en forme de double hache de Vojnik et les épingles de Štip—Fortuna, dénotent des contacts avec la Grèce continentale. Il s'agit ou d'objets d'importation ou d'imitations locales. Ces découvertes appartiennent à une époque avancée de la période de transition, Age du fer IB2—IB3 de Kilian—Garašanin, Hallstatt B2—B3 d'Europe centrale (entre 900 et 700 av. n.è.). Le vase de Vojnik mérite une attention particulière. Il se rapproche par sa forme-col conique, panse arrondie munie d'anses perforées verticalement- du vase de Lapotince (près de Leskovac) appartenant déjà à l'Age du fer. Le décor à cannelures-rainures obliques rappellent celui de Mediana et des champs d'urne.[97] D'autre part, les conclusions émises par Heurtley il y a presqu'un demi-siècle se trouvent confirmées (malgré toutes les modifications indispensables) par les observations faites à Kastanas. On constate vers la fin de l'évolution mycénienne et au début de la période protogéometrique des intrusions d'éléments venus

---

[94] M. Stojić, dans Vojvodina, 141—154; Idem, *Praistorijski lokalitet Sarina Medja u Svetozarevu*, Starinar N.S. XXXI, 1981, 33—39. Les débuts de ces éléments semblent être plus récents que ceux du groupe de Mediana, l'étape Sarina Medja I connaissant déjà l'écuelle-turban qui à Mediana n'apparaît qu'à la phase II.

[95] M. Garašanin, *Mediana grupa*, PJZ IV, 761—772, Pl. CV—CVI; Idem, *The Early Iron Age in the Central Balkan Area*, CAH III, 1, 582—618, surtout 593—596.

[96] V. Sanev, *Ot arheološko bogatstvo na SR Makedonija*, Skopje 1980, Cat. no. 168—171. La composante de l'Age du bronze de Pélagonie paraît toutefois avoir été très forte sur ce site.

[97] Pour cette découverte v. Kilian, Präh. Zeitschrift 50, 81, Pl. 53, 1—14 (pour le vase Pl. 53, 14). Pour l'urne de Lapotince cf. M. Garašanin, *Praistorija*, Pl. 53, 1.

des Balkans qui, à notre avis proviennent de l'ensemble représenté par le groupe de Mediana. Il s'agit d'une de ces vagues qui contribuèrent à la ruine du monde mycénien.[98]

Le groupe de Donja Brnica—Gornja Stražava, apparît au cours du VIIIme siècle dans les régions de la Morava du Sud (Togočevac près de Leskovac), de la Toplica (Donja Stražava), de Kosovo (Gornja Brnjica et autres sites) de même que dans le Sandžak (Dujevići).[99] L'incinération en urne est une fois encore caractéristique, avec toutefois des constructions sépulcrales plus compliquées. Les urnes, parfois en groupes, ont été déposées sur une plaque en pierre, recouvertes de pierres et protégégées sur les côtés par des ammas de pierres. La tombe est surmontée d'une construction en petites pierres. Les groupes d'urnes sont encerclés de pierres qui, parfois sont disposées régulièrement. Ils sont déposés sur une plateforme de pierres. L'inventaire se compose surtout de céramique: urnes pansues portant sur la panse des anses souvent à bouton, vases à deux anses du même type dépassant le bord, écuelles ouvertes à anses perforées verticalement, petits vases à une anse dépassant le bord. La datation du groupe est fournie par les épingles à tête en forme de lance. Les formes de vases continuent les types connus déjà à l'Age du bronze développé (Paraćin) et à l'époque de transition (Mediana). Quant au rite funéraire, il se rattache à celui des zones balkano-danubiennes et se distinguent nettement de celui dans les régions occidentales de la Péninsule. Mentionnons encore les tombes de Plažane près de Despotovac (bassin de la Morava) appartenant à l'époque de transition et que l'on pourrait considérer comme des prédecesseurs de notre groupe. A noter aussi les rapprochements avec le groupe de Čerkovna sur le Bas—Danube et en Thrace.[100]

Les groupes de Mediana et de Donja Brnjica—Gornja Stražava représentent l'élément de base de l'époque de transition en Dardanie. Leurs porteurs doivent donc avoir jouer un rôle important dans la formation de l'ethnie dardanienne. Ceci confirme alors l'indépendance de cette ethnie envers le monde illyrien.

Les rapports existant à l'Age du bronze développé et à l'époque de transition entre la Pélagonie et l'Albanie du Sud ne sont toujours pas suffisemment élucidés. Bien qu'affiliées entre elles les deux régions ne possèdent pas une civilisation identique. Ces différences se manifestent surtout à l'Age du bronze: les tells de Pélagonie

---

[98] W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, 38—39; 88—89.

[99] D. Srejović, *Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici*, Glasnik muzeja Kosova i Metohije IV, V, 1959—1960, 83—135; M. Garašanin, *Grupa Donja Brnjica—Gornja Stražava*, PJZ IV, 773—778, Pl. CIV, 1, 8; CVII (avec bibliographie); Idem, CAH III, 1, 596—598; Z. Letica dans Sahranjivanje, 75—78.

[100] D. Garašanin, *Jedan nov oblik sahranjivanja u praistoriji Pomoravlja*, Miscellanea illyrica VIII, Zbornik Narodnog muzeja XI, 1983, 10—14, fig. 1—11; B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Eisenzeit an der Unteren Donau*, Bonn 1976, 76—87, surtout 85.

connus à cette époque (Radobor, Kanino), se rattachent étroitement à la civilisation du thessalien moyen, vers 1900 av. n.è.[101]

A l'étape suivante, depuis l'étape finale de l'Age du bronze (Helladique récent III, submycénien) et à l'époque de transition correspondant aux périodes protogéometrique et géometrique de la Grèce (de 1050 à cca. 700 av. n.è.), il est possible de distinguer plusieurs étapes. Il s'agit le plus souvent de tombes à ciste qui toutefois ne sont pas recouverte d'un tumulus. L'existence d'un tertre funéraire est attestée à Visoi où les tombes se trouvent disposées régulièrement autour de la sépulture centrale (No. 37). Celle-ci contenait un vase à décor peint-produit local de l'Helladique Récent IIIC ou du submycénien (1230—1075), de même qu'un rasoir en bronze d'un type de la période Hallstatt A1 en Europe centrale, ce qui nous amène également à la même date. Le reste des tombes appartient à une période plus tardive, ce qui se trouve en accord avec les observations faites dans les tertres de l'Albanie du Sud.[102] On trouve toutefois presque simultanément les premières tombes plates à ciste. Il s'agit tout d'abord des tombes de guerriers de Prilep. L'inventaire d'une d'entre elle (tombe No. 2) comportait un vase rattaché aux découvertes de l'Helladique ancien IIIB (vers 1300—1230) à Vergina et une épée à soie rattachée aux types du hallstatt A1 (vers 1200—1100), mais dont la forme dénote des influences du type A des rapières mycéniennes. Celles-ci se trouvaient en usage depuis les débuts du mycéniien jusqu'à l'Halladique récent IIIC. C'est à cette dernière étape que nous voudrions assigner la tombe de Prilep.[103] Les deux découvertes en question (Prilep et Visoi) représente l'étape la plus ancienne de l'Age du fer, phase IA dans la chronologie de M. Garašanin. Le tombe 11 de Sivec appartient elle-aussi à une phase ancienne ainsi que, selon toute vraisemblance l'épée de Krklino (Type Harding II).[104] Cette phase ancienne avec des petites tombes plates à ciste et à squelette accroupi et suivie d'une seconde phase où les grandes cistes font leur apparition. Il s'agit notamment des tombes de Rakida et de Popadin dol--sépulture 2. Cette phase est datée grâce aux fibules du type liburne appartenant à la période Hallstatt B1 d'Europe centrale (1000—900

---

[101] D. Simoska—V. Sanev, *Praistorija vo Centralna Makedonija*, Bitola 1976, 51—53, fig. 249—253; E. Hanschmann—V. Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa—Magula in Thessalien* III, Teil II, Bonn 1976, Pl. 52, 6; 53B, 1; 54, 7.

[102] Visoi, sépulture centrale: M. Garašanin, *Razvijeno bronzano doba i prelazni period u Makedoniji*, PJZ IV, 786—798, surtout 791, Pl. CIX, 6, 7. Kilian, Prähist. Zeitschrift 50, 78—79, Pl. 59, 14—15. Selon Kilian la tombe appartiendrait au submycénien (Hallstatt A2), d'après l'attribution du vase et malgré le rasoir d'un type plus ancien en Europe centrale. Pour une vue générale de la nécropole Simoska—Sanev, ouvr. cité, fig. à la p. 55.

[103] M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, 39 Bericht der Röm-german. Kommission, Frankfurt/Main 1958, 124—125, fig. 26. Cette découverte est attribuée par Kilian à l'Helladique récent. Ouvr. cité, 63—64.

[104] M. Garašanin, PJZ IV, 790—791, Pl. CIX, 8; Kilian, ouvr. cité, Pl. 40, 1—4 (Sivec); Simoska—Sanev, ouvr. cité, 53, fig. 266 (Krklino).

av. n.è.) correspondant au Protogéometrique et à l'Age du fer IB de Macédoine.[100] Dans une troisième phase les tombes à ciste contiennent une céramique peinte du type Maliq IIId3. Elle est attestée en Pélagonie de même que dans le Nord-Ouest de la Grèce (Pateli). La plupart de ces tombes appartient à une étape tardive dans l'évolution de cette céramique correspondant à Kuç i Zi I de Zh. Andrea. Celà signifie que la majeure partie des tombes en Pélagonie appartient à la fin de la période de transition, immédiatement avant le début de l'Age du fer II selon Garašanin—Kilian.[106]

Les découvertes de Pélagonie se distinguent de celles en Albanie du sud par les rites funéraires. Elles se rattachent plutôt à la Grèce continentale, surtout au Nord de la Grèce. Les tombes plates à ciste apparaissent ici dès l'Helladique moyen pour se continuer jusqu'au protogéometrique (vers 1000—900 av. n.è.), avec, semble-t-il, une interruption à l'Helladique récent IIIB.[107] L'apparition de fibules liburnes et difficile à expliquer. On pourrait penser à des influences dans le cadre de la thalassocratie liburne, qui, toutefois est attribuée à une période plus récente. Précisons en outre que le types de fibules en question fait défaut en Albanie où l'on devrait rechercher la voie de leur extention vers la Pélagonie.[108] La céramique peinte de Pélagonie est sans doute identique à celle de l'Albanie comme le remarque Zh. Andrea.[109] Les différences dans les rites funéraires posent toutefois le problème de l'interprétation ethnique. Soulignons que cette céramique peinte apparaît dans différents variantes en Epire et en Macédoine grècque. Son extention pourrait être mise en rapport avec les mouvements bien connus de pasteurs.

Le problème des origines et de la formation de l'Age du bronze développé en Albanie du Sud a été posé par plusieurs auteurs. Comme nous le faisions déjà remarquer, il existe certaines différences entre ces régions et l'Albanie septentrionale avec le littoral adriatique méridional, le groupe de Glasinac et la variante Vattina en Serbie occidentale. C'est dans ces groupes de civilisation qu'on doit compter avec le processus de formation des Proto- et des Préillyriens. Les tumuli au Sud du Shkumbin ont été rattachés par N. Hammond à une population grecque avant sa déscente vers la Grèce continentale.[110] Cette hypothèse se base surtout sur les rapprochements dans le rite funéraire sous tumuli en Leucade, auxquels s'ajoutent actuellement les tumuli d'Attique (Maraton-tumulus 1 et 2

---

105 M. Garašanin, ouvr. cité, 793.

106 Ibid., 793—797, Pl. CX, 4—8. Pour les matériaux: Kilian, ouvr. cité, Pl. 9—10; 11, 2; 12, 1, 2; 61, 7, 10; 62, 2, 4 (provenant d'ensembles découverts dans les tombes).

107 V. R. d'A. Desborough, *The last Myccnians and their successors*, Oxford 1964, 37—40.

108 Hammond, *A History of Macedonia* I, Oxford 1972, 422.

109 Andrea, *Liens culturels et etniques entre la Macédoine de l'Ouest et l'Illyrie du Sud durant le Bronze récent à la lumière de la céramique peinte.* Les Illyriens et la génèse des Albanais, Tirana 1971, 77—84.

110 Hammond, ouvr. cité, 405—407.

de Vrana) et d'Argolide (Argos, Asine):[111] tombes à ciste en fosse (manquant dans la zone occidentale de la péninsule balkanique), cercle de pierres entourant le tertre et qui parfois peut être double (tertres 1 et 2 de Vrana), noyau en pierres (Leucade K26c), caisses en pierres (Vrana), tombes recouvertes de pierres (Asine). La crémation est attestée en Leucade (tombes plus récentes du groupe K), les restes calcinés déposés sur le bûcher, sans urne. Le fosse peut être recouverte d'une charpente en bois (Leucade K26c), ce qui représente une coutume typique des pasteurs des steppes attestée également dans les Balkans et sur le Bas—Danube. Il existe toutefois aussi des différences importantes. C'est surtout le cas dans les tumuli da Vrana pouvant être considérés comme les prédécesseurs immédiats des »Schachtgräber.«[112] Le cercle de pierres est représenté ici par un véritable mur soigneusement édifié. Il existe de véritables constructions sépulcrales ou de sacrifice. Le sacrifice du cheval est également attesté. Tout ceci indique une étape plus évoluée de la structure sociale, à l'aube de la civilisation mycénienne. Les différences chronologiques sont bien plus importantes. Les tombes les plus anciennes en Leucade appartiennent à l'Helladique ancien II ou au plus tard III (K1b; K16; K26c). Elles sont donc de presque mille ans plus anciennes que les premières sépultures du Bronze développé en Albanie. Mentionnons aussi l'inhumation en pithos. Les tombes plus récentes en Leucade se placent à l'Halladique moyen (groupe F) et atteignent la période des »Schachtgrräber« (groupe S). C'est à peu près à cette époque qu'appartiennent les tumuli de Vrana et d'Argolide. Il existe de ce fait une lacune chronologique qui en Albanie ne peut être comblée. D'autre part, l'emploi de la charpente en bois, coutume steppique par excellence, fait penser à une intrusion directe des pasteurs des steppes vers la Grèce du Nord au cours de l'énéolithique ou au début de l'Age du bronze.[113] Ce mouvement serait certes indépendant des intrusions de pasteurs nomades dans les Carpathes, en Pannonie et dans le Nord de la péninsule balkanique. Ces dans le cadre de leur contact avec la population autochtone que ces nouveaux-venus s'assimilèrent les éléments de leur civilisation et arrivèrent à une évolution sociale plus rapide. Ce groupe représentarait alors une composante dans la formation du peuple grec. D'autre part, il est impossible de démontrer l'existance de liens rattachant les tumuli de Grèce à ceux de l'Albanie.

---

[111] Idem, *The tumulus burials of Leucas and their connections in the Balkans and Northern Greece*, Annual of British School at Athens 69, 1974, 129—144; pour les autres tumulus mentionnés: F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit* I, Wien 1976, 246—249 (Vrana dans la plaine de Maraton); 255—258 (Argolide).

[112] Ibid., fig. 66—67, Pl. 38—39.

[113] Opinion semblable de Schachermeyr, Ibid. 273.

PÉRIODE ILLYRIENNE. AGE DU FER DÉVELOPPÉ

(Carte 4)

L'etude des matériaux archéologique nous prouve que, au cours de l'Age du bronze développé et à la période de transition, se forment dans les régions centrales et occidentales de la péninsule balkanique deux grandes zones géographiques et culturelles: l'une dans le bassin de la Morava et sans doute aussi du Vardar, rattachée aux zones culturelles du Bas—Danube, l'autre à l'Ouest où, malgré nombre de traits communs, il est possible de distinguer les groupes de civilisations répartis depuis l'Albanie du Sud jusqu'au cours moyen de la Drina, à la Bosnie du Sud-Est et à la Serbie occidentale, auxquels se rattachent aussi ceux délimités à l'Ouest par la Neretva et peut-être la Cetina, distincts d'autres groupes sur les territoires iapodes, liburnes et en Bosnie centrale. Cette distinction s'approfondit surtout au cours de la période de transition avec des influences de plus en plus fortes de la civilisation des champs d'urne. On devra même envisager les intrusions des porteurs de cette civilisation dans le Nord-Ouest de la Péninsule en Serbie de l'Ouest (Carte 2). Les périodes de crise se terminent en Albanie, au Monténegro, en Herzégovine, Bosnie et Serbie de l'Ouest vers la fin du VIIIme siècle et ne reprennent qu'avec la conquête romaine. Les études des linguistes de même que les données des sources écrites confirment donc pour cette époque et dans les régions en question l'existence des Illyriens au sens de la défintion ethnique et culturelle proposée au début de notre exposé.

Une fois encore il existe à l'Age du fer plusieurs systèmes chronologiques et des différences de terminologie. C'est ainsi que dans la chronologie d'Europe centrale l'étape développée de l'Age du fer comporte les phases Hallstatt C et D selon Reinecke et la période de La Tène, époque des invasions celtiques et de l'essor de la civilisation des Celtes. Un système chronologique différent, basé sur les matériaux de Macédoine a été élaboré par M. Garašanin et complété plus tard par K. Kilian.[114] Ce système comprend quatre phases dont la première, phase I, correspond à l'époque de transition déjà traitée au chapitre précédant. L'age du fer II est équivalent de l'étape Hallstatt C avec les phases IIa (fin du VIIIme siècle-vers 650), IIb (650-premier quart du VIme siècle), IIc (second et troisième quart du VIme siècle). L'Age du fer III recouvre l'espace de temps depuis la fin du VIme siècle (dernier quart) jusqu'à la seconde moitié du IVme siècle. Il est suivi de l'Age du fer IV se terminant par la conquête romaine. Il existe en outre des systèmes chronologiques régionaux dont le plus important et celui de Benac—Čović pour le groupe de Glasinac. L'étape développé de l'Age du fer est représentée par les phases Glasinac IVa-c — Kilian—Gara-

---

[114] M. Garašanin, Živa antika 10, 1960, 173 et suiv.; Kilian, ouvr. cité, surtout 16—20.

šanin IIa-c; Glasinac Va — Garašanin—Kilian III et Glasinac Vb, soit les débuts de l'Age du fer IVde Garašanin et la période de La Tène.[115]

On constate à cette époque dans les régions définies comme étant le cadre géographique de la formation des Illyriens une grande zone d'intégration culturelle, recouvrant en majeure partie le territoire en question et correspondant au complexe culturel de Glasinac (Carte 4). Il sera certes possible à l'avenir d'y distinger certains groupes régionaux dont deux, ceux de Mati et de Kukës—Drilon en Albanie du Nord et en Metohija, nous sont déjà plus ou moins connus. Ce complexe a été particulièrement bien étudié en Bosnie du Sud-Est (Glasinac) et en Serbie du Sud-Ouest. On doit en séparér en partie du moins l'Albanie du Sud où égelement il faut s'attendre à l'élaboration de groupes régionaux. L'Age du fer de cette dernière zone est représenté actuellement par le groupe de Kuç i Zi, d'après le tumuli de ce site, où il est possible de distinguer deux étapes.[116]

La phase Kuç i Zi I commence à la fin de l'Age du fer I, pour ce continuer au cours de l'Age du fer IIa. Elle se développe immédiatement depuis la civilisation de l'époque de transition désingnée du nom de phase de Barç, au cours de l'étape Maliq IIId3. Le fait est prouvé par la céramique peinte représentant une phase tardive de la céramique peinte de Maliq. Cette phase est définie grâce aux recherches dans les tumuli de Kuç i Zi. Ceux-ci comportent un remblai en terre avec des sépultures en caisse de pierres. La phase Kuç i Zi I est attestée par 124 tombes du tumulus I de Kuç i Zi fournissant aussi des données importantes pour les structures sociales. Le grand nombre de tombes dans un même tumulus plaide en faveur d'une nécropole gentilice. A l'étape Kuç i Zi II (fin de l'Age du fer II et début de l'Age du fer III), la construction du tertre est plus compliquée. Celui-ci possédait un noyau en terre battue, recouvert d'un manteau en pierres. Les tombes à caisse reposaient sur ce noyau et possédaient parfois un dallage en pierres. Il s'agit uniquement d'inhumations à corps allongé.[117] Ce rite domine aussi à la phase I, où toutefois on connaît aussi des tombes à ciste, construite de plaques en pierres. L'incinération est également présente. Les restes calcinés sont rassemblés parfois dans des urnes déposées dans une construction en pierres (tumulus I, tombes

---

[115] Benac—Čović, *Glasinac* II, Sarajevo 1957; cf. Čović, *Neki problemi hronologije glasinačkog područja*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXXV—XXXVI, Sarajevo 1981. Pour une révision de la chronologie de Glasinac v. Kilian, ouvr. cité, 59. Il sera utile de confronter les inventaires de tombes mentionnés par Kilian avec les matériaux publiés et les tableaux chronologiques de Benac—Čović.

[116] Andrea, Iliria IV, ouvr. cité, surtout 134—135; Idem, *Tumatë e Kuç i Zi*, Iliria VI, 1976, 163—203 (Rés. 204—215); Idem, *Tumat e Kuç i Zi*, Iliria VII—VIII, 1977—1978, 127—156 (Rés. 142—147) — *Kuç i Zi* II.

[117] Idem Iliria VI, 204, Plan fig. 2; Iliria VII—VIII, 142, coupe fig. 2.

5, 5a et 35). Dans d'autres cas ils se trouvent déposés à même le sol le plus souvent dans une fosse recouverte de plaques de pierre.[118]

D'après leur mobilier les tombes de la phase Kuç i Zi I commencent vers la fin de l'époque de transition et le début de l'Age du fer IIa. Outre la céramique déjà mentionnée elles contiennent des bracelets à extrémités entrecroisées et en forme de cachet. Ces bracelets souvent décorés sont connus sous le nom de type de Janjevo.[119] Il sont attestés depuis la Macédoine grècque et la Pélagonie jusqu'à la région de Kosovo. Les fibules à lunette apparaissent entre autres variantes sous une forme à double spire en forme de 8, caractéristique uniquement de l'Albanie du Sud et des régions immédiatement avoisinantes. Les fibules à pied en forme de plaque richement décorée, les pendeloques en forme de grelot surmonté d'un oiseau, représentent des formes rattachées à la production grècque, les »bouchons d'amphores« appartiennent par contre aux bronzes macédoniens répendus dans toute la Macédoine et en Chalcidique où, selon certains auteurs, on devrait rechercher leurs ateliers de production.[120] D'autre part les épées du type de Glasinac et les plaques ajourées en forme de croix proviennent du complexe de Glasinac, bien que les origines des plaques-agrafes doivent se retrouver dans le cercle thraco-cimmérien. Les fibules à globes sur l'arc sont également originaires du Bas—Danube.[121] Il néxiste que peut de découvertes pouvant être attribuées sans aucun doute à l'étape Kuç i Zi II. Ce sont tout d'abord les perles biconiques appartenant à la famille des bronzes macédoniens (Vajzë I, tombe 2).[122] Les bracelets à extrémités entrecroisées et pyramidales typiques de cette phase se placent à l'Age du fer IIc, les épingles à tête en lacet (Schlaufennadel) sont de la même époque. Quant aux épingles doubles de type Kozani—Radanje, elles pourraient être plus anciennes (Age du fer IIb).[123] La céramique s'appuie sur des modèles grecs, les derniers représentants de la céramique peinte de Maliq sont rares. Des types grecs se retrouvent aussi parmi les parures. Ils appartiennent déjà à l'Age du fer III (fin du VIme et Vme siècle).[124]

Le groupe Kuç i Zi avec ses deux étapes se développent immédiatement depuis la civilisation de l'époque de transition. Les

---

[118] Idem, Iliria VI, loc. cit.

[119] Ibid. 216 et suiv. (illustrations des inventaires des tombes 14, 16, 33, 40, 59, 60—62). Pour l'extention du type v. Kilian, ouvr. cité, 131, Pl. 86 (carte).

[120] Par ex. Ibid., 216 et suiv., sépulture 10, 14 (no. 1—2). Hors des tombes Pl. XV, 3—4. Pour les bronzes macédoniens et leur date cf. Kilian, ouvr. cité, 99—101.

[121] Andrea, ouvr. cité, 216 et suiv. tombe 97, 1 (épée); 122, 1 (agrafe); 50, 1 (fibule). Pour la chronologie et l'origine des types v. Kilian, ouvr. cité, 57—59.

[122] Prendi dans Buletin per shencat shoqelore 1957—2, 79—80, fig. 40.

[123] Andrea, Iliria VII—VIII, 147 et suiv., tombe 13 (épingle du type Schluufennadel); tombes 13 et 8 (Epingles du type Kozani—Radanje). Pour la datation de ces épingles Kilian—Dirlmeyer, ouvr. cité, 86; Kilian, ouvr. cité, 91.

[124] Andrea, ouvr. cité, 147 et suiv., tombes 13, 12, 16 (formes grècques); tombes 10, 11, 17 (céramique peinte de tradition ancienne). Cf. les boucles d'oreille des tombes 1 (no. 112—12) et 3 (no. 4—5).

contacts avec la Grèce et les régions avoisinantes sont bien saisissables, bien que des rapports avec le complexe de Glasinac et les régions balkaniques centrales ne peuvent être mis en doute. Particulièrement importantes à ce sujet les tombes 5a, 5b et 35 avec une céramique dont les formes se rattachent directement à celles du groupe Donja Brnjica—Gornja Stražava. Le rite sépulcral est également semblable. Précisons encore qu'une épingle à tête en forme de lance provient de la tombe 5a. Les sépultures en question se trouvent près du centre du tumulus I. Elles appartiennent donc de ce fait aussi, à une étape ancienne de Kuç i Zi fin de l'Age du fer Ic, soit époque de transition.[125] L'explication de ces contacts avec le groupe éloigné de Kosovo et de la Toplica doit être recherchée dans des rapports directs, probablement au sein des mouvements de pasteurs. D'autre part le fait que les vases de forme de Brnjica possèdent un décor peint du type Maliq, s'explique par une production sur place. On doit penser à des rapports d'exogamie qui souvent se retrouvent parmi les populations de pasteurs transhumants.[126]

Le complexe de Glasinac s'étend sur tout le reste du territoire dont nous nous occupons ici, depuis la Mati et le Drim Blanc jusqu'au plateau de Glasinac et à la Serbie du Sud-Ouest. Il empreinte son nom aux découvertes des tertres de Glasinac, étudiés en majeure partie au siècle dernier. Des fouilles de contrôle et la révision des matériaux au Musée de Sarajevo permirent à A. Benac et B. Čović d'entreprendre une classification nouvelle qui, par la suite, subit quelques changements. Ce tableau s'enrichit par la suite grâce aux découvertes en Serbie du Sud-Ouest.[127]

Les sites fortifiés-gradine — de cette époque n'ont été que très peu étudiés. Nos connaissances se basent avant tout sur les découvertes sépulcrales. Cette fois encore les tumuli sont disposés en petits groupes rattachés à des unités gentilices. Les tumuli comportent en règle une tombes centrales et plusieurs autres sépultures contemporaines ou plus jeunes (Podilijak A et B). Le cas des tumuli III et V à Pilatovići (Serbie du Sud-Ouest) est particulièrement instructif. Ce dernier recouvrait 13 tombes disposées en deux cercles autour d'une zone de sacrifice au centre contenant des tessons de vases brisés. Dans le tumulus III, 24 tombes étaient disposées en trois cercles. Les deux tertres contenaient des sépultures masculines et féminines.[128] La construction des tumuli comprend un noyau (Podilijak A et B) pouvant être recouvert d'un manteau également en pierres (Podilijak, Pilatovići tumulus V, avec un noyau en terre

---

[125] Andrea, Iliria VI, fig. 2 et p. 116 et suiv.: tombe 5a (no. 1, 3); 5b (no. 3); 35 (no. 1—2). Cf. Srejović, ouvr. cité, 83 et suiv., Pl. I, 1; V, 2—3, 6.

[126] Pour ces problèmes v. Hammond, *Migrations and invasions in Greece and adjacents Areas*, New Jersey 1976, 41 et suiv. où se trouvent décrites différentes formes de relations entre tribus.

[127] Cf. note 115.

[128] M. Zotović, *Nekropola u Pilatovićima kod Požege i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika*, Sahranjivanje, 31—45, Plan 1—3.

battue). Il peuvent être encerclés d'alignements de pierres. L'incinération et l'inhumation sont appliquées de pair, les tombes à squelette possèdent le plus souvent une caisse (Pilatovići III et V, Podilijak A et B, Ražana, tumulus X) ou un lit de pierres (Podilijak A et B, Borike). Les restes incinérés se trouvent déposés sans urne (Ražana, Kriva Reka, Podilijak A, Arareva gromila). On retrouve parfois outre la zone de sacrifice (Pilatovići) des foyers servant au culte des morts. Les tessons découverts dans le remblai se rattachent eux-aussi à des coutumes funéraires.[129]

L'inventaire de la phase Glasinac IVa (Age du fer IIa vers 700—650 av. n.è.) est bien connu de plusieurs groupes de tumuli à Glasinac-même. Il s'agit de fibules à une ou deux spires et à pied triangulaire continuant la tradition des fibule de type Golinjevo et Kakanj à l'époque de transition (Taline, tumulus XXIV, tombe 1; Ilijak, tumulus XX, tombe 1). Viennent à la suite des diadèmes à décor gravé (Ilijak, tumulus IV, tombe 1), des agrafes de ceintures ajourées en forme de croix avec leur variante à bord décoré de pétales dont l'emploi se poursuit à l'étape suivante (Ilijak, tumulus IV, tombe 1), des boutons en forme de calotte à pétales au bord (Brezje, tumulus L, tombe 1), des fibules plates à plaques disposées en croix (Rusanovići, tumulus XXVIII, tombe 4). A l'exception de ce dernier type, selon toute vraisemblance d'origine grècque, le reste de ces matériaux doit être considéré comme des produits typiques de l'artisanat local.[130] On rencontre souvent des tombes de guerriers avec des pointes de lance en fer dont celles à manchon long appartiennent à une forme plus ancienne et des épée en fer, surtout du type de Glasinac, se trouvant en usage aussi à l'étape suivante — Glasinac IVb.[131]

Les découvertes de cette phase font presqu'entièrement défaut en Serbie occidentale. L'agrafe et l'épée de type Glasinac provenant de la tombe 6 du tumulus III de Pilatovići peuvent appartenir à la période Glasinac IVb (Age du fer IIb). Les tombes de guerriers sont typiques également à cette époque. A mentionner surtout celles d'Ilijak (Tumulus II, tombe 1 et tumulus III tombe 9) avec un riche mobilier d'armes comprenant aussi des cnémides. Celle-ci ont été découpées dans des cuirasses plus anciennes dont la forme nous est connue par les découvertes des tertres d'Uraku dans la vallée du Mati. Ces tombes ont été datées par S. Islami, grâce au mobilier accompagnant (entre autres cnémides d'Osovo), vers la fin de Glasinac IVb.[132] Le mobilier de cette phase peut être défini par les

---

[129] Govedarica, *Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na Glasincu*, God. CBI XVII, 1978, 15—35; Čović, *Glasinac* 1957, Glasnik Zemaljskog muzeja — Sarajevo, N.S. XIV, 1957, 53—85.

[130] Benac—Čović, *Glasinac* II, 26 et suiv., 6 et suiv. (avec illustrations).

[131] Pour le type d'épée cf. Ibid., tableau chronologique.

[132] Zotović, *Arheološki i etnografski problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Beograd 1985, 72—73, Pl. XXXV, 9, 13 (Pilatovići); pour Uroku: S. Islami, *La cuirasse illyrienne*, Iliria XI—2, 1981, 41—54, surtout 47—49. Pour Ilijak et les autres tombes princières de Glasinac: Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja*, Sahranjivanje 143—169.

découvertes de Serbie occidentale. Il s'agit de fibules à pied en forme de bouclier béotien (Uziži, Pilatovići tumulus III, tombe 14 et XVII, tombe 4), d'agraffes en forme de calotte à pétales sur le bord, (Uzići), de bracelets à extrémités entrecroisées et en forme de cachet, élargis dans leur partie centrale (Pilatovići, tumulus VII, tombe 3) et des fibules plates déjà mentionnées (Pilatovići, tumulus VII, tombe 3, avec une fibule à pied en forme de bouclier béotien).[133]

L'étape Glasinac IVc est celle le mieux attestée en Serbie du Sud-Ouest et à Glasinac-même. Il est parfois difficile de faire une distinction précise avec des découvertes de l'étape suivante—Glasinac Va (Age du fer III). Cette fois encore les tombes de guerriers sont communes avec leur inventaire composé d'armes en fer: pointes de lance, épées, couteaux. Particulièrement riche la tombe d'Arareva gromila qui contenait entre autres objets un casque de type de Chalkis et une ceinture à chaînons en forme d'astragale. Un mobilier analogue est présent dans les tumuli de Serbie occidentale. Il s'agit de fibules à pied quadrangulaire et double perforation, (Pilatovići, tombe princière, Srednja Dobrinja), de différentes variantes de fibules à bouton, avec souvent des pendeloques attachées à l'épingle (Kriva Reka, Ražana, Godljevo, Pilatovići, tumulus VII, tombe 1), de pendeloques composées de chaînettes et de grelots (Kriva Reka, Kremna, Srednja Dobrinja), de grelots en bronze (Uzići), de pendeloques de ceinture en forme cylindrique avec renforcements en relief (Ražana), de ceintures à astragales possédant parfois une agrafe à pétales (Kriva Reka, Pilatovići tombe princière), enfin d'épingles doubles des types de Trebenište et de Glasinac (Ražana, Pilatovići). Certaines de ces formes se transmettent à la période Glasinac Va (Age du fer III).[134]

La céramique est sensiblement moins connue. Il s'agit de vases à deux anses, de cruchons souvent à bord oblique et d'une forme d'écuelle à pied et à rainures verticales dépassant le bord. Cette dernière forme appartient à la phase Glasinac IVc.[135]

Il semble que dès l'étape Glasinac IVc (Age du fer IIc) apparaît un type de parure nouveau: des anneaux ou des boucles d'oreille avec une extrémité plate et élargie. Cette forme se continue à l'étape

---

[133] Zotović, ouvr. cité, Pl. XXII, 6; XXVIII, 5; cf. D. Garašanin dans: Zbornik radova Narodnog muzeja V, 47, fig. 10 (Kriva Reka) — fibules; Zotović, ouvr. cité, Pl. XXII, 8 (agrafe); Kilian, ouvr. cité, 62, fig, 4, 1—3 (Pilatovići, tumulus III, tombe 14).

[134] Benac—Čović, ouvr. cité, Pl. XXX—XXXI (Arareva gromila); Zotović, ouvr. cité, Pl. XXXII, 7—8; Pl. XIX, 3, 5; Pl. XX, 1 (fibules). Les exemplaires du type, Pl. XXI, 2, 6 peuvent appartenir aussi à l'étape Va; Ibid., Pl. XIX, 2; XXI, 4; XXIII, 5 (pendeloques composées de chaînettes et de grelots); Pl. XXII, 9 (grelots); XX, 7 (pendeloques de ceintures; Pl. XIX, 4 et XXIII, 10 (ceintures à astragales); Pl. XIX, 1; XX, 7; XXV, 5 (épingles). Pour les types de fibules et d'épingles cf. le tableau chronologique de Benac—Čović, ouvr. cité (Glasinac IVc et Va).

[135] Zotović, ouvr. cité, Pl. XXIII, 4; XXVIII, 1, 6; D. Garašanin, ouvr. cité, fig. 7. Le vase chez Zotović, ouvr. cité, Pl. XXI, 5 (Arilje) se rattache étroitement aux types du groupe de Kukës—Drilon. La forme des anses du vase, Pl. XXIII, 4 (Kremna) conserve des traditions anciennes.

suivante où apparaissent aussi les grandes ceintures en argent ou en or du type de Mramorac, reproduisant la même forme.[136] La fin de l'Age du fer IIc et le début de la période III est marqué par l'apparition de tombes princières en Serbie de l'Ouest et sur le territoire recouvert par le complexe de Glasinac. Il s'agit des tombes princières de Pilatovići et d'Atenica ainsi que des découvertes provenant de sépultures de Novi Pazar et Pećka Banja. Les observations faites dans les tombes fouillées confirment l'existence d'une continuité dans les rites funéraires qui en dernière ligne peut être poursuivie jusqu'à l'Âge du bronze. Les constructions typiques sont toutefois errigées avec beaucoup plus de soin et transposées parfois dans des dimensions monumetales. A Pilatovići le cercle en pierres est remplacé par un véritable mur, suivi d'une sorte de chemin pavé. La tombe centrale, à incinération, repose dans une construction en pierres dont la tradition peut être poursuivie depuis le groupe de Belotić—Bela Crkva et au cours de l'Age du bronze (noyau en pierres). Le tertre recouvrait en outre une tombe féminine et une tombe d'enfant recouvertes, elles-aussi, d'une construction en pierres.[137] A Atenica les deux tertres funéraires étaient encadrés d'une enceinte en pierres avec, au centre une construction recouvrant la tombe centrale. Dans le tumulus II cette construction reposait sur une plateforme édifiée avec beaucoup de soin. Les deux tumuli possédait un cercle intérieur en pierres et en dehors du cercle limitant la tombe centrale un lieu de sacrifice à quatre pièces limitées par des alignements de cailloux blancs.[138] L'inventaire de ces tombes princières se composent pour la plupart d'objets de luxe en or ou en argent, de perles d'ambre souvent à représentation figurée, de céramique grècque importée et d'objets en verre. Les parures précieuses sont souvent exécutées dans des formes dénotant une origine locale. C'est notemment le cas des ceintures du type de Mramorac de Novi Pazar ou du bracelet à extrémités en têtes de serpent de Pećka Banja. Des casque de type illyro-grec ont été découverts à Pećka Banja.[139] Toutes ces formes appartiennent déjà à l'Age du fer III (Glasinac Va). D'autre part les fibules à pied quadrangulaire et perforation double, les ceintures à astragales de la tombe féminine de Pilatovići semblent indiquer une période un peu plus ancienne.[140] Il est hors de doute que l'existence de tombes princières ne saurait être envisagée comme un phénomène uni-

---

[136] C'est le cas de l'expmlaire de la tombe de Križevac, attribuée par Kilian à l'étape IVc. Benac—Čović, ouvr. cité, Pl. XXXII, 12; Kilian, ouvr. cité, 59. Pour les découvertes du type Mramorac: M, Garašanin, *Srbija*, Pl. 108—110.

[137] Zotović, ouvr. cité, 88—100, Pl. XXVI—XXXI. Choix de matériaux, Pl. XXXII.

[138] M. Djuknić—B. Jovanović, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, Čačak 1968, 1—14, Pl. XXIX—XXXIX.

[139] Pour les tombes princières en général cf. A. Palavestra, Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na Centralnom Balkanu, Beograd 1984. Pour Pećka Banja ibid., 58—66. Pour Trebenište v.n. 182.

[140] Zotović, ouvr. cité, Pl. XXXII, 7, 10.

quement illyrien. Elles sont une manifestation des conditions sociales et de l'accroissement du rôle de l'aristocratie tribale, attesté vers la fin du VIme et au début du Vme siècle depuis les tombes princières thraces de Duvanli jusqu'à la résidence princière de Heuneburg en Würtenberg. Leur richesse s'explique par des contacts étroits avec le monde grec. D'autre part, le rite funéraire et certains traits dans le mobilier de nos tombes princières confirme leur attribution à des populations illyriennes.

En Albanie septentrionale le complexe de Glasinac est représenté par les tumulis dans les régions du Mati et du Drim Blanc représentant les groupes régionaux de Mati et de Kukës—Drilon dont le dernier s'étend aussi en territoire yougoslave (Metohija). C'est également dans ce dernier groupe que les rites funéraires ont été mieux observés. Nombre de traits caractéristiques rattachent ces rites à des traditions anciennes. Des grands tumuli rattachés à des nécropoles familiales ou gentilices, tels les tertres III et V de Pilatovići en Serbie, sont attestés notemmant à Burell dans le groupe de Mati (26 tombes). Il est digne d'attention que les tombes de guerriers sont plus communes dans le groupe Kukës—Drilon, dans celui de Mati par contre le mobilier est plus riche en parure. La construction et les rites funéraires de ces tertres se distinguent par les faits suivants: les tumuli possèdent souvent un noyau en terre battue dans lequel se trouvent les sépultures les plus anciennes. A Romaja en Metohija (groupe Kukës—Drilon) il s'agit au centre d'une tombe symbolique avec une épée du type de Glasinac (Glasinac IVb) déposée dans une fosse et enveloppée d'un tissu. Celle-ci était recouverte du noyau en terre et d'une couche de terre glaise, aux dessus desquels se trouvaient les autres tombes appartenant à l'Age du fer III.[141] Dans certains cas le noyau est recouvert d'un manteau en pierres (Çinamak, groupe Kukës—Drilon). L'enceinte en pierres est souvent attestée (Romaja, Çinamak, Krume tumulus V, Kenete tumulus I). Il s'agit pour la plupart d'inhumations à squelettes où le position accroupie est également en usage (Çinamak, Krume, Prčevo en Metohija, groupe de Kukës—Drilon). Ce sont le plus souvent des tombes à caisses en pierres dont le fond a été dallé. Les cistes sont sensiblement plus rares (Mati, Krume, Çinamak, Romaja et Dubičak en Metohija). Les formes de ces constructions ont été particulièrement bien observées à Romaja où l'on connaît aussi les sépultures à lit en pierres dont la tradition peut-être poursuivi dans la même région (Metohija) depuis l'Age du bronze (Rogovo).[142] Des tombes recouvertes de pierres ont été décrites du groupe de Mati. L'incinération est bien plus rares. Les restes calcinés peuvent être

---

[141] Description du rite funéraire chez B. Jubani dans: Les Illyriens et la genèse des Albanais, 91—99. Bonne description des rites funéraires du groupe Kukës—Drilon chez E. Shukriu-Hoti, *Sličnosti sahranjivanja Ilira u Metohiji i severoistočnoj Albaniji*, Sahranjivanje 115—122. Pour Burell: D. Kurti, *Tumat e Burrllit*, Iliria VII—VIII, 1977—1978, 157—187 (Rés. p. 172). Pour la tombe centrale de Romaja: Romaja, 15; 19—23 (J. Todorović).

[142] Shukriu-Hoti, ouvr. cité; Romaja 23 et suiv. (Todorović).

déposés dans une caisse qui par ses dimensions et sa forme corrspond à celles en usage dans les tombes à inhumation (Romaja). Des inhumations de crânes ont été observées à Romaja. C'est-là aussi qu'on a observé l'existence de lieux de sacrifice dans le tumulus-même. Ceux-ci étaient de forme circulaire avec un sol en terre. Des tessons de vases brisés rituellement se trouvent souvent dans les tertres (Mati, Krume, Çinamak, Kenete).[143]

Le mobilier de cette période nous est suffisemment connu. Remarquons dès l'abord que les tombes de l'étape Glasinac IVa (début de l'Age du fer II) sont rares dans ces régions. Ce n'est qu'un torque massif à extrémités enroulées mentionné par Kilian, qui, sans aucun doute, devra être attribué à cette période.[144] La phase Glasinac IVb (Age du fer IIb) est représentée outre d'autres type d'armes par les cuirasses et cnémides d'Uraku en Mati, qui se rapprochent déjà dans le temps de l'étape suivante. Mentionnons en outre les fibules à pied en forme de bouclier béotien, les falères à ornements gravés et les haches à ailerons latérales (»Ärmchenbeil«) qui peuvent être attribuées aussi à la période IVc, finalement les boutons en forme de calotte ajourée. Toutes ces formes sont typiques du complexe de Glasinac bien que les fibules mentionnées se retrouvent sur un territoire plus vaste est représentent selon toute vraisemblance une forme appréciée dans différents groupes. On remarquera d'autre part la présence de bronze macédoniens (Burell, Tren, Hoti),[145] ce qui s'explique par la proximité des régions où ces objets ont été fabriqués et employés. La plupart des découvertes appartient toutefois à l'étape Glasinac IVc soit au second et au troisième quart du VIme siècle. Le groupe de Kukës—Drilon est riche en armes surtout à Romaja: différents types de pointes de lances, couteaux, double-haches, haches à ailerons latéraux. Ajoutons enfin les différents types de fibules connus dans le complexe de Glasinac, celles à pied quadrangulaire et double perforation, les fibules à pétales sur l'arc, en forme de sangsue (Burell dans le groupe de Mati), de même que les ceintures à astragales, les agrafes à pétales (Mati), les boutons en forme da calotte à deux rainures transversales (Albanie du Nord), les pendeloques biconiques et en forme de grelots

[143] Ibid.; Shukriu-Hoti, ouvr. cité; Jubani, ouvr. cité.

[144] Kilian, ouvr. cité, 50.

[145] Fibules à pied en forme de bouclier béotien: Islami—Ceka, ouvr. cité, Pl. XIV, 3; Prendi, *Materialë të kulture ne zbuluemi në Squiperinë e veriut.* Buletin i Universitetit shteteror te Tiranes 1958, 2, 109—186 (Rés. 183—186), fig. 8a. Hache à ailerons: Prendi, ouvr. cité, fig. 7; un ensemble scellé de cette période est représenté par la tombe 76 de Burell: Kurti ouvr. cité, 166, Pl. XIV. Pour l'ensemble de cette phase v. Prendi. Un aperçu de la première période de l'Age du fer en Albanie, Iliria III, 1975, 109—138, surtout 119—124, où toutefois les matériaux ne sont pas classés d'après les étapes de l'Age du fer II ni par territoires. Cf. toutefois les fibules, Pl. V, 7—8 et les agrafes, Pl. V, 13, 15, 16. Pour des pendeloques appartenant aux bronzes macédoniens en Albanie v. Kilian, ouvr. cité, 134—136, Pl. 95—98 (cartes); Kurti, ouvr. cité, Pl. VIII (Burell tombe 39); Prendi, ouvr. cité, Pl. IV, 3, 7, 9, 11; Pl. V, 6.

(Burell, tombes 2, 11, 24, 26).[146] Les double haches sont représentées aussi dans le groupe de Mati. Mentionnons plus particulièrement la ceinture »composite« de Kenete appartenant à la variante plus récente de cette forme. Il s'agit d'un type d'objets rattaché aux régions balkano-danubienne à la période de l'Age du fer développé. On le retrouve vers l'Ouest jusqu'à Donja Dolina et au sud dans l'inventaire de plusieurs tombes en Dardanie.[147] Son apparition à Kenete confirme les rapports étroits entre cette dernière région et celle de Kukës—Drilon. Certains type, telles les fibules à bouton et pied quadrangulaire (type d'Umčari), les épingles doubles de type Glasinac et Trebenište, les variantes des fibules à palmette appartiennent probablement à l'Age du fer III, de même que les nombreux casques illyro-grecs.[148]

La céramique est particulièrement importante. Les formes de vases sont communes aux deux groupes. Il s'agit surtout de vases à deux anses dépassant le bord. Celles-ci se rattachent à la partie supérieure de l'épaule et surmontent le bord par un arc allongé. Une seconde forme est la cruche à bord fortement profilé et obliquement évasé en forme de bec. Dans le groupe de Mati ses vases possèdent un décor de rainures, surtout rainures transversales sur les anses. Dans le groupe Kukës—Drilon, il se compose de motifs incisés: triangles hachurés, bandes, losanges, lignes ondulées disposés horizontalement ou verticalement et qui, en dernier lieu, rappelle le style de la céramique peinte de Maliq IIId.[149]

On ne connait encore que très mal les autres groupes du complexe de Glasinac, malgré le fait que son existence est attestée au Monténegro et dans l'Herzégovine orientale (tumuli de Bileća).

---

[146] *Romaja*, Pl. I, 1; XV, tombe 17, 2 (doubles haches); Pl. XI, tombe 10, no. 16 ((hache à ailerons latéraux); Pl. IV, tombe 5, no. 7; Pl. VIII, tombe 9, no. 18 (épées); Pl. VI, tombe 6, no. 3; Pl. XII, tombe 12, no. 4; Pl. XIII, tombe 13, no. 1. Des couteaux, répartis par deux se trouvent dans presque toutes les tombes. Cf. B. Teržan, *Nošnja kao obilježje društvenih skupina između Drine i Devola u starije željezno doba*, dans: Duhovna kultura Ilira, 197—215, surtout 198—199. L'auteur constate des différences dans le costume et les structures sociales entre les nécropoles de l'Albanie du Sud (Kuç i Zi) et celles du Mati (Burell) et de Kukës—Drilon (Romaja).

[147] Kurti, ouvr. cité, 123 et suiv., Pl. III, tombe 11, 7—8; tombe 15, 14; Pl. XV, no. 10; Islami—Ceka, ouvr. cité, Pl. XII, 3; XIV, 8—9; Prendi dans: Buletin—Tiranes 1958, fig. 8b, 9 (types de fibules); Islami—Ceka, ouvr. cité, Pl. XV, 7—8 (ceintures et agrafes); Prendi, ouvr. cité, 186, no. 29 (bouton en forme de calotte); Kurti, ouvr. cité, 173 et suiv., Pl. I, III, V (pendeloques), tombe 76, Pl. XIV, qui selon son inventaire peut être placée à la limite des phases IIb et IIc; Prendi, ouvr. cité, fig. 7a, b (double haches).

[148] Jubani, *Tumat ilire të Kenetes*, Iliria XIII, 1983, 2, 77—134 (Rés. 119—120), Pl. II, tombe 5, no. 17. Kilian, ouvr. cité, 61; 130 et pl. 84 (carte).

[149] Pour la céramique du Mati: Kurti, ouvr. cité, 174 et suiv., Pl. II, tombe 9, 19; Pl. V, tombe 25; Pl. VII, tombe 31; Pl. VIII, tombe 41. Pour la céramique de Kukës—Drilon: Jubani, ouvr. cité, 123, fig. 25; Shukriu—Hoti, ouvr. cité, Pl. I—II; Kilian, ouvr. cité, Pl. 65, 3—7 (Çinamak); Romaja, surtout Pl. XIII, tombe 15, no. 1; Pl. XVII, tombe 19, no. 12; Pl. XXII, tombe 32, no. 1; Pl. XXV, 3. C'est-là qu'appartient aussi le vase de la nécropole Dubičak (non Dibičak!), tumulus III tombe 6. Kilian, ouvr. cité, Pl. 74, 7.

On connaît également à cette époque dans la région de Shkodër des nécropoles à tombes plates à ciste.[150]

C'est à juste titre que le complexe de Glasinac a été rattaché aux Autariates,[151] ce qui, néanmoins, demande certaines explications. L'étendue de son territoire exclue la possibilité de son appartenance exclusivement aux Autariates, si grande qu'aurait pu être leur puissance parmi les Illyriens. L'existence de groupes régionaux indique plutôt des tribus plus petites rattachées entre elles par une communauté dans la vie spirituelle et dans la civilisation. Un rôle important dans sa formation pourrait être attribué à l'essor de la production en métal, surtout des parures adoptées par d'autres groupes apparentés. On devra penser aussi à une confédération de tribus. L'existence des tombes princières dont le nombre devient de plus en plus grand dans les régions occidentales de la péninsule balkanique vient elle aussi en faveur de ces thèses.[152] La proximité de certaines de ces tombes, Atenica et Pilatovići ou Novi Pazar et Pećka Banja indique plutôt l'existence de petites tribus unifiées dans la confédération tribale des Autariates.

Le témoignage de Strabon sur la puissance des Autariates, qui auraient même assujéti les Triballes sur la Morava inférieure, est confirmé en partie par les observations des archéologues. Il s'agit des découvertes de type Mramorac commune sur le cours moyen et inférieur de ce fleuve.[153] Les formes de base de ces découvertes ceintures et bracelets à extrémités en têtes de serpent se rattachent au cercle culturel de Glasinac à l'Age du fer IIc (second et troisième quart du VIme siècle). Ceci indique sans doute une certaine extention des Autariates. C'est dans cet ordre d'idées que l'on devra tenir compte également de l'enclave illyrienne en Olténie et des éléments de la civilisation de Glasinac en Slovénie centrale.[154] Celà pose nénamoins aussi le problème des découvertes de type Glasinac en Serbie du Sud-Ouest et dans les groupes de Mati et de Kukës—Drilon. La plupart de ces découvertes se rapporte à l'étape Glasinac

---

150 A mentionner surtout au Monténegro les découvertes du tumulus de Gotovuša: Čović, *Nalazi iz tumula u Gotovuši,* Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VII, 1967, 35—40. Elles appartiennent à différentes étapes de Glasinac: Pl. III, 17—Glasinac IVa; Pl. III, 16—Glasinac IVb; Pl. III, 5—Glasinac IVc ou Va. Pour la construction du tertre: Idem, *Humka I na Podolu u Gotovuši, revizija hronologije,* Ibid., XI, 1975, 21—26, Pl. I (tombe centrale avec noyau et inhumations secondaires). Pour les tombes plates de Maladži: F. Nopcsa dans Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina XII, Sarajevo 1912, 168 et suiv. surtout 173—174 et fig. 9—10, 12—18 (Glasinac IVc ou Va).

151 Čović, *O izvorima za istoriju Autarijata,* God. CBI V, 1967, 103—122.

152 A mentionner surtout les nouvelles découvertes de Lisje polje près d'Ivangrad (tumulus): Č. Marković, *Ukrasni predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Lisijevo polje kod Ivangrada* dans: Duhovna kultura Ilira, 81—87.

153 Cf. n. 136.

154 D. Berciu—E. Comşa, *Sapaturile arheologice de la Balta Verde şi Gogoşu,* Materiale şi cercetari arheologice II, Bucureşti 1956, 251—489, surtout Gogoşu, p. 406 et suiv.; S. Gabrovec, Problemi severozahodnjega področja Ilirov, Simpozijum I, 215—252, surtout 225—229.

IVc (Age du fer IIc), l'étape précédante est moins représentée et celle la plus ancienne, Glasinac IVa fait persqu'absolument défaut. Il peut certes s'agir d'une lacune de la recherche. Il est étrange toutefois qu'en nombre de nécropole la continuité des étapes Glasinac IV b et c se trouve attestée. On devrait donc s'attendre à l'observer aussi pour la période précédante. Le fait est valable surtout pour la Serbie occidentale et du Sud-Ouest où, comme nous l'indiquions plus haut, on pourrait s'attendre à une certaine interruption dans la continuité de culture vers l'an 1000 av. n.è., dûe aux incursions des porteurs de la civilisation des champs d'urnes de Pannonie et de la vallée de la Save. On constate également à Glasinac—même un certain appauvrissement vers la fin de l'étape IIIb et à la période IIIc. On ne saurait donc exclure que des mouvements et incursions venant du Nord de la Save menèrent à des changements dans la vie des peuplades habitant à l'époque le Sud-Est de la Bosnie et les régions voisines de la Serbie. Celà ne signifie sans doute pas une émigration de toute la population, qui du reste est exclue à Glasinac par la continuité maintenue dans la civilisation. D'autre part, la situation en Serbie du Sud-Ouest reste encore assez incertaine, d'autant plus que malgré tous les liens de parenté rattachant entre eux le groupe de Glasinac et la variante de Serbie occidentale de Vattina, ces deux groupes ne peuvent s'identifier dans tous leurs détails. On devra donc prendre en considération la possibilité d'une intrusion des porteurs de la civilisation de Glasinac en Serbie de l'Ouest à l'Age du fer II, soit depuis la moitié du VIIme siècle.

Un problème non moins important est posé par les différences partielles séparant les régions au Sud du Shkumbin, de l'Albanie du Nord dans leur évolution à l'Age du fer. Cette différence peut être observée déjà à l'Age du bronze. Elle devient encore plus saisissable à l'Age du fer. C'est de ce fait que l'appartenance illyrienne des habitants de ces régions a été mise en cause par certains auteurs, ne fusse que pour des raisons d'ordre plus ou moins formel. N'oublions pas toutefois qu'ici aussi une continuité ininterrompue dans la civilisation et dans les manifestations de la vie spirituelle peut être observée depuis l'Age du bronze. La phase Kuç i Zi II de l'Age du fer appartient déjà à l'Age du fer III, vers la fin du VIme siècle. Ceci nous rapproche de l'époque du premier état illyrien de Bardillys. Il n'existe ni à cette époque ni plus tôt aucun indice d'un changement brusque dans la civilisation ou dans l'appartenance de ses porteurs, bien qu'il sera nécessaire en ce sens d'étudier la transition de Kuç i Zi I à II qui est encore insuffisamment connue. En acceptant même la possibilité de certains changements dans la population qui auraient mené ici à la formation définitive des Illyriens, il reste difficile d'expliquer pour quelle raison les Romains auraient-ils rattaché ce territoire à la formation des Illyriens (Ilyrii proprie dicti) si ceux-ci n'en étaient pas les habitants. Il semble donc plus admissible d'expliquer les différences en question par

des contacts plus étroits de l'Albanie du Sud avec le monde grec et par les influences de sa civilisation florissante sur les habitants de l'Albanie du Sud à l'Age du fer.

Les derniers siècles avant notre ère ne sont que très peu connus dans la partie occidentale de la péninsule balkanique. La phase Vb de Glasinac, attribuée au IVme siècle dénote de fortes influences celtiques, mais aussi un appauvrissement universel de la civilisation. Le vie paraît s'être interrompue à Glasinac après cette époque. Les recherches archéologiques démontrent d'autre part que les invasions celtiques n'ont pas laissé de traces profondes dans les Balkans de l'Ouest.[155] Les produits de la civilisation celtique, présents un peu partout, représentent soit des importations soit des imitations locales d'objets de provenance étrangère. Ils se retrouvent toujours de pair avec des formes très anciennes tirant leur origine de l'Age du fer III, notemmant les casques illyro-grecs et les fibules à charnière. Il existe également certaines formes d'objets rattachées uniquement à cette région de la péninsule balkanique, telles surtout les fibules à deux épingles représentées par différentes variantes. Une difficulté notable est causée par l'unification de la production céramique sous l'influence de la poterie grècque. Des nouveautés se faisaient déjà sentir à l'Age du fer III dans la technique de production et dans certaines formes de vases. Le fait est dû aux influences venant de la Grèce et des colonies du littoral adriatique. Il s'agit de l'introduction du tour de potier et de la tendence aux immitations de formes grècques plus que d'importations directes. Les études régionales et microrégionales de cette céramique ne font que commencer, ce qui exclue pour le moment leur valorisation dans l'étude de la civilisation.

C'est de ce fait qu'il est peu de découvertes qui au cours de ces siècles puissent être attribuées avec certitude aux Illyriens Il s'agit tout d'abord des nécropoles de type Gostilj dans la région du lac de Shkodër connues surtout par les fouilles du site éponyme au Monténegro.[156] Les ensembles provenant de tombes et qui contiennent parfois des monnaies permettent la datation de ces nécropoles au IIme et à la première moitié du Ier siècle, leur répartition géographique les fait attribuer aux Labiates. Il s'agit de nécropoles gentilices telles celles connues en Albanie (Kuç i Zi, Burell). C'est ainsi que la nécropole de Gostilj se compose de 131 tombes disposées en cercles et qui à l'origine, étaient peut-être recouvertes d'un tumulus. Il s'agit d'inhumations à squelettes dans des caisses de pierres. Le mobilier se compose outre d'une céramique grècque produite dans un atelier de l'Adriatique septentrionale, des formes usités de fibules à palmette ou de celles à deux épingles réparties

---

155 Benac—Čović, ouvr. cité 52 et suiv. avec tableaux typologiques.

156 M. Garašanin, *Die späteisenzeitliche Nekropolen-Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande,* God. CBI XI, 1973, 5—28. Pour les matériaux: Dj. Basler, *Nekropola na Veljim ledinama u Gostilju,* Glasnik Zemaljskog muzeja — Sarajevo, N.S. XXIV, 1969, 5—45, Pl. I—XXXIII.

en premier lieu en territoire illyrien. C'est dans ce contexte que l'on devra mentioner également le tumulus de guerriers de Krajčinović près de Prijepolje (Serbie du Sud-Ouest). Ce tertre recouvraient 25 squelettes de guerriers disposés radialement, avec les pieds vers le centre du tumulus. Le pavement de la base du tertre ainsi que le manteau de pierres recouvrant son remblai dénotent des traditions anciennes. Le mobilier se compose de 60 pointes de lance, de fibules à deux épingles, ainsi que d'une céramique grise, faite au tour dont les formes se rattachent également à la céramique tradinionelle autochtone. La tentative d'attribuer le tumulus de Krajčinović aux Scordisques est dénuée de tout fondement archéologique ou historique.[157]

Une continuité ininterrompue peut être observée aussi dans les autres régions de l'Ouest de la Péninsule, ou plutôt déjà, s'étaient formés les groupes régionaux dits dalmate iapode et liburne (Carte 4). Elle est saisisable notammant dans les sites fortifiês des plaines de Duvno, Glamoč et Livno et dans le Buško blato. La céramique dénote ici des traditions étroitement rattachées à la civilisation des champs d'urnes.[158] Dans la production en métal on reconnaît par contre les influences du complexe de Glasinac et des Liburnes. Dans le territoire de cette dernière peuplade on assiste au développement ininterrompu et en plusieurs étapes de la civilisation formée déjà à l'époque de transition. Il en est de même chez les Iapodes où la présence des éléments des champs d'urne et bien saisissable depuis le Xme siècle tant dans la civilisation que dans les rites funéraires. On retrouve ici aussi des formes locales d'objets en métal. Les parures en ambre sont particulièrement estimées. Il existe également des contacts avec les régions alpines et, depuis le IIIme siècle, une forte influence celtique.

Les données archéologiques confirment donc les observations des linguistes selon lesquels les Liburnes doivent être séparés des Illyriens. Le fait est encore plus claire dans le cas des Iapodes. On peut suivre chez eux, depuis la période des champs d'urnes une évolution basée sur un substrat semblable à celui des régions avoisinantes, mais dépendante avant tout de la civilisation des champs d'urnes et foncièrement différente de celle de Glasinac. L'influence des champs d'urnes est saisissable également chez les Dalmates où toutefois les traits autochtones sont sensiblement plus accentués. Ceci correspond assez bien aux observations de Katičić sur le groupe d'andronymies de la zone dalmatique centrale.

Nous avons déjà fait observer qu'au cours de l'Age du bronze et de la période de transition, le bassin de la Morava avec la région de Kosovo et certainement aussi le bassin du Vardar se distingue

---

[157] Pour les phases du groupe de Gostilj et leur inventaire cf. M. Garašanin, ouvr. cité, 11—14, fig. 1—5. Pour Krajčinovići: Zotović, ouvr. cité, 100—108, Pl. XXXIII—XXXVI.

[158] Pour un aperçu général sur ces groupes v. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 239—267 (Delmates); 134—167 (Iapodes); 121—133 (Liburnes).

nettement de la zone occidentale de la péninsule balkanique (Carte 2). C'est de ce fait que nous ne pouvons l'intégrer dans le processus de formation des Illyriens et que nous le rattachions aux Daco--Mysiens ou Thraces du Nord. Cette situation se poursuit au cours de l'Age du fer. On constate toutefois à cette époque une séparation essentielle des régions de la Velika Morava au Nord de celles dans le bassin de la Morava du Sud, en Kosovo et dans le bassin du Vardar avec la Bregalnica jusqu'au défilé de Demir Kapija (Carte 4). Selon les données de la tradition écrite, la première zone doit être attribuée aux Triballes et la seconde aux Dardaniens avec au Sud les Péoniens.[159]

Dans le bassin de la Velika Morava, l'Age du fer II (Hallstatt C) est représenté par l'apparition du style de Basarabi, bien défini surtout dans la céramique. Il s'agit d'un décor géometrique comportant des spirales estampillées et alignées, des ornements en bandes, des losanges et des triangles disposés à l'horizontale ou à la verticale. Ses origines doivent être recherchées dans la céramique à ornements estampillés des différents groupes de l'époque de transition sur le Bas—Danube, particulièrement bien étudiés par B. Hensel.[160] Les groupes en question se sont développés sur les bases formées à l'Age du bronze et où la participation du groupe de Dubovac—Žuto brdo a été particulièrement importante. Sur le territoire recouvert par les manifestations de ce style il est possible de distinguer plusieurs groupes régionaux: Basarabi en Roumanie, Bosut en Srem et tout récemment un noveau groupe sur la Velika Morava.[161] L'affinité à ce style et son extention s'explique par sa formation dans le cadre de l'ancien complexe balkano-danubien et les contactes étroits entre les habitants des différentes régions. Les groupes régionaux doivent être attribués sans doute à la formations de groupes ethniques différents. C'est dans ce sens que l'apparition du groupe sur la Morava peut être rattachée aux Triballes.

La situation en Dardanie est tout à fait différente de même que sur le Vardar moyen et dans la vallée de la Bregalnica. En Dardanie, soit sur la Morava du Sud, en Kosovo et dans la bassin de Skopje, la civilisation de cette époque se distingue par une céramique à décor à roulette et à rainures larges pouvant être accompagnées de triangles. Les formes sont représentées par de grands vases, parfois des urnes (Lapotince près de Leskovac, Belaćevac, Široko et Suva Reka en Kosovo et dans la Metohija), des écuelles à bord incurvé suivant la tradition des champs d'urnes (habitats fortifiés de Buštranje et de Kacipup dans la région de Vra-

---

[159] Pour les problèmes historiques surtout des Dardaniens v. Papazoglu. ouvr. cité.

[160] B. Hensel, ouvr. cité, 151—165; M. Garašanin CAH III, 1, 589—593, surtout 589—590 (groupe Insula Banului).

[161] A. Vulpe, *Zur mittleren Eisenzeit in Rumänien*, Dacia, N.S. IX, Bucureşti 1965, 105—132; N. Tasić, *Die Bosutkultur auf dem Fundort Gomolava*, Vojvodina 43—57; Idem, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Beograd 1983, 121—136.

nje, Lojane dans celle de Kumanovo), ainsi que par des vases pansus à une ou deux anses (Buštranje) ou à bord évasé et plat dans la tradition du groupe de Mediana.[162] On connaît à Vuči Dol près de Skopje des cruches à bord oblique discrètement évasé ou à bec. Ces types de vase se retrouve également à Široko près de Suva Reka où toutefois le bord à bec est moins accentué.[163] Précisons tout de suite que cette céramique se sépare nettement de celle du groupe de Kukës—Drilon, tant dans les détails de la forme que dans ceux du décor. Ceci est visible surtout dans la formation du bec des cruches de Kukës—Drilon.

Un problème important est posé par les rites funéraires. C'est ainsi qu'à Široko près de Suva Reka (Metohija) on constate l'existence de tertres funéraires où le plus souvent le rite de crémation sans urne a été poursuivi. Les tombes de Široko de même que les sépultures plates à ciste de Vuči Dol près de Skopje contiennent des fibules à appendices globulaires sur l'arc des fibules à lunette sans spire médiane et à spire en forme de 8, enfin un type à pied légèrement concave, des boutons et des agrafes ou plaque en bronze ajourées en forme de croix. La plupart de ces formes se rattachent aux parures des régions balkaniques centrales et du Bas—Danube. Les plaques ajourées représentent une forme locale en Kosovo et dans le bassin de Skopje (Brazda), ainsi qu'en Albanie du Sud.[164] Cet inventaire appartenant à l'Age du fer IIa ne possède aucune affinité avec la civilisation de Glasinac. A l'étape suivante, Age du fer IIb, appartiennent des découvertes fortuites provenant de tombes de Vuči Dol, de Brazda et d'Orešane dans la région de Skopje. Il s'agit de fibules à pied en forme de bouclier béotien (Vuči Dol), de bracelets à extrémités entrecroisées élargis dans leur partie médiane (Široko, Brazda, Orešane) et de grelots biconiques et ajourés (Brazda, Orešane). Les bronzes macédonienes sont bien représentés à Orešane: pendeloques en forme d'oiseau du type de Radanje, en forme de pixide, enfin des pendeloques cylindriques à deux cornes et des perles biconiques.[165] Les bronzes macédoniens représentent également l'élément typique de la découverte de Ku-

---

[162] M. Vukmanović—P. Popović, *Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području vranjsko-preševske kotline*, God. CBI XX, 1982, 189—210, Pl. IV, 5, 6, 8; VII, 2, 4, 5; VIII, 1, 2 (Buštranje); Pl. XI, 2, 8; XII, 2, 4; XIII, 1—5; XV, 3, 7 (Kacipup); G. Hiessleitner, *Eine jungsteinzeitliche Wallsiedlung nächst Lojane, 12 Kilometer Nordwest von Kumanovo*, Wiener prähist. Zeitschrift XX, 1933, 10 et suiv. Pour Belaćevac: D. Srejović dans Balcanica IV, 48, fig. 7. Pour Lapotince: Garašanin, *Srbija*, Pl. 55, 1.

[163] Kilian, ouvr. cité, Pl. 56, 7—11, 13 (cruches). Autres formes: Ibid., 3, 12 (Vuči Dol); Pl. 69, 1, 3, 5, 9; 72, 5—6 (Široko). Il est digne d'attention que la nécropole Dubičak, appartenant au groupe de Kukës—Drilon se trouve à proximité immédiate de Široko. Il s'agit de la limite du territoire de deux groupes différents avec toutefois une certaine distance chronologique.

[164] Široko: Ibid., 57—59, Pl. 67, 7, 8, 10, 11; 71, 6; 72, 7; 73, 5—6 (différents types de fibules); Pl. 71, 11—13 (plaques ajourées cruciformes); Vuči Dol, Ibid. 89—90, Pl. 52, 4—5 (fibules).

[165] Ibid., 94—96, Pl. 54—55 (Vuči Dol); 57 (Orešane); 58, 59, 1—11 (Brazda).

manovo.[166] Mentionnons aussi la ceinture composite à décor ajouré (variante ancienne) de Vuči Dol.[167] Parmi toutes ces formes seules les fibules à pied en forme de bouclier béotien peuvent être rattachées au complexe de Glasinac, encore que ce type soit présent sur un territoire beaucoup plus vaste. Il en est de même des bracelets à extrêmités entrecroisées. La ceinture »composite« est un produit typique du Bas—Danube et de la région septentrionale de la péninsule balkanique. Les bronzes macédoniens, produits d'ateliers de Macédoine, sont attestés il est vrai en Albanie du Sud. Il représentent néanmoins des parures très appréciées sur un territoire plus étendu et avant tout en Péonie et dans une partie de la Dardanie.[168] Les grelots biconiques sont eux aussi un type de parures attesté sur tout le territoire depuis le Caucase jusqu'à l'Europe centrale. On ne peut donc leur attribuer aucune importance dans l'interprétation ethnique.

L'Age du fer IIc est bien représenté par les tombes de Karagač près de Titova Mitrovica. Il semble que ces tombes étaient recouvertes à l'origine de petits tertres. La construction des tombes, quadrangulaires ou ovales, avec parfois une enceinte en pierres et l'application de cailloux blancs, se rattache à la tradition du groupe de Donja Brnjica—Gornja Stražava. La crémation sans urmes est dominante, les restes calcinés ont été déposés dans de petites fosses peu profondes. Le mobilier des tombes se compose de différentes fibules appartenant à des types connus de Glasinac, de pendeloques à anneaux de même porvenance, mais aussi d'une ceinture »composite« (tout sépulture 1). Elles contiennent en outre des armes en fer et de la céramique: écuelles à bord incurvé et cannelé (sépulture 1), vases décorés à la roulette (sépulture 4). Le vase à une anse de la sépulture 5 rappelle les gobelets daces.[169] L'évolution suivante en Dardanie dénote une forte influence grècque avec des importations ou des imitations locales et l'application du tour de potier. C'est à cette période qu'appartiennent les découvertes de Krševica et celles des couches supérieures de Kacipup près de Vranje, de Cernica et de Gadimlje en Kosovo ainsi que les matériaux découverts fortuitement sur les sites fortifiés de la région de Skopje.[170]

---

166 Kilian, ouvr. cité, Pl. 11, 1. Pour la valorisation de la découverte M. Garašanin, *Razmatranja o makedonskom halštatu*, Starinar N.S. V—VI, 1954—1955, 29 et suiv.

167 Kilian, ouvr. cité, Pl. 55, 6—9.

168 Pour l'explication de ces découvertes Kilian, ouvr. cité, 116—117. La distinction entre les matériaux du groupe Mati (Kilian ne traite pas déparément le groupe de Kukës—Drilon) et les découvertes contemporaine de Dardanie a été notée à juste titre par cet auteur.

169 Srejović, ouvr. cité, 55—59, fig. 10—12 (formes des tombes); Pl. IV, 5—8; V, 1—3, 5—8, 10 (tombe 1, fibules); Pl. IV, 2 (tombe 1, pendeloque) et 3 (tombe 1, ceinture »composite«). Céramique: Pl. V, 11 (tombe 1); VIII, 5 (tombe 4); VI, 7 (tambe 5).

170 Ibid., 62 et suid. Pour Krševica: I. Mikučić, M. Jovanović dans Vranjski zbornik IV, Vranje 1968, 255—275.

Dans son ensemble la continuité de l'évolution en Dardanie peut être observée depuis la période du Bronze développée jusque dans l'Age du fer. Elle est saisissable tant dans la céramique que dans les objets en métal parmi lesquels les formes provenant du Bas—Danube et de la zone Nord de la péninsule balkanique sont dominantes. D'autre part, l'existence des tumuli dénote la présence d'éléments rattachés au complexe de Glasinac ce qui est confirmé surtout par l'inventaire de la sépulture 1 de Karagač. Cette nécropole mérite une attention particulière par la fusion d'éléments du rite funéraire provenant du complexe de Glasinac et de celui balkano-danubien. Tout celà indique une infiltration d'éléments illyriens vers la Dardanie au cours de la période développée de l'Age du fer. A l'origine, les Dardaniens n'appartiennent certes pas à l'ensemble ethno-culturel des Illyriens. Le fait est confirmé par l'onomastique dardanienne où se rencontre des éléments autochtones (dardaniens), illyriens et thraces. L'origine illyrienne des noms de rois ainsi que les informations sur l'existence d'esclaves qui, en faite ne représentent qu'une interprétation erronnée fournie par les auteurs de l'Antiquité aux relations sociales existantes, viennent également en faveur d'une infiltration illyrienne.[171]

Nous nous touvons en présence d'une situation analogue dans la vallée de la Bregalnica avec les nécropoles de Radanje et d'Orlovi Čuki (Tarinci près de Štip). Il est digne de noter que ces deux nécropoles, quoique voisines, dénotent des différences importantes dans les rites funéraires et dans leur inventaire.

Les inhumations de Radanje sont recouvertes de petits tertres avec un pavement à leur base. Les squelettes allongés ont été déposés dans des caisses rudimentaires de pierres. La sépulture 5 à quatre inhumations doit être considérée comme familiale.[172] Le mobilier des tombes appartient à l'Age du fer IIa et IIb (vers 700 av. n.è. jusqu'à la fin du premier quart du VIme siècle) on trouve toutefois parmi les découvertes fortuites, provenant elles-aussi de sépultures, des matériaux de l'Age du fer IIc. La céramique porte un décor incisé (de triangles hachurés) et exécuté à la roulette. On connaît des écuelles à bord incurvé, des cruches à bec profilé des vases à bord évasé et plat qui tous se rattachent étroitement à la céramique usitée en Dardanie.[173] Un type particulier est celui d'une petite amphore décorée de bandes incisées et de petits cercles imprimés. Un décor analogue se retrouve sur une cruche.[174] Il s'agit selon toute vraisemblance d'un trait particulier de la production céramique en Péonie. Les sépultures 2 et 4 de tertre 5 appartiennent à l'Age du fer IIa. Elle contiennent outre la cruche de forme caractéristi-

---

171 Papazoglu, ouvr. cité, 338—340, 368—372.

172 M. Garašanin—D. Garašanin, *Arheološka iskopavanja u selu Radanje na lokalitetu Krivi dol*, Zbornik na štipskiot Naroden muzej I, 9—60, surtout 12—27; Kilian, ouvr. cité, 90—91; 93—94.

173 Ibid., Pl. 45, 11, 13; 51, 6; M. Garašanin—D. Garašanin, ouvr. cité, 13, fig. 1—6; 14, fig. 13—14.

174 Ibid., 17 et suiv., fig. 18, 19, 21; Kilian, ouvr. cité, Pl. 6, 4; 51, 7.

que, une pendeloque en forme de pyxide avec un couvercle à protomes d'oiseau, une pointe de lance à manchon long, et une fibule à pied haut et légèrement profilé décoré d'une croix de Malte gravée[175] — La pendeloque est un exemplaire typique des bronzes macédoniens, le type de fibule est connu par contre en Macédoine, Chalquidique, Thrace et même jusqu'à la Troade.[176]

L'Age du fer IIb est représenté par la sépulture du tertre 4, avec une épingle double du type Kozani—Radanje. C'est à la même période qu'appartient le bracelet à extrémités entrecroisées, élargi dans sa partie médiane, ainsi que de nombreux bronzes macédoniens: pendeloques en forme d'oiseaux, pendeloques cylindriques à cornes, petits vases et un type spécial de grelot ajouré.[177]

Les tumuli de Orlovi Čuki diffèrent de ceux de Radanje tant par leurs dimensions que par la construction. Ils possèdent une enceinte de pierres soigneusement construite avec des tombes à squelette en caisses de pierres rappelant celles des tumuli de la Serbie occidentale (Pilatovići). Dans le tertre V les tomes sont disposées radialement autour de la sépulture centrale. Il s'agit d'un ensemble familial ou gentilice. Tous les squelettes sont allongés.[178]

La céramique est représentée par des écuelles à bord incurvé, rattachées à la tradition de l'époque de transition dans les régions centrales de la Péninsule à décor cannelé ou de facettes. Il existe aussi des cruches à bec ou à bord oblique, parfois aussi plat. Le décor se compose de rainures larges, d'ornements à la roulette et de triangles hachurés et incisés. On connaît aussi le décor en bandes et à petits cercles imprimés.[179] Cet ensemble est presqu'identique au mobilier de Radanje et se rattache également à la céramique de Dardanie. Le mobilier en métal comporte outre des armes en fer, des fibules à lunette à spire médiane en forme de 8 ou simple. La fibule en fer à deux spires se rattache peut-être à Glasinac. Quant aux fibules à lunettes, elles représentent un type fréquent et très répendu de l'Age du fer.[180]

---

175 Ibid., 90—91, Pl. 46. Les constatations faites en cours de fouilles s'opposent à l'opinion de Kilian, selon qui la tombe 2 (— squelette 2) du tumulus (— tombe) 5, aurait recoupé la tombe 4 (— squelette 4). Cf. M. Garašanin—D. Garašanin, ouvr. cité, 19—24 (avec les plans correpondants).

176 Kilian, ouvr. cité, 129, Pl. 81 (Carte et liste des découvertes).

177 M. Garašanin—D. Garašanin, ouvr. cité, 19, 43 et fig. 73 (tombe 4); Kilian, ouvr. cité, Pl. 49, 7—8 (bracelets); 50, 6—10 (pendeloques en forme d'oiseau); 49, 11—12 (pendeloques à cornes); Pl. 48, 1—8, 10—11; 49, 2, 3, 5, 6 (pendeloques en forme de vase); 50, 3 (grelot). Il s'agit de découvertes fortuites faites dans la nécropole.

178 I. Mikulčić, *Mogili od »Orlova Čuka« kaj selo Karaorman*, Zbornik na štipskiot Naroden muzej II, 1960—1961, 47—65, surtout 48—55, Plan 2; Kilian, ouvr. cité, 92—93, Pl. 43, 14—22; 44—45, 1—5.

179 Ibid., Pl. 43, 18—20; 44, 6—8; cf. les vases à deux anses, Ibid., 43, 17; Mikulčić, ouvr. cité, Pl. III, 4; Ibid., Pl. III, 3; Kilian, ouvr. cité, Pl. 44, 8 (céramique à décor incisé et petits cercles imprimés).

180 Mikulčić, ouvr. cité, Pl. VI, 1—2; Kilian, ouvr. cité, Pl. 43, 15. Un objet unique est représenté par la fibule, Ibid., Pl. 44, 5.

Il est encore difficile d'expliquer les différences entre les tumuli de Radanje et d'Orlovi Čuki appartenant à l'Age du fer IIa. On devra probablement admettre une certaines différence chronologique presqu'insaisissable. La nécropole d'Orlovi Čuki serait alors un peu plus ancienne, celle de Radanje restant en usage aussi aux étapes plus récentes de l'Age du fer II.[181] L'existence de tumuli et certains traits dans les tites funéraires dénotent cette fois encore des infiltrations illyriennes et du complexe de Glasinac. La population autochtone représente toutefois, de même qu'en Dardanie, l'élément de base qui dans ces régions peut être observé depuis l'Age du bronze. On en trouve aussi la preuve dans la céramique qui ne se distingue presque pas de celle de Dardanie. La présence à Radanje de bronzes macédoniens plaide elle-aussi en faveur d'une date plus récente. Elle dénote aussi les goûts de la population de Péonie et ses rapports avec la Macédoine méridionale.

Il est nécessaire de nous arréter encore aux découvertes de Trebenište sur le Lac d'Ohrid. Des recherches entreprises récemment ont sensiblement élargi nos connaissances à ce sujet. Outre les huit tombes princières et »les tombes de pauvres« publiées par B. Filov et N. Vulić on a constaté un nombre assez important de sépultures nouvelles se rattachant à la seconde catégorie. Il s'agit d'espaces assez étendus délimités par des pierres et qui d'ordinaire étaient recouverts de pierres. Ces dans ces espaces que se groupent les tombes représentées par des caisses de grandes dimensions contenant parfois plusieurs inhumations. Ces constructions se trouvent sur les sites de Tri čeljusti, Vrtuljka et Suva česma et se rattachent directement à la zone comprenant les tombes princières.[182] Ceci fait penser à une extention successive de la nécropole dans leur direction, confirmée du reste par l'inventaire des tombes. C'est ainsi que les tombes de Tri čeljusti ont fourni des découvertes relativement anciennes dans le cadre de l'Age du fer: le bracelet à extrémités entrecroisées, élargi dans sa partie médiane (tombe 5) et l'épingle du type Kozani—Radanje (tombes 7 et 11). Les deux types d'objets peuvent être attribués à l'Age du fer IIb.[183] Cela indique que la nécropole s'est développée successivement pour aboutir à l'Age du fer III aux tombes princières correspondant à l'essor

---

[181] D. Garašanin, *Problem na datiranje na »makedonska bronza«, so poseban osvrt na naodi od Radanje.* Macedoniae Acta Archaeologica 2, 1976, 135—141.

[182] Pour les découvertes anciennes de Trebenište cf. Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa,* Narodni muzej 1, Antika, Beograd 1957. Pour les recherches ultérieures: J. Kastelic—V. Lahtov, *Novi istražuvanja na nekropolata Trebeništa,* 1953—1954, Lihnid I, Ohrid 1957, 5—59; V. Malenko, *Novi sondažni i sistematski iskopuvanja na lokaliteti Stara Česma, Tri čeljusti i Vrtuljka vo podnožieto na selo Gorenci,* Macedoniae Acta archaeologica I, 133—153; P. Kuzman, *Tri čeljusti i Vrtuljka, Trebeništa 1972,* Ohrid 1985, avec plans des tombes et ensembles scellés. Pour un plan partiel: Kastelic—Lahtov, ouvr. cité, Plan II.

[183] Kuzman, ouvr. cité, Pl. II, 1—2 (tombe 2); Pl. III, tombe 7; Pl. IV, tombe 11. Les formes illustrées se trouvent aussi en emploi à l'Age du fer IIc.

de l'aristocratie tribale. Selon les données des sources écrites le territoire de Lychnide était habité à l'époque des guerres macédoniennes par les Dassarètes illyriens. Cette attribution ethnique peut être envisagée aussi pour les tombes de Trebenište malgré le caractère assez spécifique des rites d'inhumation. Celui-ci rappelle en une certaine mesure les petits tertres de Radanje, transposés cette fois en des dimensions plus grandes. D'autre part les nouvelles découvertes de Sindos près de Thessalonique, avec des masques en or approximativement datés de l'Age du fer IIc—III prettent à réflection. Si l'attribution illyriennes des tombes de Trebenište doit être considérée comme attestée, le rite des masques funéraires s'avérerait être d'un usage plus général parmi les différentes peuplades de cette partie de la Péninsule balkanique. Mentionnons aussi dans ce contexte les découvertes fortuites de Lozište à Rečica. Bien qu'appartenant à des périodes différentes et ne pouvant de ce fait être considérées comme un ensemble, elles se rattachent sans aucun doute au complexe de Glasinac. On devra admettre dans ce cas une extention des porteurs du groupe Kukës—Drilon par la vallée du Drim.[184] Le problème posé de ce fait ne peut toutefois encore être résolu à l'heure actuelle.

* * *

Les faits exposés et leur confrontation avec les observations des linguistes et les données de la tradition écrite, permettent d'emettre les conclusions suivantes relatives à la formation et aux origines des Illyriens:

1. Les origines des Illyriens se rattache à la formation d'un substrat indo-européanisé dans la partie occidentale de la péninsule balkanique. Celui-ci n'est toutefois pas identique dans toutes les régions où plus tard il sera possible de poursuivre l'évolution illyrienne. C'est ainsi que sur le littoral adriatique se forme le groupe de Cetina, dont les bases énéolithiques sont représentées par le complexe de Vučedol en Pannonie et dans les régions alpines. Dans l'Albanie du Sud et dans l'arrière pays de la zone adriatique ce substrat se rattache à des groupes différents du complexe balkano-danubien du Bronze ancien (Maliq IIIab, Belotić—Bela Crkva). Il s'agit sans aucun doute de l'extention de ces éléments des régions centrales de la Péninsule vers le Nord-Ouest et le Sud-Ouest. Ces éléments de substrat différent entretenaient des contacts resserés,

---

[184] Kuzman, *Zbirniot naod od Lozišta kaj Rečica*, Lihnid V, 1983, 109—117. C'est ainsi que le bracelet, Pl. III, 1 peut appartenir à une étape ancienne de l'Age du fer II. Les boutons ajourés, Pl. VI sont certes de l'étape Glasinac IVb. Le bouton en forme de calotte et à pétales dénote lui-aussi des influences de Glasinac. Cf. Pl. IV, 5. Il en est probablement de même du grelot qui n'appartient pas aux types des bronzes macédoniens. Cf. Pl. VI, 1. Cet objet pourrait être plus récent.

dûs avant tout aux mouvements des pasteurs transhumants et qui contirubuèrent à leur rapprochement (Carte 1);

2. Le processus de séparation des Illyriens commence à partir de ce moment. Il existe au cours de l'Age du bronze développé l'étape protoillyrienne d'A. Benac, sur tout le territoire occidental de la péninsule balkanique une unité de civilisation matérielle et spirituelle (cette dernière attestée surtout dans les rites funéraires), avec déjà des différences régionales se manifestant par l'existence de plusieurs groupes de civilisation;

3. L'époque de transition (Age du fer I) se distingue par de nouveaux déplacements, la désintégration de groupes existants et leur intégration dans de nouveaux groupes. Des mouvements migratoires, le plus souvent régionaux, ont certes contribué à ce processus. C'est dans ce cadre qu'une place importante doit être attribuée aux porteurs de la civilisation des champs d'urnes de Pannonie. Leur influence est plus ou moins saisissable parmi tous les groupes de la zone occidentale de la Péninsule. Elle contribua tant aux changements dans le mobilier des civilisation respectives, qu'à des distinctions dans d'autres sphères de leur vie. C'est ainsi que chez les Iapodes on devra envisager la présence physique des porteurs de la civilisation des champs d'urnes et leur fusion avec les autochtones. Sur le territoire des Liburnes leur influence contribue à la formation d'un groupe bien défini. Par contre, à Glasinac et, semble-t-il, en Albanie du Nord il ne s'agit que de certains éléments, une continuité ininterrompue dans la civilisation pouvant être observée jusqu'à l'Age du fer, surtout dans la région de Glasinac. La situation est plus incertaine sur le territoire dalmate, bien que la composante des champs d'urnes paraissent être ici bien exprimée. C'est ainsi que depuis l'Albanie centrale jusqu'au cours moyen de la Drina, et depuis le Drim blanc jusqu'à la Neretva et peut-être même au-delà de celle-ci se forme une zone de civilisation qui selon les observations des linguistes peut-être rattachée plus tard aux Illyriens, attestés également aux périodes plus récentes dans la tradition écrite. On pourra rattacher également à cette zone l'Albanie du Sud malgré des différences sensibles surtout dans le caractère de la civilisation. Celles-ci s'expliquent toutefois par les influences de la Grèce continentale, immédiatement voisine, au cours des périodes Helladique moyenne et mycénienne;

4. C'est au cours des mêmes époques que se forment dans les régions balkaniques centrales des groupes de civilisation nettement différents de ceux de la zone occidentale et rattachés au complexe balkano-danubien. Les groupes de ce complexe s'étendent jusqu'à la limite des territoires proto- et préillyriens en englobant la région de Kosovo jusqu'au Drim blanc (Metohija). Les groupes appartenant au complexe balkano-danubien se distinguent nettement par leur mobilier, en premier lieu leur céramique et par les rites funéraires. On doit donc les séparer tant des Illyriens que des Thraces proprement dits. Ils peuvent être désignés comme des Proto-Dacomysiens

ou Proto-Thraces septentrionaux ce qui dépend avant tout de leur attribution linguistique (Carte 2);

5. Il y eut aussi au cours de l'Age du bronze développé et de l'époque de transition d'autres éléments qui, dans l'ethnogénèse des Illyriens ont dû jouer un rôle important. Il s'agit surtout des mouvements de pasteurs trashumants confirmés surtout à l'Age du bronze par le manque presque complet de sites d'habitat;

6. L'Age du fer proprement dit (depuis 700 av. n.è.) est la période où l'existence de formations ethniques plus étendues, Illyriens Thraces, Daces (Gètes) ainsi que de peuples ou tribus tels les Autariates, les Ardiéens, les Dardaniens est attestée par la tradition écrite. Le processus de formation des Illyriens était donc terminé à cette époque. C'est alors que dans la majeure partie du territoire proto- et préillyrien des périodes précédantes se produit une grande intégration culturelle au sein du complexe de Glasinac, avec ses variantes locales. Il s'agit dans la plupart des cas d'une évolution ininterrompue. La situation est moins claire en Serbie occidentale. Si dans cette région il sera possible à l'avenir de prendre en considération une interruption à l'époque de transition, dûe à l'intervention des porteurs de la civilisation des champs d'urnes, dont l'existence paraît être confirmée par les observations des archéologues, il s'agirait d'une nouvelle expension de l'élément illyrien à l'Age du fer proprement dit. En général, le monde illyrien se trouve en expension à cette époque. Qu'il suffise de mentionner le cas des Autariates, avec, à l'Age du fer III, les découvertes de type Mramorac sur le cours inféieur de la Morava, attesté par les données de la tradition écrite, de même que les enclaves illyriennes en Olténie (Balta Verde-Gugoșu) et dans une partie de la Slovénie. Certains groupes régionaux peuvent être définis dès aujourd'hui, notamment ceux de Mati et de Kukës—Drilon. Nous sommes enclins à considérer dans ce cadre la civilisation de l'Albanie méridionale (Kuç i Zi I—II) dont l'interprétation finale reste toutefois sujette à discussion. Il serait indispensable avant tout d'élucider les problèmes de l'Age du fer II (depuis 650 av. n.è., jusqu'à la fin du premier tiers du VIme siècle). La civilisation des Liburnes et des Iapodes, établie depuis l'époque de transition se développe sans interruotion au cours de l'Age du fer. L'existence d'éléments autochtones et des champs d'urnes sur le territoire des Dalmates, s'accorde avec les observations de Katičić sur les andronymies de cette région. L'état actuel de la recherche ne permet toutefois pas d'aboutir en ce sens à des conclusions définitives, malgré la présence indubitable d'éléments pannoniens;

7. Dans les zones centrales de la Péninsule, soit dans le bassin de la Morava et du Vardar jusqu'au défilé de Demir Kapija, on constate également une continuité ininterrompue aboutissant à la formation des peuples attestés par l'histoire dans ces régions. Particulièrement importantes dans ce sens sont les différences constatées par les archéologues entre d'une part le bassin de la Grande

Morava et de l'autre de la Serbie méridionale, de la région de Kosovo et du Nord de la Macédoine. Selon la tradition écrite, la première région devra être rattachée aux Triballes, la seconde aux Dardaniens et aux Péoniens qui, selon les constatations sur les matériaux archéologiques, semblent avoir été étroitement apparentés. Bien que nettement distincte du complexe de Glasinac, cette région a subi une influence, certes aussi une infiltration d'éléments illyriens, manifestes surtout dans la vie spirituelle (culte des morts), mais attestée aussi par l'onomastique. Cette infiltration est saisissable également en Péonie. On devra donc admettre dans la formation des Dardaniens et des Péoniens malgré tout leur caractère autochtone par excellence, l'existence, à une étape tardive, d'une composante illyrienne (carte 4);

8. Il est difficile d'interpréter à l'état actuel de la recherche archéologique l'état des questions à la fin de l'Age du fer. L'étude de ces problèmes devient particulièrement difficile compte-tenu de l'unification culturelle provoquée par les influences grècues et l'évolution des structures sociales et économiques, manifeste avant tout dans l'essor de l'aristocratie tribale et dans la formation d'organisations sociales et politiques dépassant le niveau de tribus. Mentionnons en ce sens l'union autariate semblant s'être formée déjà au cours de l'Age du fer II. C'est par ces faits que l'on pourrait expliquer la formation du complexe de Glasinac et des premiers états des populations autochtones. Certaines observations archéologiques permettent néanmoins de distinguer, parfois, des unités culturelles ou ethniques, ainsi notemment dans le cas des nécropoles de type Gostilj;

9. Cette unification se manifeste encore plus à l'époque de la domination romaine, avec l'introduction d'un sytème bien établi dans l'administration et dans l'organisation politique et militaire des provinces balkaniques. Il est hors de doute que le nouvel état des choses ne signifie pas en soi la fin de l'élément autochtone et, dans notre cas, celle des Illyriens. Leur presence est attestée surout dans les régions éloignées des centres et montagneuses, moins sujettes de ce fait à la romanisation, par certaines manifestations du culte, des rites funéraires et dans la production artistique.[185] C'est seulement au cours des évenements de l'époque des migrations et avec la colonisation des Slaves qu'il sera possible de parler de la disparition définitive des populations autochtones. Certaines traces de leur existence sont attestées même encore plus tard. Qu'il suffise de mentionner ici le problème des Valaques, restes de la population ancienne et romanisée. C'est certes en ce cadre que l'on devra poser aussi le problème des Albanais. Leur origine paléobalkanique ne saurait être mise en doute, malgré les problèmes relatifs au substrat et au territoire de leur formation, sujets à discussions et

[185] Cf. les contributions publiées dans Duhovna kultura Ilira, Colloque Herceg-Novi 4—6 novembra 1982, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo 1984.

contraverses nombreuses. Il serait indispensable de posséder des matériaux complets et critiquement évalués, pour pouvoir, du point de vue archéologique, entreprendre la tentative d'une solution tant soit peu définitive de ces questions. Ajoutons qu'avant tout ces matériaux devraient provenir des recherches sur le territoire de l'Albanie actuelle. C'est dans ce sens que nous nous trouvons malheuresement en présence d'une lacune presqu'insurmontable. Les archéologues et avant tout les préhistoriens albanais ont procédé en principe à la publication satisfaisante des problèmes de la préhistoire de leur pays, en acceptant, parfois tacitement, les résultats des recherches qui se trouvent aussi à la base de cette étude. Leur inconséquence se manifeste toutefois au moment où la différence entre le concept administratif de l'Illyricum et ethnique des Illyriens reste pratiquement ignorée. C'est de ce fait que le territoire ethnique des Illyriens se trouve étendu jusqu'à la Save et même au Sud de la Pannonie et que, à l'Est, dans les régions centrales de la péninsule balkanique, ont été ignorés tous les résultats des recherches extra--albanaises sur les problèmes relatifs aux Dardaniens et aux Péoniens. Les auteurs qui, dans leurs ouvrages s'occupent de la période romaine, se bornent le plus souvent à des aperçus généraux, dédiés à l'affirmation de la continuité ethnique illyrienne jusqu'au Moyen-Age, en oubliant de nous faire connaître les arguments de leur recherches effectives à ce sujet. Cette continuité peut avoir existée sans doute sur les territoires en questions, soit en leur ensemble ou dans certaines régions. Il est toutefois impossible d'évaluer ces problèmes sans des publications complètes des recherches archéologiques, une mise en valeur critique des matériaux, de leur chronologie et de leur interprétation. Le problème des rapports et de la continuité Illyriens--Albanais, reste de ce fait une question impossible à résoudre par les moyens de l'archéologie. Les implications et aspirations politiques adhérantes à ce problème ne sauraient qu'en compliquer encore plus la solution.

ИЛИРСКА И ДАРДАНСКА КРАЉЕВИНА

Порекло и развој, структура, хеленизација и романизација

ФАНУЛА ПАПАЗОГЛУ

Ограничавајући своје излагање на антички период, нећу морати да вам говорим о етногенези Илира и Дарданаца, јер у време када улазе у хоризонат грчких писаца, Илири и Дарданци су већ оформљени као народи на територији коју ће насељавати кроз целу антику. Оно што бих желела да нагласим на самом почетку и што ће бити главна теза мог предавања, то је да се између Илира и Дарданаца не може ставити знак једнакости — како се то редовно чини у албанској историографији. Уверени да су директни потомци Илира, албански историчари настоје да као постојбину Албанаца обухвате што већу територију, па тако и Дарданце изједначавају с Илирима. Нови вид панилиризма који карактерише албанску историографију дошао је до изражаја и у књизи која се прошле године појавила у издању Албанске академије наука у Тирани под насловом „Les Illyriens".[1] У књизи која треба да дâ историјски преглед Илира, јужна граница Илирије померена је на југ чак до Амбракијског залива, обухватајући и Епирску државу, која је у посебном поглављу обрађена као илирска држава. За писце ове књиге, врло угледне албанске научнике, и велики војсковођа Пир био је Илир, и Александрова мајка Олимпијада Илирка. За њих је и Додона илирско светилиште. На исти начин је и Пеонска Краљевина укључена у илирски свет, само што је обрада њене историје изостала, по свој прилици зато што недостаје новија синтеза о Пеонцима.

Упркос илирској компоненти, која је код њих неоспорна, Дарданци се не могу идентификовати с Илирима. Новија истра-

---

СКРАЋЕНИЦЕ

Годишњак ЦБИ	— *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo*
Средњобалканска племена	— F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969.

[1] M. Korkuti, S. Islami, F. Prendi, S. Anamali, *Les Illyriens. Aperçu historique*, Тирана 1985. Карта приложена књизи илуструје албанска схватања о простирању Илира. О овој књизи в. моју критику у *Годишњаку ЦБИ*.

живања су показала да је у формирању дарданског етноса имао удела старији, дако-мизијски, или можда протофригијски слој,[2] а у историјско доба дошло је и до инфилтрирања трачких елемената, што је дало посебан печат њиховој етничкој структури. Но више него етничка структура, оно што дели Дарданце од Илира је политички развитак.[3] Доиста, од тренутка када излазе из преисторије — Илири око средине I миленија пре н.е., Дарданци нешто касније, у другој половини IV века — илирска и дарданска заједница имале су јасно раздвојене судбине. О томе желим најпре да вам говорим.

1.

Полазна тачка ће ми бити историјски догађај који се поуздано може датирати и лоцирати. Реч је о првом ратном сукобу између Илира и Филипа II Македонског. Влада Филипа II иначе представља прекретницу у историји не само Македоније и Грчке, већ и свих средњобалканских народа, па је и са тог разлога добро да с њим почнемо.

336. године, када је Филип убијен, Македонија је била највећа сила на Балкану. Њену врховну власт признавали су суседни народи: Илири, Дарданци, Пеонци, Трибали и Трачани све до Црнога мора. Сасвим је дружчије било стање у Македонији 359. године када је Филип ступио на престо.[4] Македонија је тада, већ деценијама, живела под сталним притиском Илира, који су угрожавали њен опстанак. Филипов отац и његова два брата претрпели су више пораза од Илира и били приморани да им плаћају данак. 359. године погинуо је у бици с Илирима, у којој је пало 4000 Македонаца, и сам краљ Пердика III.[5] Македонија

---

[2] Vl. Georgiev, Les Illyriens et leurs voisins, *Iliria* 5 (1976), 47, сматра дардански језик дако-мизијским. За предилирски слој у јужној Дардании (Метохија, Скопје) и северној Македонији, који доводим у везу с фригијским (бригијским) слојем становништва, уп. *Годишњак ЦБИ* 10 (1974), 67—72, и *Actes du VII*[e] *Congrès international d'épigraphie grecque et latine* (1977), Букурешт 1979, 157—161. У овим чланцима указујем на сличну етнојезичку ситуацију и у најјужнијем делу Илирије, где илиризација није сасвим потисла бригијско-едонски стратум. Између овог дела Илирије и Дарданије не постоје додирне тачке.

[3] Дарданце сам обележила као посебан народ, полазећи првенствено од њиховог политичког развоја, у књизи *Средњобалканска племена*, у којој сам рачунала само са илирском и трачком компонентом у њиховој етногенези (уп. *ibid.*, стр. 208).

[4] Најновији приказ Филипове владавине дао је G. T. Griffith у књизи: N. G. L. Hammond and G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, vol. II, 1979, стр. 203—726. За све догађаје из илирске историје који следе, уп. и мој чланак Les origines et la destinée de l'Etat illyrien, *Historia* 1965, 150—176, и српскохрватску, нешто скраћену верзију истог: Порекло и развој илирске државе, *Годишњак ЦБИ*, 3 (1967), 129—144.

[5] Старију историју Македоније до Филипа обрадио је у напред поменутој књизи N. G. L. Hammond. За односе Илира с Аминтом, уп. *ibid.*, стр. 179; с Александром II, стр. 181; с Пердиком III, стр. 188. Hammond

је била преплављена илирским освајачима, па је прва Филипова брига била да ослободи земљу од илирске опасности. Исте године повео је у земљу Илира војску од 10000 пешака и 600 коњаника. Супротставио му се стари илирски краљ, 90-годишњи Бардилис, с војском која је била равна македонској, кажу извори. Битка је дуго трајала.[6] Што је победа ипак припала Филипу, то се мора приписати његовом војничком генију. То је био први велики успех војсковође и државника чија ће владавина бити обележена самим успесима. Овом победом Филип је учврстио границу према Илирима и померио је ближе Лихнидском (Охридском) језеру. Описани догађај приказује нам Илире у првој половини IV века као политичку организацију довољно јаку да се мери с Македонијом. Истовремено нам помаже да их лоцирамо у област око Охридског и Преспанског језера, на северозападној граници Македоније.

Филип је водио још два рата против Бардилисових наследника Грабоса и Плеурата.[7] 344. године упао је у Илирију, опустошио је и вратио се с богатим пленом.[8] Илирија је признала његову врховну власт.[9] Од тог времена илирско-македонска граница на овом сектору остаје неизмењена до краја антике: она се кретала линијом која је пролазила између Хераклеје (код Битоља), града који је Филип основао као македонску базу,[10] и Лихнида (Охрида), ближе овом последњем, обухватајући у области Преспе и један део илирске територије који је трајно присаједињен Македонији.[11]

прихвата традицију према којој је Аминта (или његов син Александар) дао Илирима младог Филипа као таоца и да су га они предали Тебанцима. A. Aymard, Philippe de Macédoine otage à Thèbes, *Études d'histoire ancienne* (Paris 1967), p. 413, оспорава могућност да је Филип доспео као талац у Тебу посредством Илира. Ови нису имали никакве везе с Тебом, ни пре ни после овог догађаја, а и хронологија показује неодрживост ове традиције. О Пердикином ратовању с Илирима постојало је у антици дело неког Антипатра (Sudas, s.v.: Περδίκκου πράξεις Ἰλλυρικαί).

[6] За овај рат располажемо доста исцрпним извештајем Диодора Сицилијског XVI 4, 3 — XVI 5.

[7] Грабос је 356. године склопио савез с Атином, пеонским краљем Ликпејом и трачким Кетрипорисом; cf. Diod. XVI 22, 3, и *IG* II/III² 127. Филип је успео да изађе на крај с том коалицијом. Грабос је, као и Ликпеј, морао да призна његову власт. Један олинтски натпис сачувао нам је текст уговора о савезу који је неки илирски краљ склопио с Халкидичким савезом, cf. D. M. Robinson, *Transactions of the American Philological Association* 69 (1938), 44 sqq. Натпис се датира у 357. годину и сматра се да није био доклесан због нагле промене ситуације и раскидања савеза.

[8] Diod. XVI 69, 7.

[9] Cf. Isocr. *Phil.* 21 (написано 346. год.): τοῦ δ' Ἰλλυριῶν πλήθους, πλὴν τῶν παρὰ Ἀδρίαν οἰκουμένων ἐγκρατὴς καὶ κύριος γέγονεν.

[10] Демостен (*Phil.* I, 48) каже да се проносе гласови како Филип утврђује градове у Илирији (ἐν Ἰλλυριοῖς πόλεις τειχίζειν). То се може односити и на Хераклеју. K.-J. Beloch, *Griech. Gesch.* III², 1, 528, n. 2, сматра да је оснивање Хераклеје претходило 349. години када је написан Демостенов говор.

[11] За илирско-македонску границу, cf. Ф. Папазоглу, *Македонски градови у римско доба* (Скопје 1957), 67.

Такво је било стање под Филипом. Ако пођемо унатраг, наћи ћемо код Тукидида податак који потврђује наше лоцирање Илира. 423. године, у време Пелопонеског рата, македонски краљ Пердика II заратио је против горњомакедонског племена Линкеста (у данашњој битољско-леринској области) и против његовог кнеза Арабаја.[12] Македонија пре Филипа није била уједињена. Горњомакедонска племена која насељавају планинске области западне Македоније имала су свако своју династију и упорно су бранила своју независност од македонских Аргеада. Илири су се умешали у сукоб између Пердике и Арабаја, на страни овог последњег. Овај догађај такође упућује на закључак да су Илири с којима Македонци ратују у V и IV веку живели у непосредном суседству Линкеста. За владе Архелаја, Арабај је још једном ратовао с Македонцима.[13] Тада му је савезник био илирски краљ Сирас, који се оженио његовом кћерком. Из тог брака је потекла будућа македонска краљица Еуридика, Филипова мајка. Ови династички бракови откривају нам углед илирске краљевске куће у првој половини IV века. Илирија се у то време сигурно није разликовала од суседних горњомакедонских племена по свом друштвено-економском и културном нивоу.

Може ли се ићи даље у прошлост у осветљавању односа Илира и Македонаца? Код Јустина се помиње упад Илира у Македонију почетком VI века, за владе краља Аеропа,[14] али је историчност ове традиције несигурна. Прича из Полијенове збирке *Strategemata* о упаду илирског племена Тауланата с краљем Галауром на челу крајем VII века, када је Македонијом владао Аргеј, вероватно је апокрифна.[15] Тауланти су живели у залеђу Драча па је мало вероватно да би с таквог одстојања, прелазећи преко многих илирских земаља, предузели поход против тада још безначајне Македоније. Легенда коју је Херодот забележио о пореклу династије Аргеада садржи важан елеменат за нашу тему.[16] Према тој причи, три брата, Гауанес, Аеропос и Пердикас, изгнани из пелопонеског града Арга, пребегну код Илира, па се из илирске земље пребаце у Горњу Македонију. И овде се Илирија појављује као непосредни сусед Горње Македоније.

---

[12] Thuk. IV 124—128.

[13] Уп. *Годишњак ЦБИ*, 3 (1967), 129.

[14] Iustin. VII 2, 6 sq.

[15] Polyaen. IV 1.

[16] Herod. VIII 137. У митску прошлост води нас прича о Кадму и Хармонији, тебанском краљевском пару који је, прогнан из Тебе, (или добровољно напустивши овај град), дошао код Енхелејаца (Her. V 61). Херодот помиње пророчанство, које се могло односити на Илире и Енхелејце, према коме је непријатељска војска која ће опустошити Грчку и опљачкати делфијско светилиште била осуђена на пропаст (IX 43). Према једном предању, када је Кадмо дошао код Енхелејаца, ови су били у рату с Илирима. Кадмо им је помогао да победе и тако завладао Илирима. *Illyrios* је био његов син.

Вести о илирској краљевини на северозападној граници Македоније пристизале су грчким писцима преко Македоније. Међутим, Грци су могли врло рано да чују за Илире и у својим колонијама на Јонском мору, Епидамну (Дирахиону) и Аполонији, основаним у VII, односно VI веку. Говорећи о грађанском рату који је избио у Епидамну 30-тих година V века и који ће постати један од повода избијању Пелопонеског рата, Тукидид помиње у околини ове колоније варваре Тауланте и каже за њих да су илирско племе.[17] Из истог периода је и атински натпис који нам пружа најстарију епиграфску потврду илирског имена: у њему су два роба означена архаичним етнонимом *Hillyrios*.[18] Ови робови су могли бити допремљени у Атину поморским путем преко Аполоније или Епидамна, али је исто тако могуће да су заробљени у Македонији и продати у ропство.

На средњем Јадрану најраније сведочанство о Илирима је с почетка IV века и односи се на оснивање колоније Фарос на Хвару. Према Диодору, домороци са острва су том приликом позвали у помоћ Илире са оближњег копна.[19] Тешко је рећи да ли је Диодор нашао у свом извору назив *Illyrioi* којим обележава становнике копна преко пута Хвара (доцније су тамо посведочени *Manioi* и *Nestoi*), или је употребио име које му је било познато из познијих, њему савремених извора. Но без обзира на то, Тукидидов податак је довољан доказ да је на јонском приморју крајем V века име Илира употребљавано као скупни назив. Јер, ако се за Тауланте каже да су илирско племе, природно је да је било и других илирских племена.

Упадљива је, међутим, чињеница да се у унутрашњости, тамо где је образована краљевина коју извори увек називају илирском, не помиње поименце ниједно племе, већ се увек говори о Илирима и илирским краљевима. Потпуно је неоснована претпоставка да се под именом Илира крију час Дарданци, час Тау-

---

[17] Мисли се да је податак о томе да су Тауланти били илирско племе Тукидид нашао код логографа Хекатеја. Ова претпоставка није неопходна, јер је Тукидид могао директно да буде обавештен о овој, с грчког становишта наизглед неважној појединости; cf. A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides* (Oxford 1945), vol. I, p. 179 (ad Thuk. I 46, 4).

[18] Cf. R. Meiggs—D. Lewis, *Greek Historical Inscriptions*, vol. I (1969), бр. 79, p. 39 и 43. Натпис садржи списак конфисковане имовине хермокопиде Кефисодора, метека из Пиреја, и датира се у 414. годину. Старински облик *Hilurii* појављује се и у Фастима за 167. годину (cf. A. Degrassi, *Inscr. Ital.* XIII, 1, p. 339) и код Плаута (*Trin.* 852: *Hilurica*).

[19] Diod. XV 14: τοὺς πέραν κατοικοῦντας Ἰλλυριούς. Дошло их је преко 10000 и нанели су велике губитке Грцима, али је овима притекла у помоћ флота Дионисија Сиракушког, који је неколико година пре тога био основао колонију Ису на Вису, тако да су варвари најзад побеђени. Побијено је 5000 Илира, а 2000 их је заробљено. О снази Илира говори и податак (Diod. XV 13) да је Дионисије, да би помогао молошком принцу Алкети који је био пребегао код њега, склопио савез с Илирима и послао им 2000 својих војника и 500 потпуних опрема хеленског типа за њихове борце. Илири су упали у Епир и вратили Алкету на молошки престо.

ланти или Пенести, или неко друго илирско племе.[20] Сматрам да је морало постојати племе које се звало Илири и да је то племе, истакавши се над осталим блиским и сродним племенима, створило илирску краљевину и наметнуло своје име целој заједници. Грци су морали рано чути за ове Илире, па су долазећи у додир са севернијим народима, пренели његово име и на друга сродна племена. Тако је настао скупни назив „Илири", који треба разликовати од имена политичке заједнице Илира.

После Филипове смрти, док је Александар ратовао на Дунаву са Трибалима, илирски краљ Клит покушао је да збаци македонску власт.[21] У помоћ му је притекао таулантски краљ Глаукија. И у овом случају имамо супротстављање таулантског краља (дакле краља једног илирског племена) „илирском" краљу у ужем смислу, што не би било могуће да термин „илирски" није имао одређену политичку садржину. Центар устанка налазио се у граду Пелиону (код Корче). Александар се брзо вратио у земљу и успео да угуши устанак упркос јаком отпору. Глаукија се повукао у своју краљевину, а Клит је затражио уточиште код њега. Илирија је поново покорена. За време Александрових наследника Глаукија преузима улогу вође илирског света, уједињује илирску и таулантску краљевину и узима титулу „илирског" краља.[22] Он се с успехом борио против покушаја македонског краља Касандра да завлада великим лукама Аполонијом и Дирахионом и сам успео да загосподари овим последњим градом. То је било око 300. године. Од осталих владара ове династије поменућу Монунија, који је у Дирахију ковао новац са својим именом, а исто тако и тетрадрахме Александрова типа као прави хеленистички монарх.[23] И његов наследник Ми-

[20] До појаве мојих чланака о пореклу илирске државе (в. *supra*, n. 2), такве су претпоставке биле редовна појава. Бардилис је сматран Енхелејцем, Грабос Дарданцем или Таулантом, Монуније Дарданцем итд. Нико се није питао зашто би извори говорили час Тауланти, Енхелејци итд., час опет Илири, без ближег опредељења, имајући при том на уму исте политичке заједнице. Уосталом, илирска краљевина се јасно разликује од таулантске и дарданске, а што се тиче Енхелејаца, они по свему судећи и нису били илирско племе (уп. горе нап. 16). Као и Бриги, који су такође живели на територији обухваћеној илирском краљевином, они су припадали старијем слоју становништва и тек су доцније постали Илири као део илирске заједнице.

[21] Опширан извештај о том рату с много појединости о Клитовим Илирима сачуван је код Аријана, *Anab.* I 5—6.

[22] За више детаља о Глаукији, његовим ратовима с Касандром, односима с Епиром итд., в. Les origines et la destinée de l'Etat illyrien (*supra*, n. 2), 160—162.

[23] Монуније је био на илирском престолу 280. године, када је ратовао с Птолемејем Кеpауном (Pomp. Trog. *prol.* XXIV). За Монунијев новац, в. D. Rendić-Miočević, Ilirski vladari u svijetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Historijski zbornik*, Zagreb, 19—20 (1966—67), 298—301, и *id.* Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 6—7 (1972—73), 254—256.

Шлем с натписом *βασιλέως Μονουνίου* откривен је у околини Охридског језера, cf. *Ж. Ант.* 1971, 177—184.

тил ковао је новац у Дирахију, што показује да је овај град дуже времена остао у саставу илирске краљевине.[24] Од Главкијева времена тежиште краљевине премешта се на приморје.

Шта знамо о Дарданцима у то рано доба? Дарданци улазе у историју касније од Илира. Несигуран је Јустинов податак о томе да је Филип покорио Дарданце и да су ови, као и Илири, Трачани и други народи неверне ћуди, остали у покорности и после Филипове смрти, мада је стално претила опасност да се одметну.[25] Сумњива историчност овог податка не умањује вредност упоредног помињања Илира и Дарданаца као два посебна народа. Прва значајна вест о Дарданцима односи се на време велике келтске најезде 279. године. Пред галском опасношћу дардански краљ (чије име није забележено) понудио је македонском краљу Птолемеју Керауну помоћ од 20000 војника. Понуда је с презрењем одбијена, Кераун је погинуо у сукобу с Келтима, у Македонији је настало расуло.[26] Келтске су хорде опустошиле Дарданију, Пеонију и Македонију и продрле на југ до Делфа, где су најзад поражене. Пут којим су се разбијене галске чете повлачиле према северу водио је такође преко Дарданије. Извори кажу, свакако с претеривањем, да су их Дарданци уништили до једнога.[27] Знамо, међутим, да су се неке малобројне групе Келта населиле око ушћа Саве у Дунав под именом Скордиска.[28] Илирија није била захваћена галском најездом.

После ових догађаја током неколико деценија немамо никаквих података ни о Илирима ни о Дарданцима.[29] Тек крајем

---

[24] Митил се такође спомиње само у једној реченици Помпеја Трога (*prol.* XXV). Облик *Mytilios*, за који ми се чинило да се јавља на новцу, показао се погрешним. Треба задржати облик *Mytilos*, као код Трога.

[25] Iustin. VIII 6, 2 и XI 1, 6. За политичку историју Дарданаца упућујем на своју књигу *Средњобалканска племена у предримско доба* (Сарајево 1969), стр. 104—143. У Прилогу цитирани су *in extenso* сви релевантни извори.

[26] Iustin. XXIV 4, 9—11. Кераун је презриво добацио дарданским посланицима који су дошли да му понуде помоћ да би зло било по Македонију када би она, која је покорила цео Исток, морала сада да се ослони на Дарданце да би одбранила своје границе. Када је дардански краљ чуо за овај одговор, прорекао је скору пропаст македонског царства због непромишљености незрелог младог краља. Треба напоменути да R. Mack, *Grenzmarken und Nachbarn Makedoniens im Norden und Westen* (Diss. Göttingen 1951, у рукопису) стр. 172, оспорава историчност оба Јустинова податка, и оног о Филиповом покоравању Дарданаца, и овог о келтској најезди. Сумњиво му изгледа у овом што се говори о дарданском „краљу", и иначе сматра да су Дарданци морали и сами да буду заузети одбраном своје земље, а не да нуде помоћ другима. Mack узима као прву сигурно историјску вест о Дарданцима Полијенов податак (IV, 12, 3) о бекству пеонског краљевића Аристона пред Лизимахом у земљу Дарданаца.

[27] Diod. XXII 9, 3.

[28] Iustin, XXXII, 3, 6—8.

[29] За Илире се то објашњава претпоставком да су они сада, пошто су били више окренути мору, имали мање додира с Македонијом. За Дарданце, разлог ћутања извора требало би вероватно тражити у околности да у то време они не врше упаде у Македонију, било зато што су били заокупљени Келтима, било зато што су се ширили на рачун пеонске те-

30-тих година III века оба ова народа поново избијају у први план историјских збивања. Илирска краљевина се појављује увећана и ојачана, на зениту своје моћи. Она се сада простире од Епира на југу до Неретве на северу. Њени гусарски бродови пљачкају отворена села дуж обала Јонског мора све до Елиде и Месеније, а њене трупе нападају утврђене градове Фоинику, Коркику, Епидамн, Ису. Уједињење јужног јадранског приморја са старом Илирском Краљевином извршила је династија из племена Ардијејаца.[30] Процес уједињења није јасан, али је континуитет између две краљевине очигледан. Као што је некад Таулант Глаукија себе прогласио „илирским" краљем, тако сада владари нове династије — Агрон, Теута, Плеурат и Генције — сматрају себе и називају „илирским" краљевима.[31]

Овако пространа, илирска краљевина није била дугог века.[32] То је време када Илири улазе у сферу римских интереса, па је

риторије. У сваком случају за владе Антигона Гонате, средином III века, на северној и северозападној граници Македоније влада мир.

[30] Агронов отац Плеурат познат нам је само по имену. Мој покушај да Агрона и његове наследнике доведем у директну везу са старом илирском краљевском лозом није успео. Иако је позни историчар Дион Касије једини извор који Агрона назива краљем Ардијејаца (док га Полибије назива искључиво „илирским" краљем), треба прихватити мишљење да је Агрон био пореклом Ардијејац. На слабости моје тезе указао је М. Гарашанин, Историјска и археолошка разматрања о илирској држави, *Глас САНУ*, Одељ. истор. наука, књ. I, 1974, 6—10. Он с правом истиче улогу Ардијејаца у првом сукобу с Римљанима, премештање тежишта државе на север и процват градова у тим крајевима. Томе би се могла додати и чињеница да је већ после Првог илирског рата 229/228, Илирска Краљевина углавном сведена на своје северно подручје. S. Islami у књизи *Les Illyriens* (в. *supra*, n. 1) одриче Ардијејцима неку посебну улогу у формирању Новог илирског краљевства и сматра да су и у овој држави језгро сачињавале земље Старог краљевства.

[31] Уп. Les origines... (*supra*, n. 2), стр. 170—171.

[32] У ствари не знамо када је Агрон завладао јужном Илиријом. О њему чујемо тек 231. године у вези с догађајима који су претходили римској интервенцији у Илирији. Полибије, наш главни извор, каже да је Агрон располагао већом копненом и поморском снагом него иједан илирски краљ пре њега. Као савезник македонског краља Деметрија II, Агрон је извршио напад на Етолце који су опседали град Медион у Акарнанији и однео сјајну победу и богат плен. Идуће године, Теута ратује против Етолаца, савезнике Епира, њене се трупе искрцавају близу Фоинике, у срцу Хаоније, и нападају овај град. Истовремено, копненим путем, Скердилаида доводи до Антигонејског кланца 5000 војника. Издајством галске посаде у граду, Фоиника је пала. Епирци траже помоћ Етолаца и Ахајаца. До одлучујућег сукоба није дошло, јер су Илири добили наређење од Теуте да се одмах повуку, пошто су се нека племена одметнула и прешла Дарданцима. Договоре се да Илири ослободе, уз откуп, град и грађане, а да однесу на својим бродовима робље и плен. Теута је била задивљена количином и лепотом плена. Ускоро долази до склапања уговора о савезу с Епирцима и Акарнанијом, при чему су, изгледа, Илири добили Атинтанију и области Амантина и Билиона. О овом епирско-илирском рату, в. P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine* (Paris 1976), 208—216.

историја Агрона и његових наследника испуњена римско-илирским ратовима. Већ после Првог илирског рата, 228. године, Римљани су одвојили од Теутине краљевине цело приморје јужно од Љеша са градовима Аполонијом и Дирахионом, а на средњем Јадрану „ослободили" градове Фарос и Иcу. Илири су на југу задржали само неке области у унутрашњости с једним делом Дасаретије. Партини и Атинтани прешли су сами на страну Римљана и област јужно од Лисоса претворена је у римски протекторат.[33] После Другог илирског рата и ратова с Филипом V Македонским, Илирска Краљевина је још више сужена. Област Лихнида и Дасаретија припале су Македонцима, а Филип је на северу продро до Лисоса и освојио суседна племена. Загосподарио је скоро свом римском Илиријом, сем великих градова на приморју.[34] После Филипова пораза у Другом македонском рату (197), Лихнид и Партини су враћени илирском краљу Плеурату.[35] Римљани су, међутим, задржали своје посаде у њима, тако да Илирија којом је владао последњи илирски краљ Генције није ишла даље на југ од Лисоса и средњег тока Дрима. Трећи римско-илирски рат, који су Римљани објавили Генцију када је овај отворено стао на Персејеву страну, трајао је свега тридесет дана. Илирија је покорена 168. године, кад и Македонија.[36]

Док су Илири ратовали с Римљанима, код Дарданаца почиње 30-тих година III века период сталних ратова с Македонијом.[37] Дарданска опасност са севера притискивала је македонске владаре као права мора. Према Илирији, Дарданија није имала одређен политичких став. Једно време она је подржавала погра-

---

[33] Историја римско-илирских ратова је добро позната и обрађена како у посебним студијама тако и у општим историјама хеленистичког периода. Сматрам сувишним да овде наведем библиографију. Указаћу само на карте римског протектората код N. G. L. Hammond-a, Illyris, Rome and Macedonia in 229—205 B.C., *JRS* 58 (1968), 3, и P. Cabanes, *op. cit.* (*supra*, n. 32), карта бр. 6 (на крају књиге). Градови Амантија и Билида, на крајњем југу илирске територије, кују новац у времену од 230. до 168, па се на основу тога закључује да су се најјужнији делови илирске државе које је Агрон био освојио, ослободиле после његове смрти.

[34] Ови се догађаји одигравају у време тзв. Првог римско-македонског рата, о коме такође постоји опсежна литература. Главни извори су Полибије и Ливије. Миром у Фоинике 205. године, Римљани су препустили Атинтанију Филипу. О Дасаретији није било речи у преговорима. Она је свакако сматрана македонским поседом.

[35] Liv. XXXIII 34, 11: *Pleurato Lychnidos et Parthini dati; Illyriorum utraque gens sub dicione Philippi fuerat.*

[36] Liv. XLIV 32, 4. У ово доба не може више бити никаквог поређења моћи илирске државе и Македоније. Поводом тријумфа Л. Аниција над Илирима, Ливије каже да је овај тријумф био сличан, али не и раван тријумфу Емилија Паула над Македонцима, јер нити је Аниције био раван Емилију, ни Генције Персеју, ни Илири Македонцима, нити се могао упоредити ратни плен двеју држава, ни суме новаца које су Римљани конфисковали, ни дарови који су том приликом подељени војницима (Liv. XLV 43, 2).

[37] Ови ратови опширно су приказани у мојој књизи *Средњобалканска племена*, 111—142.

нична илирска племена која су се одметнула од Теуте.[38] Доцније се појављује као савезник Илира против Македоније, а онда нуди своје услуге Римљанима за савладавање тог истог непријатеља. Кад је Македонија најзад побеђена и претворена у римску провинцију, Дарданци настављају с упадима, сада у римску Македонију, удружујући се у својим походима с другим варварским племенима, најчешће с Медима и Скордисцима. У I веку пре н.е. почиње систематско надирање римских снага према Дунаву. Дарданци су пружили снажан отпор, јачи него остали народи, али су најзад морали и сами да подлегну надмоћнијој римској сили.[39]

2.

Илирска краљевина у време Агрона и његових наследника је највећа и нама најбоље позната политичка творевина Илира.[40] Њене границе немају ону стабилност која карактерише праву државу, јер су поједина племена, присаједињена силом или по сопственој вољи, могла лако да се отцепе и наставе да живе као самосталне заједнице.[41] Ни територијална подела грађана није била још спроведена: овај последњи корак у завођењу државне власти биће учињен у Илирији тек у римско доба. Илирска краљевина се појављује као склоп градова и већих или мањих племенских заједница, које су у маломе имале сличну сложену структуру.[42] Ипак, централистички елементи у Илирској Краљевини имају у толикој мери превагу над племенским

[38] Уп. напред нап. 32. Pol. II 6, 4: τινὰς τῶν Ἰλλυριῶν ἀφεστηκέναι πρὸς τοὺς Δαρδανεῖς.

[39] О времену присаједињења дарданске територије Римском Царству в. ниже.

[40] У реферату који сам пре двадесетак година поднела на *Simpoziju-mu o Ilirima u antičko doba* (Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1967, стр. 11—22), предлажући периодизацију илирске историје, истакла сам неједнак темпо развитка и ниво достигнутог уређења код појединих илирских племена у зависности од њиховог географског положаја и веза са грчко-македонским светом. Илири који су били ближи античким центрима и јаче изложени културним и политичким утицајима са југа имали су ранији и бржи развој и остварили више облике политичке организације. (Ова теза је наишла на критику албанских историчара, који сматрају да сам пренагласила важност спољних фактора). У поменутом реферату дала сам основне линије развитка и карактеристике политичких организација у разним периодима за сваку групу илирских племена понаособ. Реферат се заснивао на опсежној студији која је остала необјављена. Пошто отада нисам имала прилике да пружим грађу на којој почива моја карактеристика Илирске Краљевине, сматрала сам за корисно да то овде учиним. У усменом излагању овај део мог предавања је био знатно скраћен.

[41] Тако су, на пример, Далмати иступили из илирске државе после смрти Плеурата. Даоризи и Плереји морали су имати сличан положај. У јужном делу државе Римљани подржавају и потпирују сепаратизам појединих племена.

[42] Дасаретија је, на пример, била пространа област, која се, кад су се Римљани појавили, осамосталила, а била је и сама састављена од градова и племена.

да без двоумљења можемо тврдити да је у питању државна формација, а не племенски савез.

И стара Илирска Краљевина се може сматрати државом. Већ сама њена трајност, чињеница да се упркос променама одржала током скоро два века, наводи на закључак да је то компактна политичка заједница са јаком централном влашћу. Њена структура је такође сложена: поред племена која су сачувала локалну аутономију, било је области у којима су класни односи били доминантни. Два су елемента важна за опредељивање карактера староилирске краљевине: градови и новац. Иако је већина становништва свакако живела по селима, Краљевина је обухватала низ самониклих градова, затим градове које су основали Македонци, као Антипатреју, а неко време, макар и кратко, и колонију Епидамн. Што се тиче новца, неколико индиција говори о његовој раној употреби: већ у V веку Илири су склапали савезе за новац; у првој половини IV века македонски владари су им плаћали данак у новцу; током целог IV века радила је негде у илирској земљи дамастионска ковница сребрног новца,[43] и најзад, почетком III века и сами илирски краљеви Монуније и Митил кују новац.

У новој Илирској Краљевини напредак је још већи. Велики број градских центара у разним деловима Илирске Краљевине дају печат њеном привредном и друштвено-политичком животу. Осим грчких колонија које су само кратко време признавале власт илирских краљева (Епидамн, Аполонија, Фарос, Иса) и које су само индиректно могле да утичу на структуру илирског друштва, на илирској територији су се налазили градови као Антипатреја, који су вероватно од самог оснивања имали уређење полиса, затим градови потпуно хеленизовани, као Амантија и Билида, или делимично хеленизовани, као Димале. Градовима морамо сматрати и Ризиниум, Олциниум, Бутуе, Скодру, Лисос, Басанију, Лихнид и Ускану. Неки су се од њих развили од племенских утврђења, али су у хеленистичко време представљали значајне трговачко-занатске центре и поморске базе. У изворима

[43] О савезима за новац и о македонском данку било је раније речи. Што се тиче Дамастиона, његово ковање је добро познато, исто тако и засада нерешиви проблем његовог лоцирања и многа питања која од тога зависе. Уп. *Средњобалканска племена*, 146. и 355, n. 97. Обично се локализује северно од Охрида, око Дебра, cf. S. Islami у књизи „*Les Illyriens*" (*supra*, n. 1), 51 („негде у унутрашњости Илирије, источно од горњег тока Дрима"), али и карту у истој књизи, на којој је Дамастион стављен далеко на северу, на Косово. N. G. L. Hammond, у књизи наведеној горе, нап. 4, стр. 655, карта бр. 9, ставља Дамастион недалеко од Охрида у границама Филипове државе. Од античких писаца само Страбон помиње Дамастион (VII 7, 7, C326). Нарочито је драгоцен податак који нам је открио палимпсест с одломцима Страбонове Географије. У њему стоји да су се Грци са острва Егине и из халкидичког града Менде, протерани од Атињана 431. односно 423. године, населили у илирски град Дамастион. Овај податак представља прво директно сведочанство о насељавању грчких колониста у групама, а не појединачно, у залеђе македонске државе, у унутрашњост илирских земаља.

се спомињу и многи други топоними за које нисмо у могућности да одредимо да ли је реч о граду или утврђењу, јер термини *polis, polisma, polismation, urbs, oppidum, civitas, castellum* не откривају увек прави карактер насеља.[44]

Од емисија илирских краљева нове илирске краљевине познат нам је само Генцијев новац. Пре његове владе, можда још крајем III века, новац су ковали градови Лисос и Скодра. Под Генцијем, ковница у Скодри претворена је у краљевску ковницу.[45] Да су илирски краљеви знали вредност новца и да је потреба за новцем била велика на њиховом двору, то се види, између осталог, по томе што су њихови војни савези скоро увек били условљени новчаном накнадом. Тако је Агрон постао савезник Деметрија II за одређену своту новаца (Pol. II 2, 5), а Генције није хтео да започне рат с Римљанима док нису његови посланици жигосали *Illyrico signo* 300 талената које му је Персеј обећао (Liv. XLIV 27, 8—10). Благо које су Римљани запленили после Генцијева пораза такође сведочи о богатству илирских владара.[46]

Што се тиче централне власти, њене су карактеристике следеће:

На челу државе налазио се краљ чији је положај био наследан у мушкој линији. Краљев брат или син могли су постати савладари, при чему је ауторитет старијег краља био већи.[47] Жена је могла да врши највишу власт у земљи као тутор малолетног наследника (Теута).

---

[44] Комплексност друштвено-политичке структуре Илирске Краљевине може се илустровати на примеру племена Партина. На територији овог племена у залеђу Епидамна израсли су градови Димале, Баргулум и Еугениум, који се појављују као аутономне јединице (Liv. XXIX 12, 13). Осим њих спомињу се *urbes Parthinorum* (Liv. XLIV 23, 6), а и *Brysakion* је код Стефана Византијског (s.v.) означен као *polis*. Могућно је да је постојао и истоимени град *Parthos* (Steph. Byz. s.v.).

[45] За Генцијев новац, уп. радове Д. Рендић-Миочевића цитиране горе, нап. 23, и S. Islami, Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios, *Iliria* 2 (1972), 379—405, таб. I—III. Према Исламију ковање новца у Скодри почело је већ око 250. године и не треба да се доведе у везу с Филиповим освајањем Лисоса и околине 214—213. године.

[46] Liv. XLV 43, 4: *transtulit in triumpho multa militaria signa spoliaque alia et supellectilem regiam, auri pondo viginti et septem, argenti decem et novem pondo, denarium decem tria milia et centum viginti milia Illyrici argenti*. Уп. Апијанов податак (*Ill.* 9) о томе да је Емилије Паул обећао илирским градовима да ће им опростити што су пружили отпор Римљанима ἐὰν ὅσον ἔχουσιν ἀργύριόν τε καὶ χρυσίον ἐσενέγκωσιν.

[47] Скердилаида и Плеурат владали су заједно између 212. и 205. године и у изворима се појављују као *reges Illyriorum* (Liv. XXVI 24, 9 и Iust. XXXIX 4, 8). Изгледа, међутим, да је и Генције на почетку имао савладара, јер код Ливија читамо да се Луције Децимије, кога је сенат био послао Генцију 171. године (Liv. XLII 37, 2), једини вратио у Рим без икаквог успеха; сумњало се чак да је био подмићен од илирских краљева *ab regibus Illyriorum* (Liv. XLII 45, 8). Савладар је могао бити само његов брат *utroque parente* Плеурат (Pol. XXIX 13; код Ливија XLIV 30 се зове Plator), кога је он доцније уклонио плашећи се његове популарности. Ову претпо-

Чланови уже краљевске породице заузимали су истакнуте и одговорне положаје и руководили дипломатским мисијама. Скердилаида је за Теутине владе командовао походом у Епир (Pol. II 5, 6). Његов син Плеурат дошао је 200. године у римски логор да конзулу понуди услуге своје државе (Liv. XXI 28, 1). Караванције, Генцијев полубрат, добио је 168. године задатак да умири племе Кавија и да одатле доведе војску (Liv. XLIV 30, 7—9). Династички бракови с грчким принцезама нису били реткост на илирском двору. Скердилаида се оженио кћерком атаманског краља Аминандра (Pol. IV 16, 9), а његов син Плеурат, рођен из тог брака, узео је за жену Еуридику, која је по свој прилици била Македонка (Liv. XLIV 30, 2), тако да је Генције имао грчке крви и по мајци и по баби. Грчке принцезе на илирском престолу морале су утицати на живот и политику својих мужева и синова.

Велику улогу у влади играли су краљеви „пријатељи". Теута је управљала државним пословима, каже Полибије (II 4, 7), ослањајући се на верност и оданост „пријатеља". Генције је убио, поред свог брата Плеурата и два његова пријатеља, Етрита и Епикада (Liv. XLIV 30, 3), а Луцције Аниције је после Генцијеве предаје послао легата Перперну да зароби његове *amicos cognatosque* (Liv. XLIV 32, 3). Ови *philoi, amici,* разликују се од племенских првака — *principes*. Њихов се утицај заснивао на личној вези с краљем. Привучени на двор, у непосредном и сталном контакту с владарем, они су били његови саветници, његови помагачи, извршиоци најповерљивијих задатака. Институција „пријатеља" је типично хеленистичка. Не знамо у којој је мери положај краљевих сарадника у Илирији, које Полибије назива *philoi* (а, по њему, Ливије *amici*) одговарао положају „пријатеља" на хеленистичким дворовима.

На илирском двору било је и Грка који су уживали високо поверење. *Olympio* се звао Генцијев посланик коме је 169. године, уочи рата с Римљанима, поверено склапање уговора о савезу с Персејем и преузимање талаца. У исто време Генције је, по наговору Пантауха, упутио на Род два посланика, Пармениона и Моркуса, од којих први носи типично македонско име, ради вођења преговора о заједничкој акцији против Римљана (Liv. XLIV 23, 3—4). И ови су Грци можда улазили у круг краљевих „пријатеља". Њихова улога се може упоредити с улогом коју је Деметрије Хварски имао на двору Филипа V.

Осим на „пријатеље", краљ се могао ослонити на *principes*. *Principes gentis, principes Illyriorum* су не само племенске старешине већ и други истакнути људи, високи функционери, мали

ставку као да потврђује и податак о илирској посади у Касандреји 169. године, коју је послао Плеурат (Liv. XLIV 11, 7), јер не видимо који би то други Плеурат могао бити.

династи, општински прваци.[48] Из њихових редова су разни προεστῶτες, ἡγεμόνες (Pol. II 9, 7; 4, 6). Двојицу знамо по имену: *Teuticus* и *Bellus, principes gentis*. Њих је Генције послао римском претору да траже примирје (Liv. XLIV 31, 9). Обојица носе чисто илирска имена. Није посведочење постојање државног савета који би ограничавао краља у његовој функцији. *Principes* су, изгледа, били потчињени краљевој власти.[49]

Титула βασιλεὺς τῶν Ἰλλυριῶν, *rex Illyriorum* коју носе илирски краљеви изражава натплеменски карактер њихове власти.[50] Илирски краљ није поглавица неког племена, нити у том својству влада земљом, већ се налази изнад племенâ. Он је оличење заједнице. Као код хеленистичких монархија, и овде не постоји територијално опредељење власти: ἡ βασίλεια значи „краљевство", „краљевско достојанство", а не „краљевина". Држава се обележава карактеристичним за хеленистичко време изразом τὰ πράγματα.[51] Краљ прописује законе, утврђује општу политику земље. Сви подухвати зависе од њега. Ни по чему се не види да би Агрон или Теута морали да траже нечију сагласност за своје одлуке. Становништво Илирије чине њихови поданици (οἱ ἀρχόμενοι, οἱ οἰκεῖοι).[52]

Краљу су непосредно потчињени новоосвојени градови, Фарос, Коркира, а на сличан начин, вероватно, и остали градови који служе као поморске базе и упоришта централне власти, као Лисос и Димале. Управљање овим градовима вршило се преко намесника који су лично били одговорни краљу. Такав је био положај Деметрија Хварског и његов случај показује, с обзиром да је он био вероватно Грк или Македонац а не погрчени Илир, у којој је мери управни апарат зависио од краља. Као странац, Деметрије није био експонент једног племена, већ се његова власт заснивала на поверењу које му је указивао краљ. И војска

---

[48] Л. Аниције је 168. године саопштио одлуку Сената о уређењу покорене Илирије окупљеним првацима (Liv. XLV 26, 11: *evocatis ex tota provincia principibus conventum habuit*...). На исте људе односи се и реч *nobiles* код Liv. XLV 43, 6 (у тријумфу су вођени, уз Генција и његову породицу, и *nobiles Illyrii*).

[49] Неки подаци говоре и о постојању политичких групација у илирском друштву. На пример, податак да је Генције убиством брата Платора изазвао против себе *populares* (Liv. XLIV 30, 2), или податак да Скердилаида није могао да пошаље сву војску на Кефаленију, како се био договорио с Филипом, због тога што су се побунили и изазвали нереде неки πολιδυνάσται (Pol. V 4, 3), или вест да је Деметрије Хварски збацио опозицију (Pol. III 18, 1: τοὺς ἀντιπολιτευομένους) у појединим градовима и довео своје „пријатеље" на власт.

[50] О овој титули в. мој чланак у *Historia* 14 (1965), 149.

[51] Cf. Pol. II 4, 7: τὴν δὲ βασιλείαν ἡ γυνὴ Τεύτα διαδεξαμένη τὸν κατὰ μέρος χειρισμὸν τῶν πραγμάτων ἐποιεῖτο διὰ τῆς τῶν φίλων πίστεως. Уп. F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, vol. 1 (Oxford 1957), 156: „In controlling the kingdom (τὰ πράγματα...) Teuta uses the normal Hellenistic council of φίλοι". И део краљевине којом влада Деметрије Хварски обележава Полибије изразом τὰ πράγματα (II 11, 4).

[52] Pol. VII 9, 14; XXIX 13.

којом је Деметрије командовао није могла бити обична племенска војска. Иначе он не би могао да поставља своје „пријатеље" да управљају освојеним градовима[53] нити би могао тако самовољно да се одметне од Теуте и приступи најпре Римљанима, а онда Македонцима.[54] Краљ и његови намесници имали су неограничено право да се мешају у унутрашње послове градова потчињених Илирској Краљевини.

Краљ је био врховни командант војске и располагао је целокупном војном снагом Краљевине. 231. године Агрон је послао флоту од 100 лемба са 5000 ратника у Епир, а по извршеном задатку команданти војске њему подносе извештај (Pol. II 3, 1). Идуће године Теута је упутила још већу војску на југ и посебно, сувоземним путем, још 5000 ратника под командом Скердилаиде. Када су се нека племена на дарданској граници одметнула, Теута је опозвала војску из Епира и помоћу ње завела ред у земљи (Pol. II 6, 4—5). Притешњен од Римљана, Генције је 168. године послао свог брата Караванција с војском да принуди племе Кавија на покорност и давање војног контингента (Liv. XLIV 30, 7—9). Ови примери показују да је војска била оруђе у рукама централне власти за одржавање унутрашњег реда и покорности. Краљ је могао да располаже и контингентима појединих племена. Понекад сâм краљ руководи војним акцијама. Тако је Плеурат 189. године пустошио по пелопонеском приморју са 60 лемба (Liv. XXXVIII 7, 2). Не знамо ко га је у таквим случајевима замењивао. Врло је могуће да је институција савладарства настала управо због оваквих ситуација.

Краљ убира порезе од својих поданика. Када су 168. године Римљани покорили Генцијеву државу, наметнули су Илирима *vectigal* упола мањи од оног који су плаћали својим краљевима.[55]

Илирски краљеви су били писмени, или тачније, дворска администрација се служила писменим актима. Теута је Скердилаиди послала писмо с наређењем да се одмах врати у земљу због тога што су избили нереди (Pol. II 6. 4: προσπεσάντων παρὰ τῆς Τεύτας γραμμάτων); Скердилаиди се Филип V писмено обратио (Pol. V 3, 3: γεγραφώς) тражећи од њега да пошаље лађе на Кефаленију; Персеј даје налог Пантауху да склопи уговор с Генцијем и да преузме таоце које је овај одредио писмено (Pol. XXIX 3, 4: διὰ τῶν ἐγγράπτων);[56] Персеј је наредио да се убије илирски дина-

---

[53] Pol. III 18, 1: Чим је чуо за нападе Римљана, Деметрије уклања опозиционе елементе у градовима (τοὺς μὲν ἀντιπολιτευομένους) и поставља своје „пријатеље" (τοῖς δὲ αὐτοῦ φίλοις ἐνεχείρισε τὰς δυναστείας).

[54] Pol. II 11, 3 sqq.; II 65, 4.

[55] Liv. XLV 18, 7, (реч је о Македонији): *placuit et dimidium tributi, quam quod regibus ferre soliti erant, populo Romano pendere, similia his et in Illyricum mandata.* Eutr. IV 7, 3: *Macedonibus et Illyriis haec leges a Romanis datae: ut liberi essent et dimidium eorum tributorum praestarent quae regibus praestitissent.*

[56] Уп. и Pol. XXIX 3, 6: τμηθέντων δὲ τῶν ὁρκίων ὑπὲρ τῆς συμμαχίας καὶ καταγραφέντων...

ста Артетаур када је запленио писмо које је овај упутио римском сенату (Liv. XLII 13, 6: *quia scripta ab eo quaedam vobis comperit*).

Краљ представља заједницу пред иностранством. Агрон склапа уговор с Деметријем II, Теута с Римљанима, Генције с Персејем. Краљ шаље посланике, одређује таоце, прима исплате уговорених свота. Никакав други орган власти се не спомиње приликом преговора и склапања мировних уговора.

Оно мало што знамо о друштвеној структури Илирске Краљевине потврђује наш закључак да је у питању државна формација. Мислим не само на припаднике привилегованих слојева у краљевој околини, већ и на институцију ропства, за чије постојање имамо сигурних индиција. Треба пре свега истаћи да постоји битна разлика у степену друштвено-економског развитка између јужних и северних крајева Агронове државе. На северу, у области Ардијејаца, који су улазили у склоп илирске државе у другом периоду њене историје, посведочени су *prospelati* — зависни сељаци. Теопомпов податак који нам о томе говори односи се на IV век пре н.е.,[57] али један познији податак код Варона о *obaerati*-ма (задуженим сељацима), којих је по његовим речима било много и у његово време у Илирику,[58] доводи нас до закључка да се институција зависног сељаштва одржала код Ардијејаца и у познијим вековима и да није била њихова специфичност. Слични услови морали су довести до сличних социјалних односа и код других племена. Постојање зависног сељаштва успорило је развој правих робовласничких односа у северним деловима Краљевине. Такви односи се јављају на јужноилирском приморју, где сигурно није било проспелата. Поред неколико вести код Полибија о томе да су илирски гусари одводили на својим бродовима мноштво робова и да су илирски ратници у ратовима заробљавали кога год су могли и одводили их својим кућама,[59] имамо и Ливијев податак да је Филип V, освојивши дасаретски град Пелион, одвео одатле робове (*servitia*) и остали плен, а слободне људе отпустио без откупнине.[60] *Servitia* нису заробљеници македонског краља, већ робови које су Македонци похватали у илирском граду. Свакако их је било много да би то било вредно помена. На другом месту Ливије нас обавештава да су Римљани 171. године наишли на мноштво робова (*turba servilis*) у пенестинском граду Ускани.[61] Сигурно се мора

[57] То је познати фрагменат из Теопомпових *Филипика FGrH* 115, 40: Ἀρδιαίους.. κεκτῆσθαι προσπελατῶν ὥσπερ εἱλώτων τριάκοντα μυριάδας, уп. *Средњобалканска племена*, стр. 369.

[58] Varro, *r.r.* I, 17, 2: *iique quos obaeratos nostri vocitarunt et etiam nunc sunt in Asia atque Aegypto et Illyrico;* уп. *Средњобалканска племена*, стр. 370.

[59] Pol. II 3, 7; 5, 8; 6, 6.

[60] Liv. XXXI 40, 4: *servitia inde cum cetera praeda abduxit, libera capita sine pretio dimisit oppidumque iis redidit.*

[61] Liv. XLIII 10, 5: *incondita multitudo turba inmixta servili variis vocibus personabat.*

приписати случају што располажемо само са ова два директна податка. Јер, ако је у забаченим градовима, као што су Пелион и Ускана, било много робова, оправдана је претпоставка да је њихов број био још већи у великим и напредним градовима дуж приморја и да је робовласништво било узело маха у јужноилирским земљама.

Посебно се поставља питање да ли је у оквиру илирске државе било племена која су сачувала првобитно гентилно уређење. На ово питање тешко је са сигурношћу одговорити, али је свакако карактеристично да се у нашим изворима нијудном не помињу „родови", „генсови". Појединци се обележавају само личним именима. Никад се њиховим именима не додаје име рода или породице. У том погледу јужноилирско друштво се јасно разликује од друштва суседних Епираца и блиско је горњомакедонском. Наш закључак почива, додуше, на једном *argumentum ex silentio*, али не верујем да би нови натписи могли изменити слику. Не верујем да је само игра случаја што у сачуваним изворима нема ни најмање алузије на некакав поредак сличан епирском.

Дарданија је очевидно била на знатно нижем ступњу развитка него Јужна Илирија.[62] У Дарданији је, као у јужнодалматским крајевима, постојало зависно сељаштво. Наш извор, Агатархид, каже додуше да је код Дарданаца било људи који су поседовали по хиљаду па и више робова (*douloi*) и да су ови у време мира обрађивали земљу својих господара, а у рату се увршавали у одреде под њиховом командом.[63] Међутим, податак да се дарданска војска састојала само од тешко наоружаних пешака постројених у фаланге од 8000 ратника, да није имала ни лаку пешадију ни коњицу,[64] показује да Агатархидови *douloi* нису били робови, већ обесправљени слободни људи, зависни сељаци. Прави робовласнички односи развијали су се код Дарданаца спорије него у Илирији. Ипак близина Македоније и стални ратни сукоби с њом нису могли остати без утицаја на њихову социјалну структуру. Знамо да су Дарданци одводили масе Македонаца у заробљеништво, а то је био важан извор ропства.[65]

Дарданија је заостајала за Илиријом и у погледу развитка градског живота. Мада историјски извори помињу насеља градског типа у Дарданији (*polis archaia, oppidum, urbs*),[66] за период од III до I века пре н.е., када се одвија дарданска историја, археолози нису успели досада да открију ниједно право град-

---

[62] За уређење Дарданије, в. *Средњобалканска племена*, стр. 337—339, 348—349, 354, 356—359, 366—372. Тамо су наведени и цитати извора које овде само спомињем.

[63] Athen. VI 103 (c. 272d).

[64] Hygini grom. *lib. de munit. castror.* II 2; Liv. XXXI 43, 2.

[65] Iust. XXIX 4, 6: *Dardani Macedoniae fines vastare coeperunt, abductisque XX milibus captivorum*, etc.

[66] Str. VII 316; Liv. XXVI 25, 3; Liv. XLI 19, 7; 19, 9.

ско насеље.[67] Правих градова нема у Дарданији пре царске епохе. У складу с тим је вероватно и чињеница да нам није познат дардански новац. Бар засада не можемо Дарданцима приписати ниједну од бројних имитација Филиповог и Александровог новца.[68] Највише импресионира њихов војнички потенцијал. Начин на који се боре, постројени у фаланге, показује да је њихова централна власт била натплеменског карактера. Међутим, изрази које Ливије употребљава за обележавање њихових владара — *regulus, princeps* — преводећи очигледно Полибија, наводе на закључак да је хеленистички историчар правио јасну разлику у погледу уређења између илирске државе и дарданске заједнице.[69] По свему судећи, римско освајање је зауставило процес прерастања дарданске заједнице у праву државу.

3.

И под римском влашћу, судбине јужноилирских и дарданских земаља остале су раздвојене. Штавише, и територија некадашње илирске краљевине, подељена између две провинције, није више представљала целину. Њен јужни део, јужно од реке Мати, који је већ пола века стајао под римским протекторатом, припојен је 148. године римској провинцији Македонији.[70] То је био најјаче хеленизовани део краљевине, окренут више југу него северу. Он ће остати трајно, до краја антике, у хеленској језичкој сфери Царства. Највећи град у том делу Илирије Дирахион, полазна тачка пута *via Egnatia,* који је као продужетак *via Appia* преко Бриндизија спајао Рим с Тесалоником и источним деловима Царства, постао је под Августом римска колонија с италским правом.[71] Његови грађани били су у свим правима изједначени с Италицима, чак и у праву квиритске својине на земљу. У Билиди је такође основана колонија, док је Амантија задржала положај слободног града.[72] Званични језик у колонијама био је латински. Огромна већина сачуваних натписа из Дирахиона ра-

---

[67] Најчешће се као противдоказ овој тврдњи наводе ископавања у Кршевици код Врања. Мислим да је ово насеље могло првобитно припадати Пеонцима.

[68] О овом питању расправља П. Поповић у докторској дисертацији „Новац Скордиска. Новац и новчани промет на Централном Балкану од IV до I века пре н.е.“, Београд 1987, стр. 60—63.

[69] Уп. *Средњобалканска племена* стр. 337—338. Положај дарданског поглавице био је наследан у III—II в. Не знамо да ли се Дарданија одржала као јединствена краљевина и у следећем периоду ратова с Римљанима. Два племена, Галабре и Тхунате, спомиње Страбон, вероватно према хеленистичким изворима.

[70] За Македонску провинцију, уп. мој чланак у *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt,* II, 7 (1979), 328 и д., и карту уметнуту између страна 304. и 305.

[71] Plin. III 145; CIL III 607, 611, 709; Dig. L, 15, 8, 8.

[72] Plin. IV 35: *liberi Amantini . . ., colonia Bullidenses . . .*

ноцарске епохе су латински, у Билиди такође. Грчки језик се, међутим, задржао код домородачког становништва који је, иако неравноправно, узимало све већег удела у животу колоније, тако да је у позноцарско доба (IV—VI в.) грчки језик преовладао у целој области.

Северни део Краљевине од Љеша до Неретве делио је судбину северних илирских племена у оквиру провинције Илирик, која је достигла свој дефинитивни опсег тек под Августом, када је њен приморски део добио име Далмација.[73] И овде су велики градови добили римско уређење. Нарона, Епидаурум, Ризиниум, Бутуа, Олцинијум, Доклеја, Скодра и Лисос постали су, неки већ под Цезарем, други доцније, римске колоније или муниципији.[74] У унутрашњости одржала се подела становништва на декурије племенског карактера.[75] Површно захваћена хеленизацијом, и то само у приобалским крајевима, Далмација је постала латинска провинција. Укључивање њеног становништва у римску заједницу имало је за последицу његову романизацију.

Док је покоравање Дарданије завршено на почетку Августове владе, административно присаједињење Дарданије Римској Империји добило је свој коначан облик тек формирањем провинције Мезије 14. г. н.е., чији је јужни део заузимала Дарданија.[76] Граница између Дарданије и Далмације одговарала је на југу етничкој и политичкој граници између Илирске и Дарданске Краљевине. Та се граница кретала приближно линијом којом данас иде албанско-југословенска граница на том сектору. Према Македонији, границу је чинила Шар-планина, тако да је тетовска област, насељена илирским становништвом, припала македонској провинцији.[77] Ова се граница подударала са језичком границом, будући да је Дарданија припадала латинској, а тетовска област грчкој сфери, из чега се може закључити да ова ни

---

[73] О времену образовања илирске провинције не постоји сагласност, уп. A. **Jagenteufel**, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Wien 1958, стр. 9. А. М. Малеваный, К вопросу об образовании провинции Иллирик, *Вестник древней истории* 1975, 1, 138—143, подржава стару Ципелову тезу да је провинција формирана већ 118. године после успешних ратова Цецилије Метеле с Далматима. Под Цезарем је провинција морала постојати.

[74] G. Alföldy, Caesarische und augusteische Kolonien in der Provinz Dalmatien, *Acta antiqua Acad. sc. Hung.* X, 4 (1962), 357—365.

[75] G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budapest 1965), 36 sq., 46, 166.

[76] Дарданија је после покоравања потпадала под управу македонског намесника све до формирања мезијске војне команде под Августом, о којој види мој чланак у *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 7 (1979), 326—327, нап. 10.

[77] За територију Дарданије, в. *Средњобалканска племена*, стр. 143—161 с картом на стр. 153. За исправку јужне границе према новијим налазима, в. енглеско издање ове књиге: *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times* (Amsterdam 1978), карта на стр. 200 и додатак бр. 16 на стр. 654. Северна граница Дарданије не може се одредити. Обично се узима да се простирала до Западне Мораве. Међутим, простор северно од линије Нови Пазар—Прокупље је потпуна празнина на археолошким картама.

раније није припадала Дарданији, већ Илирији. Римљани су очевидно водили рачуна о етничким границама приликом организовања провинција. Слично Далмацији, Дарданија је била изложена административној и спонтаној романизацији. На њеном југу римски елеменат је појачан насељавањем бројних колониста у Скупе већ у доба Веспазијана.[78] Романизовано је и градско становништво Наисуса, Улпијане, Municipium DD и других муниципија који нису идентификовани или нису лоцирани (Arribantion).[79] У Дарданији је било великих површина које нису биле захваћене урбанизацијом. Посведочени су царски поседи и поседи сенаторских породица.

Питање хеленизације и романизације домородачких популација, односно њиховог отпора асимилацији грчке и римске цивилизације и одржања етничке самобити и етничке свести код њих, спада међу најкрупнија и најинтересантнија питања хеленистичке епохе и Римског Царства. Од тренутка када с првим вестима грчких писаца израњају из анонимности преисторије, варварски народи постају интегрални део античког света и не могу се проучавати изван оквира тог света. Овај став ће се понекоме учинити хеленоцентричним и романоцентричним, али ја се не могу отети утиску да су хеленизација као процес ширења грчке културе и романизација као процес политичког интегрисања свих народа Медитерана у једну велику политичку заједницу биле прогресивне црте античке историје. Природно је, и то се догађа у свим епохама и свим етничким срединама, да сеоске масе буду конзервативне, отпорне према спољним утицајима, чувари традиција. Али кретање напред се не остварује чувањем традиција, већ њиховим превазилажењем новим облицима материјалног и духовног живота.

Хеленизација варварских народа извршена је углавном у хеленистичко доба, које траје од краја IV до краја I века пре н.е. Оне области које су тада хеленизоване нису доцније, под Римским Царством, у првим вековима наше ере, подлегле језичкој романизацији. За њих романизација не значи латинизацију, већ само укључивање у римско грађанство. Напротив, области које су у хеленистичко време остале изван домашаја хеленизације

[78] За становништво и градове Дарданије, в. Miroslava Mirković, Einheimische Bevölkerung und römische Städte in Obermösien, III. Dardanien, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 6, 828—843. Скупима и кумановској области, дакле најјужнијем делу Дарданије, посвећена је VI свеска збирке *Inscriptions de la Mésie Supérieure* (Beograd 1982), са исцрпним историјским уводом.

[79] У напред поменутој збирци, свеска IV (Београд 1979) посвећена је Наисусу. У припреми је свеска V, у којој ће бити обрађена епиграфска грађа муниципија Улпијане, Municipium DD и преостале територије јужне Дарданије. Постојање једног или два муниципија у Метохији претпоставио је Е. Чершков, *Римљани на Косову и Метохији* (Београд 1969), 38—40. Уп. и З. Мирдита, *Die Anthroponymie Dardaniens zur Römerzeit* (на албанском са делимично паралелним немачким преводом), Приштина 1981, стр. 14—16 (који, сем код Дрсника и Призрена у Метохији, претпоставља и постојање посебне административне јединице у области Клокота—Витина).

ушле су у Римско Царство као „неписмене“ и прихватиле латински језик као језик културе. Граница грчке и латинске језичке сфере није померена римском доминацијом. На подручју које нас интересује, хеленизована територија старе илирске краљевине била је и под римском влашћу област у којој је доминирао грчки језик (изузев у колонијама), док је Дарданија као земља која се показала отпорном према хеленизацији, ушла у латинску сферу Царства. Проблем језика, наравно, не исцрпљује питање етничке свести. На то ћемо се још вратити.

Истраживање хеленизације и романизације врши се углавном на бази епиграфског, односно ономастичког материјала. С обзиром да Илири и Дарданци нису створили писменост на свом језику, једини писани споменици који су нам од њих остали су грчки и латински натписи на камену (надгробне стеле, посвете, почасни натписи итд.). Једини пак писани трагови домородачког бића на тим натписима су имена људи и, ту и тамо, по које име бога или места. У Јужној Илирији има таквих натписа и из хеленистичког и из римског периода, у Дарданији само из царског. То су једини периоди за које се могу вршити ономастичка испитивања у поменутим областима.

У Јужној Илирији, тј. на територији Албаније и у најзападнијим крајевима наше Македоније (Охрид, Дебар, Тетово) натписи су и у римско доба грчки, сем на територији двеју колонија, Дирахиона и Билиде.[80] Будући да су колоније дале највише материјала за царску епоху, може се добити погрешан утисак да латински језик претеже. Важна је, међутим, околност да и међу дирахијским натписима има грчких.[81] У грађи која је била позната до пре двадесетак година, дирахијски натписи су били типично колонијски: с римским ономастичким формулама, неретким грчким когноминима, приличним бројем ослобођеника и без иједног илирског имена. Но део дирахијске некрополе који

[80] Натписе Дирахија објавили су, после Th. Mommsen-a у *CIL* III (1871), L. Heuzey у L. Heuzey—H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine* (1876); C. Praschniker, Muzakhia und Malakastra, *Jahreshefte ÖAI* 21—22 (1921), Beiblatt; C. Praschniker—A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro* (1916); C. Patsch, Aus dem Albanischennationalmuseum, *Jahreshefte ÖAI* 23 (1926), Beiblatt; A. Bruhl, Inscriptions de Durazzo et de Tirana, *Albania* 5 (1935), 91—96; B. Saria, Antiken aus Durazzo, *Jahreshefte ÖAI* 23 (1926) Beiblatt; P. Sestieri, *Iscrizioni Latine d'Albania*, Tirana 1942, 59—112 (талијански текст); H. Ceka—S. Anamali, Inscriptions latines d'Albanie, *Bul. U.S.T.* 1 (1957) (*non vidi*); S. Anamali, La nécropole hellénistique d'Epidamne, *Bul. për. shk. shoq.* 1 (1957) (*non vidi*); V. Toçi, Inscriptions et reliefs de la nécropole de Dyrrah, *Studia Albanica* 2, 1965, 49—99, fig. 1—63; V. Toçi, Données sur l'onomastique illyrienne à Dyrrachium et dans d'autres centres de l'Albanie, *Studia Albanica* 2, 1969, 163—185, fig. 1—20; V. Toçi, *Studia Albanica*, 9 (1972) 1, 77—84; H. Hidri, Fouilles de 1977 dans la nécropole de Dyrrah, *Iliria* 1983, 1, 155—156. — Натписи Билиде су од мањег интереса за нашу тему. Колико ми је познато, у Билиди је забележено само једно илирско име, неког гладијатора Епикада, cf. Sestieri, *op. cit.*, бр. 20.

[81] Поред три хришћанска, в. Praschniker-Schober, *op. cit.*, стр. 45, сл. 57a, и бројне хеленистичке и римске епитафе које је публиковао V. Toçi у напред поменутим чланцима и *Iliria* 1983, 1, 155—156.

је откопан крајем 50-тих и у 60-тим годинама изменио је слику. Откривено је, кажу, на стотине ципуса с кратким епитафима који су очигледно припадали нижим народним слојевима, а временски потичу од познохеленистичког и царског периода. Од око 80 публикованих таквих епитафа само је 8 латинских, остали су грчки, и управо је међу овима велики број оних који садрже илирску антропонимију.[82] То потврђује наше запажање да су домороци наставили да се служе грчким језиком и на територији колоније и да се нису романизовали. Латински језик се одомаћио на северу, северно од Шкумбе. Тамо се илирска имена појављују на латинским натписима.[83]

О распрострањености грчких и латинских натписа у албанском делу Јужне Илирије тешко је дати колико-толико прецизну оцену, јер не постоје критичка издања ни збирке епиграфске грађе, већ је ова разасута у често неприступачним часописима и публикацијама.[84] С. Анамали је у једном реферату споменуо цифру од 200 латинских натписа на тлу Албаније, подвлачећи да је то веома мало.[85] Не треба, међутим, превидети чињеницу да је јужни део Албаније био дубоко хеленизован и да је то била препрека ширењу латинског језика.

Да бисмо утврдили у којој је мери ванградско становништво остало нетакнуто вековним дејством двеју великих цивилизација, углавном се морамо ослонити на антропонимију. У раноцарско доба илирска имена се појављују на тлу целе Албаније. Ова имена имају додирних тачака с антропонимијом јужне Далмације и Дарданије, али показују и многе особености због којих их морамо посматрати као посебну целину. Мислим да се не може говорити, као што је то пре много година учинио Р. Катичић, о

[82] Моји подаци не могу бити прецизни јер не располажем свим издањима. Осим тога треба имати у виду да нису објављени сви откривени натписи. V. Toçi је направио избор, руководећи се пре свега интересом за илирску ономастику.

[83] Уп. преглед код V. Toçi, *Studia Albanica* 2, 1969, 174—176, из кога треба избацити известан број грчких имена као Ἀμύμων, Ἀδάματος, Πάτρων, Φαλακρίων, Ἀμύντας, Λεόννατος etc. У међувремену пристижу и нови налази, уп. на пример, жигове на питосима из Корче, *Iliria* 1983, 2, 212—222, којих има много с илирским именима (Τιππακου, Γενθίου, Πλάτορος, Γλαυκίας).

[84] Стање с публикацијом натписа у Албанији је прилично лоше. Нико се тамо не бави посебно епиграфијом и не видимо стручњака или екипу која би била у стању да приреди Corpus античких натписа Албаније. Овај корпус би морао да се придржава провинцијских граница, тако да јужни део Албаније који је припадао Епиру, с градом Бутротоном као главно налазиште, буде одвојен од оног дела Албаније који је припадао илирској Македонији, са Дирахионом и Аполонијом, и северног, са Лисосом и Скодром, који је улазио у Далмацију. Збирка коју је саставио P. Sestieri 1942. године је од мале користи, јер је то у ствари некритичка компилација старих издања, са врло мало новог материјала.

[85] S. Anamali, Des Illyriens aux Albanais, *Iliria* 5 (1976), 24. Анамали доноси на стр. 36. инструктивну карту локалитета у којима су откривени латински натписи, а на стр. 37. карту с локалитетима који су дали грчке натписе (не бих рекла да су то позноантички натписи, како он бележи; њих не може бити тако много; пре ће бити да су то натписи из раноцарског периода).

јединственој антропонимији на простору „од ушћа Цетине до граница Епира", антропонимији која се „у унутрашњости изгледа простирала до планина које раздвајају јадрански базен од дунавског и црноморског, обухватајући и Дарданију".[86] Говорећи тако на колоквију у Тирани, Катичић је могао да угоди својим домаћинима закључком да се „територијална распрострањеност илирске антропонимије подудара скоро у детаље с албанским лингвистичким ареалом и да она једино на северозападу улази прилично дубоко у српскохрватски ареал (Црна Гора, Хрватска, Босна и Херцеговина)".[87] Колико сам ја могла да утврдим, гро домородачких имена која налазим јужно од реке Мати не појављује се код севернијих Илира ни код Дарданаца.

Што се тиче релативне бројности илирске антропонимије у Јужној Илирији, без систематских истраживања не може се донети правилан суд о њој. Упадљиво је ипак одсуство илирских имена на касноантичким натписима. Из тога, наравно, не следи, с обзиром на малобројност ових споменика, да је матерњи језик у међувремену сасвим заборављен. Немамо, међутим, могућности да утврдимо његово постојање. То исто важи и за етничку свест. На натписима можемо наћи имена појединих припадника илирских племена, на пример Дасарећана или Партина,[88] али ми није познат ниједан случај да се за неког каже да је Илир из Дирахија, или из Аполоније, или из Лисоса. Име Илира као да је заборављено у области у којој се оно најраније појавило. Када се под Диоклецијаном изврши подела простране македонске провинције у две мање, западна провинција, која је обухватала отприлике територију некадашње старе Илирске Краљевине, добиће име Нови Епир, а не, како бисмо очекивали, Нова Илирија или Нова Далмација.

О Дарданији смо боље обавештени. Ја сам и сама проучавала њену осномастику у више наврата, а нова грађа откривена и публикована после тога била ми је такође највећим делом приступачна.[89] Дарданија је у великом временском заостатку за Или-

---

[86] R. Katičić, L'anthroponymie illyrienne et l'ethnogénèse des Albanais, *Iliria* 5 (1976), 81.

[87] *Ibid.*

[88] Уп. почасну базу из Тесалонике, *IG* X 2, 1, 479, за неког Дасарећанина познатог по мудрости и обдареношћу Музама. За Партина, в. *Année épigraphique* 1955, 77 и J. Adam—L. Vidman, *Listy filologické* 85 (1962), 60: надгробни споменик из Скампе који је подигао ослобођеник *Lupus Parthinus ex Latio* (претпоставља се да се овај топоним одржао у данашњем имену села Laçi).

[89] В. мој чланак Дарданска ономастика, *Зборник Фил. фак. Унив.* у Београду, књ. VIII, 1, 1964, 49—75; *Средњобалканска племена*, стр. 168—202; и реферат у *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine* (1977), Букурешт 1979, стр. 160—161, нап. 28—34. Нова грађа је обухваћена у двема свескама *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, IV (1979) — Наисус и VI (1982) — Скупи. За Косово и Метохију послужила сам се збирком Z. Mirdite *op. cit* (*supra*, нап. 79), 240—270. За Метохију сам уз то могла да прегледам у рукопису грађу коју је припремио за штампу у V свесци поменуте серије наш прерано преминули колега Мартин Габричевић.

ријом. Процес романизације почиње у њој знатно доцније, цео век па и више. Док је Дирахион постао колонија на почетку Августове владе (око 30. године пре н.е.), колонија Скупи у Дарданији основана је под Флавијевцима, 70-тих година I века н.е. Остали дардански градови с римским уређењем организовани су тек у II веку. Ово стање се одразило и на антропонимији, која је слабије романизована, сем, наравно, у дедуктивној колонији Скупима. Најмање романизована била је Метохија. Она је дала свега четрдесетак натписа, од којих 16 имају домородачку антропонимију. Број лица с домаћим именима порастао је после нових налаза од 19 на 31.[90] И на Косову (Митровица, Сочаница) откривено је неколико нових потврда неилирских имена, а број носилаца неримских имена попео се од 24 на 30.[91] Највећи број натписа дала је природно колонија Скупи: преко 200 натписа са неколико стотина римских имена и само 7 натписа који помињу домороце.[92] Друкчије је у суседној кумановској области, где на укупно 40 натписа долази 7 са домородачким именима.[93] У источном делу Дарданије (Наисус, Тимакум Минус), где су нарочито честа трачка имена, заслужује пажњу илирско име *Gentio* на једном позноантичком натпису из Наисуса.[94] Уопште узевши, нови налази нису битно изменили моје закључке о карактеру дарданске антропонимије. У њој се, поред илирских имена, која у Дарданији често попримају посебне облике, и трачких, која су карактеристична за источне области, у све већем броју појављују имена са малоазијским аналогијама и имена која нису посведочена ван Дарданије. Она свакако потичу од старог протофригијског или дакомизијског слоја.

---

[90] Уп. *Средњобалканска племена*, стр. 172. и табела 183—184, где се Метохија појављује као I ономастичка област. У новој грађи има 8 имена која су први пут посведочена у овој области. Поред илирских имена као *Desumena, Andius* (cf. Mirdita, *op. cit.*, бр. 187 и 186 из села Зрзе), ту су и имена као *Dida* (Mirdita, бр. 284 из Пећи), *Nanus* (Габричевић, *op. cit.*, бр. 63 из Призрена), *Cinna* (Mirdita, бр. 265 из Ђаковице), којима се знатно повећава број имена са малоазијским аналогијама. Први пут је у овој области посведочено популарно општетрачко име *Bithys*, које се везује за име епонимног хероја Битињана. Име *Tattuni* (дат.) (Габричевић, *op. cit.*, бр. 62, из Призрена) има наставак карактеристичан за ову област, cf. *Cittuni*, Н. Вулић, *Споменик* 75 (1933), бр. 180, из Пећи. Номинатив је свакако гласио *Tatto, Citto* (cf. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, s.v. Citto).

[91] Нове потврде: *Bitus* (Mirdita, бр. 333 из Сочанице), *Babo, Ziza* (*ibid.*, бр. 256 из Улпијане), *Bapecus* (*Споменик* 71, 1931, 179 из Качаника, ревидирао М. Габричевић, *op. cit.*, бр. 48).

[92] *IMS* (cf. *supra*, нап. 89) VI, бр. 99 (*Cesus*), 113, 131—133, 142, 158.

[93] *IMS* VI, бр. 211, 221—223, 227, 236, 240. Од нових имена вредно је спомена популарно јужноилирско име *Epicadus* које се појавило на једном натпису из Куманова (бр. 211). Није без интереса ни нова потврда имена *Varanus* (бр. 227), које није посведочено ван Дарданије.

[94] *IMS* IV, бр. 51. У области Наисуса и Timacum Minus (IV ономастичка област) има, према ранијој статистици, 32 домородачка имена. Нисам могла да утврдим ново стање. Не верујем да се оно битно изменило, јер натписи Timacum Minus који ми недостају нису тако карактеристични за Дарданију с обзиром да се највише односе на војничка лица.

Да закључим. Дарданија спада међу најмање романизоване античке области на Балкану где се аутохтоно становништво најбоље одржало.[95] О одржању етничке свести код Дарданаца можемо судити и по посветама дарданским божанствима *Dea Dardania* и *Deus Andinus*,[96] као и по томе што су и земља и народ сачували своје име до касне антике. За разлику од Илира, етноним *Dardanus, Dardana* се често појављује уз нечије име, а сачувана је на једном римском натпису и изричита формула *nat(ione) Dardanus*.[97] Није искључено да је ово становништво преживело доба варварских најезда и великих сеоба, нарочито у мање урбанизованим областима, и да је ушло у Средњи век под новим именом Албанаца.[98] Име Дарданаца нестаје с Антиком.

---

[95] Наводим овде и закључак о степену романизације у Дарданији до кога је дошла M. Mirković, Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 6, 1977, стр. 844—845: на широј територији Скупа и у кумановској области Дарданци су се одржали у већем броју; у централним областима Дарданије, Улпијани и Муниципиум Дарданорум, аутохтони су можда били бројнији него што се то из натписа дâ видети; велики број познатих села задржало је предримске називе, а по свој прилици и аутохтоно становништво; већина становништва, у областима где није било градова, остало је нетакнуто од романизације.

[96] *Deus Andinus* је посведочен у Качанику, cf. *CIL* III 8184 и Габричевић, *op. cit.*, бр. 45. Посвета богињи Дарданији из Куршумлијске Бање коју је подигао један царски роб, *Споменик* 98 (1948), 22, гласи само *Dar(daniae) Sac(rum)*, али је *Dea Dardania* посведочена у Дакији, cf. D. Tudor—G. Vladescu, *Apulum* 10 (1972), 187 sqq. Посвете трачком божанству Збелтиурду у Скупима, *IMS* VI, бр. 18, и Качанику *Споменик* 71 (1931), 179 и Габричевић, *op. cit.*, бр. 48, потврђују инфилтрацију трачког становништва у Дарданију.

[97] Уп. сведочанства за етничко обележје „Дарданац": *Iapinthus unctor Dardanus* (*CIL* VI 6343), *Messia Dardana quasillaria* (*CIL* VI 6343) *Darda(nus) Aurelius Paetinia(nus)* (*CIL* VI 32559), *M. Aur. Paulo nat(ione) Dardanus* (*CIL* VI 32800), и навођење Дарданије као место порекла: *Aurelius Timavius Dardania genitus* (*CIL* XIII 8371), *miles ex Dardania ex vico Perdica* (*CIL* VI 32605), *miles ex Dardania ex vico Titis* (*CIL* VI 32605), *signifer ... natus in Dardania vico Zatidis* (*CIL* V 898). У позноантичко време Дарданија чини посебну провинцију и црквену епархију, уп. сведочанства наведена у *IMS* VI 22—23. Област Наисуса је одвојена од Дарданије и прикључена провинцији Дакији Средоземној.

[98] Немам намеру да улазим у сложено питање порекла Албанаца. Желела бих само да подсетим да је не мали број стручњака који стављају у средњобалканско подручје област формирања албанског народа (G. Weigand, N. Jokl, Х. Барић, Вл. Георгиев), полазећи од различитих језичких претпоставки (сродност албанског с илирским, с трачким, одн. с дакомезијским). Додала бих да етникон *Arbër, Arbën*, 'Αρβανίτης, не мора бити у директној вези с Птолемејевим 'Αλβανοί. Можда су у питању два различита корена тако да позније повезивање Албанаца с античким *Albanoi* почива на случајној сличности имена.

Карта 1. Јужна Илирија, Дарданија и суседне земље у хеленистичко доба
L'Illyrie du Sud, la Dardanie et les pays limitrophes à l'époque hellénistique

Карта 2. Положај Јужних Илира и Дарданаца у римским провинцијама Раног Царства

La position des Sud-Illyriens et des Dardaniens à l'intérieur des provinces romaines du Haut-Empire

LES ROYAUMES D'ILLYRIE ET DE DARDANIE

Origines et développement, structures, hellénisation et romanisation

FANOULA PAPAZOGLOU

Limitant mon exposé à la période antique, je n'aurai pas à vous parler de l'ethnogénèse des Illyriens et des Dardaniens. Car en effet, au moment où ils firent leur apparition à l'horizon des auteurs grecs, les Illyriens et les Dardaniens étaient déjà constitués comme des entités ethniques, sur les territoires qu'ils habiteront durant toute l'Antiquité. Ce que je voudrais souligner d'emblée — et ce sera la thèse principale de ma conférence — c'est la distinction à faire entre Dardaniens et Illyriens. Nous ne pouvons pas identifier les Dardaniens aux Illyriens, comme le font régulièrement les historiens albanais. Convaincus qu'ils sont les successeurs directs des Illyriens, les Albanais cherchent à étendre autant que possible les limites du berceau de la nation albanaise et dans ce but proclament avec emphase l'origine illyrienne des Dardaniens. Cette nouvelle sorte de panillyrisme qui caractérise l'historiographie albanaise se manifeste aussi carrément dans le livre intitulé »Les Illyriens«, publié l'année passée sous l'égide de l'Académie des sciences à Tirana.[1] Dans cet ouvrage qui se propose de donner un aperçu historique des Illyriens, la frontière méridionale du territoire illyrien est poussée au sud jusqu'au golfe d'Ambracie, de sorte qu'elle englobe l'État épirote, lequel est d'ailleurs explicitement traité comme un État illyrien dans un chapitre à part. Pour les auteurs de ce livre, éminents savants albanais, Pyrrhos et Olympias étaient des Illyriens, Dodone, un sanctuaire illyrien. De la même façon, le

---

ABRÉVIATIONS

ANRW	— *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Tübingen
Central Balkan Tribes	— F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam 1978.
Godišnjak CBI	— *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo

[1] M. Korkuti, S. Islami, F. Prendi, S. Anamali, *Les Illyriens. Aperçu historique*, Tirana 1985. La carte jointe à la fin du volume illustre les vues albanaises sur l'extension de l'Illyrie. J'ai donné un compte-rendu de ce livre dans *Godišnjak CBI*.

royaume péonien est représenté sur la carte insérée à la fin du volume comme faisant partie du monde illyrien, à cela près que l'aperçu de son histoire y manque, apparemment à cause de l'inexistance d'une nouvelle synthèse sur ce pays.

Nonobstant le fait que l'élément illyrien eut un rôle incontestable dans leur ethnogénèse, les Dardaniens ne peuvent être identifiés aux Illyriens. Les nouvelles recherches ont révélé l'existence d'une couche plus ancienne dans la formation de cette nation, couche daco-mysienne ou protophrygienne,[2] ainsi que, à l'époque historique, l'infiltration d'éléments thraces qui marquèrent aussi sa structure ethnique. Mais, plus que la différence des composantes ethniques, ce qui contribua surtout à séparer les Dardaniens des Illyriens, c'est leur histoire politique.[3] En effet, à partir du moment où elles émergent de la préhistoire — les Illyriens vers le milieu du Ier millénaire avant notre ère, les Dardaniens un peu plus tard, dans la seconde moitié du IVe siècle — les communautés illyrienne et dardanienne ont eu des destinées distinctes. C'est sur ce point que je voudrais d'abord retenir votre attention.

1.

Je prends comme point de départ un événement historique pouvant être daté et localisé avec certitude: la première guerre entre les Illyriens et Philippe II de Macédoine. Comme on le sait, le règne du grand souverain macédonien représente un tournant dans l'histoire non seulement de la Macédoine et de la Grèce, mais aussi de toute la partie centrale de la péninsule balkanique, ce qui est une raison de plus pour commencer par lui.

En 336, lorsque Philippe fut assassiné, la Macédoine était la puissance la plus grande de la péninsule. Son autorité était reconnue par tous les peuples avoisinants: Illyriens, Dardaniens, Péoniens, Triballes et Thraces. Tout autre était la situation en Macédoine en 359, lorsque Philippe accéda au trône.[4] La Macédoine subissait alors,

---

[2] Vl. Georgiev, Les Illyriens et leurs voisins, *Iliria* 5, 1976, 47, estime que le dardanien était une langue daco-mysienne. J'attribue plutôt à la population phrygienne (brygienne) la couche préillyrienne dans la Dardanie méridionale (Metohija, Skopje) et la Macédoine septentrionale, cf. *Godišnjak CBI* 10, 1974, 67—72 et *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine* (1977), *Bucarest* 1979, 157—161. Une situation ethnolinguistique semblable se fait remarquer aussi dans la partie la plus méridionale de l'Illyrie, où l'illyrisation n'a pas complètement refoulé les couches brygo-édoniennes. Il n'existait pourtant entre cette partie de l'Illyrie et la Dardanie aucun contact direct.

[3] Dans *Central Balkan Tribes*, 210—269, je ne prenais en considération pour l'ethnogénèse des Dardaniens que les composantes illyrienne et thrace. J'ai toutefois caractérisé les Dardaniens comme une nation à part (p. 245 et 269), me fondant principalement sur leur évolution politique.

[4] On trouvera l'exposé le plus récent et le plus complet sur le règne de Philippe II dans N. G. L. Hammond and G. T. Griffith, *A History of Macedonia*,

déjà depuis quelques décennies, la pression des Illyriens qui menaçaient son existence même. Le père de Philippe et ses deux frères avaient essuyé des défaites et s'étaient vus obligés à payer tribut aux Illyriens. En 359, le roi Perdikkas III succomba lui-même dans une bataille avec les Illyriens, dans laquelle quatre milles Macédoniens perdirent la vie.[5] La Macédoine fut envahie par les Illyriens. Aussi, l'un des premiers soucis de Philippe après son élévation au trône a-t-il été de libérer le pays du péril illyrien. La même année, il conduisit en Illyrie une armée de 10000 fantassins et 600 cavaliers. Le vieux roi illyrien, le nonagénaire Bardylis, vint à sa rencontre avec une armée qui ne le cédait pas en nombre à celle des Macédoniens. Un long combat s'engagea.[6] Philippe remporta toutefois la victoire, grâce à son génie militaire. C'était la première victoire dans la série des brillants succès qui marqueront le règne de ce grand homme d'État et commandant. A la suite de cette conquête, Philippe consolida la frontière illyro-macédonienne en la déplaçant plus près du lac de Lychnidos (Ohrid). Les événements évoqués nous montrent donc les Illyriens de la première moitié du IVe siècle comme une communauté assez puissante pour se mesurer avec les Macédoniens. Ils nous permettent en même temps de localiser cette communauté dans la région des lacs d'Ohrid et de Prespa, aux confins nord-ouest de la Macédoine.

Philippe fit encore deux fois la guerre aux Illyriens, contre les héritiers de Bardylis, Grabos et Pleuratos.[7] En 344, il envahit l'Illyrie, la pilla et rentra avec un riche butin.[8] L'Illyrie se soumit à son

---

vol. II, 1979, 203—726 (auteur G. T. Griffith). Pour les événements de l'histoire illyrienne qui suivent, voir aussi mon étude: Les origines et la destinée de l'Etat illyrien, *Historia* 1965, 150—176.

[5] Dans la monographie citée à la note précédente, l'histoire de la Macédoine avant Philippe est rédigée par N. G. L. Hammond. Pour les relations des Illyriens avec Amyntas, cf. *ibid.*, p. 179; avec Alexandros II, p. 181; avec Perdikkas III, p. 188. N. G. L. Hammond admet la tradition selon laquelle le jeune Philippe aurait été livré par Amyntas ou Alexandros comme otage aux Illyriens, qui le remirent aux Thébains. A. Aymard, Philippe de Macédoine, otage à Thèbes, *Etudes d'histoire ancienne* (Paris 1967), p. 413, conteste la possibilité que Philippe soit parvenu comme otage à Thèbes par l'entremise des Illyriens. Ceux-ci n'entretenaient aucun contact avec Thèbes, ni avant ni après cet événement. La chronologie contredit également cette tradition. La guerre de Perdikkas contre les Illyriens a fait l'objet d'un ouvrage perdu d'Antipatros (Soudas, s.v.: Περδίκκου πράξεις Ἰλλυρικαί).

[6] Nous disposons pour cette guerre du rapport assez circonstancié de Diodore de Sicile XVI 4, 3 — XVI 5.

[7] Grabos a conclu en 356 un traité d'alliance avec Athènes, le Péonien Lykpeios et le Thrace Kétriporis; cf. Diodore, XVI 22, 3 et *IG* II/III² 127. Philippe réussit à se tirer d'affaire, Grabos et Lykpeios durent reconnaître sa suprématie. Une inscription olynthienne fait état d'un traité d'alliance entre un roi illyrien et la Ligue Chalcidienne, cf. D. M. Robinson, *Transactions of the American Philological Association* 69, 1938, 44 sqq. On date l'inscription de l'an 357 et l'on croit qu'elle demeura inachevée, le contrat ayant été résilié à cause d'un changement subit de la situation.

[8] Diodore, XVI 69, 7.

autorité.[9] A partir de cette époque, la frontière illyromacédonienne ne changea pas durant toute l'Antiquité: elle passait entre Heraclée des Lyncestes (Bitola), base macédonienne fondée par Philippe,[10] et Lychnidos (Ohrid), à une moindre distance de celle-ci que de celle-là, embrassant dans la région de Prespa une partie du territoire illyrien qui a été définitivement annexée à la Macédoine.[11]

Telle fut la situation dans ces parages sous Philippe. En remontant dans le passé, nous trouvons chez Thucydide une information qui confirme la localisation proposée des Illyriens. En 423, au cours de la guerre du Péloponnèse, Perdikkas II de Macédoine attaqua les Lyncestes en Haute Macédoine (région de Bitola—Florina) et leur prince Arrhabaios.[12] Il convient de noter que la Macédoine avant Philippe n'était pas unie. Les tribus de la Haute Macédoine — Éliméens, Orestes, Lyncestes etc. — avaient chacune sa dynastie et défendaient obstinément leur indépendance contre les Argéades macédoniens. Les Illyriens se mêlèrent au conflit qui opposa Perdikkas et Arrhabaios, se rangeant du côté de celui-ci. L'incident relaté par Thucydide suggère la conclusion que les Illyriens qui guerroyaient avec la Macédoine au Ve et IVe siècles vivaient dans le voisinage immédiat des Lyncestes. Sous le règne d'Archélaos, Arrhabaios fit encore une fois la guerre aux Macédoniens.[13] Il avait alors pour allié le roi illyrien Sirras, qui devint son gendre. De ce mariage naquit la future reine de Macédoine Eurydikè, mère de Philippe. Ces mariages dynastiques révèlent le prestige de la famille royale illyrienne dans la première moitié du IVe siècle. A cette époque, les Illyriens ne se distinguaient pas sans doute de leurs voisins de la Haute Macédoine en ce qui concerne leur développement socio-économique et culturel.

Peut-on remonter encore plus haut dans le passé pour éclairer les rapports illyro-macédoniens? Justin fait mention d'un raid des Illyriens en Macédoine au début du VIe siècle, sous le règne d'Aëropos.[14] L'historicité de cette tradition est pourtant incertaine. Quant à l'histoire de l'irruption des Illyriens Taulantins sous le commandement du roi Galauros à la fin du VIIe siècle, lorsque Argaios régnait en Macédoine, racontée par Polyen dans ses *Strategemata*, elle est vraisemblablement apocryphe.[15] Les Taulantins habitaient dans l'arrière-pays de Dyrrhachion et il est peu probable qu'ils auraient

---

[9] Cf. Isocrate, *Phil.* 21 (rédigé en 346): τοῦ δ' Ἰλλυριῶν πλήθους, πλὴν τῶν παρὰ Ἀδρίαν οἰκουμένων ἐγκρατὴς καὶ κύριος γέγονεν.

[01] Démosthène (*Phil.* I 48) évoque les rumeurs, selon lesquelles Philippe fortifiait des villes en Illyrie. Cette donnée peut, entre autres, se rapporter à Héraclée. K.-J. Beloch, *Griech. Gesch.* III², 1, 528, n. 2, considérait que la fondation d'Héraclée devait être antérieure à l'an 349, date de la rédaction du discours de Démosthène.

[11] Pour la frontière illyro-macédonienne, cf. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba* (1957), p. 67.

[12] Thucydide, IV 124—128.

[13] Cf. *Godišnjak CBI* 3, 1967, 129.

[14] Justin, VII 2, 6 sq.

[15] Polyen, IV 1.

entrepris une expédition aussi lointaine pour attaquer un pays insignifiant comme fut la Macédoine d'alors. Rappelons en outre la légende sur l'origine de la dynastie des Argéades, recueillie par Hérodote, qui comporte un élément d'intérêt pour notre sujet.[16] D'après cette tradition, les frères Gauanès, Aëropos et Perdikkas, chassés d'Argos en Péloponnèse, se réfugièrent chez les Illyriens, puis passèrent d'Illyrie en Haute Macédoine. Cette histoire montre aussi que l'Illyrie était un pays contigu à la Haute Macédoine.

Les renseignements sur le royaume illyrien dont nous venons de parler parvenaient aux écrivains grecs par l'entremise de la Macédoine. Mais les Grecs avaient aussi l'occasion de faire la connaissance des Illyriens dans leurs colonies de la côte ionienne, Epidamnos (Dyrrachion) et Apollonia, fondées au VIIe, respectivement au VIe siècle. Relatant la guerre civile qui eut lieu à Epidamnos aux années trente du Ve siècle et qui devint l'un des prétextes de la guerre du Péloponnèse, Thucydide mentionne dans les environs de cette colonie les barbares Taulantins, en précisant que cette peuplade était une tribu illyrienne.[17] De la même époque date l'inscription attique qui nous a fourni le témoignage épigraphique le plus ancien sur les Illyriens, à savoir les noms de deux esclaves accompagnés de l'ethnique archaïque *Hillyrios*.[18] Ces Illyriens ont pu être transportés à Athènes par mer, d'Apollonia ou d'Epidamnos, mais il est également possible qu'ils furent faits prisonniers en Macédoine et vendus comme esclaves.

Dans la région dalmate, le premier témoignage sur les Illyriens date du début du IVe siècle et se rapporte à la fondation de la colonie de Pharos. Selon Diodore, les autochtones de l'île de Pharos, pour combattre les colons grecs, sollicitèrent l'aide des Illyriens

---

[16] Hérodote, VIII 137. Dous remontons au passé mythique avec l'histoire de Kadmos et Harmonia, le couple royal de Thèbes qui, exilés (ou fuyant volontairement leur patrie) se rendirent chez les Enchéléens (Hérodote, V 61). Hérodote cite un oracle pouvant se rapporter aux IIlyriens et aux Enchéléens, selon lequel sera condamnée à la ruine l'armée ennemie qui dévastera la Grèce et mettra à sac le sanctuaire delphique. D'après une autre tradition, les Enchéléens faisaient la guerre aux Illyriens, lorsque Kadmos arriva chez eux. Avec l'aide de celui-ci ils remportèrent la victoire et soumirent les Illyriens. Le fils de Kadmos s'appelait *Illyrios*.

[17] On pense d'ordinaire que Thucydide a tiré de l'ouvrage d'Hécatée l'information que les Taulantins étaient une tribu illyrienne. Cette supposition ne s'impose pas. Thucydide a pu apprendre directement de ses sources contemporaines ce détail peu important du point de vue de l'histoire grecque; cf. A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, vol. I (Oxford 1945), p. 179 (ad Thuk. I 46, 4).

[18] Cf. R. Meiggs—D. Lewis, *Greek Historical Inscriptions*, vol. I (1969), n. 79, l. 39 et 43. L'inscription comporte la liste des biens confisqués du hermocopide Képhisodoros, métèque de Pirée, et date de l'an 414. La forme archaïque *Hilurii* apparaît également dans les Fastes de l'an 167 (cf. A. Degrassi, *Inscr. Ital.* XIII 1, p. 339) et chez Plaute (Trin. 852: *Hilurica*).

qui habitaient sur le continent d'en face.[19] Diodore a-t-il trouvé le nom des *Illyrioi* dans sa source (plus tard, sur la côte vis-à-vis l'île de Pharos sont attestés les *Manioi* et les *Nestoi*) ou bien a-t-il employé pour désigner les habitants du littoral dalmate l'appellation qui était courante à son époque? Impossible de le savoir. Nonobstant, le témoignage de Thucydide à lui seul est une preuve suffisante de l'emploi du nom des Illyriens comme appellation générale pour diverses tribus du littoral ionien vers la fin du Ve siècle. Car, si il est dit que les Taulantins étaient une tribu illyrienne, il s'ensuit forcément qu'il y avait à l'époque d'autres tribus aussi considérées comme illyriennes.

Il est pourtant frappant qu'à l'intérieur du pays, dans la région où fut créé le royaume que les sources désignent toujours du nom d'illyrien, il n'est fait mention d'aucune autre tribu. Nous n'entendons parler ici que d'Illyriens et du royaume illyrien. L'hypothèse selon laquelle le nom des Illyriens se rapporterait tantôt aux Dardaniens, tantôt aux Taulantins ou aux Pénestes, ou à une autre tribu illyrienne, est parfaitement arbitraire.[20] Il me semble que nous devons admettre l'existence d'une tribu illyrienne au sens propre du mot (appelée *Illyrioi* tout court). S'étant distinguée parmi les autres tribus proches et les ayant réunies sous son autorité, cette tribu aurait imposé son nom à toute la communauté. Les Grecs ont dû faire assez tôt la connaissance de ces Illyriens et appliquer leur nom à d'autres tribus qui leur semblaient être de même origine. L'emploi de cet ethnique commun *Illyrioi* doit être distingué du même terme désignant la communauté politique illyrienne.

Après la mort de Philippe, alors qu'Alexandre faisait la guerre aux Triballes sur le Danube, Kleitos, roi des Illyriens, s'insurgea contre la domination macédonienne.[21] Le roi des Taulantins Glaukias

---

[19] Diodore, XV 14: τοὺς πέραν κατοικοῦντας Ἰλλυριούς. Plus de dix milles Illyriens du continent débarquèrent sur l'île et causèrent de graves pertes aux Grecs. Mais la flotte de Denys de Syracuse (qui avait, quelques années auparavant, fondé la colonie d'Issa sur l'île de Vis) vint au secours des colons et les barbares subirent un échec sanglant: 5000 Illyriens furent tués et 2000 emmenés comme prisonniers de guerre. Que les Illyriens disposaient à l'époque d'une force notable, on peut le déduire de l'information de Diodore, XV 13, selon laquelle Denys, pour porter aide au prince molosse Alkétas qui s'était réfugié auprès de lui, conclua une alliance avec les Illyriens et leur envoya 2000 soldats et 500 équipements de guerrier helléniques. Les Illyriens firent irruption en Epire et ramenèrent Alkétas au trône molosse.

[20] Avant la parution de mon article sur l'origine de l'Etat illyrien (*supra*, n. 4), de telles hypothèses étaient courantes. Bardylis était qualifié d'Enchéléen, Grabos de Dardanien ou de Taulantin, Monounios de Dardanien etc. Personne ne s'est demandé pourquoi les écrivains auraient nommé la même communauté politique tantôt du nom des Taulantins ou des Enchéléens, tantôt simplement de celui des Illyriens. D'ailleurs le royaume illyrien est bien distinct des royaume taulantin et dardanien, tandis que les Enchéléens n'étaient pas, selon toute apparence, des Illyriens (voir *supra*, n. 16). Comme les Bryges, qui faisaient également partie du royaume illyrien, ils appartenaient à l'ancienne couche de la population qui ne s'assimila que plus tard aux Illyriens.

[21] Un récit de cette guerre avec beaucoup de renseignements sur les Illyriens de Kleitos est conservé chez Appien, *Anab.* I 5—6.

accourut à son aide. Le centre de la révolte se trouvait à Pélion (près de Korçe). Alexandre rentra au pays à marches forcées et réussit, malgré la forte résistance qu'il rencontra, à maîtriser l'insurection. Glaukias se retira dans son royaume et Kleitos se réfugia auprès de lui. L'Illyrie était encore une fois soumise. Dans ce récit on remarquera la juxtaposition du »roi des Taulantins« (roi d'une tribu illyrienne) et du »roi des Illyriens« proprement dits, qui serait impossible si le terme »illyrien« ne comportait aussi un contenu politique.

A l'époque des Diadoques, Glaukias assuma le rôle d'unificateur du monde sud-illyrien, réunit les royaumes taulantin et illyrien et prit le titre de »roi des Illyriens«.[22] Il s'opposa avec succès à la tentative de Cassandre de s'emparer des ports d'Apollonia et de Dyrrachion et occupa lui-même cette dernière ville. Un de ses successeurs, Monounios, émit des monnaies à Dyrrachion. Il frappa aussi des tétradrachmes du type d'Alexandre, comme un véritable monarque hellénistique.[23] Son successeur Mytilos battit aussi monnaie à Dyrrachion, ce qui montre une certaine continuité de la domination illyrienne dans cette ville.[24] A partir du règne de Glaukias, le centre de gravité du royaume illyrien se déplaça vers le littoral.

Que savons-nous sur les Dardaniens à cette haute époque? Les Dardaniens font leur entrée dans l'histoire plus tard que les Illyriens. On considère comme incertaine l'information de Justin, selon laquelle les Dardaniens, tout comme les Illyriens, les Thraces et les autres tribus »perfides«, seraient demeurés sous la domination macédonienne après la mort de Philippe, quoique les Macédoniens se seraient sentis constamment menacés de leur révolte.[25] Il y a lieu de douter que Philippe ait soumis les Dardaniens, comme il résulterait de cette donnée. Mais cela n'infirme pas l'importance de la mention parallèle, dans le passage de Justin, des Dardaniens et des Illyriens comme deux nations distinctes.

Le premier témoignage sûr que nous ayons sur les Dardaniens se rapporte à la grande invasion celtique de 279. Pour faire face au péril celtique, le roi des Dardaniens (dont le nom ne nous a pas été transmis) proposa au roi de Macédoine Ptolémée Kéraunos de lui

---

[22] Pour plus de détails sur Glaukias, ses guerres avec Cassandre, ses rapports avec l'Épire, etc., voir mon article sur »Les origines et la destinée de l'État illyrien« (*supra*, n. 4), p. 160—162.

[23] Monounios occupait le trône illyrien en 280, lorsqu'il fit la guerre contre Ptolémée Kéraunos (Trogue-Pompée, *prol.* XXIV). Pour la monnaie de Monounios, cf. D. Rendić-Miočević, *Historijski Zbornik*, Zagreb, 19—20, 1966—67, 298—301, et *id.*, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 6—7, 1972—73, 254—256. Un casque portant l'inscription βασιλέως Μονουνίου a été découvert dans les environs du lac d'Ohrid, cf. *Živa Antika* 1971, 177—184.

[24] Sur Mytilos également, il n'existe qu'une phrase chez Trogue-Pompée (*prol.* XXV). La forme *Mytilios* que l'on croyait lire sur la monnaie, se révéla fautive. Il faut maintenir la forme *Mytilos* attestée par Trogue-Pompée.

[25] Justin, VIII 6, 2 et XI 1, 6. Pour l'histoire politique des Dardaniens je renvoie à mon ouvrage *Central Balkan Tribes*, p. 136—187. Les sources qui ont trait à cette matière y sont citées *in extenso* dans l'appendice, p. 551—566.

envoyer un contingent de 20000 hommes. L'offre a été repoussé avec dédain. Kéraunos succomba bientôt dans le combat avec les Celtes et la Macédoine sombra dans l'anarchie.[26] Après avoir ravagé la Dardanie, la Péonie et la Macédoine, les barbares poussèrent au sud jusqu'à Delphes, où ils furent finalement mis en déroute. La retraite vers le nord des bandes désorganisées et dispersées se fit par la même route. Les Celtes passèrent de nouveau par la Dardanie, où ils furent, selon Diodore, anéantis jusqu'au dernier.[27] Cette dernière information ne peut être prise à la lettre, car nous savons par d'autres sources que des petits groupes de Celtes vinrent s'installer dans la région du confluent de la Save et du Danube et prirent le nom de Scordisques.[28] L'Illyrie n'a pas été atteinte par l'invasion gauloise.

Par la suite, pour une période de plusieurs décennies, il nous manque toute donnée autant sur les Illyriens que sur les Dardaniens.[29] Ce n'est que vers la fin des années trente du IIIe siècle que ces nations émergent de nouveau au premier plan des événements historiques. Le royaume illyrien nous apparaît alors aggrandi et consolidé, au zénith de sa puissance. Il s'étendait maintenant de l'Épire au sud jusqu'à la Neretva au nord. Sa flotte de *lemboi* (petits bateaux légers et mobiles) pillait les villages ouverts le long de la côte ionienne jusqu'en Élide et en Méssenie, tandis que l'armée attaquait les villes fortes de Phoinikè, Korkyra, Epidamnos et Issa. L'annexion du littoral adriatique moyen au vieux royaume illyrien

---

[26] Justin, XXIV, 4, 9—11. Kéraunos traita hautement les délégués du roi dardanien qui étaient venus lui offrir secours, en déclarant que cela tournerait mal pour la Macédoine si elle, qui avait soumis tout l'Orient, se voyait maintenant obligée à se rapporter aux Dardaniens pour défendre ses frontières. Le roi dardanien, auquel on relata cette réponse, présagea que l'imprudente immaturité du jeune monarque provoquera la ruine prochaine de l'État macédonien, Remarquons pourtant que R. Mack, *Grenzmarken und Nachbarn Makedoniens im Norden und Westen* (Diss. Göttingen 1951, dactylographiée), p. 172, conteste l'authenticité des informations de Justin sur la soumission des Dardaniens par Philippe et sur l'invasion celtique en Dardanie. La qualification de »roi« du chef dardanien lui paraît suspecte et il estime que les Dardaniens avaient assez à faire eux-mêmes pour pourvoir à la défense de leur pays et n'auraient pu prêter aide aux Macédoniens. La première mention sûrement bistorique des Dardaniens serait, selon Mack, celle de Polyen (IV 12, 3) se rapportant au prince péonien Ariston qui, fuyant Lysimaque, se réfugia dans le pays des Dardaniens.

[27] Diodore, XXII 9, 3.

[28] Justin, XXXII 3, 6—8.

[29] En ce qui concerne les Illyriens, le silence des sources s'explique par le fait que, leur royaume étant maintenant tourné vers la mer, ils avaient moins de contacts avec les Macédoniens. Dans le cas des Dardaniens, on peut évoquer pour rendre compte de ce silence: l'occupation du territoire dardanien par les Scordisques qui aurait provisoirement mis fin à leurs raids en Macédoine, ou bien l'expansion du royaume dardanien aux dépens du territoire péonien. De toute façon, à l'époque d'Antigonos Gonatas, au milieu du IIIe siècle, la paix régnait sur la frontière septentrionale et nord-ouest de la Macédoine.

fut l'oeuvre de la dynastie des Ardiéens.[30] Le processus de l'unification n'est pas clair, mais la continuité entre l'Ancien et le Nouveau royaume illyrien est manifeste. De même que le Taulantin Glaukias s'était jadis proclamé »roi des Illyriens«, de même les souverains de la nouvelle dynastie, Agron, Teuta, Pleuratos et Genthios, se considéraient comme Illyriens et portaient le titre »roi des Illyriens«.[31]

Le royaume illyrien ne garda pas longtemps sa vaste étendue.[32] C'est l'époque où les Illyriens entrent dans l'orbite des Romains, si bien que l'histoire d'Agron et de ses successeurs n'est qu'une suite de conflits illyro-romains. Déjà la Première guerre illyrienne eut pour conséquence la perte de tout le littoral au sud de Lissos, avec les villes de Dyrrachion et d'Apollonia, ainsi que la libération des cités de Pharos et d'Issa, dans la partie centrale de l'Adriatique. Les Illyriens ne maintinrent au sud que certaines régions à l'intérieur du pays, y compris une partie de la Dassarétide. Les Parthiniens et les Atintanes firent cause commune avec les Romains et la région

---

[30] Nous ne connaissons que le nom du père d'Agron — Pleuratos. Ma tentative d'établir un lien direct entre Agron et ses successeurs, d'une part, et l'ancienne dynastie illyrienne, de l'autre, a échoué. Quoique l'historien tardif Dion Cassius soit l'unique source qualifiant Agron de roi des Ardiéens (chez Polybe il est toujours appelé »roi des Illyriens«), l'opinion selon laqulle Agron était d'origine ardiéenne s'impose. Les points faibles de ma thèse ont été relevées par M. Garašanin, *Glas SANU*, Odeljenje istorijskih nauka, t. I, 1974, 6—10, qui souligna avec raison le rôle des Ardiéens dans la Première guerre illyrienne, le transfert du centre de gravité du royaume vers le nord et l'éclosion des villes dans cette région septentrionale. On peut ajouter à ces arguments le fait que, après la guerre de 229/228, le royaume illyrien fut essentiellement réduit à sa moitié septentrionale. S. Islami dans *Les Illyriens* (*supra*, n. 1), estime que les contrées de l'Ancien royaume continuaient à constituter le noyau de l'État.

[31] Cf. *Les origines* ... (*supra*, n. 2), p. 170—171.

[32] En réalité, nous ignorons la date de la soumission de l'Illyrie méridionale par Agron. Celui-ci n'apparaît dans nos sources qu'en 231, en rapport avec les événements qui aboutirent à l'intervention romaine en Illyrie. Notre témoin principal, Polybe, affirme qu'Agron disposait de forces de terre et de mer plus grandes qu'aucun autre roi illyrien avant lui. Comme allié du roi Démétrius II, Agron attaqua en 231 les Étoliens qui avaient mis le siège à Médéon en Acarnanie et y remporta une éclatante victoire. En 230, Teuta s'attaqua à l'Épire, allié des Étoliens. Ses troupes débarquèrent près de Phoinikè, au coeur de la Chaonie, et assaillirent la ville. En même temps, Skerdilaïdas conduisit par terre jusqu'au défilè d'Antigoneia une autre armée de 5000 combattants. Trahie par la garnison galate, Phoinikè dut se rendre. Les Épirotes sollicitèrent le secours des Étoliens et des Achéens. Mais il n'y eut pas de nouvelle bataille, car Teuta rappela ses troupes d'urgence à cause de la défection de certaines tribus illyriennes soutenues par les Dardaniens. Les Illyriens rendirent la liberté à la ville de Phoinikè et à ses citoyens, contre le versement d'une rançon, et embarquèrent sur leurs navires les esclaves et le butin. Teuta fut émerveillée de la quantité et la splendeur du butin. Peu après, les Illyriens conclurent un traité d'alliance avec les Épirotes et l'Acarnanie et obtinrent à cette occasion, à ce qu'il semble, l'Atintanie et la région des Amantins et des Byllions. Sur cette question, cf. P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine* (Paris 1976), 214—215.

au sud de Lissos fut placée sous le protectorat romain.[33] La réduction du royaume se poursuivit après la Deuxième guerre illyrienne et les guerres contre Philippe V de Macédoine. Les Macédoniens occupèrent la région de Lychnidos et la Dassarétide et Philippe poussa vers le nord jusqu'à Lissos dont il s'empara en 214—213. Il était alors maître de presque toute l'Illyrie »romaine«, excepté les grandes villes côtières.[34] Après la défaite de Philippe à Cynoscéphales (197), Lychnidos et les Parthini furent restitués au roi Pleuratos.[35] Mais les Romains gardèrent leurs garnisons dans ces contrées, de sorte que le royaume de Genthios, le dernier roi illyrien, ne dépassait pas au sud la ville de Lissos et le cours moyen du Drim. Les Romains attaquèrent Genthios lorsque celui-ci se mit ouvertement du côté de Persée. Cette Troisième guerre illyrienne ne dura que trente jours. L'Illyrie fut écrasée au printemps de 168, quelques mois avant la Macédoine.[36]

Pendant que les Illyriens se débattaient en vain contre la puissance romaine, en Dardanie commença aux années trente du IIIe siècle une période de guerres permanentes avec la Macédoine.[37] La menace dardanienne oppressait les rois macédoniens comme un cauchemar. Quant à l'égard de l'Illyrie, la position des Dardaniens n'était pas stable. En 230, les Dardaniens prêtèrent appui aux tribus illyriennes qui s'étaient révoltés contre Teuta.[38] En 211, il y eut peut-être une alliance dardano-illyrienne contre la Macédoine. Plus tard, les Dardaniens se mettent à la disposition des Romains pour

[33] L'histoire des guerres romaines en Illyrie, ayant fait l'objet d'études spéciales et de reconstructions dans les histoires générales de l'époque hellénistique, est bien connue. Il me paraît inutile d'en donner ici la bibliographie. Je tiens seulement à attirer l'attention sur les cartes du protectorat romain dans N. G. L. Hammond, Illyris, Rome and Macedonia in 229—205 B. C., *Journal of Roman Studies*, 58, 1968, 3, et P. Cabanes, *op. cit.* (*supra*, n. 32), carte n. 6 (à la fin du volume). Les cités d'Amantia et de Byllis, à l'extrémité sud du territoire illyrien, frappaient monnaie entre 230 et 168, ce qui a conduit à la conclusion que la partie la plus méridionale du royaume d'Agron s'était affranchie après sa mort.

[34] Ces événements se déroulent au cours de la Première guerre de Macédoine. Polybe et Tite-Live sont nos sources principales pour cette période. Par la paix de Phoinikè (205), Rome céda l'Atintanie à Philippe. Il n'est pas question de la Dassarétide dans les clauses de ce traité. Cette région était sans doute considérée comme appartenant à la Macédoine.

[35] Tite-Live, XXXIII 34, 11: *Pleurato Lychnidos et Parthini dati; Illyriorum utraque gens sub dicione Philippi fuerat.*

[36] Tite-Live, XLIV 32, 4. A cette époque, l'Etat illyrien ne pouvait plus être comparé à la Macédoine, comme cela a été possible au IVe siècle. A propos du triomphe de Lucius Anicius sur les Illyriens, Tite-Live fait remarquer que ce triomphe ressemblait à celui de Paul Émile mais ne lui était pas égal. Car de même qu'Anicius n'était pas l'égal de Paul Émile par sa noblesse et son autorité, de même »on ne pouvait établir de parallèle entre Genthios et Persée, entre les Illyriens et les Macédoniens, entre les dépouilles des deux États, les sommes d'argent qu'on en avait tirées, les gratifications faites aux deux armées« (XLIV 43, 2).

[37] Sur ces guerres, voir *Central Balkan Tribes*, 111—142.

[38] Cf. *supra*, n. 32; Pol. II 6, 4: τινὰς τῶν Ἰλλυριῶν ἀφεστηκέναι πρὸς τοὺς Δαρδανεῖς.

anéantir le même ennemi. Lorsque enfin la Macédoine a été vaincue et réduite en province romaine, les Dardaniens ne cessèrent pas à faire des irruptions, dans la Macédoine romaine maintenant, s'alliant dans leurs expéditions aux autre tribus barbares de la région, d'ordinaire aux Mèdes et aux Scordisques. Au Ier siècle avant notre ère, les forces romaines commencent à avancer systématiquement vers le Danube. La résistance des Dardaniens aux armes romaines fut violente. Ils se défendirent avec plus de véhémence que les autres peuples avoisinants, mais ils finirent par succomber à leur tour et à se soumettre à la puissance prépondérante des Romains.[39]

2.

Le royaume d'Agron et de ses successeurs représente la construction politique illyrienne la plus vaste et celle que nous connaissons le mieux.[40] Ses frontières n'avaient pas la stabilité qui caractérise un État, car les tribus qui la constituaient et qui avaient été annexées au royaume de bon gré ou de force pouvaient aisément s'en séparer et continuer à exister comme des communautés autonomes.[41] La répartition territoriale de la population n'avait pas été encore effectuée: cette dernière étape de l'organisation administrative d'un État n'aura lieu en Illyrie que sous la domination romaine. Le royaume illyrien apparaît comme un ensemble de villes et de communautés tribales plus ou moins grandes qui avaient, elles aussi, une pareille structure complexe.[42] Toutefois, la centra-

---

[39] Sur la date de l'annexion du territoire dardanien à l'empire romain, voir plus bas.

[40] Dans une communication présentée, il y a vingt ans, au *Symposium sur les Illyriens dans l'antiquité* (Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1967, p. 11—22), j'ai proposé une périodisation de l'histoire illyrienne. Etablissant les principales étapes de l'évolution politique des tribus illyriennes, j'ai relevé combien était importants pour le rythme de l'évolution et le niveau de développement que les diverses tribus avaient atteint, leur position géographique et leurs liens avec le monde gréco-macédonien. Le développement des Illyriens qui étaient situés plus près des centres antiques et qui subissaient les influences culturelles et politiques de la civilisation hellénique fut plus précoce et plus rapide que celui des autres tribus et leurs formes d'organisation plus évoluées (Cette thèse a été critiquée par les historiens albanais qui me reprochent de surestimer les facteurs externes de l'évolution). Dans la même communication, j'ai esquissé, pour chaque groupe de tribus illyriennes, les traits caractéristiques de leur organisation politique dans les différentes périodes de leur histoire. Ce bref rapport résumait une étude exhaustive des sources qui demeura inédite. N'ayant pas eu l'occasion depuis de présenter la documentation sur laquelle se fonde ma caractérisation de la royauté illyrienne, il m'a semblé utile de le faire ici. Dans l'exposé oral de ma présente conférence, cette partie a été sensiblement abrégée.

[41] C'est ainsi que les Dalmates se sont séparés de l'État illyrien après la mort de Pleuratos. Les Daorses et les Pleraioi avaient sans doute une position semblable. Au sud, le séparatisme de certaines tribus est soutenu et attisé par les Romains.

[42] La Dassarétide, par exemple, était une vaste région composée de villes et de tribus. Elle devint autonome sous les Romains.

lisation du pouvoir avait dans une telle mesure pris la prédominance sur l'organisation tribale qu'on peut, sans hésitation, qualifier le royaume illyrien de formation étatique. Le stade de confédération tribale avait été depuis longtemps révolu.

L'Ancien royaume illyrien peut également être considéré comme un État. Sa permanence, c'est-à-dire le fait qu'il persista, malgré les changements intervenus, pendant presque deux siècles, oblige à admettre qu'il s'agit d'une communauté politique compacte, munie d'un pouvoir central puissant. Il avait pourtant une structure socio-politique complexe: à côté des tribus jouissant d'une autonomie locale, il comportait aussi des régions où les rapports de classe étaient dominants. Le caractère de l'ancien royaume illyrien peut être établie par l'analyse de deux éléments: les villes et la monnaie. Quoique la majorité de la population était rurale, le royaume englobait nombre de villes: des villes autochtones, des villes fondées par les Macédoniens comme Antipatreia, et, durant un certain laps de temps, la colonie grecque d'Epidamnos. Quant à la monnaie, plusieurs indices suggèrent son utilisation dès une haute époque: déjà au Ve siècle, les Illyriens contractaient des alliances exigeant comme prix une certaine somme; dans la première moitié du IVe siècle, les rois macédoniens leur payaient tribut en argent; durant tout le IVe siècle, l'atelier de Damastion émettait des monnaies d'argent quelque part dans le pays illyrien;[43] au début du IIIe siècle, les rois illyriens Monounios et Mytilos frappaient eux-mêmes monnaie.

Le Nouveau royaume illyrien s'éleva à un palier plus haut. Sa vie économique et sociale est marquée par de nombreuses centres urbains, dispersés dans diverses parties de son territoire. Outre les colonies grecques soumises temporairement au pouvoir des rois illyriens (Epidamnos, Apollonia, Pharos, Issa), dont l'influence sur la structure de la société illyrienne ne pouvait être qu'indirecte, le royaume illyrien comportait des villes comme Antipatreia, qui étaient, probablement dès leur fondation, organisées comme des *poleis*, des villes complètement hellénisées comme Amantia et

[43] Le monnayage de Damastion est bien connu, mais le problème de la localisation de ce site est à l'heure actuelle insoluble, et nombre de questions en découlent; cf. *Central Balkan Tribes*, 191 et 466, n. 97. On situe d'ordinaire Damastion au nord d'Ohrid, aux environs de Debar, cf. S. Islami, *Les Illyriens* (*supra*, n. 1), 51 (quelque part à l'intérieur de l'Illyrie, à l'est du cours supérieur du Drim), mais aussi la carte insérée à la fin de ce même volume, sur laquelle Damastion figure beaucoup plus au nord, dans la région de Kosovo, N. G. L. Hammond (*supra*, n. 4), p. 655, carte n° 9, place Damastion non loin d'Ohrid, dans les limites de l'État de Philippe II. Strabon, VII 7, 7 (C 326), est l'unique auteur ancien mentionnant Damastion. Dans le palimpseste qui nous a conservé des fragments de sa Géographie, Strabon relate que des Grecs d'Égine et de Mendè en Chalcidique, chassés par les Athéniens en 431, respectivement en 423, s'installèrent dans la région illyrienne de Damastion. Il s'agit de notre premier témoignage explicite sur l'installation de colons grecs, par groupe et non individuellement, dans l'hinterland de la Macédoine, à l'intérieur du pays illyrien.

Byllis, ou partiellement hellénisées comme Dimalè, lesquelles aux IIIe—IIe siècles peuvent être qualifiées de cités. Toute une série d'autres villes illyriennes nous sont connues: Rizinium, Olcinium, Buthoe, Scodra, Lissos, Bassania, Lychnidos, Uscana. Certaines de ces villes étaient à l'origine des places fortes tribales, mais à l'époque hellénistique elles représentaient des centres d'artisanat et de commerce et des bases maritimes. Les sources mentionnent plusieurs autres toponymes dont nous ne savons s'ils désignaient des villes ou des fortifications, les termes *polis, polisma, polismation, urbs, oppidum, civitas,* ne révélant pas toujours le vrai caractère de l'agglomération.[44]

Des émissions des rois illyriens du Nouveau royaume, nous ne connaissons que la monnaie de Genthios. Avant lui, dès la fin du IIIe siècle peut-être, des monnaies ont été émises par les villes de Lissos et de Scodra. Sous Genthios, l'atelier de Scodra devint atelier royal.[45] L'importance de l'argent dans la cour illyrienne peut être déduite, entre autres, du fait que les rois illyriens conditionnaient leurs alliances militaires par des compensations en espèces. Ainsi, Agron s'allia à Démétrius II contre une somme d'argent (Polybe, II 2, 5) et Genthios refusait de faire la guerre aux Romains avant que ses ambassadeurs auprès de Persée aient marqué *Illyrico signo* les 300 talents que le roi macédonien lui avait promis (Tite-Live, XLIV 27, 8—10). Les trésors saisis par les Romains après la défaite de Genthios témoignent également de la richesse des souverains illyriens.[46]

Pour ce qui est de l'autorité centrale, elle présente les traits suivants:

Le roi était chef de l'État. Sa dignité était héréditaire en ligne masculine. Le frère ou le fils du roi pouvaient être associés au pouvoir comme corégents, avec moins d'autorité naturellement que

---

[44] La complexité de la structure socio-politique du royaume illyrien peut être illustrée par l'exemple des Parthini. Cette tribu habitant l'arrière-pays d'Epidamnos avaient conservé son individualité. Mais elle comportait dans ses limites les villes de Dimalè, de Bargulum et d'Eugenium, qui apparaissent chez-Tite-Live (XXIX 12, 13) comme des unités autonomes. Tite-Live parle en outre des *Parthinorum sociae urbes* (XLIII, 23, 6) et Etienne de Byzance qualifie *Brysakion* de *polis* τῆς Παρθίνης (s.v.). Il se peut que *Parthos* (Steph. Byz. s.v.) fut aussi une ville et non la contrée.

[45] Pour la monnaie de Genthios, voir les travaux de D. Rendić-Miočević, cités ci-dessus n. 23, et S. Islami, Le monnayage de Skodra, de Lissos et de Genthios, *Iliria* 2, 1972, 379—405, pl. I—III. S. Islami date le début du monnayage à Scodra des environs de 250, contestant la thèse qui le mettait en rapport avec la prise de Lissos par Philippe V en 214—213.

[46] Tite-Live, XLV 43, 4: *transtulit in triumpho multa militaria signa spoliaque alia et supellectilem regiam, auri pondo viginti et septem, argenti decem et novem pondo, denarium decem tria milia et centum viginti milia Illyrici argenti.* Voir aussi l'information d'Arrien (*Illyr.* 9), selon laquelle Paul Émile avait promis aux villes illyriennes de leur pardonner la résistance qu'elles avaient opposée aux Romains ἐὰν ὅσον ἔχουσιν ἀργύριόν τε καὶ χρυσίον ἐσενέγκωσιν.

le roi.[47] La reine pouvait exercer le pouvoir suprême comme régente du roi mineur (Teuta).

Les membres de la famille royale assumaient des hautes fonctions et étaient placés à la tête des missions diplomatiques. Sous le règne de Teuta, Skerdilaïdas était le commandant de l'expédition en Épire (Polybe, II 5, 6). Son fils Pleuratos se rendit en 200 au camp romain pour offrir au consul les services de sa patrie (Tite-Live, XXI 28, 1). Caravantius, demi-frère de Genthios, a été, en 168, chargé de la soumission de la tribu des Cavii (Tite-Live, XLIV 30, 7—9). Les mariages dynastiques avec des princesses grecques n'étaient pas rares à la cour illyrienne. Skerdilaïdas épousa la fille du roi des Athamanes Amynandros (Polybe, IV 16, 9) et son fils Pleuratos, né de cette alliance, se maria à Eurydikè, une Macédonienne sans doute (Tite-Live, XLIV 30, 2), de sorte que Genthios avait dans ses veines du sang grec autant par sa mère que par sa grand-mère. Les princesses grecques sur le trône illyrien ont dû laisser leur empreinte sur la vie et la politique de leurs maris et de leurs fils.

Un rôle important dans le gouvernement du royaume était assigné aux »amis« du roi. Selon Polybe (II 4, 7), Teuta administrait les affaires d'État en s'appuyant sur la loyauté et le dévouement des »amis«. Lorsque Genthios fit périr son frère Pleuratos, il exécuta aussi les »amis« de celui-ci Ettritus et Epicadus (Tite-Live XLIV 30, 3). Après la reddition de Genthios, L. Anicius chargea son légat Perperna de la capture de ses *amicos cognatosque* (Tite-Live, XLIV 32, 3). Ces *philoi, amici* sont à distinguer des chefs de tribu *(principes)*. Leur ascendant se fondait sur leur lien personnel avec le roi. Vivant à la cour en contact direct et constant avec le souverain, ils devenaient ses conseillers et ses assistants, mandatés des tâches les plus confidentielles. Les »amis« sont une institution typiquement hellénistique. La situation des collaborateurs royaux en Illyrie que Polybe appelle *»philoi«* (et Tite-Live, à sa suite, *amici*) correspondait sans doute, dans une grande mesure, à celle des *philoi* dans les royaumes hellénistiques.

Des Grecs occupaient aussi des postes de confidence à la cour illyrienne. Olympio s'appelait l'ambassadeur auquel Genthios confia en 169, à la veille de la guerre contre les Romains, la conclusion du traité d'alliance avec Persée et la prise d'otages. En même temps,

---

[47] Skerdilaïdas et Pleuratos ont régné ensemble entre 212 et 205. Ils figurent dans les sources (Tite-Live, XXVI 24, 9 et Justin, XXXIX, 4, 8) comme *reges Illyriorum*. Au début du règne de Genthios il y eut aussi, à ce qu'il semble, une dyarchie. Nous lisons notamment chez Tite-Live que Lucius Decimius, envoyé par le Sénat auprès de Genthios en 171, rentra à Rome sans avoir rien réussi et on soupçonnait même qu'il avait été soudoyé *ab regibus Illyriorum*. Genthios n'a pu partager le trône qu'avec son frère *utroque parente* Pleuratos (Polybe XXIX 13; Tite-Live XLIV 30 l'appelle Plator) dont il s'est débarassé plus tard craignant sa popularité. Cette hypothèse pourrait être appuyée par le renseignement de Tite-Live (XLIV 11, 7) qu'un Pleuratos avait envoyé une garnison illyrienne à Cassandrée en 169. On ne voit pas de quel autre Pleuratos il pourrait s'agir.

à l'instigation de Pantauchos, Genthios dépêcha deux ambassadeurs à Rhodes, Parménion et Morcus (le premier porte un nom macédonien) pour entamer les négociations en vue d'une action commune contre les Romains (Tite-Live, XLIV 23, 3—4). Ces Grecs comptaient peut-être aussi parmi les »amis« du roi. Ils devaient jouer un rôle semblable à celui de Démétrios de Pharos à la cour de Philippe V.

Le roi s'appuyait aussi dans l'exercice de son pouvoir sur les *principes*. On appelait *principes gentis, principes Illyriorum,* non seulement les chefs des tribus, mais aussi d'autres notables, hauts fonctionnaires, petits dynastes, chefs de communes (προεστῶτες, ἡγεμόνες Polybe, II 9, 7; 4, 6).[48] Nous en connaissons deux: Teuticus et Bellus, *principes gentis,* qui ont été député par Genthios au préteur romain pour demander trève (Tite-Live, XLIV 31, 9). Les deux portent des noms illyriens. L'existence d'un conseil d'État limitant les pouvoirs du roi n'est pas attestée. Les *principes* étaient apparemment soumis à l'autorité royale.[49]

Le titre βασιλεὺς τῶν Ἰλλυριῶν, *rex Illyriorum,* exprime le caractère supratribal du pouvoir royal.[50] Le roi des Illyriens n'est pas le chef d'une tribu; il ne règne pas en cette qualité. Il est la personnification de la communauté illyrienne. Comme dans les monarchies hellénistiques, ici aussi manque une définition territoriale du pouvoir: ἡ βασίλεια signifie »la royauté«, »la dignité royale«, et non »le royaume«. L'État est désigné par l'expression τὰ πράγματα, caractéristique de l'époque hellénistique.[51] Le roi prescrit les lois, établit la politique de son pays. Toutes les entreprises dépendent de lui. Les habitants d'Illyrie sont ses sujets (οἱ ἀρχόμενοι, οἱ οἰκεῖοι).[52]

Les villes conquises (Pharos, Korkyra) sont directement subordonnées au roi, les autres villes probablement aussi, telles Lissos et Dimalè, qui servaient de bases maritimes et de support de l'autorité royale. Le gouvernement de ces villes étaient confié à des dynastes,

---

[48] La décision du Sénat concernant le sort de l'Illyrie a été communiquée en 168 par L. Anicius à l'assemblée des *principes* (Tite-Live, XLV 26, 11: *evocatis ex tota provincia principibus conventum habuit*...). A la même classe de gens se rapporte le mot *nobiles* dans Tite-Live XLV 43, 6 (dans le triomphe de L. Anicius, on vit, à côté de Genthios et de sa famille, quelques *nobiles Illyrii*).

[49] Certaines données indiquent l'existence de groupements politiques dans la société illyrienne. Ainsi Tite-Live nous dit (XLIV 30, 2) que Genthios provoqua, par le meurtre de son frère Plator, l'aversion des *populares*. Chez Polybe (V 4, 3) nous lisons que Skerdialidas n'était pas en état d'envoyer toute l'armée à Céphalonie, comme il s'était mis d'accord avec Philippe, à cause de la révolte de certains *polidynastai*. Le même auteur nous informe que Démétrios de Pharos renversa l'opposition (Pol. III 18, 1: τοὺς ἀντιπολιτευομένους) dans certaines villes et y éleva au pouvoir ses »amis«.

[50] Sur ce titre, voir mon article dans *Historia* 14 (1965), 149.

[51] Cf. Polybe II 4, 7: τὴν δὲ βασιλείαν ἡ γυνὴ Τεύτα διαδεξαμένη τὸν κατὰ μέρος χειρισμὸν τῶν πραγμάτων ἐποιεῖτο διὰ τῆς τῶν φίλων πίστεως. Cf. F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius,* vol. I (Oxford 19), 156: »In controlling the kingdom (τὰ πράγματα) Teuta uses the normal Hellenistic council of φίλοι«. La partie du royaume sur laquelle règne Démétrios de Pharos est aussi appelée τὰ πράγματα par Polybe (II 11, 4).

[52] Polybe, VII 9, 14; XXIX 13.

comptables de leurs actions envers le roi. Telle était la condition de Démétrios de Pharos et, comme il s'agit d'un Grec plutôt que d'un Illyrien hellénisé, son cas nous montre dans quelle mesure l'apparat étatique dépendait du roi. L'armée qui se trouvait sous le commandement de Démétrios ne pouvait pas être une armée tribale. Autrement, celui-ci n'aurait pu nominer des »amis« à la tête de l'administration des villes conquises,[53] et n'aurait pu se révolter contre Teuta et se rallier aux Romains d'abord, puis aux Macédoniens.[54] Le roi et ses représentants avaient le droit illimité de s'ingérer dans les affaires des cités annexées au royaume illyrien.

Le roi était commandant en chef de l'armée et disposait de toutes les forces militaires du royaume. En 231, Agron envoya une flotte de 100 lemboi avec 5000 guerriers en Épire. La tâche accomplie, les généraux lui soumirent un rapport (Polybe, II 3, 1). L'année suivante, Teuta expédia une armée encore plus grande vers le sud. En même temps, elle envoya par voie terrestre un corps de 5000 fantassins sous le commandement de Skerdilaïdas. Elle dut interrompre les opérations et rappeler d'urgence l'armée de l'Épire à cause de la révolte de certaines tribus sur la frontière dardanienne (Polybe, II 6, 4—5). En 168, Genthios chargea son demi-frère Caravantius de pacifier les Cavii (Tite-Live, LIV 30, 7—9). Ces exemples montrent que l'armée était utilisée par le pouvoir central pour le maintien de l'ordre et de la soumission à l'intérieur du pays. Le roi disposait des contingents des tribus. Parfois le roi exerçait en personne le commandement. Ainsi Pleuratos dévasta en 189 le littoral de l'Étolie avec 60 lemboi (Tite-Live, XXXVIII 7, 2). Nous ignorons qui le remplaçait en l'occurence. Il se peut que l'institution de la corégence ait été établie à cause de situations semblables.

Le roi percevait l'impôt de ses sujets. Après la conquête de 168, les Romains imposèrent aux Illyriens la moitié des impôts qu'ils avaient coutume de payer à leurs rois.[55]

Les rois illyriens connaissaient l'art de lire et d'écrire. Leur chancellerie faisait usage de documents écrits. Teuta envoya à Skerdilaïdas une missive avec l'ordre de ramener l'armée au pays (Polybe II, 6, 4: προσπεσάντων παρὰ τῆς Τεύτας γραμμάτων); Skerdilaïdas s'adressa à Philippe par lettre (Polybe, V 3, 3: γεγραφώς) pour lui demander d'envoyer des navires à Céphalonie; Persée chargea Pantauchos de conclure un traité avec Genthios et de recevoir les otages que celui-ci avait désignés par écrit (Polybe, XXIX 3, 4: διὰ τῶν ἐγγράπτων);[56] Persée donna l'ordre de tuer le dynaste

---

[53] Polybe, III 18, 1; cf. *supra*, n. 49.

[54] Polybe, II 11, 3 sqq.; II 65, 4.

[55] Tite-Live XLV 18, 7 (il s'agit de la Macédoine): *placuit et dimidium tributi, quam quod regibus ferre soliti erant, populo Romano pendere, similia his et in Illyricum mandata.* Eutrope, IV 7, 3: *Macedonibus et Illyriis haec leges a Romanis datae: ut liberi essent et dimidium eorum tributorum praestarent quae regibus praestitissent.*

[56] Cf. aussi Polybe XXIX 3, 6: τμηθέντων δὲ τῶν ὁρκίων ὑπὲρ τῆς συμμαχίας καὶ καταγραφέντων...

Arthetauros, lorsqu'il pris connaissance de la dépêche que celui-ci avait adressée au Sénat (Tite-Live XLII, 13, 6: *quia scripta ab eo quaedam vobis comperit*).

Le roi représente l'État illyrien devant l'étranger. C'est lui qui conclut les traités avec les autres puissances: Agron avec Démétrios II, Teuta avec les Romains, Genthios avec Persée. Le roi envoie des ambassades, désigne les otages, reçoit les sommes convenues par les traités. Aucune autre autorité n'est mentionnée lorsqu'il s'agit de négociations ou de conclusions de traités.

Notre déduction que le royaume illyrien était une formation étatique semble confirmée par le peu de choses que nous savons sur sa structure sociale. En disant cela je pense aux ressortissants des couches privilégiées dans l'entourage du roi, et surtout à l'institution de l'esclavage dont l'existence est bien attestée. Il convient pourtant de relever, de prime abord, la grande différence qui existe dans le niveau de développement entre le Sud et le Nord de l'État d'Agron. Au nord, dans la région des Ardiéens qui fit partie du royaume illyrien dans la seconde période de son histoire, les sources font mention de *prospelatai* — paysannerie dépendante. Le fragment de Théopompe qui en parle date du IVe siècle de notre ère,[57] mais un passage de Varron affirmant que de son temps encore les *obaerati*, »paysans endêtés«, étaient nombreux en Illyrie,[58] permet de conclure que l'institution des paysans dépendants s'était maintenu longtemps chez les Ardiéens et qu'elle n'était pas limitée seulement à leur pays. Des conditions semblables ont dû engendrer des rapports sociaux semblables chez d'autres tribus également. L'existence de cette catégorie de dépendance a sans aucun doute ralenti l'éclosion des rapports esclavagistes dans les régions septentrionales du royaume. Mais la piraterie, qui se présente, à l'époque où se constituait le Nouveau royaume, comme une vraie économie nationale des Ardiéens, contribua à l'introduction de l'esclavage dans la société illyrienne du Nord. Les témoignages ne manquent pas sur les captifs, hommes et femmes, que les pirates emmenaient sur leurs bateaux de Méssenie ou d'Epire.[59]

Dans la partie méridionale du royaume la classe de paysans dépendants n'existait pas. En revanche, l'esclavage classique s'y était enraciné, à ce qu'il semble, dès une haute époque. Lorsque Philippe V enleva la ville dassarète de Pélion en l'an 200, il rendit la liberté à la ville et aux hommes libres, sans rançon, et emmena les

---

[57] C'est le fameux fragment des *Histoires philippiques* de Théopompe, FGrH 115, 40: Ἀρδιαῖοι ... κέκτηνται προσπελατῶν ὥσπερ εἱλώτων τριάκοντα μυριάδας. cf. *Central Balkan Tribes*, p. 484.

[58] Varron, *de re rustica* I 17, 2: *iique quos obaeratos nostri vocitarunt et etiam nunc sunt in Asia atque Aegypto et Illyrico*, cf. *Central Balkan Tribes*, p. 485.

[59] Cf. Pausanias, IV 35, 5—7 (... καὶ ἄνδρας πολλούς καὶ ἔτι πλείονας τῶν γυναικῶν ἁρπάζουσιν); Polybe, II 3, 7 (πολλοὺς μὲν αὐτῶν ἀπέκτειναν ἔτι δὲ πλείους αἰχμαλώτους ἔλαβον); Polybe, II 5, 8 (πολλοὺς μὲν αὐτῶν πεσεῖν, ἔτι δὲ πλείους ἁλῶναι); Polybe, II 6, 6 (...τὰ δὲ δουλικὰ καὶ τὴν λοιπὴν σκευὴν ἀναλαβόντες εἰς τοὺς λέμβους ..).

esclaves (*servitia*).[60] *Servitia* ne sont pas les prisonniers de guerre, mais les esclaves que les Macédoniens ont saisis dans la ville illyrienne. Leur nombre devait être important pour que ce fait soit signalé. Dans un autre passage, Tite-Live mentionne, en parlant de la prise d'Uscana (ville des Pénestes) par les Romains, une multitude d'esclaves (*turba servilis*).[61] Ce sont les uniques attestations explicites sur l'esclavage en Illyrie du Sud que nous ayons, mais cela est dû sans aucun doute au hasard. Car si les esclaves étaient nombreux dans des villes écartées comme Pélion et Uscana, on est en droit de supposer qu'ils étaient eoncore plus nombreux dans les florissantes cités de la côte.

Le régime gentilice primitif a-t-il survécu dans le cadre du royaume illyrien? Il n'est pas aisé de donner une réponse sure à cette question. Toutefois, on constate que les *gentes* ne sont pas mentionnées dans les sources relatives à la société sud-illyrienne. La formule onomastique dans cette région ne comporte que le nom individuel, parfois suivi du patronyme, mais jamais du nom de la famille ou de la *gens*. Sur ce point, la société sud-illyrienne se distingue de celle des Épirotes et se rapproche de celle de la Haute—Macédoine. Cette assertion se fonde, il est vrai, sur un *argumentum ex silentio,* mais je ne pense pas que les nouvelles trouvailles pourraient changer l'idée que nous nous faisons de cette matière. Je ne crois pas que le manque de toute allusion dans nous sources à un régime semblable à celui de l'Épire soit le fait du hasard.

Le niveau de développement que la Dardanie avait atteint au IIIe siècle était sensiblement inférieur à celui de l'Illyrie du Sud.[62] La classe des producteurs agricoles était constituée en Dardanie, comme dans certaines régions du littoral dalmate, de paysans dépendants. D'après Agatharchidès, source de notre information sur ce sujet, les Dardaniens possédaient par milliers d'esclaves (*douloi*), qui en temps de paix labouraient la terre de leurs maîtres et à la guerre étaient enrôlés sous leur commandement.[63] Que ces *douloi* n'étaient pas des esclaves proprement dits mais des paysans dépendants, nous pouvons le déduire de ce que nous savons sur la structure de l'armée dardanienne: celle-ci ne comportait pas des troupes légères ni de cavalerie mais était composée de fantassins portant des armes pesantes et rangés en phalanges de 8000 guerriers.[64] L'introduction de l'esclavage classique en Dardanie fut plus

---

[60] Tite-Live, XXXI 40, 4: *Servitia inde cum cetera praeda abduxit, libera capita sine pretio dimisit oppidumque iis redidit.*

[61] Tite-Live, XLIII 10, 5: *incondita multitudo turba inmixta servili variis vocibus personabat.*

[62] Pour l'organisation de la Dardanie, voir *Central Balkan Tribes*, p. 442—445, 456—457.

[63] Athénée, VI 103, p. 272 d (= Agatharchidès, frag. 17, *FGrH* 86): ... Δαρδανεῖς φησι δούλους κεκτῆσθαι τὸν μὲν χιλίους, τὸν δὲ καὶ πλείους· τούτων δ 'ἕκαστον ἐν μὲν εἰρήνῃ γεωργεῖν, ἐν πολέμῳ δὲ λοχίζεσθαι ἡγεμόνα νέμοντας τὸν ἴδιον δεσπότην.

[64] Vegetius, *epit. r. mil.* II, 2: *Denique Macedones Graeci Dardani phalangas habuerunt, ut in una phalange armatorum VIII milia censerentur.* Tite-Live, XXXI 43, 2.

lente qu'en Illyrie du Sud. Toujours est-il que la proximité de la Macédoine et les incessants conflits avec ce voisin ne pouvaient ne pas influencer la structure de la société dardanienne. Les masses de captifs que les Dardaniens emmenaient de leurs raids en Macédoine fomentaient le développement des rapports esclavagistes.[65]

La vie urbaine était également moins développée en Dardanie qu'en Illyrie du Sud. Les auteurs anciens mentionnent des agglomérations de type urbain en Dardanie (*polis archaia, oppidum, urbs*),[66] mais les archéologues n'ont pas réussi jusqu'à présent à découvrir les vestiges d'une ville qui daterait des IIIe—Ier siècles avant notre ère.[67] Il n'existait pas de villes proprement dites en Dardanie avant l'époque impériale. Le fait que nous ne connaissons pas des monnaies dardaniennes s'accorde probablement avec cet état des choses. En effet, pour le moment on ne peut attribuer aux Dardaniens aucune des nombreuses imitations barbares des monnaies de Philippe et d'Alexandre.[68] Ce qui impressionne le plus chez les Dardaniens, c'est leur potentiel militaire. La façon dont ils luttent, rangés en phalanges, montre que leur pouvoir central était supra-tribal. Mais les termes que Tite-Live emploie pour désigner leurs souverains — *regulus, princeps* (en traduisant apparemment les expressions qu'il avait trouvées chez Polybe) — portent à croire que le grand historien hellénistique faisait une différence entre l'organisation politique des Illyriens et celle des Dardaniens.[69] Selon toute évidence, la conquête romaine a arrêté la transformation de la communauté dardanienne en un véritable État.

3.

Sous la domination romaine, les pays sud-illyrien et dardanien étaient, comme auparavant, séparés l'un de l'autre. Le territoire même du royaume illyrien d'autrefois ne faisait plus une unité administrative unique, mais était partagé lui aussi entre deux provinces. La partie méridionale du royaume (au sud de la rivière Mati), qui se trouvait depuis un demi-siècle sous le protectorat romain, fut

[65] Justin, XXIX 4, 6: *Dardani Macedoniae fines vastare coeperunt, abductisque XX milibus captivorum*, etc.

[66] Strabon, VII C316; Tite-Live, XXVI 25, 2; XLI 19, 7; 19, 9.

[67] A l'encontre de cette affirmation on cite d'ordinaire les fouilles de Krševica près de Vranje. Il me semble pourtant que ce site pouvait à l'origine appartenir aux Péoniens.

[68] Cette question est discuté par P. Popović dans sa thèse de doctorat »Le monnayage des Scordisques. Les monnaies et la circulation monétaire dans le centre des Balkans IVe—Ier s. av. n.è.«, Beograd 1987, p. 60—63.

[69] Cf. *Central Balkan Tribes*, p. 442—444. La dignité du chef dardanien était héréditaire aux IIIe—IIe siècles. Nous ignorons si la Dardanie a conservé son unité dans la période des guerres avec les Romains (fin du IIe—Ier siècles). Deux tribus dardaniennes, les Galabrii et les Thunatai, sont mentionnées par Strabon d'après des sources hellénistiques probablement.

rattachée en 148 à la province de Macédoine.[70] C'était la région illyrienne la plus profondément hellénisée, orientée plutôt vers le sud que vers le nord, et qui restera jusqu'à la fin de l'Antiquité dans l'aire linguistique grec de l'Empire. Dans cette partie de l'Illyrie, Dyrrachion était la ville la plus importante, située au point de départ de la *via Egnatia*, la grande voie militaire qui en prolongement de la *via Appia* reliait Rome avec Thessalonique et l'Orient. Elle devint sous Auguste une colonie de droit italique.[71] Ses citoyens jouissaient des mêmes droits civils et politique que les Italiques, y compris le *ius Quiritium*, droit de propriété foncière quirite. Une colonie romaine fut également fondée à Byllis, tandis que Amantia fut proclamée »cité libre«.[72] Le latin était la langue officielle des colonies. Les inscriptions de Dyrrachion de la haute époque impériale sont dans la majorité des cas latines, celles de Byllis également. La langue grecque pourtant se maintint chez les indigènes, lesquels, quoique exclus de la citoyenneté, prenaient une part de plus en plus active dans la vie de la colonie, de sorte qu'à la basse époque impériale (IVe—VIe ss.) la langue grecque prévalut dans toute la région.

La partie septentrionale de l'ancien royaume, de Lissos à Neretva, partagea le destin des tribus illyriennes du Nord, dans le cadre de la province d'Illyricum, laquelle, définitivement constituée sous Auguste, prit le nom de Dalmatie.[73] Ici aussi les grandes villes furent dotées du droit de cité romaine. Narona, Epidaurum, Rizinium, Butua, Olcinium, Doclea, Scodra, Lissus — les unes déjà sous César, les autres plus tard — devinrent colonies ou municipes.[74] A l'intérieur du pays la population était organisée comme auparavant en décuries d'origine gentilice.[75] Ayant subi l'influence de l'hellénisme de manière assez superficielle et ce principalement dans la zone côtière, la Dalmatie se rangea parmi les provinces de langue latine. Son incorporation dans l'Empire romain eut pour conséquence la romanisation de sa population.

Quoique la soumission militaire de la Dardanie a été terminée au début du règne d'Auguste, l'annexion de cette contrée à l'Empire romain ne prit sa forme définitive qu'en l'an 14 de notre ère, lorsque

---

[70] Pour la province de Macédoine, voir mon étude dans *ANRW*, II, 7 (1979), 328 sqq. et la carte insérée entre les pages 304 et 305.

[71] Pline, III 145; *CIL* III 607, 611, 709; *Digesta*, L, 15, 8, 8.

[72] Pline, IV 35: *liberi Amantini* ..., *colonia Bullidenses* ...

[73] On n'est pas d'accord sur la date de la formation de la province illyrienne, cf. A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatien von Augustus bis Diokletian* (Wien 1958), p. 9. A. M. Malevanyj, K voprosu ob obrazovanii provincii Illirik, *Vestnik drevnej istorii* 1975, 1, 138—143, soutient l'ancienne thèse de G. Zippel, selon laquelle la province aurait été créée déjà en 118, après les guerres de Caecilius Metellus contre les Dalmates. Sous César, la province devait exister.

[74] G. Alföldy, Caesarische und augusteische Kolonien in der Provinz Dalmatien, *Acta antiqua Acad. scient. Hung.* X, 4 (1962), 357—365.

[75] G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budapest 1965), 36 sq., 46, 166.

fut créée la province de Mésie qui engloba toute la Dardanie.[76] La frontière entre les provinces romaines de Dardanie et de Dalmatie correspondait à la limite ethnique et politique qui séparait jadis les royaumes illyrien et dardanien. Elle suivait, sur ce secteur, approximativement la ligne de la frontière albano-yougoslave de nos jours. Du côté de la Macédoine, la Dardanie s'étendait jusqu'au Mont Scardus (Šar Planina). La région de Tetovo, peuplée d'Illyriens, faisait partie de la province macédonienne.[77] Ici la frontière correspondait à la limite des aires linguistiques: la Dardanie était province latine, alors que la région de Tetovo apparaît comme un pays hellénisé. Cela permet de supposer qu'auparavant aussi elle avait fait partie de l'Illyrie et non de la Dardanie. Apparemment les Romains tenaient compte des limites ethniques lors de la création des provinces.

Comme la Dalmatie, la Dardanie subit les effets de la romanisation, autant d'une romanisation administrative que d'une romanisation spontanée. Dans le sud de la province, l'élément romain a été renforcé par l'installation de nombreux colons à Scupi sous le règne des Flaviens.[78] La population citadine de Naissus, d'Ulpiana, du Municipium D. D. et des autres municipes non identifiés ou non localisés (Arribantion),[79] a été également romanisée. Mais la Dardanie comprenait de larges surfaces non urbanisées, avec des grands domaines impériaux et des propriétés de familles sénatoriales.

Le problème de l'hellénisation et de la romanisation des populations indigènes, de leur résistance à l'assimilation de la civilisation grecque et romaine, de la conservation de leur conscience ethnique, constitue un des problèmes les plus importants et les plus intéressants de l'histoire hellénique. A partir du moment où, grâce

---

[76] Après sa soumission, la Dardanie relevait du gouverneur de Macédoine jusqu'au moment où, sous Auguste, fut créé le commandement militaire de Mésie; voir mon article dans *ANRW* II, 7 (1979), 326—327, n. 10.

[77] Pour le territoire de la Dardanie, cf. *Central Balkan Tribes*, p. 187—209, avec les cartes, p. 188 et 200, et la note additionnelle n. 16 à la p. 654. La frontière septentrionale de la Dardanie ne peut être établie. On considère d'ordinaire que celle-ci s'étendait jusqu'à la Morava d'Ouest. Toutefois, l'espace au nord de la ligne Novi Pazar — Prokuplje est un vide complet sur les cartes archéologiques.

[78] Pour la population et les villes de Dardanie, voir M. Mirković, Einheimische Bevölkerung und römische Städte in Obermösien, III. Dardanien, *ANRW* II, 6, 828—843. Le vol. VI du recueil *Inscriptions de la Mésie Supérieure* (Beograd 1982), comportant une ample introduction historique, est consacré à Scupi et la région de Kumanovo, la partie la plus méridionale de la Dardanie.

[79] Naissus a fait l'objet du vol. IV (Beograd 1979) du corpus susmentionné. Le fascicule V qui comportera les inscriptions du municipe d'Ulpiana, du Municipium DD et du reste du territoire de la Dardanie méridionale, est en cours de préparation. L'existence d'un ou de deux municipes dans la région de Metohija a été supposée par E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji* (Beograd 1969), 38—40. Voir aussi Z. Mirdita, *Die Anthroponymie Dardaniens zur Römerzeit* (Priština 1981) (en albanais, avec, en partie, une traduction allemande parallèle), p. 14—16 (selon lequel, outre à Drsnik et à Prizren, dans la Metohija, une unité administrative aurait existé aussi dans la région de Klokota-Vitina).

aux informations des auteurs grecs, ils émergent de la préhistoire et cessent d'être anonymes, les peuples barbares deviennent pour nous partie intégrante du monde antique et ne peuvent être étudiés en dehors du cadre de ce monde. Ce point de vue peut paraître hellénocentrique et romanocentrique. Mais, pour ma part, je ne peux m'empêcher de voir dans l'hellénisation, en tant que processus d'expansion de la civilisation hellénique, et dans la romanisation, en tant que processus d'intégration des peuples de la Méditerranée dans une communauté politique et culturelle unique, des phénomènes progressifs de l'histoire antique. Naturellement, partout et toujours, dans tous les milieux ethniques et à toutes les époques historiques, la campagne se montre conservatrice, s'oppose aux influences du dehors, garde les traditions nationales. Mais le progrès ne s'accomplit pas par la sauvegarde des traditions. Pour aller de l'avant, on doit supplanter celles-ci par des nouvelles formes de vie matérielle et spirituelle.

Le processus d'hellénisation connut une particulière intensité à l'époque hellénistique (IVe—Ier siècle avant notre ère). Les régions qui ont été alors hellénisées ne succombèrent pas plus tard, sous l'Empire, à la romanisation lingustique. Elles demeurent durant toute l'Antiquité des régions de langue grecque et la romanisation n'a pour elles qu'une signification politique: accès à la citoyenneté romaine. Par contre, les habitants des régions qui n'ont pas été atteintes par l'hellénisation à l'époque hellénistique et qui n'ont pas connu l'art d'écrire avant d'être incorporées à l'Empire romain, adoptèrent la langue latine comme langue de culture. La limite entre les deux aires lingustiques, l'aire grecque et l'aire latine, n'a pas changé sous la domination romaine. Dans la zone qui nous intéresse, le territoire de l'Ancien royaume illyrien, profondément hellénisé, apparaît à l'époque impériale comme une région où dominait la langue grecque (sauf dans les colonies romaines), tandis que la Dardanie, réfractaire à l'hellénisation, fit partie de la sphère latine. Certes, l'adoption d'une langue de culture n'entraîne pas forcément la perte de la conscience ethnique. Nous reviendrons sur ce sujet.

Pour étudier les processus d'hellénisation et de romanisation nous devons recourir principalement à l'épigraphie et à l'onomastique. Les Illyriens, pas plus que les Dardaniens, n'ont rien écrit dans leur langue. Les seuls textes écrits que nous ayons d'eux sont les inscriptions grecques et latines sur pierre (stèles funéraires, ex-votos, inscriptions honorifiques, etc.). Or dans ces textes épigraphiques, les seules traces que les Illyriens et les Dardaniens ont laissées de leur appartenance ethnique se trouvent dissimulées dans les anthroponymes et les toponymes et quelques noms de divinités. Dans l'Illyrie du Sud, les inscriptions datent des époques hellénistique, républicaine et impériale. En Dardanie, il n'y en a que de cette dernière époque. Les recherches onomastiques ne peuvent donc être effectuées que pour ces périodes seulement.

Dans l'Illyrie du Sud, c'est-à-dire sur le territoire de l'Albanie et dans l'extrême Ouest de la Macédoine yougoslave (Ohrid, Debar, Tetovo), les inscriptions sont rédigées en langue grecque, à l'époque hellénistique aussi bien qu'à l'époque romaine, sauf dans les colonies de Dyrrachion et de Byllis.[80] Le fait que le gros du matériel provient des colonies peut induire à la fausse impression que la langue latine y était prédominante. Aussi l'observation que l'épigraphie de la colonie de Dyrrachion comporte des inscriptions grecques n'est-elle pas sans intérêt.[81] Voici vingt ans, nous ne connaissions à Dyrrachion que des inscriptions aux éléments typiques d'une colonie, entre autres, des formules onomastiques romaines avec de rares cognomina grecs, de nombreux noms d'affranchis et pas un nom illyrien. L'image a changé à la suite des fouilles de la nécropole aux années soixante et soixante-dix. Des centaines de cippus y ont été découverts portant de brèves épitaphes qui datent des époques hellénistique et impériale et appartenaient, de toute évidence, aux couches inférieures de la société. Environ 80 épitaphes de cette catégorie ont été publiées. Il n'y en a que 8 latines, les autres sont grecques et c'est justement ces dernières qui présentent des anthroponymes illyriens,[82] ce qui confirme notre observation que l'usage du grec s'était maintenu chez tous les indigènes, même chez ceux de la colonie. La langue latine a été adoptée dans la partie septentrionale de l'Illyrie, au nord de Skumba. Là-bas, les noms illyriens apparaissent dans des inscriptions latines.[83]

---

[80] Les inscriptions de Dyrrachion ont été éditées par Th. Mommsen, *CIL* III (1871); L. Heuzey—H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine* (1876); C. Praschniker, Muzakhia und Malakastra, *Jahreshefte ÖAI* 21—22 (1931), Beiblatt; C. Praschniker—A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro* (1916); C. Patsch, Aus dem Albanischennationalmuseum, *Jahreshefte ÖAI* 23 (1926), Beiblatt; A. Bruhl, Inscriptions de Durazzo et de Tirana, *Albania* 5 (1935), 91—96; B. Saria, Antiken aus Durazzo, *Jahreshefte ÖAI* 23 (1926), Beiblatt; P. Sestieri, *Iscrizioni Latine d'Albania*, Tirana 1942, 59—112 (texte italien); H. Ceka—S. Anamali, Inscriptions latines d'Albanie, *Bul. I.S.T.* 1 (1957) (*non vidi*); S. Anamali, La nécropole hellénistique d'Epidamne, *Bul. për shk. shoq.* 1 (1957) (*non vidi*); V. Toçi, Inscriptions et reliefs de la nécropole de Dyrrah, *Studia Albanica* 2 (1965), 49—99, fig. 1—63; V. Toçi, Données sur l'onomastique illyrienne à Dyrrachium et dans d'autres centres de l'Albanie, *Studia Albanica* 2 (1969), 163—185, fig. 1—20; V. Toçi, *Studia Albanica* 9 (1972), 1, 77—84; H. Hidri, Fouilles de 1977 dans la nécropole de Dyrrah, *Iliria* 1983, 1, 155—156. — Les inscriptions de Byllis sont d'un moindre intérêt pour notre sujet. A ma connaissance, on n'a signalé jusqu'ici qu'un seul nom illyrien à Byllis, celui du gladiateur *Epikados*, cf. Sestieri, *op. cit.*, nº 20.

[81] Outre trois inscriptions chrétiennes (cf. Praschniker-Schober, *op. cit.*, p. 45, fig. 57a), voir les nombreuses épitaphes hellénistiques et romaines publiées par V. Toçi dans les articles cités ci-dessus (n. 80) et dans *Iliria* 1983, 1, 155—156.

[82] Mes données manquent forcément de précision étant donné que je ne dispose pas de toutes les éditions. En plus, beaucoup de découvertes n'ont pas été encore publiées. V. Toçi a fait un choix dicté surtout par son intérêt pour l'onomastique illyrienne.

[83] Cf. le relevé de ces noms chez V. Toçi, *Studia Albanica* 2, 1969, 174—176, dont il faut éliminer certains noms grecs, tels 'Αδάματος, Πάτρων, Φαλακρίων, 'Αμύντας, Λεόννατος, 'Αμύμων, etc. D'autre part, les découvertes ne cessent de nous

La diffusion des inscriptions grecques et latines dans la partie albanaise de l'Illyrie du Sud ne peut être évaluée avec précision, faute de recueils qui présenteraient les inscriptions dans une édition critique. Celles-ci sont souvent disseminées dans des revues et des publications inaccessibles.[84] S. Anamali parle dans une communication de 200 inscriptions latines en Albanie, estimant que ce nombre est très modeste.[85] Il ne faut pas pourtant perdre de vue le fait que l'hellénisation de la moitié sud de l'Albanie fut un obstacle à l'expansion de la langue latine.

Pour établir à quel point les indigènes ont échappé au rayonnement des deux grandes civilisations antiques, nous ne pouvons avoir recours qu'à l'anthroponymie. A la haute époque impériale, les noms illyriens sont présents dans l'épigraphie sur tout le territoire illyrien de l'actuelle Albanie. Ces noms ont des traits communs avec l'anthroponymie de la Dalmatie méridionale et de la Dardanie, mais présentent aussi des particularités qui nous obligent à les considérer comme un groupe à part. Il ne me semble pas légitime de parler, comme l'a fait, il y a une quinzaine d'années, R. Katičić, d'un type d'anthroponymie qui »était en usage chez les autochtones entre l'embouchure de l'Hippius (Cetina) et la frontière d'Épire, c'est-à-dire le promontoire d'Acrocéraunie«, et qui s'étendait à l'intérieur, »comme il semble, jusqu'aux montagnes qui séparent le bassin de l'Adriatique de celui du Danube et de la Mer Noire«, embrassant aussi la Dardanie.[86] Soutenant ce point de vue au colloque de Tirana, R. Katičić a pu faire plaisir à ces hôtes en concluant que »la distribution territoriale de l'anthroponymie illyrienne ... correspond presque en détail avec l'aire linguistique albanaise. C'est seulement au nord-ouest qu'elle s'étend considérablement plus loin et entre profondément dans le territoire des républiques yougoslaves de Monténégro, de la Croatie et de la Bosnie-Hercégovine, en pleine

procurer de nouvelles attestations de noms illyriens, cf., par exemple, les estampilles sur les pithoi de Korçe, *Iliria* 1983, 2, 212—222 (Τιππακου, Γενθιου, Πλάτορος, Γλαυκίας).

[84] En ce qui concerne les éditions épigraphiques, la situation en Albanie n'est pas satisfaisante. Il n'y a pas d'épigraphistes formés et on ne voit pas le spécialiste ou l'équipe qui serait en état de rédiger le corpus des inscriptions antiques d'Albanie. Un tel corpus devrait tenir compte des frontières provinciales antiques, de sorte que le Sud de l'Albanie qui faisait partie de l'Épire, avec la cité grecque de Bouthrôtos et ses nombreuses inscriptions, devrait y être séparé du territoire illyrien qui appartenait à la province macédonienne, avec Dyrrachion et Apollonia, et de la région septentrionale, avec Lissos et Scodra, relevant de la province de Dalmatie. Le recueil rédigé en 1942 par P. Sestieri est d'un faible secours, car il s'agit d'une compilation non critique des éditions antérieures avec un nombre minime d'inédits.

[85] S. Anamali, Des Illyriens aux Albanais, *Iliria* 5 (1976), 24. S. Anamali publie à la p. 36 une carte des localités qui ont fourni des inscriptions latines et à la p. 37 une autre pour les inscriptions grecques (je doute qu'il s'agisse d'inscriptions de la basse époque impériale, comme il est indiqué sur la carte; celles-ci ne pouvaient être si nombreuses; je suppose qu'il s'agit plutôt d'inscriptions du Haut-Empire).

[86] R. Katičić, L'anthroponymie illyrienne et l'ethnogénèse des Albanais, *Iliria* 5 (1976), 81.

aire lingustique serbo-croate«.[87] D'après mes recherches, la plupart des noms indigènes que nous rencontrons au sud de la rivière Mati ne sont pas attestés chez les Illyriens du Nord et chez les Dardaniens.

En ce qui concerne la fréquence relative de l'anthroponymie illyrienne par rapport aux noms grecs et romains, une appréciation chiffrée est impossible sans une étude préliminaire systématique. L'absence des noms illyriens dans les inscriptions du Bas—Empire est toutefois significative. Il va sans dire que, compte tenu de la rareté des inscriptions tardives, on ne peut déduire de cette constatation que l'illyrien avait disparu entre temps. Mais d'autre part, nous ne sommes pas en état de prouver sa persistance. Il en va de même de la conscience ethnique. Les inscriptions mentionnent des ressortissants de telle ou telle tribu illyrienne, un Dassarète, par exemple, ou un Parthinien,[88] mais nous ne trouvons personne, autant que je sache, qui soit qualifié d'Illyrien, soit à Dyrrachion, soit à Apollonia ou à Lissos. On a l'impression que le nom même des Illyriens avait disparu dans la région où nous l'avons rencontré pour la première fois. Je trouve également significatif que, lorsque, sous Dioclétien, la province de Macédoine fut partagée en deux provinces, celle de l'ouest qui englobait approximativement le territoire de l'Ancien royaume illyrien, fut appelée Nouvelle Épire et non pas, comme on s'attendrait, Nouvelle Illyrie ou Nouvelle Dalmatie.

Nous sommes mieux renseignés sur la Dardanie. J'ai étudiée moi-même à plusieurs reprises l'onomastique dardanienne et la documentation la plus récente m'a été aussi accessible.[89] Comme nous l'avons déjà dit, la Dardanie retardait dans son développement en comparaison de l'Illyrie. La romanisation commence dans ce pays un siècle plus tard qu'en Illyrie du Sud. Ainsi, la colonie de Dyrrachion a été fondée au début du règne d'Auguste (vers l'an 30 avant notre ère), tandis que la colonie de Scupi date des années 70 du Ier siècle de notre ère (époque des Flaviens). L'organisation des autres villes dardaniennes à constitution romaine eut lieu au IIe siècle. Cet état se répercuta sur l'anthroponymie, qui est moins

---

87 *Ibid.*

88 Cf. la base honorifique de Thessalonique *IG* X 2, 1, 479, pour un certain Dassarète »illustre homme sage et plein de talents«. Un Parthinien affranchi est le dédicant d'un monument funéraire de Scampa, *Année épigraphique* 1955, 77 et J. Adam—L. Vidman, *Listy filologické* 85 (1962), 60: *Lupus Parthinus ex Latio* (on rattache au toponyme *Latium* le nom du village *Laçi* dans les environs de Lissos).

89 Voir mon article Dardanska onomastika (L'onomastique dardanienne), *Recueil de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd*, vol. VIII, 1, 1964, 49—75; *Central Balkan Tribes*, p. 219—245, et ma communication dans *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine* (1977), Bucarest 1979, 160—161, notes 28—34. La documentation récente est recueillie dans les deux volumes des *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, IV (1979): *Naissus*, et VI (1982): *Scupi*. Pour le Kosovo et la Metohija, j'ai utlisé le recueil de Z. Mirdita, *op. cit.* (*supra*, n. 79), 240—270. Pour cette dernière région, j'ai pu aussi consulter le manuscrit que notre regretté collègue Martin Gabričević a préparé pour le vol. V de la même série.

romanisée qu'en Dalmatie, par exemple, sauf dans la colonie déductive de Scupi. La romanisation fut, à ce qu'il semble, particulièrement faible dans la région de Metohija. De la quarantaine d'inscriptions que cette région a fournies, 16 présentent une anthroponymie indigène. Le nombre des personnes portant un nom indigène s'est accru à la suite des nouvelles découvertes de 19 à 31.[90] Dans la région du Kosovo (Mitrovica, Sočanica), on a également mis au jour de nouvelles attestations de noms non-illyriens et le nombre des porteurs de noms non-romains a augmenté de 24 à 30.[91] L'épigraphie de la colonie de Scupi est naturellement la plus abondante: elle comporte plus de 200 inscriptions, avec des centaines de noms romains et seulement 7 inscriptions mentionnant des noms indigènes.[92] Tout autre est la situation dans la région voisine de Kumanovo, où sur un total de 40 inscriptions, 7 portent des noms indigènes.[93] Dans la partie occidentale de la Dardanie (Naissus. Timacum Minus), où les noms thraces sont particulièrement fréquents, digne d'attention est la présence du nom illyrien *Gentio* dans une inscription tardive de Naissus.[94] En général, les nouvelles découvertes n'ont pas modifié mes conclusions sur le caractère de l'onomastique dardanienne. Celle-ci comporte, en un nombre toujours croissant, à coté des noms illyriens qui revêtent en Dardanie des formes spéciales, et des noms thraces, caractéristiques de la partie orientale du pays, des noms aux parallèles micrasiatiques et des noms non-attestés en dehors de la Dardanie. L'origine de

---

[90] Cf. *Central Balkan Tribes*, p. 224—225 et le tableau p. 237—239, où la Metohija figure comme Ière région onomastique. Les nouvelles inscriptions ont livré 8 noms non attestés auparavant dans cette région. Outre les noms illyriens *Desumena, Andius* (cf. Z. Mirdita, *op. cit.*, n° 187 et 186, du village de Zrze), il y a parmi eux des noms comme *Dida* (S. Mirdita, n° 284, de Peć). *Nanus* (M. Gabričević, *op. cit.*, n° 63, de Prizren), *Cinna* (Z. Mirdita, n° 265. de Djakovica), qui augmentent sensiblement le nombre de noms ayant des parallèles dans l'onomastique de l'Asie Mineure. Le nom thrace très répandu *Bithys*, qui est au fond le nom du héros éponyme des Bithyniens, a été également attesté récemment dans cette région. Le nom *Tattuni* (dat.) (M. Gabričević, *op. cit.*, n° 62, de Prizren) présente une désinence caractéristique de la région, cf. *Cittuni*, N. Vulić, *Spomenik* 75 (1933), n° 180, de Peć. Le nominatif devrait être *Tatto, Citto* (cf. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, s.v. *Citto*).

[91] Nouvelles attestations: *Bitus* (Z. Mirdita, n° 333, de Sočanica), *Babo. Ziza* (*ibid.*, n° 256, d'Ulpiana), *Bapecus* (*Spomenik* 71, 1931, 179, de Kačanik. révisé par M. Gabričević).

[92] *IMS* (cf. *supra*, n. 89), vol. VI, n° 99 (*Cesus*), 113, 131—133, 142, 158.

[93] *IMS* VI, n°s 211, 221—223, 227, 236, 240. Digne d'intérêt est le fait que le nom *Epicadus*, caractéristique de la région sud-illyrienne, est attesté dans une inscription de la région de Kumanovo (n° 211). Notons aussi une nouvelle attestation du nom *Varanus* (n° 227), inconnu en dehors de la Dardanie.

[94] *IMS* IV, n° 51. Dans la région de Naissus et de Timacum Minus (IVe région onomastique dardanienne) il y a, d'après la statistique antérieure, 32 noms indigènes. Je n'ai pu établir l'état actuel. Je ne crois pas que les différences puissent être grandes, car les inscriptions de Timacum Minus (qui me font actuellement défaut) ne sont pas caractéristiques pour l'onomastique dardanienne parce qu'elles se rapportent principalement à des militaires.

ces noms ne peut être cherchée que dans le substrat protophrygien ou daco-mysien.

En définitive, la Dardanie se présente comme une des régions balkaniques les moins romanisées. Sa population indigène semble avoir conservé, mieux qu'ailleurs, son individualité et sa conscience ethnique.[95] L'existence d'une conscience ethnique est révélée, entre autres, par les dédicaces à la *Dea Dardania* et au *Deus Andinus*,[96] ainsi que par le fait que le pays et son peuple gardèrent leurs noms jusqu'à la basse antiquité.[97] En effet, à la différence de l'ethnique *Illyrios*, l'ethnique *Dardanus, Dardana*, joint à un nom, apparaît dans les inscriptions de l'époque impériale. Une inscription de Rome nous a même conservé la formule explicite *nat(ione) Dardanus.* Il ne faut pas donc exclure la possibilité que les Dardaniens qui ont échappé à la romanisation aient aussi survécu les migrations slaves et qu'ils aient fait leur apparition dans le Moyen âge sous le nom d'Albanais.[98] Le nom des Dardaniens disparut avec l'Antiquité.

---

[95] Voici les conclusions auxquelles aboutirent les recherches de M. Mirković sur l'effet de la romanisation en Dardanie (*op. cit., supra*, n. 78, p. 844—845): Sur le territoire municipal de Scupi et dans la région de Kumanovo les Dardaniens ont persisté en grand nombre; dans les régions centrales de la Dardanie (Ulpiana, Municipium D. D.), les autochtones étaient peut-être plus nombreux qu'il n'apparaît des inscriptions; parmi les villages dardaniens connus, il y en a beaucoup qui portent des noms préromains et dont la population était probablement indigène; la plupart de la population dans les régions non urbanisées n'a pas été atteinte par la romanisation.

[96] *Deus Andinus* est attesté à Kačanik, cf. *CIL* III 8184 et M. Gabričević, *op. cit.*, n° 45. La dédicace à la déesse *Dardania* de Kuršumlijska Banja, érigée par un esclave impérial, *Spomenik* 98 (1948), 22, comporte seulement la formule *Dar(dania) Sac(rum)*, mais la *Dea Dardania* est attestée en Dacie, cf. D. Tudor — G. Vladescu, *Apulum* 10 (1972), 187 sqq. Les dédicaces au dieu thrace *Zbeltiurdus* à Scupi, *IMS*, VI, n° 18, et à Kačanik, *Spomenik* 71 (1931), 179, et M. Gabričević, *op. cit.* (*supra*, n. 89), n° 48, confirment l'infiltration de l'élément thrace en Dardanie.

[97] Cf. les témoignages de l'ethnique *Dardanus: Iacinthus unctor Dardanus* (*CIL* VI 6343), *Messia Dardana quasillaria* (*CIL* VI 6343), *Darda(nus) Aurelius Paetinia(nus)* (*CIL* VI 32557), *M. Aur. Paulo nat(ione) Dardanus* (*CIL* VI 32800), et l'indication de la Dardanie comme lieu d'origine: *Aurelius Timavius Dardania genitus* (*CIL* XIII 8371), *miles ex Dardania ex vico Perdica* (*CIL* VI 32605), *miles ex Dardania ex vico Titis* (*CIL* VI 32605), *signifer . . . natus in Dardania vico Zatidis* (*CIL* V 898). Sous le Bas-Empire, la Dardanie est organisée comme une province à part et une éparchie ecclésiastique; voir les témoignages cités dans *IMS* VI, p. 22—23. La région de Naissus était alors séparée de la Dardanie et rattachée à la Dacie Méditerranéenne.

[98] Je n'ai garde d'aborder ici le problème trop compliqué de l'origine des Albanais. Je voudrais simplement rappeler que nombre de spécialistes ont cherché le berceau de la nation albanaise dans la région centrale de la péninsule (G. Weigand, N. Jokl, H. Barić, Vl. Georgiev), en partant de différentes prémices lingustiques (parenté entre l'albanais et l'illyrien, entre l'albanais et le thrace, ou le daco-mysien). J'ajouterai que l'ethnique *Arbër, Arbën*, Ἀρβανίτης, ne doit pas être en rapport direct avec l'ethnique Ἀλβανοί de Ptolémée. Il peut s'agir de mots tirés de deux racines différentes, de sorte que le rapprochement postérieur des Albanais aux Albanoi de l'Illyrie antique ne serait dû qu'à une ressemblance fortuite.

АЛБАНИЈА У КАСНОЈ АНТИЦИ

ВЛАДИСЛАВ ПОПОВИЋ

Говорити о територији данашње Албаније на затону Антике није ни лак, ни захвалан посао, из разлога разнородне природе. Историјски извори ове епохе никада нису обрађени као јединствена целина, епиграфски сведоци само су делимично објављени, а археолошки остаци предмет су или већ застарелих публикација, или су, бар у новије време, документовани на начин који не задовољава у потпуности захтеве савремене науке. У сваком случају, касноантичка епоха у Албанији, под којом ваља подразумевати и рановизантијски период, не може се захватити без разумевања оних културних утицаја и историјских збивања која су јој било претходила, било следила.[1]

Албанија у касној антици обухватала је део провинције Превалитане, заједно са Црном Гором, Нови Епир и део Старог Епира, чији јужни делови задиру у Грчку. У ствари, њено тле је меридионални продужетак далматског подручја и динарског система.[2] Кроз њене планине се са истока на запад пробијају реке јадранског слива које, с једне стране, отварају излаз на море док, с друге стране, дозвољавају присне контакте са вардарско-моравским басеном (сл. 1). Приморска низија пружа се у унутрашњост земље следећи речне токове, и обрнуто, падине означавају природни крај изузетно високих и скоро непремо-

---

[1] Ово излагање, највећим делом засновано на чланцима објављеним на француском језику у албанским часописима или обимним резимеима, нема претензије да буде потпуно. Географске карте које прате текст, преузете углавном из албанских публикација, далеко од тога да су прецизне и често варирају у детаљима. Напомињемо да су некадашња античка места дата добрим делом према садашњем српскохрватском изговору, као нпр. Драч, Љеш и сл. У другим случајевима, када нам транскрипција није била сасвим јасна, гледали смо да сачувамо савремени албански назив река, места или планина. Раније и новије резултате сумирали смо у обимном раду *Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Epire,* у Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, стр. 181—243.

[2] За општи преглед географије Албаније, *cf. Encyclopedia Britannica,* 1973—1974, 15, *s.v.* Albania.

стивих планинских венаца у поморском залеђу, чија висина лако достиже 2000 метара. Разумљиво је да такви, снажно изражени контрасти диктирају наглашену разноликост климе и флоре, медитеранске у приморју и континенталне у унутрашњости. Изнад речних долина, до приближно 500 или 600 m надморске висине, пружа се зона погодна за пољопривредну обраду, до око 900 m преовлађује ниско растиње и храст, које замењује зимзелено дрвеће све до 2100 m, где почињу алпски сабласни пашњаци. Свакако није чудно да је такав, у највећој мери разнолики рељеф и привредне могућности које његови сукцесивни висински појасеви пружају, морао имати у прошлости пресудан значај за историјски развој територије о којој је овде реч. Поред тога, не треба ниједног момента изгубити из вида да је река Шкумби, која је везивала приморско подручје и италијанско прекоморје са Македонијом, и коју је преко Солуна до Цариграда следила чувена Via Egnatia, одувек делила Албанију на један северни регион, који је гравитирао Далмацији и Дарданији и један јужни, који је пре свега био уско везан за грчки Епир и Македонију. Уз то, долина Матија ствара једну централну и привредно стерилну зону, уклештену између два висока планинска венца. Оваква географска расцепканост била је, према мишљењу неких историчара, једна од главних препрека за остварење албанског јединства у средњем веку, односно онда када на историјској позорници већ увелико делују моћне словенске државне творевине.[3]

Историја горе поменутих римско-византијских провинција не може се посматрати ван контекста општих збивања која су потресала Балкан у време касне антике. Оформљене 297. или 305—306. год.,[4] оне су, све до дефинитивног распада Империје на две partes, припадале великој илиричкој дијецези у оквиру италијанске префектуре. После расцепа, до кога долази непосредно после смрти Теодосија Великог почетком 395. год., све три провинције припашће самосталној префектури Illyricum orientale. Познати бирократски приручник, *Notitia Dignitatum orientis,* чија редакција пада после 395. год., али свакако пре 410. год., уврштује провинцију Превалитану у дачку, а оба Епира, и Стари и Нови, у македонску дијецезу.[5] Исту административну схему налазимо у обема новелама које се односе на црквену јурисдикцију Прве Јустинијане, издате 535. и 545. год., којима је амбициозни цар разграничио територијална права између своје новооснаване

---

[3] A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age,* Thessalonique, 1966, стр. 646—647. Аутор, наравно, истиче и друге разлоге.

[4] J. Ковачевић, *Историја Црне Горе,* I, Титоград, 1967, стр. 241. Уп. такође J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province de Dalmatie,* Paris, 1906, стр. 1.

[5] *Notitia Dignitatum orientis* (ed. E. Böcking, Bonnae, 1839—1853), cap. III, стр. 13—14. За хронолошко опредељење Нотиције, уп. пре свега D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum* (Epigraphische Studien, Band 7/I—II), Düsseldorf, 1969—1970.

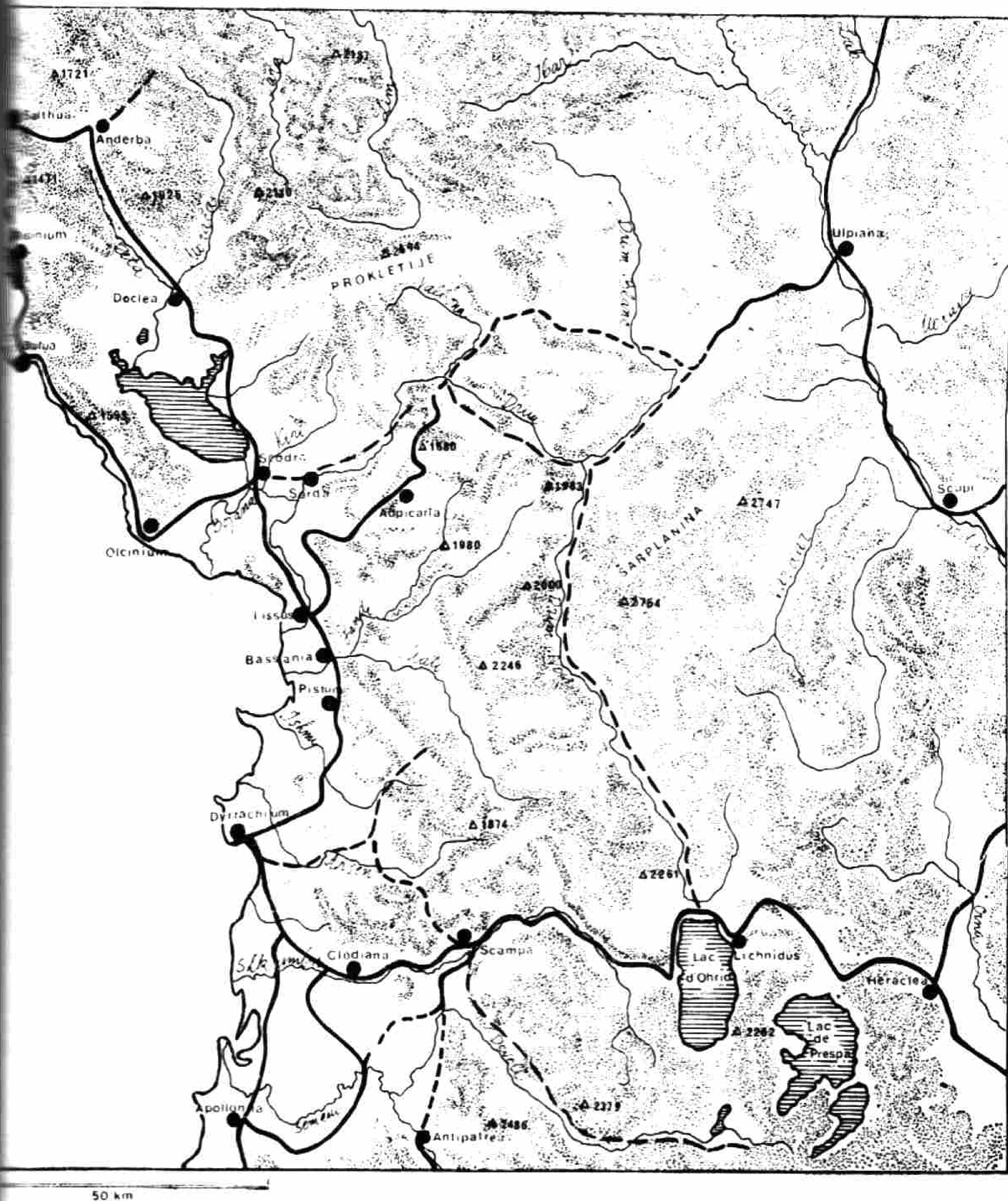

Сл. 1. Главни римски градови и путеви у Албанији. — Fig. 1. Principales villes et routes romaines en Albanie (d'après G. Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, Wiesbaden, 1966).

задужбине и Солуна.[6] Очигледно је да увршћивање Новог Епира у јужну илиричку дијецезу, упркос географској нелогичности, представља концесију учињену онда када је граница између Далмације и Македоније коригована успостављањем прво илиричке дијецезе, а затим самосталне префектуре.

Notitia Dignitatum orientis веома је штура када је у питању албанска територија. У њој се помиње само Scampis (9, 48), као место у коме је била стационирана legio pseudocomitatensis Scampensis.[7] Далеко богатији у погледу топономастичких информација је Хијероклов *Synekdémos*, из првих година Јустинијанове владавине и намењен службеницима државне администрације, по свој прилици састављен на основу једног списа из двадесетих или тридесетих година V века.[8] Судећи према подацима које нам пружа Синекдем, граница између Превалитане на северу (ἐπαρχία Πρεβαλέως; Praevalis) и Новог Епира (ἐπαρχία νέας Ἠπείρου; Epirus Nova) на југу, налазила се негде између Драча

[6] *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae* (оригинално издање C. E. Zachariae von Ligenthal, *Imp. Iustiniani Novellae*, I—II, Lipsiae, 1881), стр. 47. и 71. Посебно важно питање представља убикација Прве Јустинијане, у чији историјат и интерпретацију не можемо на овом месту детаљније да улазимо. У науци су углавном одбачена ранија мишљења која су Јустинијанову задужбину стављала у Скопље, Охрид, Ћустендил или чак у нека друга места. Данас је сасвим сигурно да се Прва Јустинијана налазила недалеко од Ниша, па према томе њена идентификација са Царичиним Градом изгледа врло вероватна. *Cf.* E. Honingmann, *Meridianus episcopus*, Annuaire de Philologie et d'Histoire orientales et slaves, 7, 1939—1944, стр. 141—154 и Ф. Баришић, *Досадашњи покушаји убикације града Јустиниана Прима*, Зборник Филозофског факултета, 7—1, Београд, 1963, стр. 127—142. Друго питање, које се односи на то да ли се Прва Јустинијана, па према томе и Царичин Град са околним рановизантијским налазиштима, налазила у Дарданији или у Средоземној Дакији, у тесној је вези са проблемом граница провинција дачке дијецезе, о чему је са успехом у више махова расправљала Ф. Папазоглу (*La Macédoine Salutaire et la Macédoine Seconde*, Bull. de la Classe des lettres, Acad. royale de Belgique, 5ᵉ s., 42, 1956, 3, стр. 115—124; *Македонски градови у римско доба*, Скопје, 1957, стр. 87—96). Из XI Новеле, издате 535. год., јасно произилази да је Прва Јустинијана у Средоземној Дакији, што је у противречности са Прокопијевим податком (*De Aed.*, IV, 1) да је град у земљи Дарданаца и са писмима папе Гргура I из 594 (*Monumenta Germaniae Historica*, Gregorii I Reg. Epist., Berolini, 1891, стр. 287, V 6 и стр. 289—290, V 8) која се односе на епископа Сердике, митрополита Средоземне Дакије. Међутим, како је архиепископ Прве Јустинијане у XI Новели такође оквалификован као *metropolitanus*, немогуће је да су у једној провинцији била два митрополита. Стога закључујемо да је Јустинијан 535. год. одузео Сердици, бар за краће време, њена традиционална права, да би их поново успоставио приликом корекције граница између 535. и 545. год., када је Прву Јустинијану уврстио у Дарданију и свакако је произвео у митрополију ове провинције.

[7] D. Hoffmann, *op. cit.*, стр. 20.

[8] Употребљено издање: E. Honingmann, *Le Synekdémos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles, 1939, стр. 20, 620. и д. Да је прототип био из двадесетих година V века, упућује помен Сирмијума, града који је припојен Истоку око 425. год., затим изгубљен за Царство 441. год., па тек повраћен 568. год.

и Љеша, јужно од Дрима. На истоку, природна граница био је Црни Дрим. На југу, Стари и Нови Епир приближно је раздвајала долина Војуше. Поред Драча (Δυρράχιον. Syn. Δυράιχν) код Хијерокла налазимо још неколико приморских или континенталних градова чији нам је положај познат, као што су Скампа (Σκάμπα; Scampis), данашњи Елбасан, Аполонија (᾿Απολλωνία), Билис (Βοῦλλις; Byllis), Амантија (᾿Αμαντία), Пулхериопољ (Πουλχεριόπολις; Syn. Πουλχεριούπολις), Аулон (Αὐλών) и Лихнид (Λυχνιδός), односно средњовековни ῎Αχρις, односно Охрид. Недавно предложена убикација два града, ῎Αλιστρον и Σκέπίων (Syn. Λιστρῶν καὶ Σκευπτῶν), у пределу Матија, остаје у крајњој линији ипак неизвесна.[9] Иначе, у толико вредном Синекдему, могу се уочити две битне омашке. Прва се односи на Αὐλίνιδος μητρόπολις, назив који је протумачен као корупtела за Лихнид, а друга, када је реч о провинцији Превалитани, на Δωράκιον μητρόπολις. Међутим, посве је сигурно да Охрид никада није био, било цивилна или црквена метропола Новог Епира, чију улогу заузима Драч, као што ни Дукља (Δοκλέα), није била седиште Превалитане, већ је то био Скадар (Σκόδρα; Syn. Σκόδραι). Двоструки помен Дирахија, како у Превалитани тако и у Новом Епиру, може се објаснити једино каснијим преправкама античких текстова, који су уследили оснивању византијске драчке теме. Наиме, Константин Порфирогенит у свом делу *De administrando imperio* (XXX, 96),[10] упозорава нас да су некадашњи превалитански градови Љеш (᾿Ελισσός), Улцињ (᾿Ελκύνιον) и Бар (᾿Αντίβαρις), у X веку кастела која су под драчком влашћу (καστέλλια τοῦ Δυρραχίου). У његово време, по свој прилици као и у касној антици, далматинско подручје пружало се на север од Бара, што потврђује Летопис Попа Дукљанина, који јасно вели да је terra Durracenorum допирала управо до овога града.[11] На југу Албаније, у провинцији Старом Епиру, међу агломерацијама које Синекдем помиње, сигурно су препознати Бутринт (Βουθρωτός; Buthrotum), Хадрианопољ (᾿Αδριανούπολις; Hadrianopolis) и Феники (Φοινίκη; Phoenici), са луком на мору Сарандом (᾿Αγχιασμός).

Списак градова и утврђења на албанској територији унеколико допуњује Прокопије из Цезареје (сл. 2).[12] На основу његових података, Епирци су били настањени све до Епидамна, који се, како он каже, у његово време звао Дирахиј (*BV* III, 11, 8: ἣ νῦν Δυρράχιον καλεῖται), одакле је почињала Превалитана, коју он назива Πρέκαλις (*BG* V, 15, 24—25). Његов превид градова превали-

---

[9] За хипотетичну идентификацију ова два града са Shkopetom и Lisom у области Матија, *cf.* D. Kurti, Monumentet, 18, 1979, стр. 90.

[10] Употребљено издање: *Constantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1967.

[11] A. Ducellier, *op. cit.*, стр. 10, према F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd—Zagreb, 1928, стр. 535.

[12] Употребљено издање: ed. Loeb, *Procopius* I—VII, Harvard—London, 1960—1968.

танске провинције, као саставног дела Царства, обично се тумачи остроготском доминацијом над овим подручјем[13] или, што изгледа још вероватније, чињеницом да су у овим судбоносним тренуцима за Византију, неосвојени делови провинције привремено припојени Новом Епиру. С друге стране, у свом делу о грађевинама, Прокопије изричито именује 32 утврђења новоподигнута и 26 обновљена у Новом Епиру (*De aed.* IV, 4). Од ових, само три срећемо у Хијерокловом Синекдему, и то Δυρράχιν, Ἄλιστρος и Ἀμάντεια којима се придружује Λυχνιδός, на чији помен наилазимо у његовој Тајној Историји (XVIII, 42). Поред тога, нека имена градова, као што су Πακούε, Δεύφρακος и Πήλεον, могу се са доста вероватноће идентификовати са савременим насељима Pukë, Дибра и Доњим Селцетом, односно античким Пелионом, док би Κλημεντιανά врло вероватно могла бити локализована у области Këlmenda, северно од Скадарског језера, дакле у Превалитани. Мање сигурна је идентификација Στεφανιακόν са Shtjefni у долини Матија, и Σκημνίτης са Скампом.[14] Што се тиче Σκυδρέωπολις, коју Прокопије ставља у Нови Епир, нема сумње да се ради о Скадру, управном центру Превалитане. Истој провинцији свакако треба приписати Ἀντίπαγραι, која се у његовом спису помиње одмах после Скадра, па је стога природно помишљати на Бар (Antíbaris), а не на Antipatréa, односно Хијероклов Пулхериопољ, као што је то до данас чињено. Међу градовима које Прокопије помиње у Старом Епиру, посебно треба истаћи Κιόνιν, који, упркос оспоравањима појединих истраживача, вероватно треба поистоветити са Канином.

Градови и тврђаве који се појављују у ова два писана извора из VI века не представљају свакако сва рановизантијска места у Превалитани и оба Епира, него само она најважнија. Заиста, археолошка истраживања обављена после рата у Албанији, открила су постојање много већег броја анонимних утврђења и тврђавица из ове епохе. Историја неких од ових насеља протеже се до давних времена. Каткада се њихов развој може пратити од грчко-илирског периода. У другим случајевима реч је о кратковечним рановизантијским насељима или о градовима, нарочито на обали, који су без прекида наставили живот до данашњих дана. Судбина сваког од ових места зависила је у највећој мери од његових стратегијских, топографских, економских и политичких карактеристика које су условиле њихово оснивање и даљи развој. Како ови услови нису свуда и увек били исти, неопходно је, да би се боље разумели распростирање и структура касноантичких градова у Превалитани и у оба Епира, приказати у кратким цртама основне моменте еволуције који су од

---

13 Ј. Ковачевић, *op. cit.*, стр. 254.

14 За идентификацију ових градова, видети пре свега капитално дело G. Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte,* Wiesbaden, 1966, стр. 89. и д.

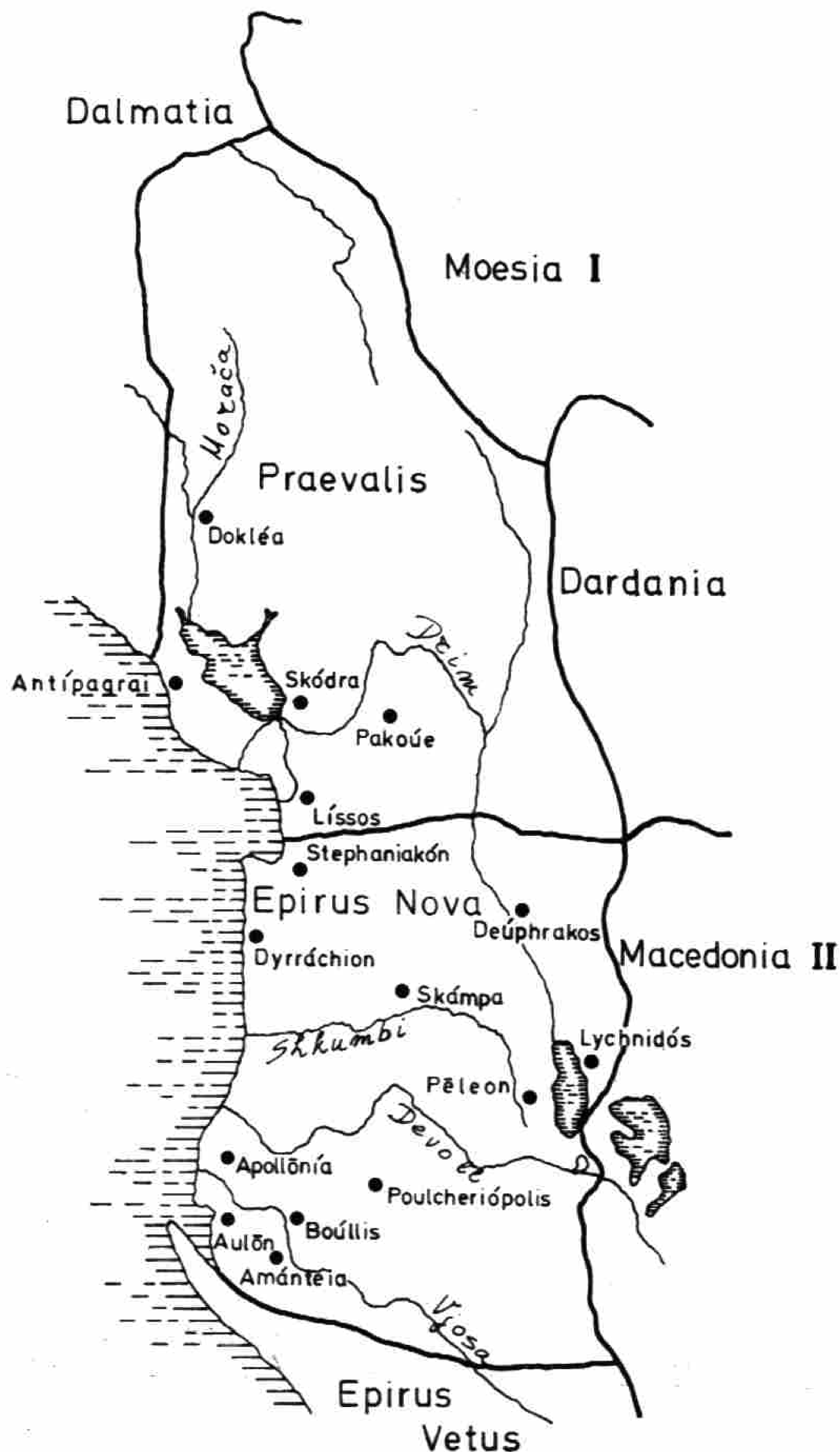

Сл. 2. Границе касноантичких провинција у Албанији и градови који се помињу код Прокопија и Хијерокла. — Fig. 2. Frontières des provinces de basse époque antique en Albanie et les cités mentionnées par Procope et Hiéroklès (d'après la carte publiée par E. Honingmann, *Le Synekdémos d'Hiéroklès*, 1939).

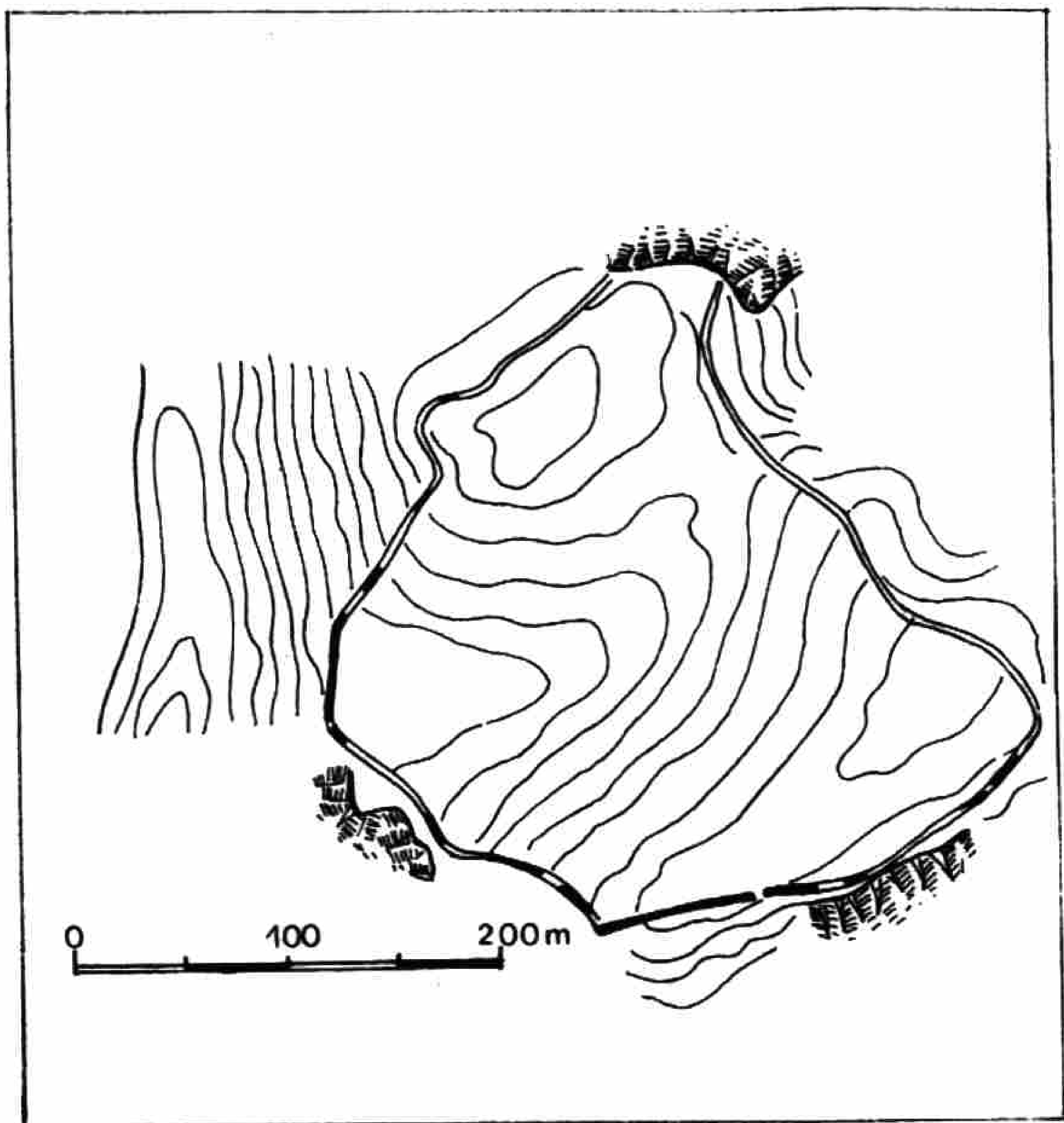

Сл. 3. Пре-урбано утврђење у Гајтану. — Fig. 3. Forteresse préurbaine de Gajtan (d'après Gj. Karaiskaj, Monumentet, 14, 1977, p. 31, pl. 2, 3).

утврђеног протоисторијског насеља довели до формирања развијеног римско-византијског града.

У залеђу јужног Јадрана изградња одбрамбених камених бедема почиње у бронзано доба да би се наставила у старијем гвозденом добу (1200—500. г. пре н.е.). У то време јављају се, у већем броју утврђења, насеља подигнута на тешко приступачним брежуљцима.[15] Њихова основа најчешће је овална или кружна, док зидине од необрађеног камена прате природне контуре узвишења (сл. 3). Ове тврђаве из преурбане епохе, према албанској терминологији, бројне нарочито у јужној Албанији, или тачније у залеђу Аполоније и других грчких градова на обали,

[15] Gj. Karaiskaj, *Les fortifications préhistoriques en Albanie*, Monumentet, 14, 1977, стр. 19—46.

сачињавају у суштини првобитно језгро илирских урбаних насеља хеленистичког типа. Заиста, од краја IV века пре н.е. или чак можда и раније, оквири старих тврђава постају сувише тесни за њихове становнике, тако да оне добијају нове спољашње зидове, док тврђава из преурбаног периода постаје акропољ или цитадела града.[16] У другим случајевима, међутим, реч је о потпуно новим насељима. У III веку пре н.е. урбанизација јужне Илирије раширила се на север и обухватила област која дотле није била укључена у овај процес (сл. 4).[17] Тако се стварају два подручја са различитом урбанизацијом. На југу од реке Шкумбија изразито је већа густина преурбаних тврђава и илирских насеља, што значи да је овде урбанизација и према томе и хеленизација почела раније.

После победе над Илирима 168. г., Рим није одмах укинуо племенски систем побеђеног народа. Иако II и I век пре н.е. означавају уопште период слабљења илирско-хеленистичког града, резултати археолошких истраживања указују на непрекинути живот у њима.[18] Романизација Илирије, много интензивнија у прва три века наше ере, кретала се од градова на обали или градова близу мора, где се настанило претежно италско становништво.[19] Oppida civium Romanorum у Црној Гори и Албанији били су Рисан, који ће касније постати колонија, Acruvium, Будва, Улцињ и Љеш, док се међу колонијама јављају Скадар, Драч, Билис и Бутринт. У унутрашњости провинције, где се романизација одвијала спорије и мање темељно, Дукља је добила ранг муниципија тек у доба Флавијеваца.[20] Илирски градови у унутрашњости изгубили су у I и II веку н.е. своју првобитну политичку, економску и стратешку функцију. Неки од њих били су потпуно напуштени, док су се други претворили у права сеоска насеља која су једва животарила. Тако су некада напредни градови као Dimále (Διμάλη), Symizë, Irmaj, Antigóneia (Ἀντιγόνεια), Zgërdesh и други, таворили некако до III и IV века н.е., каткада чак и нешто дуже.[21] Овај феномен се јавља не само због смањења стратешке важности утврђених насеља подигнутих на високим брежуљцима, у географском пределу удаљеном од римских граница, него такође

---

[16] A. Baçe, *Aperçu sur l'architecture des fortifications antiques dans notre pays*, Monumentet, 17, 1979, стр. 5—45.

[17] *Ibid.*, стр. 38. и F. Prendi, *L'urbanisme en Illyrie du Sud à la lumière des données archéologiques*, Studia Albanica, 9—2, 1972, стр. 105—123, нарочито стр. 110—112.

[18] Међу многим примерима поменимо само онај који се односи на Zgërdesh, где је нађена мала римска некропола унутар бедема подграђа и која недвосмислено сведочи о опадању насеља почев од I—II в. *Cf.* Gj. Karaiskaj, Iliria, 7—8, 1977—1978, стр. 209—211.

[19] М. Гарашанин, *Историја Црне Горе*, I, Титоград, 1967, стр. 154.

[20] *Ibid.*, стр. 150.

[21] Dimále: B. Dautaj, Iliria, 4, 1974, стр. 385—398; Symizë: Iliria, 6, 1976, стр. 350—352. и 9—10, 1979—1980, стр. 171—210; Irmaj: F. Prendi и Dh. Budina, Iliria, 2, 1972, стр. 269—378. и 4, 1974, стр. 327—346; Zgërdesh: S. Islami, Monumentet, 1, 1971, стр. 23—41 и Iliria, 2, 1972, стр. 217—237.

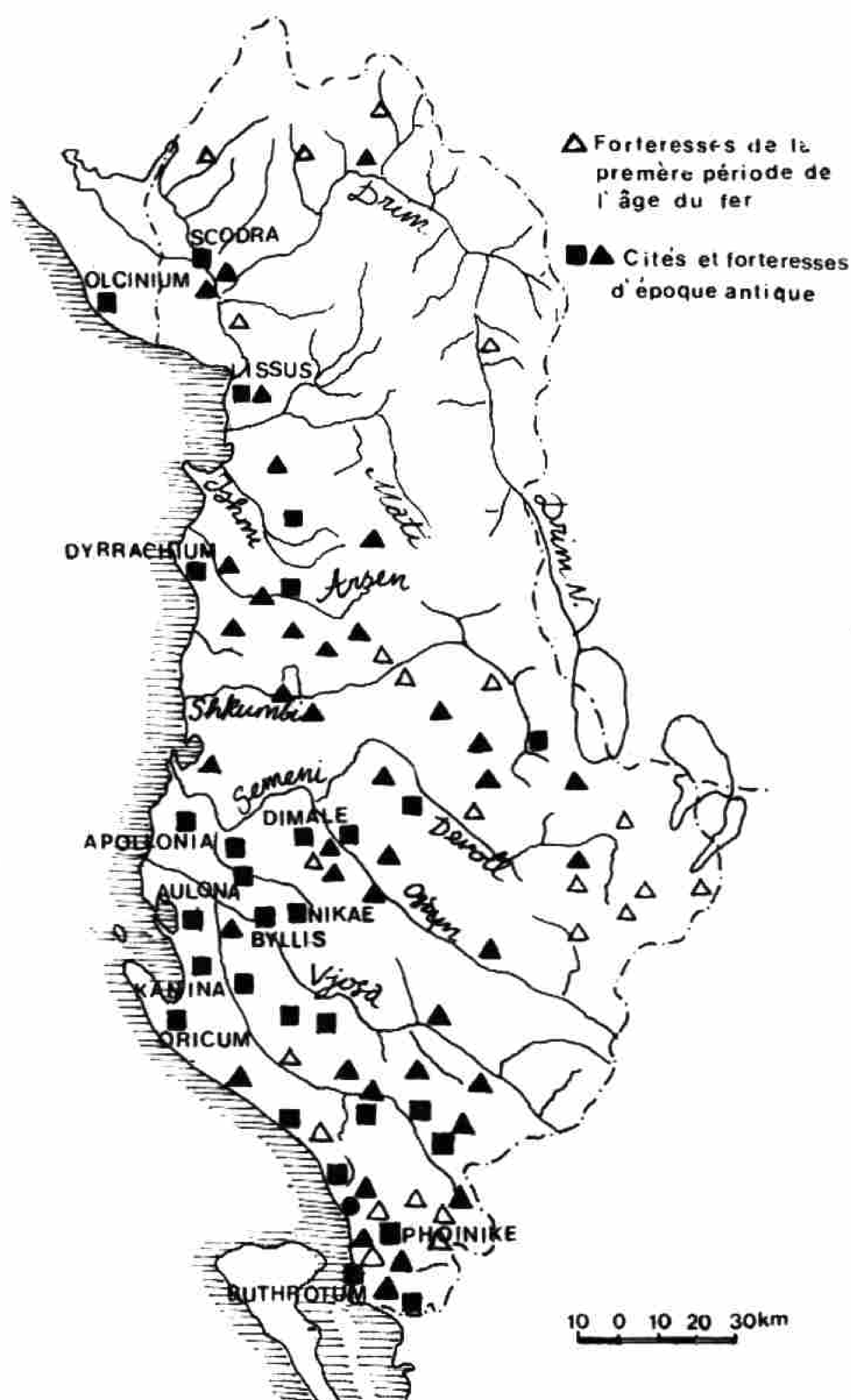

Сл. 4. Илирски градови из пре--урбаног и урбаног периода у Албанији. — Fig. 4. Cités et forteresses illyriennes d'époques préurbaine et urbaine en Albanie (d'après A. Baçe Monumentet, 17, 1979, p. 36, pl. 1).

због увођења нове привреде чији је главни интерес, уз експлоатацију руда и поморску трговину, био везан за равницу, са јавним (ager publicus) и приватним земљиштем (ager privatus). Видимо дакле како, с једне стране, нестају моћне илирске тврђаве а, с друге стране, ничу уз путеве и на равном терену нова насеља отвореног типа.[22] Насупрот илирским насеобинама у унутра-

[22] За романизацију албанске територије, *cf.* S. Anamali, *Des Illyriens aux Albanais,* Iliria, 5, 1976, стр. 24—27. и H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe,* Bucarest—Paris, 1978, стр. 75. и д.

шњости, древни градови на јадранској обали, повезани директно или индиректно са морем, посебно места која су добила римско грађанско право, доживљавају, у првим столећима нове ере, период изразитог процвата.[23] Они се развијају унутар илирских бедема који нису били обнављани. У то време долази до дизања монументалних грађевина типа Хадријановог амфитеатра и терми у Драчу, или нимфеја и Ескулаповог храма у Бутринту у Старом Епиру.[24]

Сви римски градови налазили су се уз саобраћајнице или у њиховој близини. Ова важна мрежа путева, чији је део била и Via Egnatia, играла је такође велику улогу у касноантичком и средњовековном периоду. Она је користила често природне путеве, пролазећи каткад кроз негостољубиве и тешко проходне области (сл. 1).[25] Са стратешке и трговачке тачке гледишта, пут уз Семени и Девол био је такође од великог значаја. Осим већ постојећих градова (civitates), подигнут је у римско доба, на главним и споредним путевима, знатан број отворених насеобина означених у Итинереру из Бордоа као mansiones и mutationes, којима треба додати виле и села која су остала анонимна. Међутим, ако је већина градова набројаних у итинерерима могла бити идентификована на терену са мање или више сигурности, наша знања о римском насељу у прва три века нове ере у унутрашњости земље тренутно су веома непотпуна. У том смислу значајно је да се само ограничен број насеља из итинерера појављује у Синекдему и у Прокопијевом делу. Они се своде већином на велике градове на мору (Скадар, Љеш, Драч, Аполонија, Аулона) и у унутрашњости (Дукља, Скампа, Лихнид), док се остала места више не помињу.[26]

Развој великих градова на обали и у унутрашњости у касном царству (IV—V век) још увек је мало познат. Према резултатима ископавања у Феники (Φοινίκη) у Албанији, у провинцији Старом Епиру, римски град, подигнут у подграђу, проширио се у то време преко оквира постављених хеленистичким бедемима.[27] Овај феномен открива демографску експанзију насталу у IV веку. С друге стране, ни у Феники ни у другим местима хеленистички зидови нису били потпуно обновљени пре рановизантијске епохе. Ту и тамо, констатоване су једино мање адаптације или поправке, као што је враћање на место великих каме-

---

[23] Карактеристичан је пример Аполоније, где је у II—III в. н.е. констатован пораст становништва, као и истовремено етничка промена која се огледа у присуству популације пристигле из различитих области Царства. *Cf.* A. Mano, *La nécropole d'Apollonia*, Iliria, 3, 1975, стр. 242—245.

[24] О драчком амфитеатру, V. Toçi, Monumentet, 2, 1971, стр. 37—42; за истовремене споменике из Бутринта (нимфеј и Ескулапов храм), L. M. Ugolini, *Albania antica*, III, Roma, 1972, стр. 76. и д.

[25] K. Miller, *Iteneraria Romana*, Stuttgart, 1916, стр. LXII—LXIII, LXX, 516—520, 555—556, 559—563, 570.

[26] N. Ceka, Iliria, 6, 1976, стр. 287—301 (Ad Quintum).

[27] L. Ugolini, *Albania antica*, II, Roma, 1932, стр. 84—85.

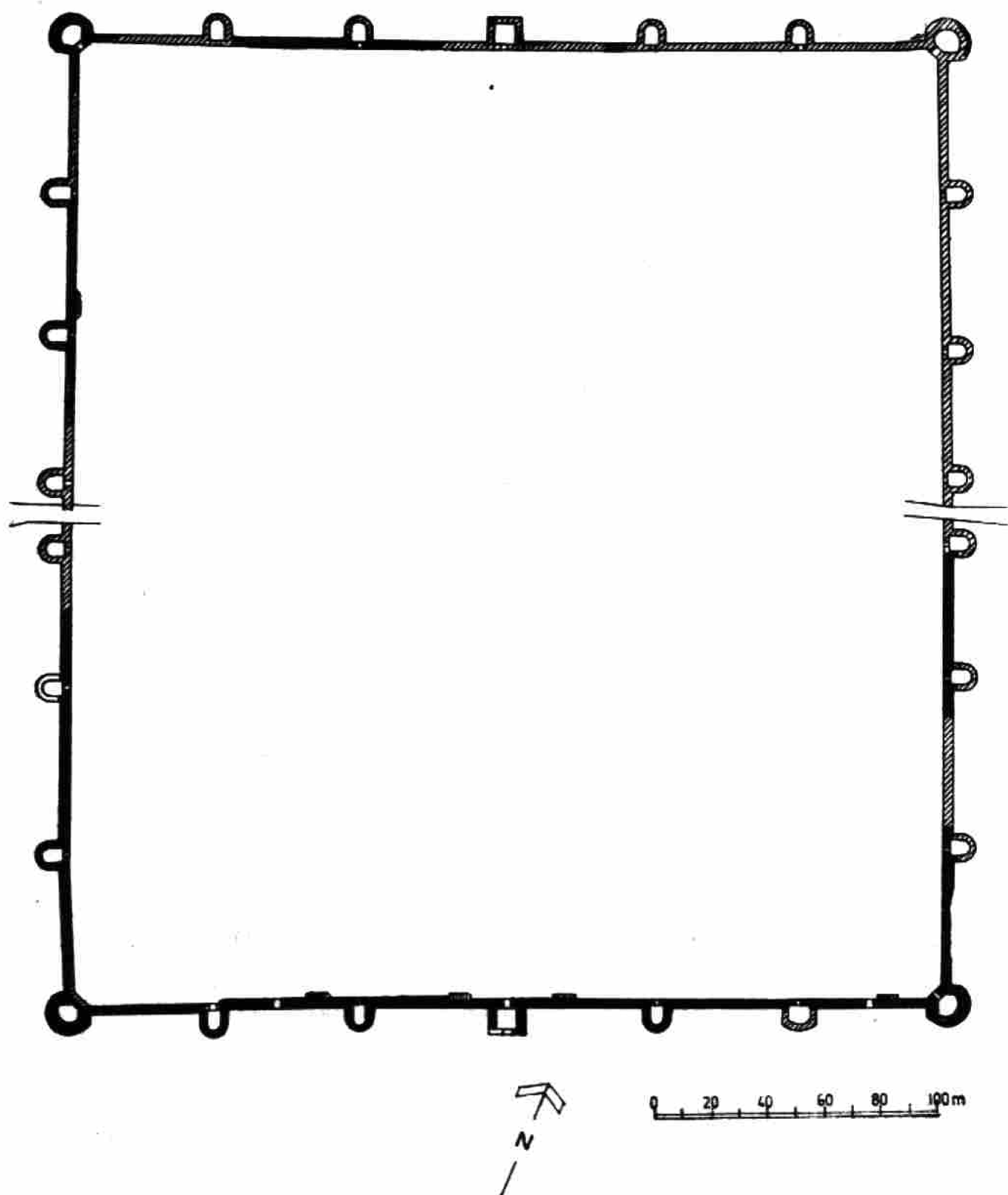

Сл. 5. Римски логор у Скампи. — Fig. 5. Camp romain de Scampis (d'après Gj. Karaiskaj, Monumentet, 1, 1971, p. 71, pl. 1).

них блокова који су се обрушили.[28] Из прејустинијанске епохе потичу можда дугачки зидови у Драчу и у Бутринту, који су затварали прилаз полуострвима на најужем месту превлаке која је повезивала ове агломерације са копном.[29] Ипак, Малхус нам

[28] Нпр. у Љешу, F. Prendi и K. Zheku, Iliria, 2, 1972, стр. 267.

[29] L. M. Ugolini, *Albania antica*, I, Roma—Milano, 1927, стр. 9, сл. 5—7 (Porta Romana у Драчу); A. Baçe, Monumentet, 11, 1976, стр. 72, Т. 5 (Deme

саопштава да је Теодорих 479. г. освојио Драч тек лукавством, што говори у прилог постојања снажних бедема још пре рановизантијског периода.[30] Промене које су се догодиле у касном царству више су уочљиве у унутрашњости земље. Тако је некадашњи римски mansio Scampis на Via Egnatia, данашњи Елбасан, постао моћни војни логор готово квадратног облика (348×308 m), са великим лепезастим кулама на угловима и правоугаоним или потковичастим кулама на бедемима (сл. 5).[31] Као што је већ речено, према *Not. dign. or* (9, 48), овде је била смештена легија pseudocomitatensis Scampensis.[32] Истој групи утврђења подигнутих у равници, припадају Вит (сл. 6), на путу који се пење ка Дарданији, и Палеокастра у долини реке Дрино, у Старом Епиру.[33] Један датовани натпис, нађен у овом последњем, означава да је утврђење саграђено у време владавине Лицинија, или тачније у годинама 311—313.[34] Овоме цару треба можда приписати милитаризацију албанске обале и залеђа, која је извршена у ишчекивању напада Константинових трупа са запада. Два кастела, чије стране достижу стотинак метара, намењена да прихвате ауксилијарне јединице,[35] показују исте карактеристике као логор у Скампи, односно располажу квадратним, лепезастим и потковичастим кулама. У Виту треба вероватно препознати место Ad Picaria са Појтингерове Табле, које је до сада било идентификовано са градом Pukë.[36] Овој групи војних логора правилне планиметрије припадају без сумње и друге, још неидентификоване тврђаве, као и куле-осматрачнице, подигнуте на узвишењима, од којих је до сада најбоље испитана Петрела.[37]

Превалитана и оба Епира нису били поштеђени варварских напада који су уследили после победе Визигота код Једрена 378. г. Аларих је 400. г. заузео Нови Епир, 401. отишао је у Италију, да би се 403. поново појавио у балканским провинцијама на јужном Јадрану. Остроготи су са своје стране опљачкали Драч 459.[38] г., који је, заједно са Скампом пао 479. г. у руке Теодориха.[39] У страху од ових најезди, становништво је потражило уточиште на сигурнијим местима. У IV веку, и то највероватније при његовом крају, нестају с једне стране отворена насеља у равници, док се, с друге стране, јављају нова утврђена насеља

у Бутринту). Да је Драч практично био острво у Антици, показују новија истраживања, *cf.* H. Myrto, Monumentet, 28, 1984, стр. 141—158.

[30] L. Heuzey, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris, 1876, стр. 369.

[31] Gj. Karaiskaj, Monumentet, 1, 1971, стр. 61—77.

[32] D. Hoffmann, *op. cit.*, стр. 20.

[33] A. Baçe, Monumentet, 14, 1977, стр. 75—100 (Vig); Iliria, 11—2, 1981, стр. 165—235 (Paleokastra).

[34] *Ibid.*, стр. 217.

[35] A. Baçe, Monumentet, 14, 1977, стр. 100.

[36] *Ibid.*

[37] A. Baçe и Gj. Karaiskaj, Monumentet, 5—6, 1973, стр. 139—160.

[38] О свим овим догађајима, *cf.* J. Ковачевић, *op. cit.*, стр. 251—253.

[39] Malchus, *Fragmenta*, Bonn, 1829, стр. 250, 21. и 251, 1.

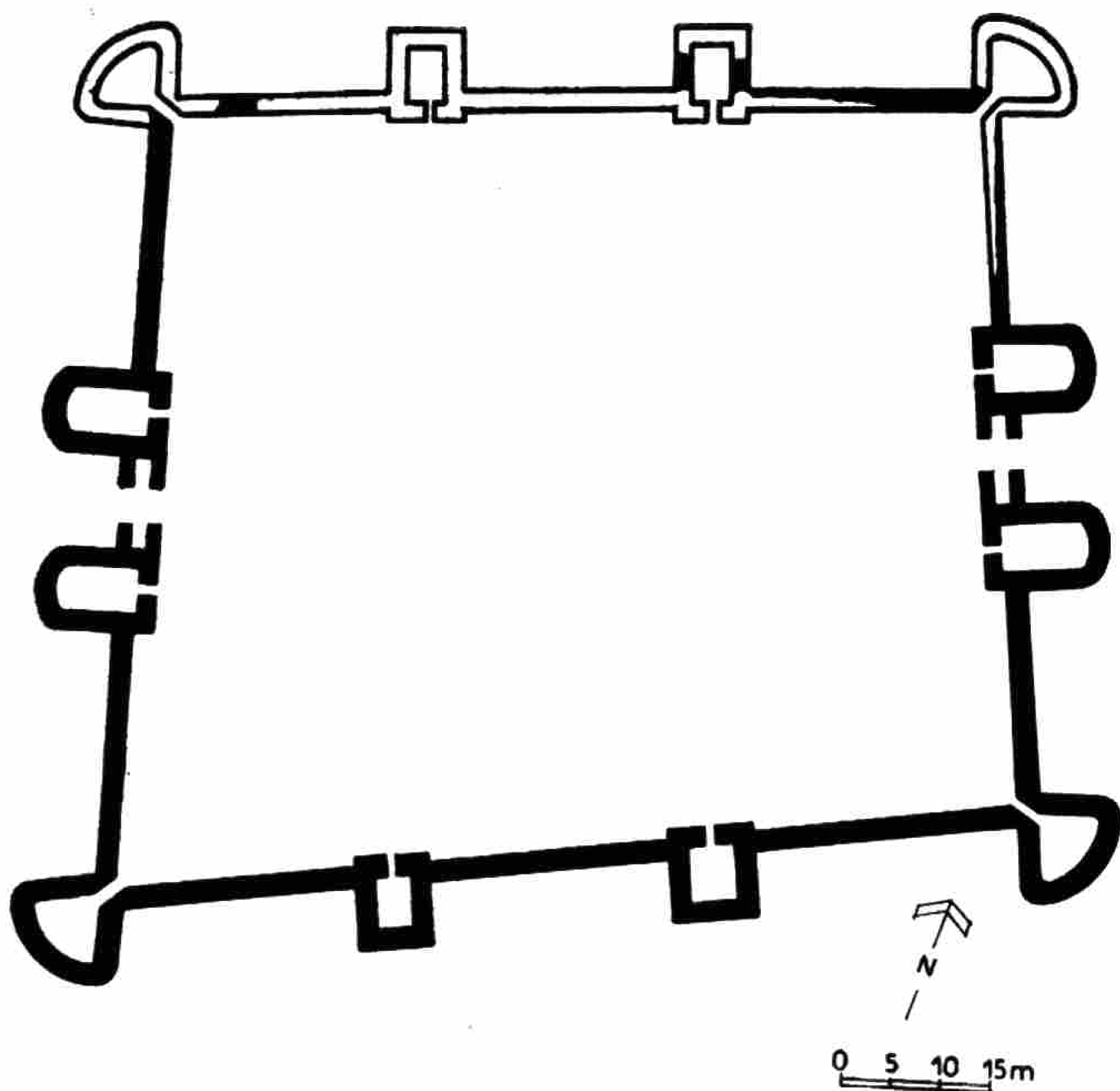

Сл. 6. Римски логор у Вигу. — Fig. 6. Camp romain de Vig (d'après A. Baçe, Monumentet, 14, 1977, fig. 3).

подигнута на природно заштићеним местима (сл. 7).[40] Стари илирски градови и тврђаве, или тачније њихове цитаделе, биле су поново настањене у овој епохи. Тако су утврђења касног царства никла у илирским градовима Поградец, Antipatrea, Byllis, Kulla e Balces, Qyteti, Доње Селце и у многим другим местима. Површина ових утврђених пунктова из касноримске епохе била је знатно мања од оне коју су обухватали бедеми илирског града

[40] Два изузетно важна извештаја о касноантичким и рановизантијским утврђењима у Албанији објавили су A. Baçe, *Fortifications de la basse antiquité en Albanie*, Monumentet, 11, 1976, стр. 45—74. и Gj. Karaiskaj, *A propos des fortifications de la basse antiquité de notre pays*, Monumentet, 12, 1976, стр. 221—228. За допуне, видети литературу на коју упућујемо у нашем, већ цитираном чланку, објављеном у Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, стр. 198, нап. 47.

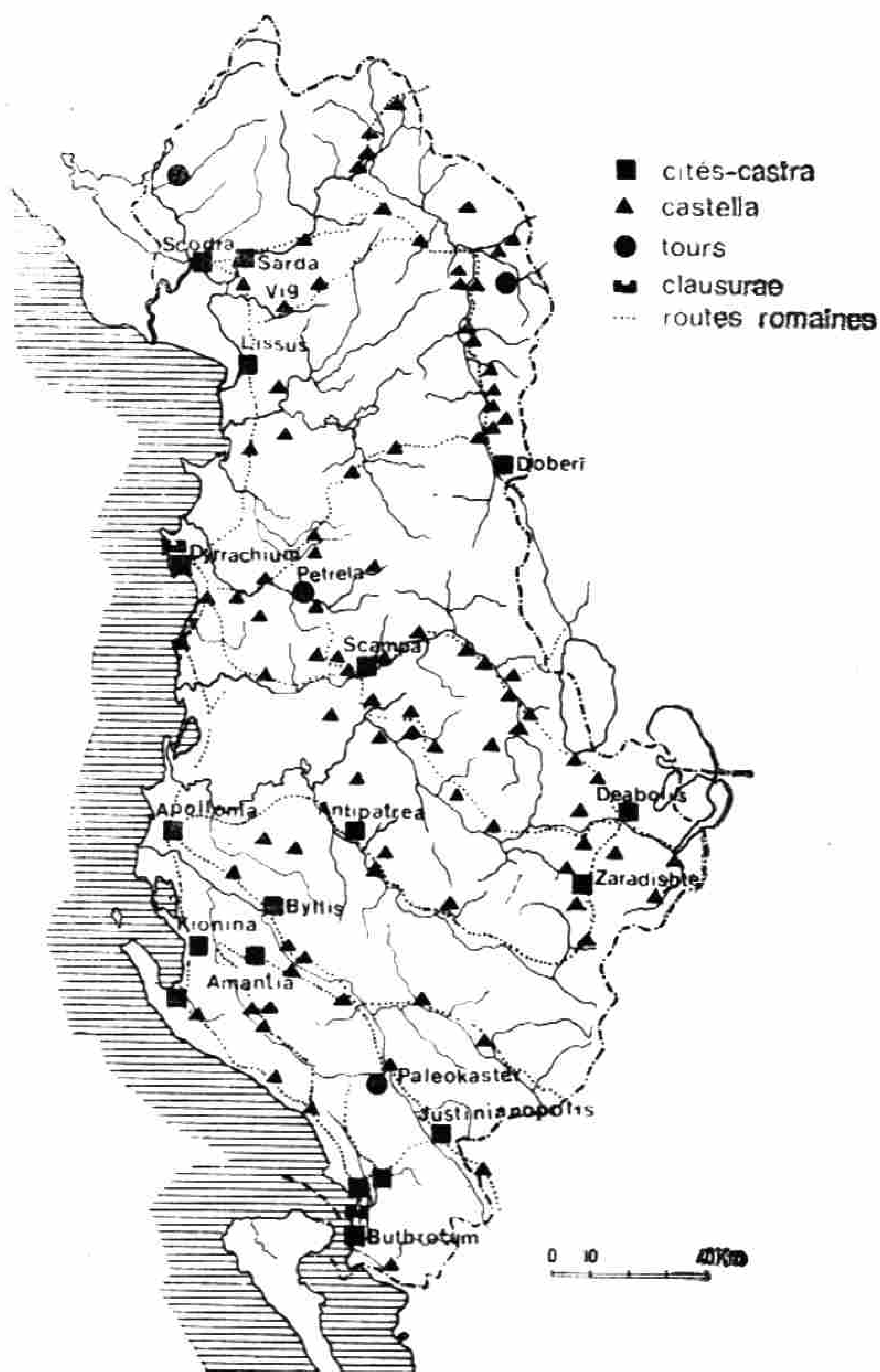

Сл. 7. Систем фортификација у Албанији IV—VI в. н.е. — Fig. 7. Système de fortifications en Albanie des IVe—VIe s. de n.è. (d'après A. Baçe, Monumentet, 11, 1976, pl. 1).

(сл. 8).[41] С друге стране, у појасу ниских брежуљака који се граничи са равницом, други илирски градови, у којима се живот колико-толико одржао до IV века, били су сада коначно напуштени.

---

[41] S. Anamali, Illiria, 9—10, 1979—1980, стр. 211—258 (Поградец), и друга места.

Поред ових поновно настањених илирских градова, може се од краја IV века н.е. констатовати појава читавог низа нових утврђених насеља и тврђавица у унутрашњости албанских про-

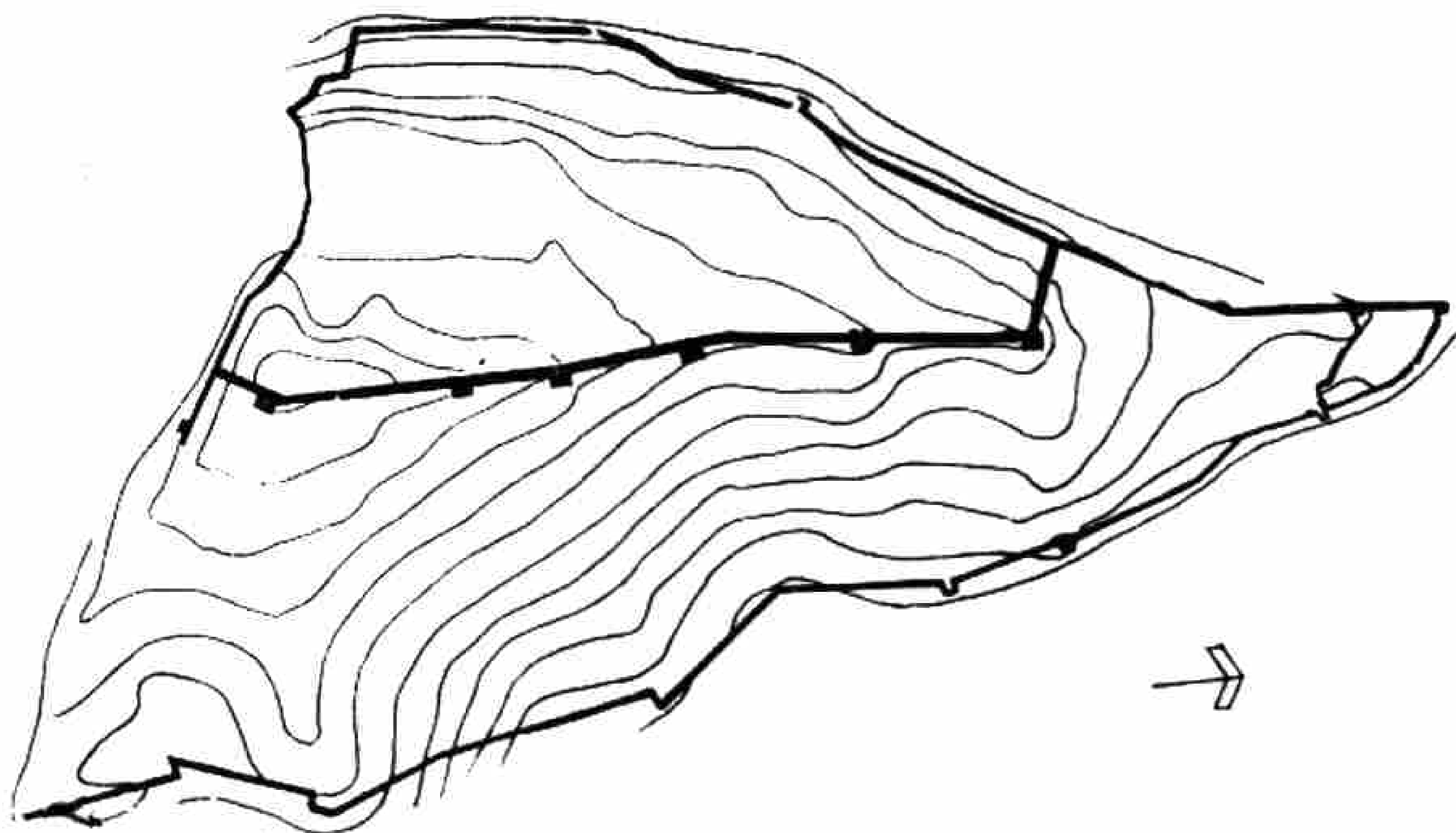

Сл. 8. Град Билис, са хеленистичким (a) и касноримским (b) бедемима. — Fig. 8. Cité de Byllis, avec enceintes hellénistique (a) et de basse époque impériale (b) (d'après A. Baçe, Monumentet, 11, 1976, pl. 2).

винција. Својим димензијама и повољним географским положајем, посебно се истиче Сарда (Shurdhah) на Дриму.[42] Бедеми Сарде (сл. 9), који имају куле потковичастог типа, побуђују извесне сумње у погледу хронологије. Саграђено без опека, од камена везаног кречним малтером лошег квалитета, утврђење Сарда, иако инспирисано римском архитектуром, није можда старије од VI века.[43] Тврђаве, знатно мањих димензија од Сарде, подигнуте на добро заштићеним брежуљцима и смештене поред путева или у планини, имају веома различите основе, условљене претежно конфигурацијом терена (сл. 10). Разликују се две групе основа. Једна подразумева утврђења стратешког карактера, са или без унутрашње цитаделе и са једном или више кула, намењене заштити градских територија или саобраћајница. Другој групи припадају знатно једноставније тврђавице, обично без кула, које су служиле као уточиште околном становништву у случају опасности. Иако је већина подигнута у IV и V веку, ова

[42] О Сарди: Gj. Karaiskaj, Monumentet, 10, 1975, стр. 133—150; H. Spahiu, Studia albanica, 10—1, 1973, стр. 207—213; H. Spahiu и D. Komata, Iliria, 3, 1975, стр. 265—323.

[43] H. Spahiu, Studia Albanica, 11, 1976, стр. 209, 212—213.

Сл. 9. Топографија утврђеног града Сарде. — Fig. 9. Topographie de la cité fortifiée de Sarda (d'après H. Spahiu, Iliria, 5, 1976, p. 167, pl. 8).

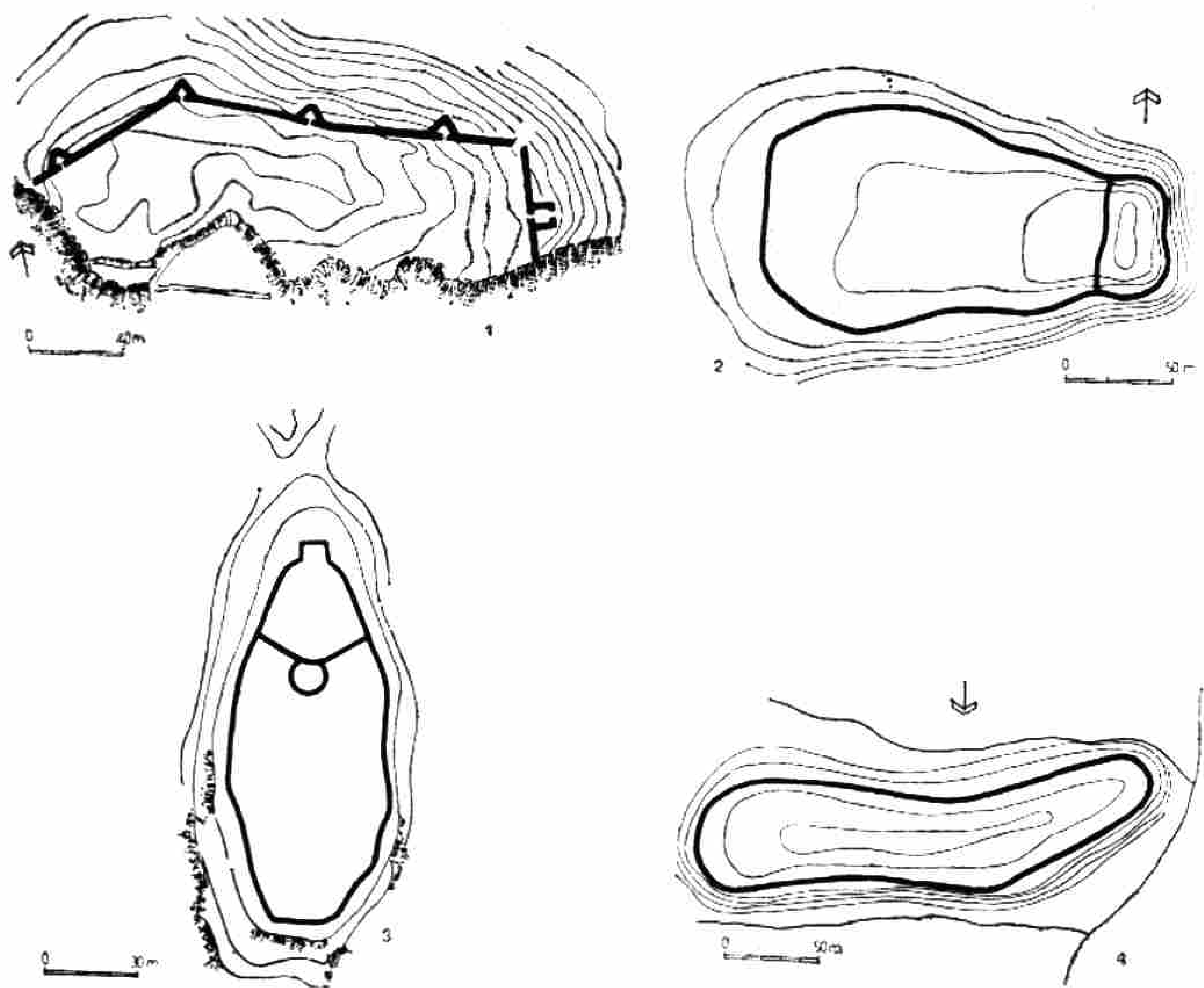

Сл. 10. Различити типови утврђења у Албанији IV—VI в. н.е. — Fig. 10. Types différents de forteresses en Albanie des IVᵉ—VIᵉ s. de n.è. (d'après diverses publications albanaises).

нова утврђења била су настањена и у рановизантијској епохи и опстала су, уз неколико изузетака, све до словенских инвазија с краја VI и почетка VII века.[44] Заиста брижљиво вођена ископавања у касним тврђавама, као што су Доње Селце и Поградец. утврдила су постојање два слоја, једног из IV—V века и другог из VI века, датована новцем и другим археолошким материјалом.[45]

---

[44] A. Baçe, Monumentet, 11, 1976, стр. 69—74. Уп. овде нап. 40.

[45] N. Ceka, Iliria, 2, 1972, стр. 176—215 (Градиште код Доњег Селцета); S. Anamali, Iliria, 9—10, 1979—1980, стр. 211—239 (Поградец). Каталог рановизантијског новца са територије Албаније, који је недавно објавила H. Spahiu, *Monnaies byzantines des Vᵉ—XIIIᵉ siècles sur le territoire de l'Albanie*, Iliria, 9—10, 1979—1980, стр. 353—422, недвосмислено показује да је, за разлику од неколико приморских градова, новчана привреда изгубила у унутрашњости скоро сваки значај већ од времена Јустинијана I. За варваризоване semisses из времена Ираклија, од којих је један објавио F. von Scheiger, Rivista Numismatica, 16—17, 1951—1952, стр. 3—7, а други W. Hahn,

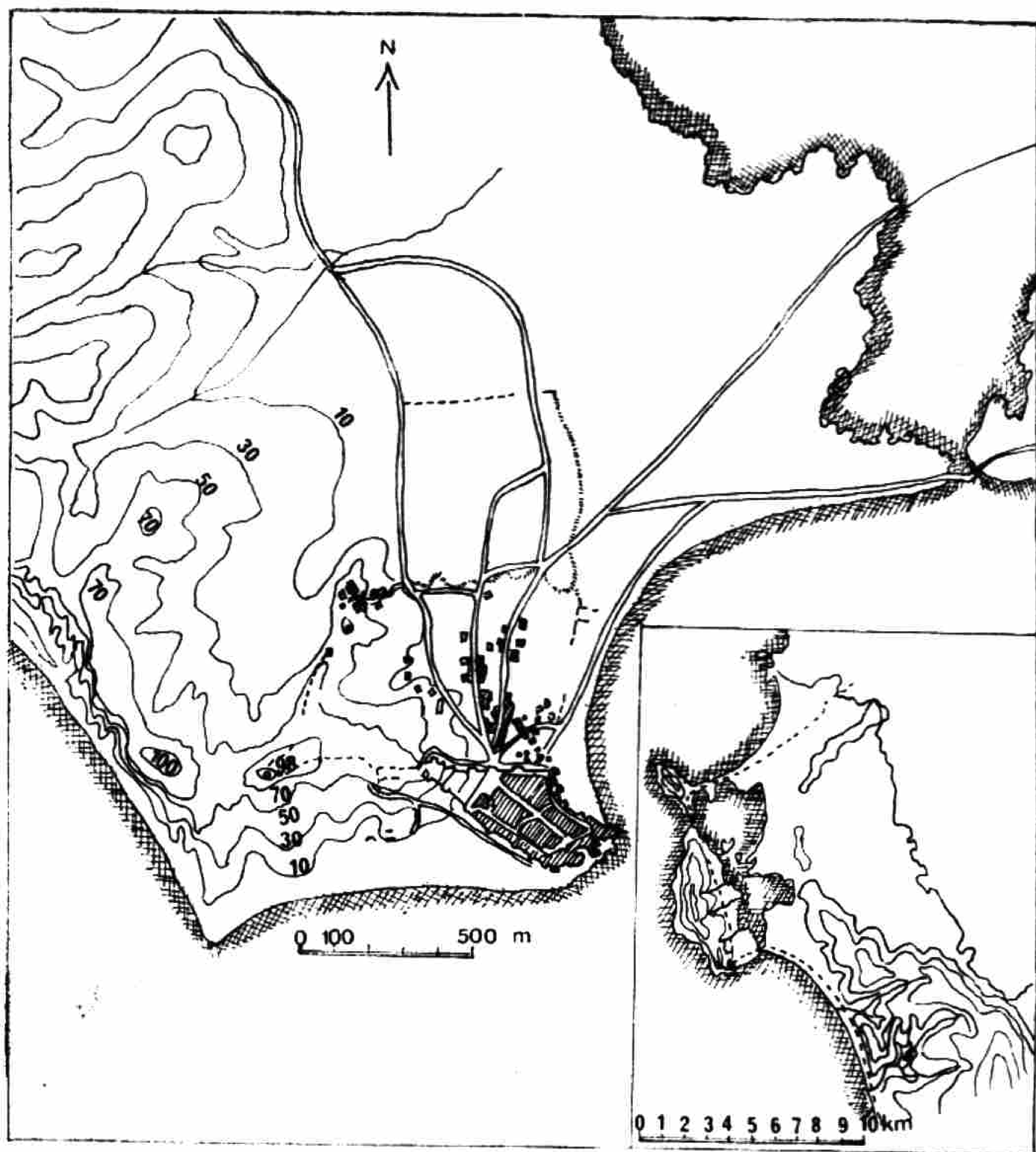

Сл. 11. Топографија византијског Драча. — Fig. 11. Topographie de la cité byzantine de Dyrrachium (d'après Philippson, dans Pauly—Wissowa, *Realenc.*, V, 2, 1905, col. 1882 et 1885—1886).

Грађевинска делатност у рановизантијској епохи била је знатна, нарочито у великим градовима на обали и у равници, који се појављују у Синекдему и код Прокопија. Овој активно-

Österr. Numism. Gesellschaft, 16, 1971—2, стр. 21—22, нађене у Албанији, тешко је поверовати да су словенског порекла. Пре би се могло помишљати на имитације исковане од стране преосталог романизованог становништва, односно припадника тзв. команске културе.

сти се приписује и обнова два римска логора, Скампе и Палеокастре, док се живот у кастелу Виг, изгледа, угасио већ крајем IV века.[46] Писани извори нам говоре да је Анастасије даровао свом родном граду, Драчу, хиподром и троструки венац бедема који се још може наслутити на терену (сл. 11).[47] Иако су бедеми са петоугаоним кулама у цитадели добро очувани, тешко је рећи да ли су они дело Анастасијевих или Јустинијанових градитеља.[48] Као у Љешу, Скадру и у другим местима где се средњовековна и модерна варош уздижу над античким остацима, и овде мало знамо о унутрашњој структури византијског насеља. Како изгледа, оно је у овом периоду било сужено у односу на ранији римски град.[49] У целини грађевинска активност рановизантијске епохе у приобалној зони окарактерисана је дизањем моћних бедема изнад хеленистичких зидова. У Канини (Прокопијев Κιόνιν), граду смештеном у Старом Епиру, скорашња археолошка ископавања открила су постојање византијских зидова којима су илирски бедеми послужили као основа.[50] Феники, град који је у ранијем римском раздобљу прелазио оквире старих бедема, сада је сведен на акропољ.[51] На другим местима примећује се распарчавање пространих римских градова, као у Бутринту, где се око цркве са крстионицом формирала урбана микрозона која се састојала од скромних грађевина.[52] Други неки градови, као што је Онезмос,[53] лука Феникија (сл. 12), подигнути су из осно-

---

[46] Ископавања у Скампи обелоданила су постојање три издвојена слоја, од којих прва два припадају IV—V, односно VI в. *Cf.* Gj. Karaiskaj, Monumentet, 3, 1972, стр. 156. Утврђење Палеокастра, подигнуто у време Лицинија, изгледа да је изгубило своју војничку намену већ у V в., како истиче A. Baçe, Iliria, 11—2, 1981, стр. 218.

[47] Суида, s.v. Ἀναστάσιος.

[48] За рановизантијске бедеме, видети поготово L. Rey, *Les remparts de Durrazzo*, Albania, 1, 1925, стр. 33—48. Још увек се дискутује да ли бедеме и куле треба приписати Анастасијевој или Јустинијановој грађевинској делатности. *Cf.* K. Zheku, Studia Albanica, 9—1, 1972, стр. 121—133. и F. Miraj, Monumentet, 20, 1980, стр. 127—130.

[49] Посебне дискусије изазвао је налаз капеле са мозаицима у једном од вомиторија напуштеног Хадријановог амфитеатра и у чијем се слободном простору развила некропола. Капела, која је изгледа била посвећена св. Стефану, првобитно је била приписана X в.: H. Nallbani, Monumentet, 7—8, 1974, стр. 111—118; N. Thierry, Cahiers archéologiques, 18, 1968, стр. 227—229; A. Ducellier, *op. cit.*, стр. 33—34. Да се ради о мозаику из VI—VII в., постоје прилично убедљиви аргументи које је изнела И. Николајевић, Зборник радова Византолошког института, 19, 1980, стр. 59—70 и нарочито стр. 66—68. Иако не познавајући рад И. Николајевић, J. Raynis-Jandot, Iliria, 13—1, 1983, стр. 231, склона је да припише мозаике VIII в. Литература о рановизантијском Драчу је иначе далеко обимнија, али ми се овом приликом на њу нећемо исцрпније осврнути.

[50] A. Baçe, Monumentet, 7—8, 1974, стр. 25—54. и D. Komata, Iliria, 9—10, 1979—1980, стр. 259—269.

[51] L. M. Ugolini, *Albania Antica*, II, Milano—Roma, 1932, стр. 79—80, 85, 106, 211—212.

[52] K. Lako, Iliria, 7—8, 1977—1978, стр. 296.

[53] K. Lako, Iliria, 14, 1984—2, стр. 153—205. Основа, стр. 157, сл. 4.

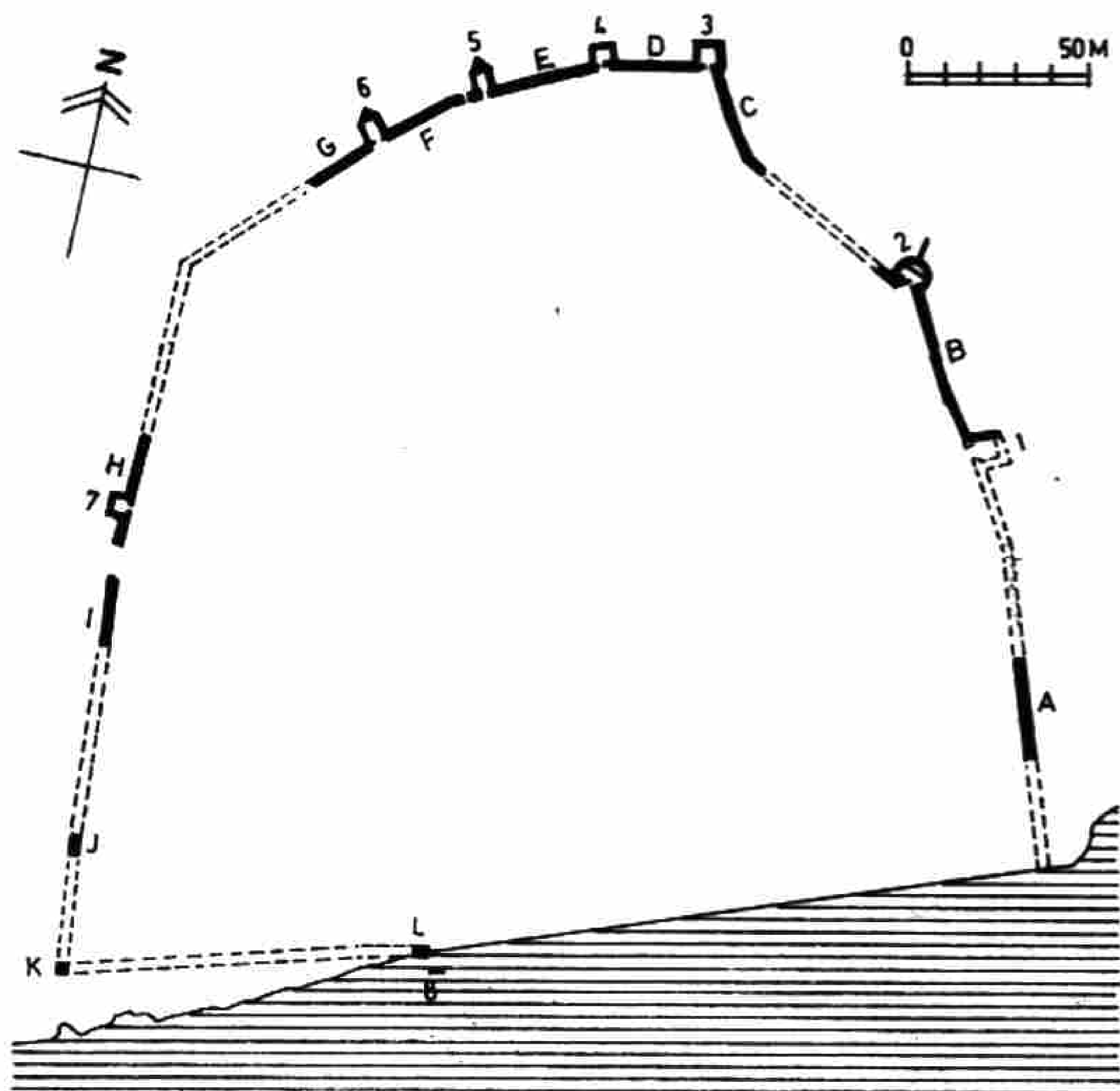

Сл. 12. Утврђени рановизантијски град Онезмос. — Fig. 12. Cité fortifiée protobyzantine d'Onhezmos (d'après K. Lako, Iliria, 14, 1984—2, p. 157, fig. 4).

ва, са карактеристичним пентагоним кулама, на које смо већ наишли у Драчу.

Поред одбрамбених конструкција, касноантичка архитектура у Превалитани и оба Епира најбоље је представљена култним грађевинама. Са црквене тачке гледишта, све источноилиричке провинције биле су зависне од Рима и његовог викаријата у Солуну, док је касније, или тачније од 535. г., Превалис била припојена Првој Јустинијани. Митрополити двеју северних провинција имали су седишта у Скадру и у Драчу, и њима су биле потчињене епископије Љеша и Доклеје у Превалитани и Лихнида, Скампе, Аполоније, Амантије, Билиса и Аулона у Новом Епиру. Епископије у Старом Епиру имале су седиште у Никопољу, у Грчкој. Пред почетак средњег века појам града се готово поистоветио са епископијом. Било би сувишно набрајати овде све ранохришћанске култне грађевине, откривене до сада у градовима и мањим насељима на тлу Албаније или њеном непосредном суседству. Истичемо само да су неке од њих, као на пример цркве у Лихниду и његовој околини, базилика у Лину на Охридском језеру, триконхална црква у Антигонеји или

крстионица у Бутринту, биле украшене богатим мозаицима, што открива супротности које су постојале у Јустинијаново доба између процвата цркве и осредњости градског живота. На тлу Албаније, поготову на југу, откривен је замашан број ранохришћанских пунктова, међу којима, како изгледа, и манастирски комплекси. По својим основама, цркве показују сличности како са базилиналним диспозицијама познатим у епирском Никопољу, тако и са трикохалним грађевинама охридске области.[54]

Балканске провинције на јужном Јадрану пружају уочи словенских инвазија слику области која се одликује моћним поморским лукама на обали, пространим насељима у унутрашњости земље и низом утврђења, тврђавица и прибежишта распоређених свуда око градова и дуж саобраћајница. Ван ове зоне, коју сачињавају равнице у приморју и речне долине у унутрашњости, налазе се широка планинска подручја. На овом месту поставља се питање етничког састава и говорног језика овог становништва, без сумње већином хришћанског, које је у касној антици настањивало градове и сеоска насеља. Епиграфска сведочанства указују да већина ранијих латинских натписа потиче са територије римских колонија и муниципија где је, судећи према ономастици, становништво у првим вековима нове ере било претежно италског, а у мањој мери оријенталног и илирског порекла.[55] Из епохе касног царства и из VI века, немамо довољно епиграфских докумената који би допустили да се утврди степен романизације или хеленизације локалног становништва, пре свега оног које је живело ван градова. Према томе, немамо никакав директан начин да сазнамо у којој се мери илирски језик још увек говорио, или није, у мањим насељима у равници и дуж речних долина. У овом тренутку чини нам се много важније да установимо, у светлости епиграфских докумената, које је, независно од етничког питања, било подручје распростирања грчког и латинског говора уочи словенских најезди. Гранична линија између два језика, коју су научници из прошлог века стављали уз реку Дрим,[56] пружала се отприлике дуж Шкумбија и Via Egnatiae. Била је то у суштини мање лингвистичка и етничка граница, а много више демаркациона линија две цивилизације, грчке и

[54] Општи и уједно веома користан преглед ранохришћанске архитектуре недавно је дао A. Meksi, *L'architecture paléochrétienne en Albanie*, Monumentet, 30, 1985—2, стр. 13—44. Публикација коју је издао P. R. Franke, *Albanien in Altertum* (Antike Welt), 1983, и у којој је H. Frais обрадио проблеме првобитног хришћанства у подручју које нас интересује, позната нам је једино преко приказа A. Baçe, Monumentet, 28, 1984—2, стр. 159—162.

[55] М. Гарашанин, *op. cit.*, стр. 151.

[56] K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* (Denkschriften d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-hist. Kl., Bd. 48), Wien, 1901, стр. 13. и д. Ову нетачну „линију Јиречек" померио је до Шкумбија P. Skok, Byzantion, 6, 1931, стр. 371, а C. Patsch, *Die Verbreitung des Römer- und Romanentums in Mazedonien* (Sitzungsberichte d. Österr. Akad., Hist.-phil. Kl. 214), Wien, 1932, стр. 154—162, ставио је ту границу још више на југ.

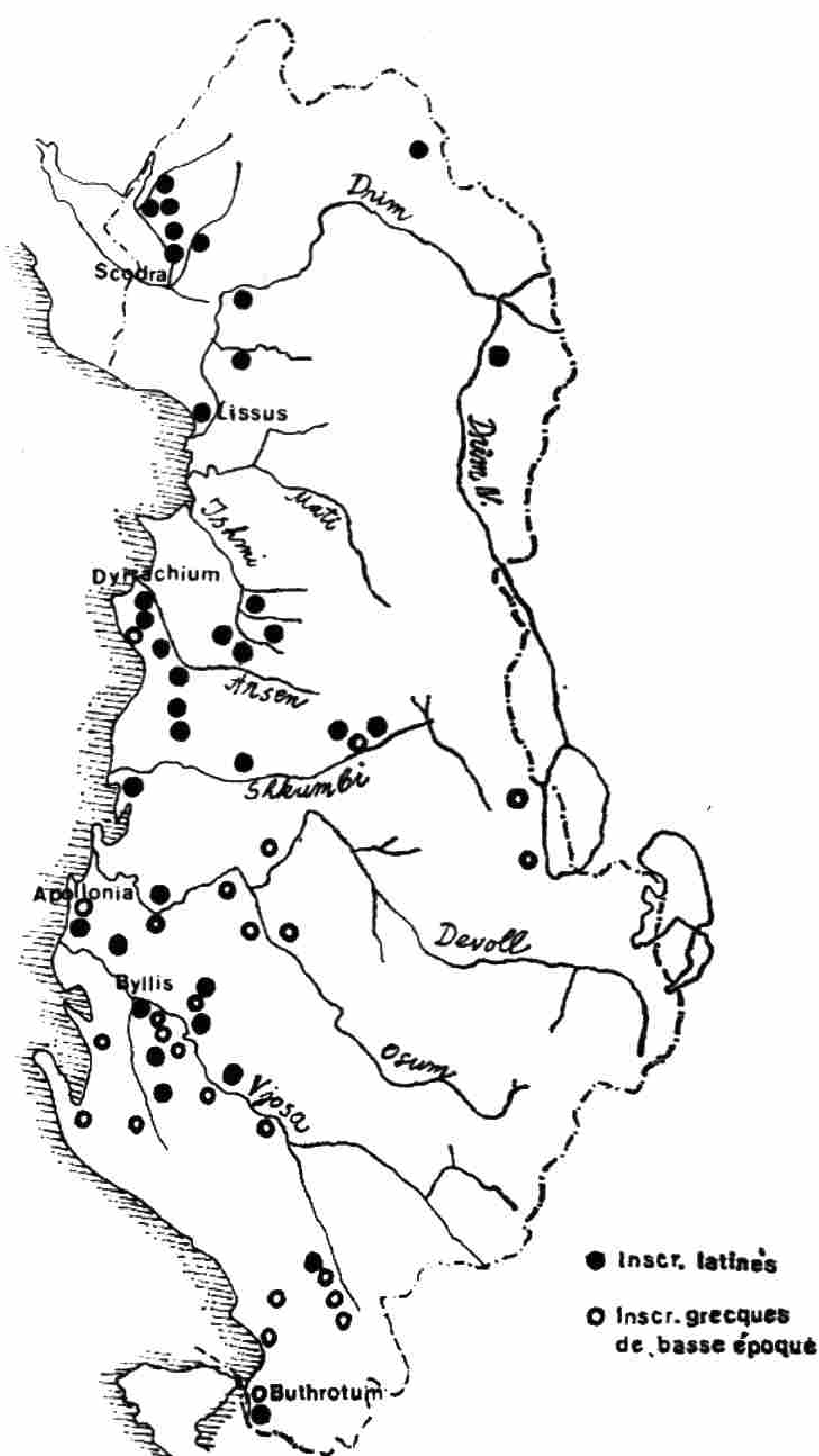

Сл. 13. Распрострањеност латинских и касноантичких грчких натписа у Албанији. — Fig. 13. Répartition des inscriptions latines et des inscriptions grecques d'époque romaine tardive en Albanie (d'après S. Anamali, Iliria, 5, 1976, p. 36—37, cartes № 1 et 2).

латинске.[57] У време касног царства грчки натписи се поново јављају у знатном броју јужно од Шкубија и Војуше, на територији римских колонија Билиса и Бутротума (сл. 13).[58] Тако је грчки сузбио латински и поново избио на површину у овом ју-

[57] H. Mihăescu, *op. cit.*, стр. 75.

[58] S. Anamali, Iliria, 5, 1976, стр. 36—37, карте бр. 1 и 2.

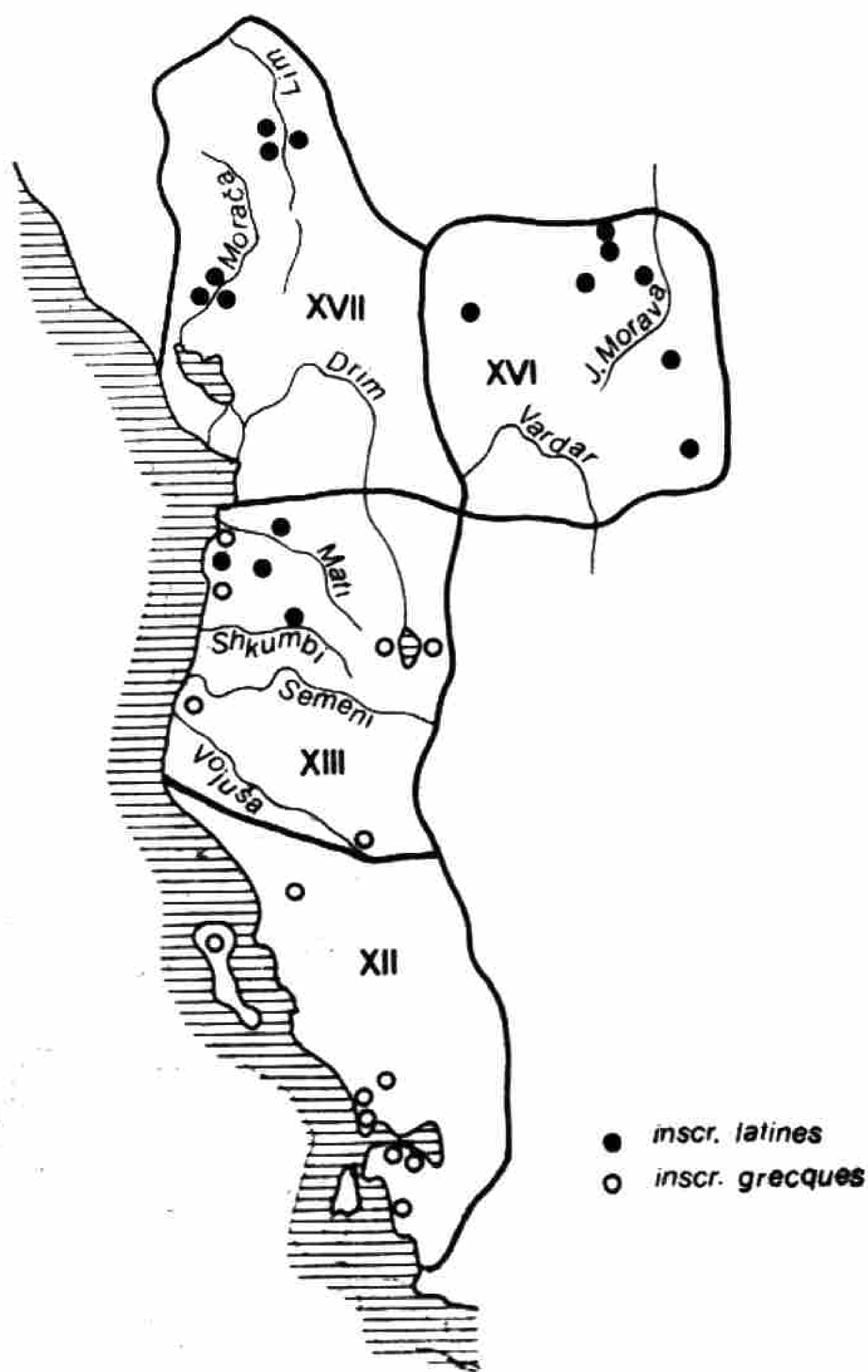

Сл. 14. Распрострањеност ранохришћанских латинских и грчких натписа у Старом Епиру (XII), Новом Епиру (XIII), Дарданији (XVI) и Превалитани (XVII). — Fig. 14. Répartition des inscriptions paléochrétiennes latines et grecques en Ancienne Epire (XII), Nouvelle Epire (XIII), Dardanie (XVI) et Prévalitane (XVII) (carte composée par l'auteur).

жном делу Албаније где је урбанизација и с тим и хеленизација Илира у предримско доба имала старије и дубље корене од северног дела земље (уп. сл. 3). Иако у северној Албанији и Црној Гори нису бројни ранохришћански натписи, они су практично сви латински, са именима латинског или хришћанског по-

рекла (сл. 14). Изузетак чине два грчка епитафа из космополитске луке Драча.[59] Латински карактер антропонимије у касноримској и рановизантијској епохи у Превалитани и на северу Новог Епира такође потврђују имена епископа и клерика, која су ла-

---

[59] Списак грчких и латинских ранохришћанских натписа у Старом Епиру, Новом Епиру, Превалитани и Дарданији сачињен је на основу студије I. Barnea, *L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum oriental*, Rapports présentés au Xe Congrès international d'archéologie chrétienne, Thessalonique, 1980, стр. 447—495. Овај, иначе непотпун списак, допунили смо, колико год смо могли, подацима преузетим из других публикација. Карта коју смо преузели (овде сл. 14), ослања се на Honigmann, *op. cit.* (XII. *Epirus Vetus*; XIII. *Epirus Nova; XVI. Dardania*; XVII. *Praevalis*). Она се у главним цртама слаже са *Tabula Imperii Romani*, K 34, Ljubljana, 1974, иако атрибуција Превалитани локалитета код Пријепоља (Избичан, Дреново и Коловрат) остаје спорна. С друге стране, упркос Хонингмановој лимитацији, налазишта у околини Лесковца (Царичин Град, Вучје, Бреговину и Лесце) унели смо у Дарданију. Супротно старијим мишљењима, E. Honingmann, Ann. de Philol. et d'Hist. orientales et slaves, 7, 1939—1944, стр. 141—154 и Ф. Баришић, Зборник Филозофског факултета, 7—1, Београд, 1963, стр. 127—142, уврстили су Царичин Град (Iustiniana Prima) у Средоземну Дакију. Међутим, поред Прокопијевог податка (*De aed.* IV, 1) да се град налазио у „земљи Дарданаца", у територијално-административном а не етничком смислу, постоје и други докази да се Јустинијанова задужбина налазила у провинцији Дарданији. Уп. нап. 6.

Међу грчким натписима у Старом Епиру, треба пре свега забележити мозаике из базилике А у Никополису, са поменом два епископа Дометија, старијег око 540, млађег око 550—575. год. (J.-P. Sodini, Bulletin de correspondance hellénique, 94, 1970, стр. 725—726). Њима претходи мозаик епископа Алкисона, из базилике В, подигнут између 450. и 500. год. (*Ibid*). Истом географском кругу придружују се мозаици са грчким натписима из Митикаса, без помена личности, (P. Vokotopoulos, Praktiká, 1972, стр. 113), из Крфа, датован у год. 363 (H. Leclercq, *s.v.* Achaïe, *Dict. des Ant. Chrétiennes et de Liturgie*, I—1, 1907, col. 337), и у коме налазимо име епископа Јовијана (Ἰοβιανός) који је срушио пагански храм да би на његовим темељима сазидао цркву, као и епитафе писане на грчком из Феники (L. M. Ugolini, *Albania Antica*, II, Milano—Roma, 1932, стр. 156, бр. 12, сл. 91), неког Артемидора, сахрањеног поред базилике на акропољу, и два друга из Вонице (Drymos), од којих један припада Θεοπρέπεια διακόνισσα (I. Barnea, *op. cit.*, стр. 461, бр. 44 и стр. 492). У Новом Епиру, грчки натписи сконцентрисани су јужно од Шкумбија и у области Драча. Од првих ваља поменути мозаик из Аполоније, који репродукује стих из Софокловог Ајакса, 646 (I. Barnea, *op. cit.*, стр. 461, бр. 45 и стр. 471), мозаик из триконхалне цркве у Антигонеји, са поменом имена Агатокла и Еуксомена(?) (Dh. Budina, Iliria, 7—8, 1977—1978, стр. 232, Т. 3), мозаик триконхоса из Лина на Охридском језеру, датован у V в., које красе стихови Псалма 83 Старог завета (A. Ducellier. Archéologia, 78, 1975, стр. 39. и I. Nikolajević, Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne, Vatican—Thessalonique, 1984, стр. 520, сл. 1) и мозаик из триконхоса на Имарету у Охриду, са донаторским натписом без посебно назначених имена (V. Bitrakova-Grozdanova, *Monuments paléochrétiens de la région d'Ohrid*, Ohrid, 1975, стр. 75, сл. 21). Не рачунајући мозаик у капели вомиторија напуштеног драчког амфитеатра, чија хронологија. упркос свему, остаје несигурна, северно од Шкумбија забележена су само два грчка натписа. Један је епитаф из недавно истражене драчке некрополе, који гласи μημόριον Στε[φάνου]/διακονου, итд. (F. Tartari, Iliria, 14, 1984—1, стр. 241—242), датован у V—VI в. Други је још давно нађен у Каваји, јужно од драчког залива, и припада једном

досељенику из Александрије, чије би име могло да буде Ἠλίας (L. Heuzey, *op. cit.*, стр. 390—391, бр. 177), сахрањеном 531. год. Из провинције Нови Епир, по правилу северно од Шкумбија, потичу четири латинска натписа. Један је епитаф из самог Драча, са хришћанским именом *Theo*[*dorus*] или *Theo*[*philus*], из 531. год. (L. Heuzey, *op. cit.*, стр. 387, бр. 171; P. C. Sestieri, *Iscrizioni latine d'Albania*, Roma, 1943, стр. 81, бр. 43; *CIL*, III, 628). Остали потичу из дубљег залеђа Драча. Prush код Тиране пружио је надгробни натпис из VI в. личности по имену *Andreas v(ir) c(larissimus)* (D. Komata, Iliria, 6, 1976, стр. 364—365, сл. 22), базилика недалеко од Скампе епитаф на коме сусрећемо имена *Memilabus (sic!) presbyter et Dominica diaconissa* (A. Ducellier, Archéologia, 78, 1975, стр. 37). Четврти натпис, свакако такође из VI в., пронађен је у месту Rrypë (романски облик латинског *ripa*), у долини Матија, и представља надгробни натпис неке личности чије је име *Paulus V(alens contra)sc(riptor)* (D. Kurti, Studime historike, 24—3, 1970, стр. 171—173). Реституција функције високог царског функционера *(contrascriptor)* изгледа нам у најмању руку сумњива. У Дарданији, откривени су искључиво латински натписи: у Улпијани фрагмент мозаика у гробљанској базилици са натписом [*ex*]*voto fecit* (М. Паровић-Пешикан, Старинар, н.с. 32, 1981, стр. 69, сл. 9); у Царичином Граду (Iustiniana Prima), монограм Јустинијана на капителу трибелона базилике D у Доњем Граду (V. Kondić—V. Popović, *Caričin Grad*, Београд, 1977, стр. 114—115, сл. 85, са старијом литературом); у Лецу, руднику злата, и сребра и олова, на секири--крампу локалног порекла, урезано је + *Benenatus* (P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, IV, Beograd (éd. F. Papazoglou), стр. 138, бр. 137); у Јагњилу код Владичиног Хана, опека са урезаним натписом у мајускули, *vir d(e)votus Ingenu(u)s* и ослобођеник *T(h)oma* (*Ibid.*, стр. 126, бр. 118); у Вучју код Лесковца, опека са курзивним натписом *Deus ad(i)uvet vobis et nobis* (*Ibid.*, стр. 125, бр. 115); надвратник цркве у Бреговини са уписаном парафразом из Старог завета, *Regum*, lib. I 2, 8 (*Ibid.*, стр. 124, бр. 114 и Св. Радојчић, Зборник радова Византолошког института, 1, 1952, стр. 161, Т. 21—22; на капителу цркве из Коњуха чита се + *domatrirs* (?), (*Ibid.*, стр. 154, сл. 20) можда са значењем *domus martyris*. У Превалитани или оној области која је у касноантичком и рановизантијском времену могла припадати овој административној јединици, сви натписи су листом латински. Из Дукље су нам позната три натписа, од којих један из цркве у Доњанима, у близини града, два из епископске базилике. У првоме се помиње *Ausonia diaconissa* (J. G. Milne, *On the Roman Town of Doclea in the Montenegro*, Antiquity, 55, 1896, стр. 62, бр. 28; *CIL*, III, 13845; I. Nikolajević-Stojković, Actes du Ve Congrès int. d'archéol. chrétienne, Vatican—Paris, 1957, стр. 571, сл. 1, где произвољно ставља натпис у IX в. и *idem*, Зборник радова Византолошког института, 20, 1981, стр. 9—13, сл. 1, где га исправно датује у VI в.); друга два фрагмента, нађена код епископске базилике у граду, веома су оскудно очувана и на њима се чита ...]*dedicavit* [... i ...] *fabrica ecclesiae*[... (*Ibid.*, стр. 12; J. G. Milne, *op. cit.*, стр. 88, бр. 6; *CIL*, III, 13830 и 13842). У околини Пријепоља нарочиту пажњу је привукао надвратник из Избичња, из времена Јустинијана I, на коме се помиње *antistes Stephanus* и његова градитељска делатност (И. Николајевић, Сеоски дани С. Вукосављевића, 3, Пријепоље, 1976, стр. 202—205; *ibid.*, 6, 1978, стр. 53—64, сл. 1; М. Мирковић, Зборник радова Византолошког института, 18, 1978, стр. 1—8). У Дренову је нађен фрагментовани натпис са *Te Criste auctore pontifex*[... (C. Patsch, Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, 6, 1984, стр. 489—490; И. Николајевић, Сеоски дани С. Вукосављевића, 3, 1976, стр. 207). Иако није сасвим сигурно, хришћанског карактера је можда и један надгробни споменик из оближњег Коловрата (Н. Вулић, Споменик Српске Краљевске Академије Наука, 98, 1941—1949, бр. 335; J. Ковачевић, Зборник Филозофског факултета, 8, 1964, стр. 113—114, са цртежом; *idem*, *Историја Црне Горе*, I, Титоград, 1967, стр. 246—247), у коме се помињу имена *Vurus vil(li)cus, Secundona* и *Sicundona*.

Са изузетком секире-крампа из Леца, која је очигледно домаћег порекла, у овај списак нису ушли покретни импортовани налази, било са

тинског или хришћанског порекла, ређе грчког.[60] Упркос малом броју расположивих епиграфских докумената могуће је ипак закључити да је, пре великих словенских провала, језик у употреби у насељима северно од Via Egnatiae био пре свега латински, што не искључује a priori могућност да се аутохтони језик одржао у периферним подручјима и нарочито у планинама.[61]

грчким, било са латинским натписима, као ни опеке са жиговима, које сведоче о присуству страних мајстора. Такође је из списка избачен један латински натпис који је својевремено L. Rey, *Répertoire topo-bibliographique des antiquités de l'Albanie*, Albania, 4, 1932, стр. 95 (H. Mihăescu, *op. cit.*, стр. 81) прогласио за ранохришћански. Фрагменти овог натписа из Nderfandëna, уграђени у зидове бенедиктинске опатије јужно од Љеша, у близини ушћа Матија, недвосмислено припадају почетку XIII в., као што су то недавно обелоданили I. Zamputi, Iliria, 14, 1984—2, стр. 207—218 и K. Zheku, *ibid.*, стр. 219—225.

Све у свему, списак натписа и пропратна карта (сл. 14) јасно указују да је северно од Шкумбија, у IV—VI в., био претежно у употреби латински језик, што је морало оставити дубока трага на постантичку културу (Комани—Кроја) северне Албаније. Изузетак можда чини Драч, у својству административног центра везаног за источну престоницу, док је већ у VII в. подручје јужно од Шкумбија темељно славизирано. Стога и импортовани украсни предмети или делови ношње, као што су прстење (H. Spahiu, Iliria, 15, 1985, 1, стр. 229. и д.) или појасне копче, на којима се јављају грчки натписи, сведоче искључиво о византијским радионицама у којима су настали и одакле су увожени, а не о говорном језику који је био у то време у употреби у северним деловима Албаније. Ако бисмо обрнуто посматрали ствари, могли бисмо да помислимо да се грчки говорило и у панонским провинцијама, што је, наравно, са историјске тачке гледишта сасвим неприхватљиво.

[60] Имена епископа Превалитане прикупио је J. Ковачевић, *Историја Црне Горе*, I, Титоград, 1967, стр. 259. Међу овима налазимо *Maximinus, Constantinus, Senecius* и друга латинска или општехришћанска имена, ређе грчка. B. Gerov, *Die lateinisch-griechische Sprachgrenze auf der Balkanhalbinsel*, Die Sprachen in römischen Kaiserzeit (Beihefte der Bonner Jahrbücher, Band 40), Köln, 1980, стр. 147—175, сасвим је оправдано указао на комплексност проблема језичке границе пре касне антике. Она је превасходно зависила од географских услова и снаге римске колонизације у иначе хеленофоном подручју. Укратко речено, говорни супстрат очитује се у писму натписа, независно од ономастике. Према томе, већ поменути *Iovinus* са Крфа или свештеници *Faustinus* и *Donatus* из Филипија (St. Pelekanides, Archail. Ephemeris, 1955, стр. 152—153), без обзира што су сигурно били латинофони, припадају грчком културном кругу. Исти је случај и са именима која се јављају у писаним изворима, као нпр. *Benignus* из македонске Хераклеје и др. (Ch. Pietri, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique*, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, стр. 52).

[61] M. Гарашанин, *op. cit.*, стр. 151, с правом наглашава да је романизација у унутрашњости била знатно површнија и да је илирски, бар у првим вековима наше ере, још увек могао да преовлађује. Слично и H. Mihăescu, *op. cit.*, стр. 58. Илирска имена, као што су *Plator, Plato, Dona* или *Parthinus* сачувала су се у два прва века наше ере (*ibid.*, стр. 82), док их у касноантичкој епиграфици више не сусрећемо. Супротно је са трачким именима, која нису тако ретка у ранохришћанској епиграфици. *Cf.* I. Barnea, *op. cit.*, стр. 492.

Словенске најезде довеле су до дубоких промена у албанским провинцијама. Први талас Склавина допро је до Драча 548. г. Међутим, тек су касније провале, с краја VI и из VII века, довеле до уништења великог броја рановизантијских градова у Превалитани и оба Епира.[62] Прва од ових везује се за неуспелу опсаду Солуна 586. г., којој је 587—588. г. следило освајање Грчке, заједно са Старим Епиром, о чему сведочи позната „Монемвасијска Хроника". Да ова најезда није била ограничена на области само јужно од Војуше, показује писмо папе Гргура I у коме вели да је епископ Љеша морао да напусти своју дијецезу и склони се у Италију, где се налазио у јуну 592. г.[63] Љеш је касније, несумњиво, био поново преузет, но датум овог догађаја није нам познат. С друге стране, уништењем последњих византијских градова у северном Илирику око 615. г. од стране Авара, омогућено је у великој мери настањивање Склавина у Дарданији и у добром делу Превалиса, одакле су лако могли да продиру у северну Албанију. Најзад, трећи талас Словена, до кога је, према новијим резултатима дошло најраније тридесетих година VII века,[64] означио је појаву дукљанских

[62] За ове догађаје у целини упућујемо читаоца пре свега на ове основне радове: P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe s.*, Revue historique, 211, 1954, стр. 265—308; idem, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, I, Le texte, Paris, 1979. и II, Le commentaire, Paris, 1981; Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историски извори*, Београд, 1953; Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, Зборник радова Византолошког института, 19, 1980, стр. 15—57; V. Popović, *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin*, Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Antiquité, 87, 1975, стр. 445—504; idem, *La descente des Koutrigours des Slaves et des Avars vers la Mer Égée*, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1978, стр. 596—648; idem, *Aux origines de la slavisation des Balkans*, ibid., 1980, стр. 230—257; B. Ferjančić, *Invasions et installation des Slaves dans les Balkans*, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, стр. 85—108.

[63] Довођење у везу епископа Рисна са судбином епископа Љеша, који је свакако избегао у Италију, почива на једном превиду, као што смо показали у чланку *Le dernier évêque de Sirmium*, Revue des Etudes Augustiniennes, 21, 1975, стр. 91—98. Наиме, ниједан од истраживача који су се овим проблемом бавили (J. Zeiller, *op. cit.*, стр 146—147; J. Ковачевић, *Историја Црне Горе*, I, Титоград, 1967. и други), није уочио да се једно раније писмо папе Пелагија II, од 4. октобра 584. год. (*Monumenta Germaniae Historica*, Gregorii I Reg. Epist. II, Appendix II, стр. 440—441) такође односи на наводно рисанског епископа који је, по њима, пребегао у Цариград. Међутим, како из хронолошких разлога, тако и на основу општег историјског контекста, јасно је да се ради о епископу Сирмијума, који је потражио спас не у Цариграду, већ у Риму, коме је његова црква од давнина припадала. Своју каријеру завршио је у Урбину и о њему немамо више помена после 599. год.

[64] I. Marović, *Reflexions about the Year of Destruction of Salona*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 77, 1984, стр. 293—314, чијим се нумизматичким аргументима могу додати и неки друге природе, о чему ће још бити речи.

Срба у Црној Гори.[65] Ово право словенско заокружење некадашњег илирског подручја, јасно се огледа у албанској топонимији, у којој су веома бројна словенска имена места (сл. 15).[66] Распростирање словенских топонима показује њихову концентрацију јужно од Шкумбија, у долини Црног Дрима и у подручју Скадарског језера. Како су други већ приметили, ови бројни топоними су без сваке сумње резултат више историјских слојева, чији корен не треба тражити само у најездама VI и VII века него и у експанзији бугарске и касније зетске државе. Заиста, ако, с једне стране, све веће албанске средњовековне вароши имају албанска имена која воде порекло, мада не увек, из античког доба, с друге стране, број напуштених насеља где се живот није наставио или је пред почетак средњег века био прекинут извесно време, носе веома често словенска имена.[67] Ови топоними, који потичу из источног дијалекта јужнословенског језика, сведоче да је античко име пало у заборав и да су Словени из првих најезди настанили ова насеља или њихову околину пре доласка Арбанаса. После ширења бугарске државе ка западу, мировни уговор закључен са Византијом 864. г., којим је велики део јужне Албаније припао Бугарској, санкционисао је у суштини стање ствари које је установљено раније. Мисионарска делатност Климента Охридског међу Словенима у овој области и истовремено оснивање црквених центара у Главиници (Ballsh) и у Деаболису (Devoll) сведоче са своје стране да су се крајем IX века Словени сасвим учврстили између Девола и Војуше.[68]

Док су бројна античка насеља Превалитане и оба Епира нестала у време словенских најезди, византијска власт се како-тако одржала у VII и VIII веку у приобалном појасу и залеђу Драча. У ово доба стварају се коначни оквири градова раног средњег века. Некада пространа насеља, као Скадар или Љеш, сабијена су иза зидова старе илирске цитаделе, преко којих ће се про-

---

[65] Упркос старијим и новијим мишљењима, која нису далеко од аматерских нагађања, да Дукљани нису Срби већ Хрвати, наука је већ давно доказала да долазак црногорских предака мора да се веже за српски талас досељења. Овај неспоразум потиче из чињенице да се за Дукљане у *De adm. imp.*, cap. 35, не вели изричито да су Срби, иако је њихова миграција јасно стављена у исти контекст. *Cf.* B. Ferjančić, *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes*, II, Београд 1959, стр. 63, нап. 229, са литературом. Ово је потврђено средњовековним грчким изворима, у којима се Дукља, односно Зета, назива Србијом, а њени становници Србима. *Cf.* Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959, стр. 293, н. 1 и 298, н. 1.

[66] А. М. Селищев, *Славянское население в Албании*, София, 1931, стр. 201. и д.; G. Stadtmüller, *op. cit.*, стр. 148. и д., поготово стр. 150.

[67] Gj. Karaiskaj и P. Lero, Monumentet, 7—8, 1974, стр. 110.

[68] Th. Popa, Studia Albanica, 1—2, 1964, стр. 121. и д., преузима стару тезу В. Н. Златарског (Slavia, 2, 1923, стр. 61. и д.) и исправно идентификује Главиницу са Балшом (Ballsh). Ту је управо нађен вотивни споменик који се односи на крштење бугарског владара Бориса-Михајла.

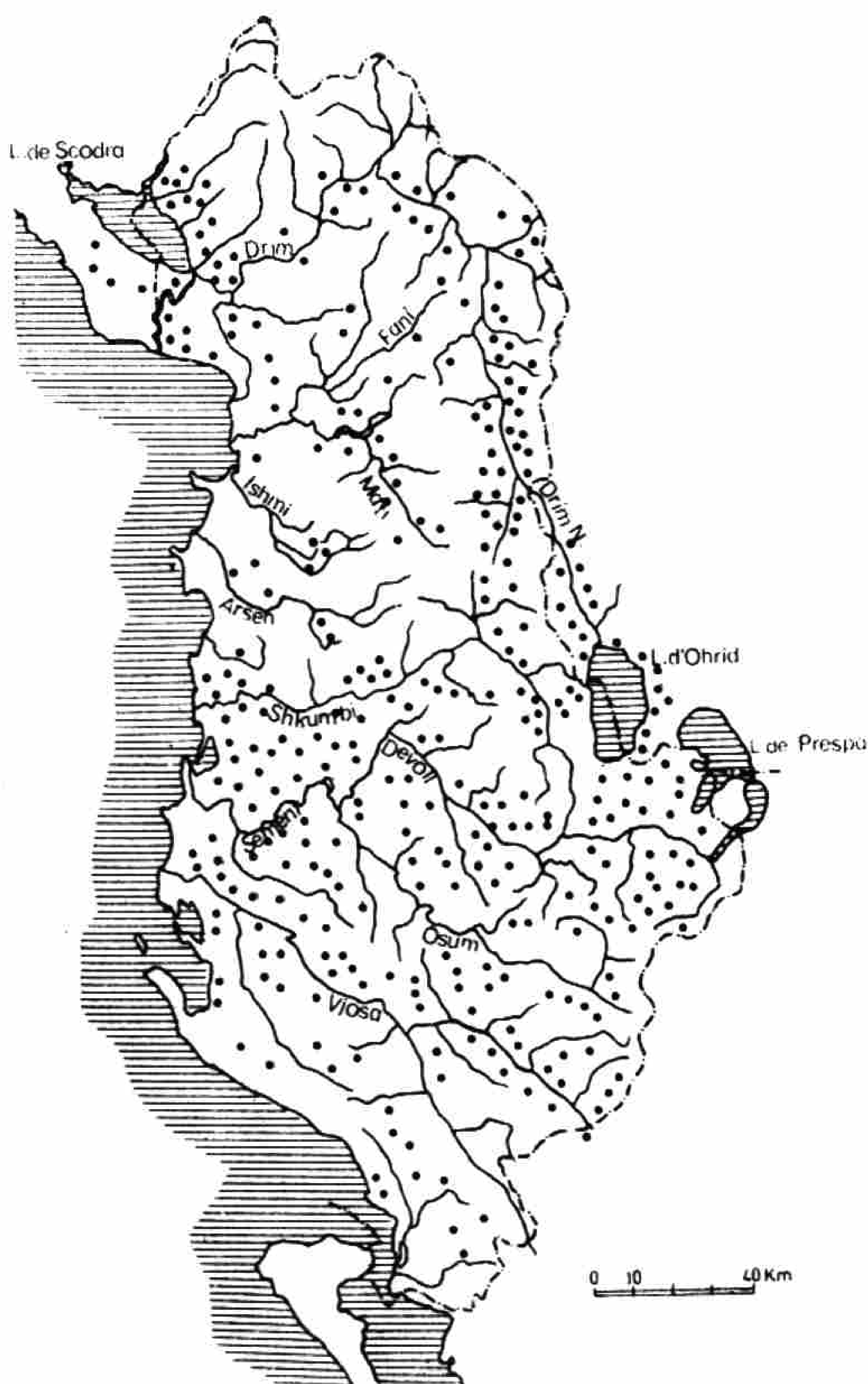

Сл. 15. Приближна концентрација словенских топонима у Албанији. — Fig. 15. Densité approximative des toponymes slaves en Albanie (carte composée par l'auteur d'après les données de A. M. Seliščev, *Slavianskoe naselenie v Albanii*, Sofia, 1931).

ширити тек касније.[69] Вероватно је већина градова у раном средњем веку, смештена на добро заштићеним местима, заузимала простор старих касноримских и византијских тврђава, као што је случај у Поградецу и Сарди. Материјална култура VII и VIII века, распрострањена на суженој територији двеју север-

[69] V. Kamsi, Monumentet, 11, 1976, стр. 117—125 (Скадар); F. Prendi и K. Zheku, Studia Albanica, 8—2, 1971, стр. 35. и д., где се види ширење средњовековног Љеша.

них провинција, најбоље нам је позната према садржају некропола типа Комани—Кроја (сл. 16).[70] У највећем броју случајева некрополе су смештене у подножју тврђава, док је важно истаћи да је на више места откривено постојање цркава у њиховој близини.[71] Са своје стране, гробови у Светом Еразму на Охридском језеру налазили су се унутар и око једне цркве из јустинијанске епохе, истина у рушевинама, али чији хришћански карактер није заборављен. Распрострањеност некропола близу стратешких и трговачких путева и у подручјима богатим металом и дрветом, њихова веза са тврђавама или чак са средњовековним епископијама, као што је случај у Кроји, Љешу и Сарди, допуштају да се назре повезаност свих ових места са Драчом, цивилном и црквеном метрополом читаве ове територије. Према томе, на основу свега што је речено, може се закључити да се не ради о центрима који су постојали независно од метрополе и један од другога, као што то тврде албански археолози, него напротив, о утврђеним насељима која су, у овој немирној епохи, имала заједничке војне, економске и црквене интересе.[72] Култура Комани—Кроја је дакле урбана, постантичка, ретардирана римско-византијска и превасходно хришћанска. Откриће гробова са идентичним садржајем ван драчке области, на пример у Афиони

---

[70] Прве извештаје о налазима са епонимних налазишта у Коману (Kalaja Dalmaces) и Кроји објавили су следећи аутори: A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie,* Paris, 1901, стр. 254—266; S. Reinach, L'Anthropologie, 12, 1901, стр. 662—670; P. Traeger, Zeitschrift für Ethnologie, 32, 1900, стр. 33—51. и 1902, стр. 58—61; Verhandlungen der Berliner Anthropologischen Gesellschaft, 1901, стр. 43—47; Th. Ippen, Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, 1901, стр. 603—608; F. von Nopcsa, *ibid.,* 22, 1910, стр. 328—340; Th. Ippen, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, 10, 1907, стр. 16—22; F. von Nopcsa, *ibid.,* 12, 1912, стр. 200—204; L. M. Ugolini, *Albania Antica,* I, Roma—Milano, 1927, стр. 37—72.

[71] Од новијих публикација ваља истаћи следеће: Kaljaja Dalmaces, H. Spahiu, Studime historike, 18—3, 1964, стр. 71—96. и Iliria, 1, 1971, стр, 227—262; Кроја, S. Anamali, Studia Albanica, 1—1, 1964, стр. 149—181. и S. Anamali и H. Spahiu, Iliria, 9—10, 1979—1980, стр. 47—103; Сарда (Shurdhah), D. Komata, Studime historike, 21—1, 1967, стр. 127—135. и Iliria, 9—10, 1979—1980, стр. 105—121; Љеш, F. Prendi, *ibid.,* стр. 123—166; Bükel, S. Anamali, Iliria, 1, 1971, стр. 209—225; област Матија, D. Kurti, *ibid.,* стр. 269—274; Aphiona на Крфу, H. Bulle, Athenische Mitteilungen, 59, 1934, стр. 213—240; Св. Еразмо и Радолиште код Охрида, V. Malenko, Archaeologia Iugoslavica, 15, 1974, стр. 45. и д., Macedoniae Acta Archaeologica, 3, 1977, стр. 125—141. и *Од археолошкото богатство на СР Македонија,* Скопје, 1980, стр. 109—132; Мијеле у Црној Гори, O. Velimirović-Žigić, *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie,* Belgrade, 1971, стр. 152—153. Недавно откривена, сувремена некропола из Драча, не садржи елементе команске културе, већ је чисто рановизантијског карактера. *Cf.* F. Tartari, Iliria, 14, 1984—1, стр. 227—250.

[72] Албански археолози погрешно инсистирају на независности популације у унутрашњости, за које сматрају да су већ Арбанаси у VII—VIII в., у односу на царску власт која је имала свој центар у Драчу. *Cf.* S. Anamali, Studime historike, 19—2, 1965, стр. 115; *ibid.,* 26—1, 1972, стр. 163; Studia Albanica, 9—1, 1972, стр. 140.

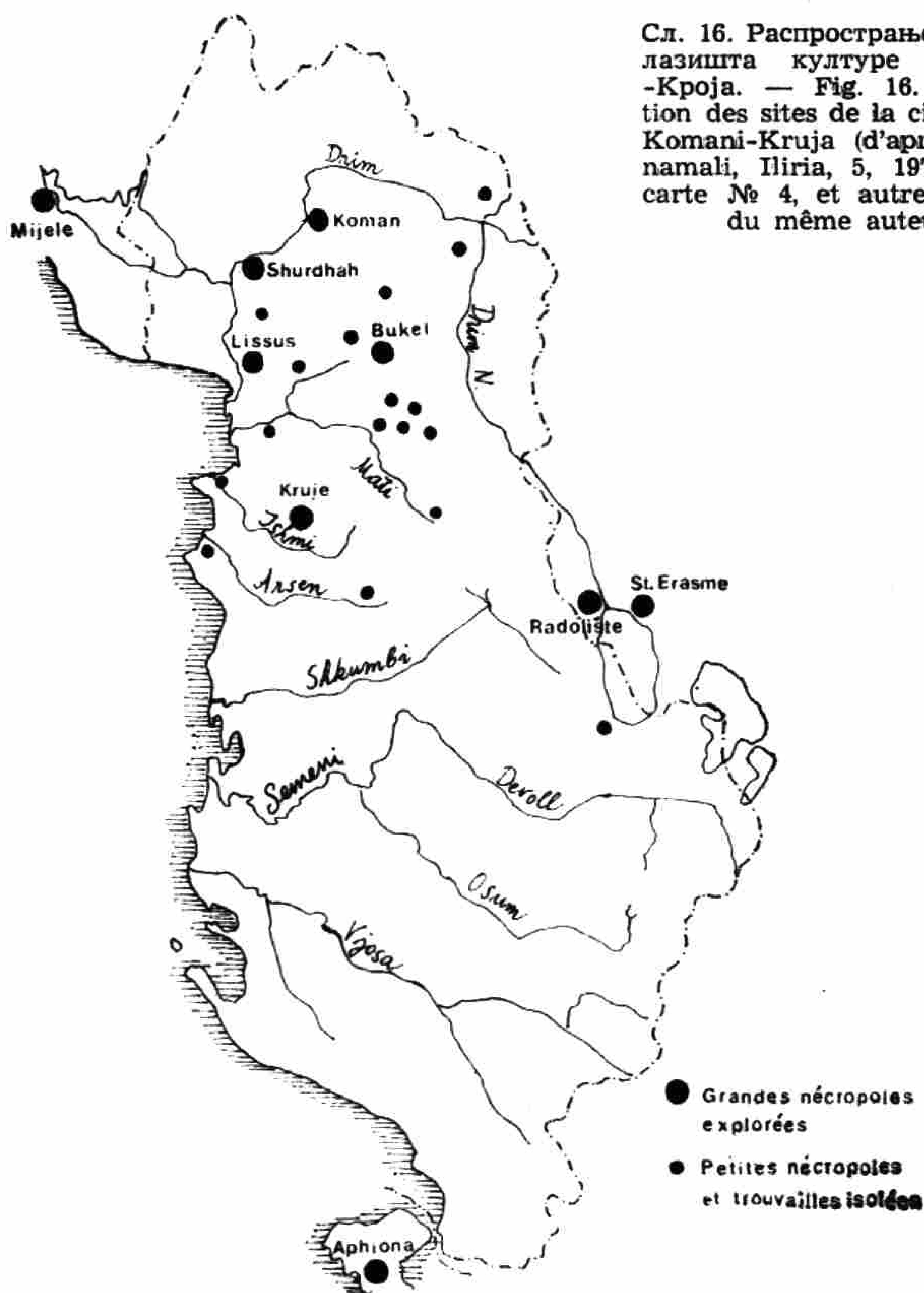

Сл. 16. Распрострањеност налазишта културе Комани-Кроја. — Fig. 16. Répartition des sites de la civilisation Komani-Kruja (d'après S. Anamali, Iliria, 5, 1976, p. 39, carte № 4, et autres articles du même auteur).

на Крфу или у Кашићу и Стону у Далмацији,[73] сведочи о њеној широј распрострањености од подручја које су заузимали средњовековни Арбанаси, те се стога не може закључити да је она била

[73] J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7—9. st.*, Zagreb, 1980, стр. 92—93, T. 35/10 и 77/7.

везана за једну одређену етничку групу, поготову не за прото--албанску или албанску.[74]

Изнети закључак поткрепљују како начин сахрањивања у некрополама, тако и богати гробни инвентар (за лит. уп. нап. 70—71, 77). Гробови су најчешће грађени од камена и покривени великим плочама, док је сужавање њихове основе код ногу или главе (сл. 17) уобичајена карактеристика гробних конструкција с краја антике и из средњег века, па сходно томе нема никакве непосредне везе са илирском традицијом. Оријентација скелета варира, иако преовлађује сахрањивање у правцу запад—исток. Руке су постављене у различитим положајима, а понекад су по хришћанском обичају прекрштене на грудима. Прилози у виду керамичких или стаклених посуда још увек су присутни у знатном броју гробова. Облици и орнаментика грнчарије су рановизантијског порекла, исто као и стаклени пехари на нози. Украсни предмети одеће и оруђе добро су заступљени. Као посебну категорију могуће је издвојити увезене предмете, међу којима срећемо драгоцене наушнице украшене филиграном (сл. 19с), појасне копче различитих типова (сл. 18), дискоидалне фибуле („Scheibenfibeln") са хришћанским мотивима (сл. 20с), прстење са угравираним крстовима или грчким натписима, крстиће и др. Сви ови предмети импортовани су из Драча, било да су ту и израђени, било да су потекли из сицилијанских, јужноиталских или грчких занатских радионица. Рановизантијски импорт бројнији је у Љешу и Кроји, у непосредном залеђу Драча, него у континенталним деловима Албаније. Иако је увоз досезао и до најзабаченијих крајева, овде преовлађују осиромашене локалне копије или предмети инспирисани рановизантијским производима, као што су, у првом реду, наушнице са звездоликим привеском (сл. 19а) и масивне фибуле са посувраћеном ногом („Fibeln mit umgeschlagenem Fuss") и широком лучном плочом (сл. 20а), чије прототипове из VI в. налазимо широко распрострањене на територији северног и западног Илирика. Извесни предмети специфични су само за културу Комани—Кроја, мада ни они нису израз латентног постојања, већ давно усахле, илирске традиције. Оруђе, које је најбројније заступљено секирама, свакако је локалног порекла и чешће се среће у забитим и густо пошумљеним крајевима. Од оружја, иначе ретког, мачеви и врхови ко-

---

[74] Култура Комани-Кроја је за албанске археологе кључна спона између античких Илира и средњовековних Арбанаса. Овај проблем је посебно проучавао S. Anamali и своје резултате, скоро увек на исти начин, објавио у више радова синтетичке природе: Studime historike, 19—2, 1965, стр. 107—117; *ibid.*, 21—2, 1967, стр. 29—40; *ibid.*, 23—2, 1969, стр. 155—169; *ibid.*, 26—1, 1972, стр. 157—163; *ibid.*, 23—1, 1969, стр. 115—149; Studia Albanica, 3—1, 1966, стр. 199—211; *ibid.*, 6—2, 1969, стр. 31—32; *ibid.*, 7—1, 1970, стр. 123—155; *ibid.*, 9—1, 1972, стр. 135—141. Посебно треба истаћи његове студије: *De la civilisation Haute-Médiévale albanaise,* у Les Illyriens et la genèse des Albanais, Tirana, 1971, стр. 183—199, *Des Illyriens aux Albanais*, Iliria, 5, 1976, стр. 23—40 и рад објављен недавно под истим насловом, Iliria, 15, 1985—1, стр. 220—227.

паља имају најближе паралеле у западномеровиншком, првенствено италолангобардском свету. Иако почеци културе Комани—Кроја можда задиру у последње деценије VI в., одмах после великих словенских провала осамдесетих година, рановизантијски увезени предмети, са низом аналогија на Балкану, у јужној Русији и у средњој Европи, указују да је она доживела свој врхунац у VII в. Међутим, породичне гробнице са већим бројем покојника, свакако из више генерација, гробнице без икаквих прилога, које су сведоци социјалних или можда хронолошких разлика унутар некропола, и неки украсни предмети чије се паралеле срећу у бугарском, далматинском и карантанском кругу (сл. 19b), пружају индиције о трајању културе Комани—Кроја можда све до почетка IX в., односно у историјском смислу све до оснивања драчке теме. Њен садржај не само да не представља карику између Илира и ранosредњовековне популације северне Албаније, већ недвосмислено сведочи о културном дисконтинуитету између једних и других (сл. 20).

Изузевши некрополе у Афиони, на Крфу, код Охрида и у Прилепу, у грчком културном кругу, подручје ширења културе Комани—Кроја у северној Албанији и Црној Гори подудара се са територијом на којој се, према поменутим епиграфским документима, латински говорио у равници и у речним долинама (уп. сл. 13—14). Како некрополе нису, свакако, биле ни словенске ни аварске,[75] може се у носиоцима ове културе без устезања препознати једна романизована или прото-романска популација.[76] При том треба строго водити рачуна као што је већ наглашено, о разлици која се уочава између рановизантијског импорта, с једне стране, и оних предмета који су специфични за ову културу, с друге стране. Иако су и ови по својим морфолошким одликама византијског порекла, они недвосмислено одају локалну

[75] Словенско, односно аварско порекло једног дела гробног инвентара команске културе, заступали су у првом реду J. Korošec, Arheološki Vestnik, 4—2, Ljubljana, 1953, стр. 234—255. и, са више резерве, J. Kovačević, *Avari na Jadranu*, Materijali Arheološkog Društva Jugoslavije, III, Beograd, 1966, стр. 53—81. и *Историја Црне Горе*, I, Титоград, 1967, стр. 281—290. Њихов став наишао је на оправдану критику H. Spahiu, Studime historike, 23—1, 1969, стр. 179—188. и *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Tirana, 1971, стр. 201—215.

[76] Односно Ῥωμᾶνοι Константина Порфирогенита, за разлику од Ῥωμαῖοι, или византијских Грка. Константин (*De adm. imp.*, XXXII, 21—25, ed. Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, 1967, стр. 152—154) уосталом јасно наглашава да су Римљани из јужних далматинских провинција побегли пред Аварима у Далмацију, под којом свакако подразумева неке приобалне градове и острва, и у Драч: Ῥωμάνους τοὺς νῦν Δελματίαν καὶ τὸ Δυρράχιον οἰκοῦντας. Из ове чињенице J. Ферлуга, *Драч и његова област од VII до почетка XIII века*, Глас Српске академије наука и уметности, 343, 1986, стр. 69, сасвим оправдано извлачи закључак да словенске најезде нису имале само за последицу појаву нових етничких група на Балкану, већ и јачање старог становништва (Римљана, односно Романа) у приморју и драчком подручју.

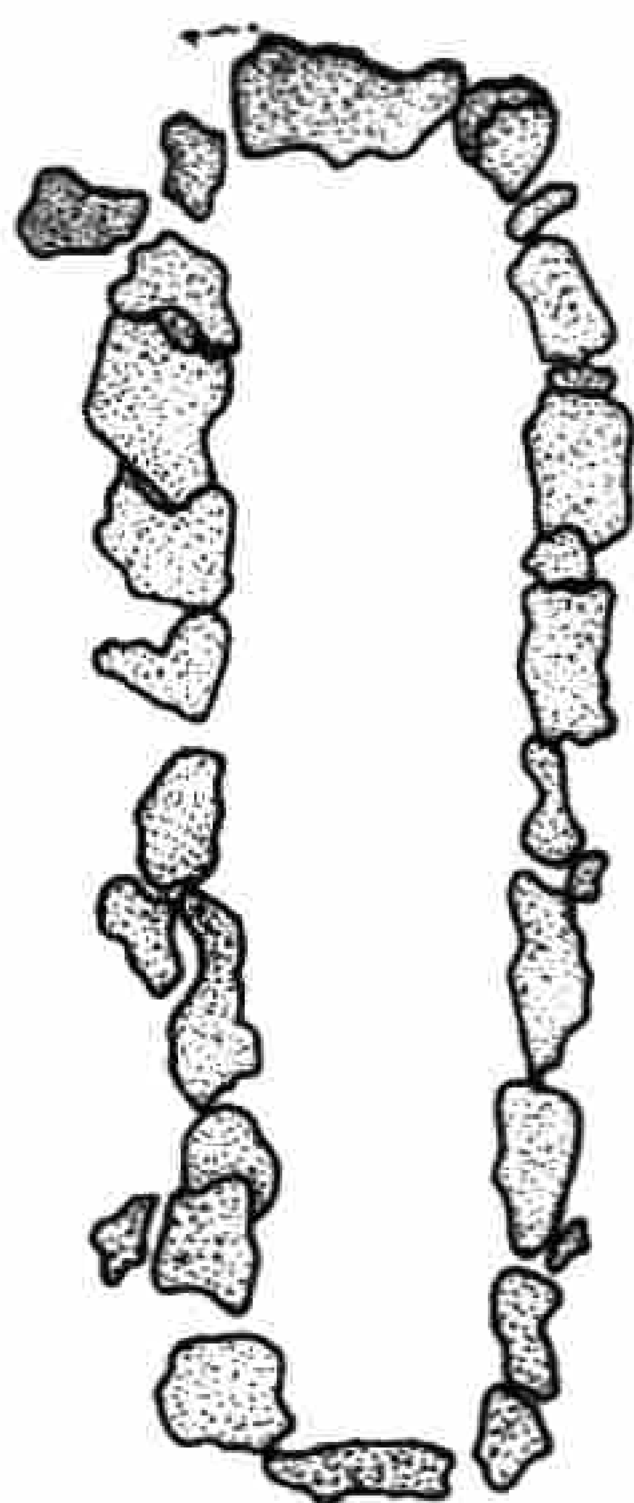

Сл. 17. Гроб из некрополе у Кроји. — Fig. 17. Tombe de la nécropole de Kruja (d'après S. Anamali, Studia Albanica, 1—1, 1964, p. 165, pl. 1).

Сл. 18. Рановизантијска појасна копча из некрополе у Кроји. — Fig. 18. Boucle de ceinture protobyzantine de la nécropole de Kruja (d'après H. Spahiu, dans *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Tirana, 1971, p. 209, pl. 1. 1).

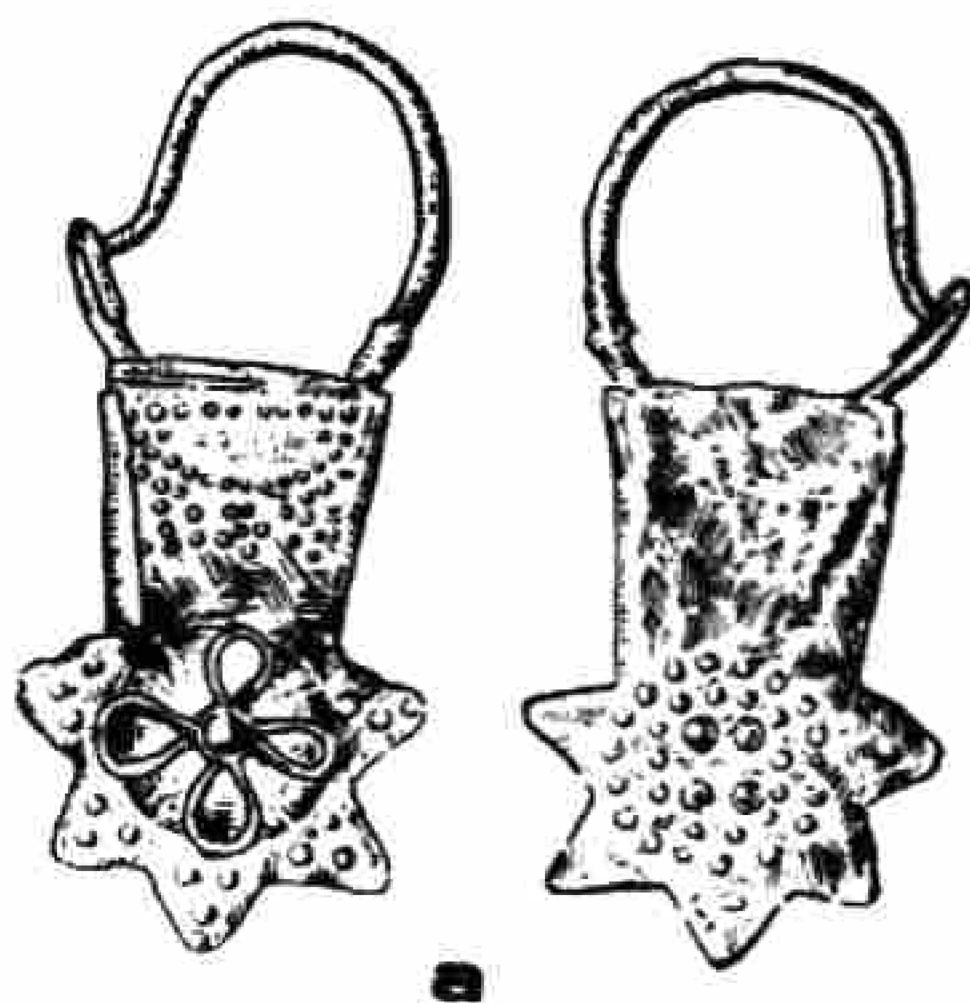

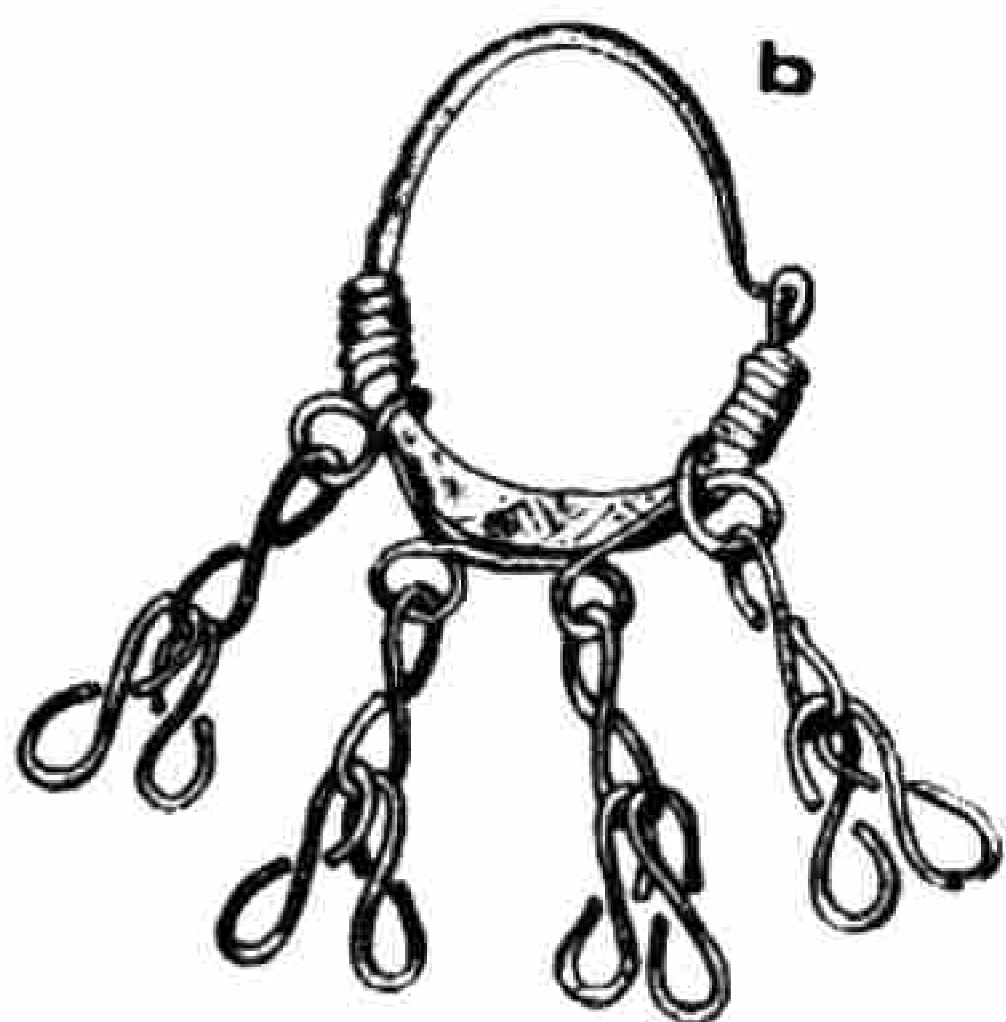

Сл. 19. Наушнице из некрополе у Калаја Далмацес. — Fig. 19. Boucles d'oreille de la nécropole de Kalaja Dalmaces (d'après F. Nopcza, Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, 22. 1910, p. 332, fig. 68, 71—72).

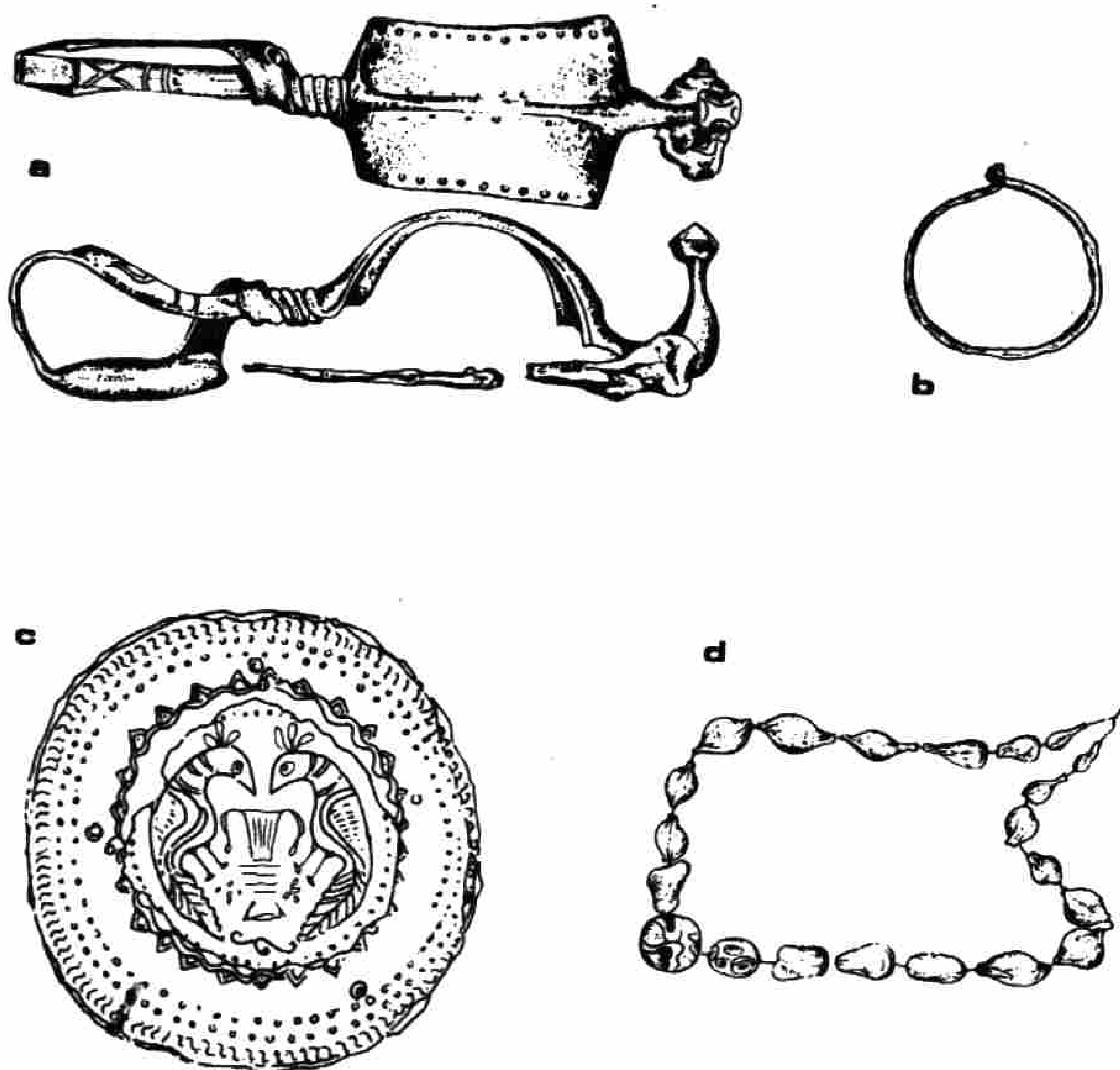

Сл. 20. Украсни предмети из Мијела у Црној Гори. — Fig. 20. Objets de parure de Mijele dans le Monténégro (d'après O. Velimirović-Žigić dans *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie*, Beograd 1971, pl. 12 à la p. 153).

Сл. 21. Типови тзв. словенских фибула нађених у Љешу и Кроји. — Fig. 21. Types de fibules dites slaves trouvées à Lissus et Kruja.

производњу.[77] Иначе, треба такође подвући да појава, истина ретка, грчких натписа на увезеним покретним налазима никако не може бити доказ да се у VII—VIII веку у северној Албанији говорило грчки, већ само то да су предмети били произведени у византијским радионицама. Једино је можда у Драчу, некадашњој грчкој колонији и непосредно везаном, како у управном, тако и у црквеном смислу за престоницу Источног Царства, грчки језик имао значајнију улогу. Што се пак тиче контакта културе Комани—Кроја и Словена, који се махом своде на појаву тзв. прстастих фибула (сл. 21), они нису у потпуности сигурни и морају бити предмет много темељније анализе.[78]

---

[77] О садржају ове културе дали смо сажет приказ у већ наведеном реферату (*cf.* нап. 1) са колоквија одржаног у Риму 1982 (Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, стр. 214—224), па стога не сматрамо потребним да се на овом месту о томе подробније позабавимо. У овом раду је команска култура, посматрана у целини, а не у свим њеним детаљима, први пут јасно опредељена као постантичка, везана за утврђена места, и као хришћанска.

[78] Иако је J. Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrh.*, Reinecke Festschrift, Mainz, 1950, стр. 150—172. у *Neues zur der Frage slawischen Bügelfibeln aus südosteuropäischen Ländern*, Germania, 38, 1960, стр. 114—120, недвосмислено показао да су касне, лучне или прстасте фибуле, какве се јављају у Кроји и Љешу, биле у употреби међу Словенима, изражена су и таква мишљења, иначе добро аргументована, која њихово порекло, бар што се тиче неких типова Вернерове прве групе, па сходно томе и њихове носиоце, траже међу преосталим Германима или пак Романима, било у карпатском подручју, било у византијском Подунављу. *Cf.* J. Nestor, Dacia, n.s. 5, 1961, стр. 429—448; A. Petre, Studii şi cercetări de istorie veche, 16—1, 1965, стр. 67—96. и 16—2, стр. 275—290; *ibid.*, 17—2, 1966, стр. 255—276. и други аутори. Стога смо у више махова упозоравали да прстасте фибуле нађене јужно од Дунава, а између осталог и у Албанији, у већој мери доказују етничка померања са севера на југ неголи да су непосредни сведоци словенског присуства у оним местима где су налажене. *Cf.* Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1978, стр. 636—648. и Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, стр. 234—238. Иако је аварски проблем већ поменут (*cf.* нап. 75), коментар о словенским фибулама изискује накнадна и сасвим сумарна објашњења о присуству Авара на Јадрану, укључујући ту и Албанију. На основу налаза које је J. Ковачевић прикупио до 1965. год., јасно произилази да ниједан не може са сигурношћу да се припише времену раног каганата (Materijali Arheološkog društva Jugoslavije, III, Beograd, 1966, стр. 53—57), односно времену када су, непосредно пре досељења Срба и Хрвата, Авари уништили некадашњу византијску власт у провинцији Далмацији. С друге стране, предмети касноаварског периода релативно су бројни јужно од Саве, иако је данас јасно да се не могу објаснити на начин који је пре двадесет година сугерисао аутор иначе запаженог рада о Аварима на Јадрану (*ibid.*, стр. 58—66). Етимологизирана о топонимима који у корену имају *обр* — или *обар* — (*ibid.*, стр. 70—72), порекло топонима Конавле из старотурског (*ibid.*, стр. 72—73), епископије Buduanensem (Guduanensem) Avarorum, Monti delli Spani (*ibid.*, стр. 73—74), изведено од „жупана", или имена Hurogus са натписа уграђеног у некадашњи фрањевачки манастир на Отоку у Боки Которској код Тивта, не могу се довести у везу са присутношћу Авара у јадранском подручју. За последње поменуто име, И. Николајевић (Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj Kotlini, Novi Sad, 1978, стр. 91—95) недвосмислено је показала да је франачког порекла и да нема везе са племеном Уруга, В. Трбуховић и М. Васиљевић (Старинар, н.с., 24—25, 1973—1974, стр. 157. и д.) јасно су указали да су топоними са кореном *обр* — или *обар* — везани за

Проторомански или предромански карактер културе Комани—Кроја у Албанији и Црној Гори потврђују релативно чести

насеља, почев од праисторијских, опкољена ровом („обровљена"). Конавле (Καναλή) по свој прилици долази од аквадукта (canalis) који је водио до Епидаура (Б. Ферјанчић, *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae*, II, 1959, стр. 62, нап. 222), за Спане (а не „жупане") одавно се претпоставља да су угледна патрицијска породица, можда грчког порекла, из Дриваста (K. Jireček, *op. cit.*, ономастички списак, стр. 61). Епископија Avarorum налази се у повељи у таквом контексту, заједно са Будвом, Улцињем и Дривастом, да је тешко у њој не препознати Бар, у чијем се корену налази старо домородачко *bar* —, *arb* — или *rab* —. Новија археолошка испитивања, нарочито она обављена у Нину (J. Belošević, *op. cit.*, T. 46—52, 81—83, поготово стр. 128), показују да се аварски предмети, по свој прилици као и они нађени претходно на другим налазиштима у Приморју (Шипан и др.) морају приписати хоризонту старохрватских некропола насталих после победе Карла Великог над Аварима. Другим речима, ниједан аварски предмет на Јадрану не сведочи о сталном присуству овога народа много јужније од Саве, већ се морају приписати епохи када су Франци, после муњевите победе, раселили и употребили у своје сврхе некадашње каганове поданике. Из свега што је речено, Авари Константина Порфирогенита у Далмацији (*De adm. imp.*, XXX, 60, ed. Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, 1967, стр. 142—143) X века нису остаци оних ратника који су покорили Салону и друге приморске градове, већ Авари које је Карло Велики силом размештао онако како је хтео. Када је реч о Аварима на територији Албаније, логично се намеће помисао на средњовековну епископију Chunavia, у залеђу Драча, и на грчко житије Sancti Pancratii, које J. Ковачевић оба помиње у оквиру свог предавања одржаног на овом скупу. Док топоним Chunavia не гарантује са сигурношћу аварско учешће у насељавању Албаније, Евагријев спис је речитији и изричито помиње Аваре. Упркос овој чињеници, не треба губити из вида да византијски историчари, као што су Константин Порфирогенит (cap. XXIX) и анонимни аутор Монемвасијске Хронике, (P. Lemerle, Revue des études byzantines, 21, 1969, стр. 34—35) не разликују Аваре од Словена. Иако је маса дошљака у Албанији, ако се ослонимо на рану топонимију, морала бити словенска, што је тешко утврдити археолошким путем, с обзиром на природу археолошких остатака, јасно је да се не може a priori одбацити постојање скромних аварских енклава у словенском мору, као што је, уосталом, J. Ковачевић претпоставио. Једини јасан аварски траг је пребогата остава из Врапа код Елбасана, која се оквирно може датовати око 680. год. Међутим, како Авари, као што смо већ видели, никада нису перманентно населили подручје јужно од Саве и Дунава, које није одговарало њиховом степском начину живота, а поготову што је њихов утицај практично замро после неуспелог напада на Цариград 626. год., налаз из Врапа може се једино објаснити на начин који је то урадио J. Werner, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien* (Studien zur Archäologie der Awaren, 2), Wien, 1986. Наиме, ослањајући се на анализу *Miracula Sancti Demetrii*, II, 5, коју је недавно извршио P. Lemerle (*Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, I, Paris, 1979, стр. 222—234. и II, 1981, стр. 137—153), и у коме се говори о пресељењу Сермезијана из Паноније у област Прилепа, J. Werner је закључио, иако то извори изричито не помињу, да је Кувер избегао у Албанију и да се у остави из Врапа ради о његовој ризници. Ако се вратимо сада на проблем појаве словенских прстастих фибула дубоко у унутрашњости Балкана, њих је, из хронолошког разлога, тешко везати за упаде Склавина осамдесетих година VI века, али се евентуално могу протумачити било масовним словенским насељавањем јужно од Дунава после пада византијских градова у северном Илирику око 615. год., било померањем народа у време Кувера око 680. год., када уосталом и престаје њихова производња у карпатском подручју.

топоними латинског порекла у овој области.[79] Поред великих приобалних градова и река, чија су се илирска имена сачувала, посредством Грка и Римљана, у албанском и словенском говору до наших дана,[80] срећемо и низ имена мање важних места која потичу од ранијег назива познатог у писаним изворима,[81] или од

[79] За латинске топониме у Албанији, *cf.* G. Stadtmüller, *op. cit.*, стр. 89—96, који се ослања на раније студије чији су аутори G. Weigand, Balkan—Archiv, 3, 1927, стр. 231—233 и N. Jockl, Zeitschrift für Ortsnamenkunde, 10, 1934, стр. 181—204. У новије време: E. Çabej, *Le problème du territoire de la formation de la langue albanaise*, Studia Albanica, 9—2, 1972, стр. 125—151 и E. Lafe, *Toponymes latino-romains sur le territoire albanais, ibid.*, 10—1, 1973, стр. 161—167.

[80] Као нпр. *Scodra* (алб. Shkodër, ср.хрв. Скадар), *Sarda* (алб. Shurdhah), *Lissus* (алб. Lezha, ср.хрв. Љеш), *Dyrrachium* (алб. Durrës, ср.хрв. Драч), *Aulona* (алб. Vlorë, итал. Valona), итд. Савремена имена река *Scampinus* (алб. Shkumbi), *Isamnus* (алб. Ishmi), *Barbanna* (алб. Bunë, ср.хрв. Бојана) и друга, деривирају од античких илирских хидронима. Известан број међу њима не може се објаснити друкчије него кроз албанску фонетику, иако то само по себи нема хронолошких импликација. О том проблему, посматраном у општем смислу, *cf.* I. Ajeti, *Pour servir à l'histoire des anciens rapports linguistiques albano-slaves*, Studia Albanica, 9—2, 1972, стр. 275—286. Потребно је ипак забележити супротна мишљења о лингвистичком посреднику, словенском или албанском, неких топонима. *Cf.* I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960, стр. 79. и д. и стр. 157. и д., с једне стране, E. Çabej, Studia Albanica, 9—2, 1972, стр. 125. и д., с друге стране. Неколико научника, као што су E. Çabej, I. Ajeti, N. Jockl, П. Скок и Х. Барић, виде у облику градова као што су Nish (*Naissus;* Ниш), Shkup (*Scupi;* Скопје) или Shtip (*Astibos;* Штип), у Србији и југословенском делу Македоније, резултат еволуције подложне фонетским законима албанског језика. Међутим, као што је E. Lafe, *op. cit.*, стр. 163—164, доказао, пример Скупија није убедљив. Према тези коју је E. Çabej заступао, претварање класичног *u* у *o* не би се могло објаснити променама насталим у вулгарном латинском касноантичке епохе, већ посредством интерног развоја албанског језика. Тако, словенски облик Скопје или Скопље, од латинског *Scupi*, сведочио би да је илирска (тј. албанска) популација изговарала *o* уместо *u*, у време када су Словени преузели име овог града. Упркос том мишљењу, турски облик Usküp, који такође садржи *u*, преузет је управо из албанског. За одржавање античких топо-, хидро- и оронима, важне су и опсервације К. Јиречека, *op. cit.*, 33—34. и 37—38. Успут треба нагласити да је за античка географска имена у Албанији од значаја касни приручник *Vibii Sequestis de fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, paludibus, gentibus per litteras libellus* (ed. Teubner, Lipsiae, 1967), на који је недавно с правом указао S. Anamali, Iliria, 13, 1983, стр. 5—9. Поред главних градова који се у њему помињу, као што су Apollonia, Dyrrachium, Scodra, Lissus и Lychnitus, нека данашња имена река задржала су, у нешто измењеном облику, називе које срећемо код Вибија Секвестра: *Aous* (Vjosë; Војуша), *Barbanna* (Bunë, Бојана), *Drinus* (Drin; Дрим), *Isamnus* (Ishmi), *Mathis* (Mati). *Genusus* je *Scampinus* (Shkumbi). Речник Вибија Секвестра је у IV—V веку био школски уџбеник за стицање основних географских знања. *Cf.* H. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris, 1983, стр. 136.

[81] У унутрашњости Албаније очували су се до наших дана називи као Pukë (*Pakoúe*), Dibra (*Deúphrakos*), Shtjefni (*Stephaniakón*), Kliment (*Klēmentianá*), а можда и други познати из римско-византијских извора. Тако се у унутрашњости Црне Горе прикључују Дукља (*Doclea*), Медун (*Meteon, Medion*) и Сунтулија (*Salthua*). Известан број имена места, чији назив деривира из латинског, није забележен у писаним изворима: Bisaku (*Bitiacum*, или вила некога по имену *Bithus*), Kastri (*Castrum*, можда

неких особености терена.[82] Латинска топонимија која се односи на рељеф и безначајне речице посебно је добро представљена у околини Скадарског језера и у Мирдитима.[83] Оно што је најзначајније, јесте да се у извесним топонимима, као што су Grofta (*crupta*), Shkortull (*curtus*) и Volpul (*vulpes*), кратко латинско *u* претворило у *o*, као на романском Западу.[84] Сем тога, у топониму Pëdhana (*pedanea*, „у подножју планине") затворени сугласник *d* се задржао, насупрот другим латинским позајмицама у албанском, као на пример pyll од *padulem*. Ово се може објаснити, по мишљењу компетентних стручњака, једино тиме да се име Pedanea усталило у романском говору све до времена када је престао да дејствује закон пада интервокалних оклузивних сонора, што се одиграло најраније у VII веку.[85] Посматрани у целини, види се да су латински топоними најбројнији у области Скадарског језера, у долинама Дрима и Фандија, дуж старог римског пута Љеш—Улпијана, али су присутни и у долинама

Shurdhah, одн. *Sarda*), Domni код Каваје и близу Скадарског језера (*Domini*), Petrela (*Petrula* или *Petralba*), Chunavia (можда од *Candabia*) (?), Плава у Црној Гори (*Flavia*), *cf.* G. Stadtmüller, *op. cit.*, стр. 89. и д.; Laç (*Latio*), *cf.* S. Anamali, Iliria, 5, 1976, стр. 25; имена других градова у Превалитани и у Новом Епиру, од којих су неки били средњовековне епископије, вероватно потичу још из античког доба: алб. Pulët, ср.хрв. Пилот (*Polatum*), алб. Svaç, ср.хрв. Свач (*Suacium*), алб. Drisht, ср.хрв. Дривост (*Drivastum*), Ballsh (*Balesium*), *cf.*, H. Spahiu, Studia Albanica, 10—1, 1973, стр. 212. и D. Komata, Iliria, 5, 1976, стр. 181.

[82] Gushti (*angustus*), Qelzë (*cella*), Vjerdhë (*viridis*), Shkortull (*curtus*), Pjan (*planus*), *cf.* G. Stadtmüller, *op. cit.*, стр. 90; неколико Vinjall (*vinealis*), Rripë и Rrjolli, забележени су као села или речице у области Скадра (*ripa* и *rivulus*), Frakull, од римског нимфеја у подручју Myzeqe и евентуално Mbrakull (*oraculum*), југоисточно од Берата, *cf.* E. Lafe, *op. cit.*, стр. 165—166; Fulqét (*filicetum*) у Матију, као и Qerrét (*ceretum*), Kallmét (*calametum*), Kashnjet (*castanetum*), *cf.* E. Çabej, *op. cit.*, стр. 143—144, који, уосталом, сматра да ова имена места потичу од латинских елемената преузетих из албанског лексичког фонда. G. Stadtmüller, *op. cit.*, стр. 93—94, нап. 75, на ову је могућност већ помишљао за називе Qerrét и Kallmét. Друга имена места распрострањена у Албанији, као што су Novë, Vilë и Oblikë, могу бити пореклом како латинска, тако и словенска. Sorella вероватно долази из италијанског.

[83] E. Lafe, *op. cit.*, стр. 161. и д. прикупио је све ове примере, које су углавном већ забележили N. Jockl, G. Stadtmüller, E. Çabej и други научници: Proni Sift (*exsuctus*), горњи ток реке Selte, и Groftat e Gojanit (*crupta*, *crypta*), планински превој, оба у Мирдитима; Shutrrija a Selitës (*subterraneum*), пећина источно од Мирдита, Volpul (*vulpes*), планина у области Berishe; Kunorë (*corona*), планина између Матија и Мирдита; Rripë (*ripa*), Postrripë (*postripam*) и Rrjolli (*rivulum*), село, област и река код Скадарског језера; Kellmend, подручје северно од језера, долази од римско-византијског имена места *Clementiana;* Valbona (*vallis bona*) је притока Дрима. Корен *val-* најчешће се јавља међу топонимима северне Албаније, иако је тешко рећи у сваком одређеном случају да ли се ради о латинском пореклу (*vallis*) или румунском, као нпр. код Vajkal, који може да долази од латинског *vallis callis*, али и од румунског *vale cale*. Имена планина Визитор и Дурмитор, у Црној Гори, пре би се могла приписати румунском.

[84] *Ibid.*, стр. 163.

[85] *Ibid.*, стр. 164.

Матија и Црног Дрима.[86] Тако запажамо како постоји подручје на коме су били раширени латински топоними који се могу препознати у називима данашњих места, подручје које се у главним цртама подудара са територијом коју су заузимали носиоци културе Комани—Кроја, чији постантички карактер, како смо већ подвукли, археолошки подаци јасно потврђују. Ова област се добро разликује од територије јужно од Шкумбија, где је приметна јака концентрација словенских хидро-, оро- и топонима, чак и онда када се од ових последњих узму у обзир само они који се односе на напуштене античке градове (сл. 22).[87]

---

[86] *Ibid.*, стр. 166. Аутор с правом подвлачи да је латинска топонимија најчешћа у Превалитани, иако није одсутна ни у јужнијим провинцијама.

[87] Наша карта распрострањености словенских топонима (сл. 22), која обухвата једино напуштена илирска или римско-византијска утврђења, свакако је непотпуна, и ослања се на карте које је објавио А. Baçe, Monumentet, 17, 1979, T. 1 (преурбани и урбани илирски период) и Monumentet, 11, 1976, T. 1 (касна антика), са неколико допуна: Dypjake, Suhadoll, Bellove, Bodin, Gracen, Manastirec, Selca, Sllabinje, Bresnik, Moglice, Pogradec, Bllace, Bellovode, Gradec, Qilarishte, Vranishte, Sopot, Grazhdani, Belgrad, Zvezda, Zaradishte, Gradec (*Byllis*); Cernjeva, (I. Kaca, Monumentet, 12, 1976, стр. 54. сл. 1); Zagradec — Trojan, Gradishte — Gjonomady и Gradishte — Symizë (Gj. Karaiskaj и P. Lera, Monumentet, 7—8, 1974, T. 6). Поред тога, додали смо и топониме (који означавају утврђење или утврђено насеље) као што су Градац, Градичшие, Гражденик, Градиште, Градец, Граче, Грачани и Заградчани, који се не јављају у горе наведеним радовима, али их налазимо код М. А. Селищева, *op. cit.*, стр. 339, регистар и карта. Топоними које он помиње допуњују у неку руку празнине у долини Црног Дрима и код Скадарског језера. Gj. Karaiskaj и P. Lera, *op. cit.*, стр. 110, исправно уочавају да словенски топоними утврђења у којима се живот није продужио у средњем веку, указују на то да су Словени, пре Албанаца, заузели ова напуштена места. С друге стране, треба уочити да скоро сви топоними словенског порекла горе набројани имају свој пандан у Грчкој: Dypjake (Δουπιάχοι, обл. Касторије, *cf.* M. Vassmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1941, стр. 191, бр. 2а); Suhadoll (Σουχά, обл. Јањина, *ibid.*, стр. 52, бр. 300, и други топоними истог корена); Bellove (читава серија насеља са кореном *Bel-*, као што су Бела, Бело и др., међу којима Μπελγράδια у Лаконији (стр. 170, бр. 48); Bodin (Βοδηνά, одн. Едеса у Македонији, стр. 179, бр. 5); Selca (Σέλτσα у Епиру, стр. 75, бр. 84); Bresnik (Βρεστενίτσα у Епиру, стр. 57, бр. 5); Moglice (Μαγουλίτσα у Тесалији, стр. 94, бр. 76); Bllace (Μπλάτσου, обл. Касторије, стр. 193, бр. 86); Vranishte (Βράνιστα у Епиру, стр. 25, бр. 48); Sopot (Σοποτόν) у Епиру, Тесалији и Ахаји, стр. 52. и д.); Cernjeva (Τσόρνοβον обл. Верије, стр. 214, бр. 147). Било би излишно набрајати овде све топониме са кореном *Grad-*. Што се тиче латинских топонима унетих на карти (сл. 22), задржали смо само оне чије нам је порекло изгледало потпуно сигурно. У Црној Гори: Дукља, Сунтулија и Плава; у подручју Скадарског језера: Domni, Rripë и Kliment; на дримском путу: Vjerdhë и Gushti; на путу Љеш—Липљан, преко *Ad Picaria* и Дукађина: Kallmet, Kashnjet, Pukë, Qelzë и Pjan; Pëdhana, на полазу путева који су водили Фандијем, Матијем и оним према Драчу и *Via Egnatia;* на путу уз Фанди: Bisaku и Shkortull; на путу уз Мати: Vinjall и Fulqët; на путу ка југу: Shtjefni, Laçi, Petrela, Domni код Каваје и Frakull. На крају, потребно је још једном истаћи да је најснажнији и по свој прилици најранији талас славизације дошао преко Старог и Новог Епира, на шта указује блискост словенских топонима у јужној Албанији и северној Грчкој. О граници јужнословенских дијалеката, западног и источног, која је следила линију од ушћа Тимока, преко Осогова, до Шар-планине, *cf.* П. Ивић, *Историја српског народа*, I, Београд, 1981, стр. 132—138.

Ако претпоставимо, с једне стране, да је карактер културе Комани—Кроја у својој бити римско-византијски или већ прото-романски и свакако хришћански, и с друге стране, ако одбацимо хипотезе о њеној словенској или аварској припадности, приморани смо такође да напустимо гледиште које њене носиоце идентификује са нероманизованим Илирима, или тачније са Арбанасима или њиховим непосредним прецима. Овај закључак се заснива на доказима како археолошке тако и историјске и лингвистичке природе. Под Арбанасима се подразумева етничка група која говори албански, један индоевропски језик са сопственим речником, морфологијом и фонетским законима. Супротно румунском, албански није романски језик, него потпуно посебан говор који садржи позајмице из латинског, словенског и других језика. Мишљења стручњака о његовом пореклу знатно се разликују. Према једнима, албански представља последње остатке трачког језика, по другима илирског, или је мешавина једног и другог, или је чак можда дако-мизијски.[88] Без обзира на решење овог филолошког проблема, који далеко превазилази наше личне компетенције, оно неће бацити нову светлост на питање етничке припадности носилаца културе Комани—Кроја. Са своје стране, међутим, албански речник је посебно поучан. Он открива у великој мери природне, економске и друштвене услове у којима су се Арбанаси формирали пре њихове појаве на историјској позорници у XI веку. Нарочито су бројне позајмице из латинског и словенског језика. Прве, доста уопштеног карактера, односе се на градски живот, породичне везе, пољопривреду, биљке и воће из ниског и мочварног појаса. Друге, прецизније, везане су за видове становања, земљорадњу, сточарство и друге делатности.[89] На основу имена биљака може се закључити да су Арбанаси и Словени успоставили везу у сувом шумском појасу на висини између 600 и 900 m.[90] Напротив, албанска имена биљака су из вишег и алпског појаса, као и изрази који се односе на млечне производе.[91] У суштини, албански лексички фонд одаје семи-номадски и чобански народ који је за време хладне сезоне настањивао континентални појас брежуљака, где је успостављао додир са становништвом из нижих предела, а преко лета одлазио према пашњацима високих планина. Њихов начин живота могао би се упоредити са оним што, према архивској грађи, знамо о Власима и Моровласима, који су у приморске крајеве караванима превозили различите сировине, млечне производе и вуну и довозили стоку, како би заузврат добијали у првом реду

[88] Добре прегледе овог незавидног филолошког проблема дали су поред других, G. Stadtmüller, *op. cit.*, стр. XII и д. и E. Çabej, *Le problème du territoire de la formation de la langue albanaise*, Studia Albanica, 9—2, 1972, стр. 125—151.

[89] G. Stadmüller, *op. cit.*, стр. 135. и д. За бројне позајмице из словенског у албанском језику, уп. такође А. М. Селищев, *op. cit.*, стр. 141. и д.

[90] G. Stadtmüller, *op. cit.*, нарочито стр. 140—148.

[91] *Ibid.*

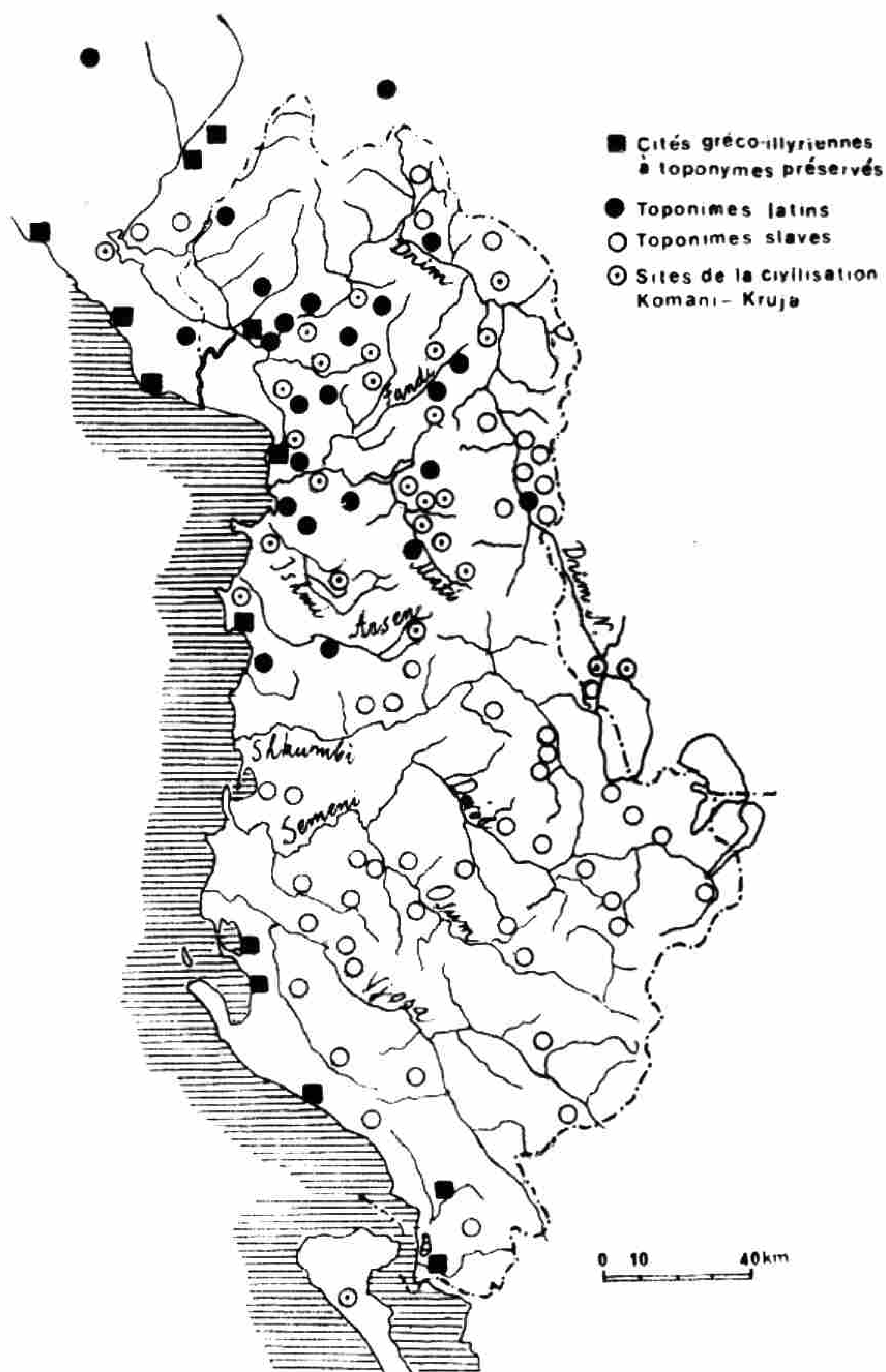

Сл. 22. Распрострањеност налазишта културе Комани-Kpoja, латинских топонима и словенских топонима који се односе на напуштене локалитете. — Fig. 22. Répartition des sites de la civilisation Komani-Kruja, des toponymes latins et des toponymes slaves se rapportant à d'anciens sites abandonnés (carte composée par l'auteur).

со, толико неопходну за сточарство, бавећи се узгред и по потреби пљачком. Касна појава Арбанаса у грчким писаним изворима поткрепљује ову традиционалну тезу. Заиста, Ἀλβανοί и Ἀρβανῖται први пут се помињу у вези са догађајима који су се одвијали око 1040—1043, односно 1078—1081. г.[92] Присуство Арбанаса као најамника у византијској војсци у XI веку, резултат је постепеног прихватања седелачког и градског начина живота од стране једног првобитно пастирског народа.[93] Потпуно одсуство писаних извора о Арбанасима пре XI века дозвољава нам, у најмању руку, да претпоставимо да је овај процес, који је довео до дубоких промена у етничкој структури градских и сеоских насеља, био убрзан војним и економским потребама које је Византија имала у овој области после стварања драчке теме, до чега је вероватно дошло нешто пре 815. год.[94] Драчка архонтија постала је тема у једном кључном историјском моменту, када Византији прете како Арабљани, тако и Франци и Бугари, а Грци се при том обрачунавају са Склавинима на Пелопонезу, већ више од два века насељеним на њиховој територији.

У VII и VIII веку, или тачније у прелазном периоду између процвата рановизантијске културе у провинцијама Превалитани и Новом Епиру, и формирања драчке теме, примећује се на различите начине паралелно постојање одвојених етничких и социјалних целина. Културна група типа Комани—Кроја, као што је већ наглашено, непосредни је продужетак остатака романизованог становништва, које је у касном царству напустило отворена насеља и склонило се на боље заштићена места. У време словенских инвазија у VII веку, њима су се вероватно придружиле избеглице из Дарданије и Далмације, о којима изричито говори Константин Порфирогенит. Са своје стране, словенски земљорадници заузимали су равнице и долине свуда око њих, па чак и вероватно унутар њиховог подручја. У планинама, или тачније изнад ове зоне коју су настањивали прото-Романи и Словени, одржало се сточарско становништво, састављено од нероманизованих домородаца, које је могуће озна-

---

[92] Датум првих помена Арбанаса, различити аутори на разне начине наводе: J. Ферлуга, *op. cit.*, стр. 93—94: 1043. и 1078. год.; G. Stadtmüller, *op. cit.*, стр. 162—164: исто; A. Ducellier, *L'Arbanon et les Albanais au XIe siècle*, Travaux et Mémoires, 3, 1968, стр. 357. и 360: 1040. и 1081. Ако је Давид Арианит, који се помиње 1001. год., заиста Арбанас, како то мисли A. Ducellier (*ibid.*, стр. 359—360), онда њихову појаву на историјској позорници треба померити на крај X века.

[93] Изванредно добру оцену о Арбанасима до XI века дао је J. Ферлуга, *op. cit.*, стр. 95: „Још су безлична маса, још нема међу њима личности које би се истицале. Ова анонимност свакако је одраз још недовољно издиференциране масе с једне стране, а с друге, указује на њихову још релативно несамосталну улогу у историјским збивањима ове епохе".

[94] J. Ферлуга, *ibid.*, стр. 73. и д.; *idem*, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, у Byzantium in the Balkans, Amsterdam, 1976, стр. 215—224; J. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959, стр. 199.

чити већ као прото-Албанце, без обзира шта су они у ужем смислу. Према свему ономе што је речено, може се закључити да је између културе Комани—Кроја, у оној мери у којој је она била састављена од давно романизованих домородаца, и Арбанаса, под условом да су ови други заиста остаци нероманизованих Илира, постојала једна, много више генетска, а много мање културна веза. Овај закључак се делимично подудара са средњовековним документима у којима се у скадарском подручју помињу три различите лингвистичке групе: Арбанаси, Романи и Словени.[95]

Посебан проблем представља убикација енигматичког Арванона (Ἄρβανον), првобитног чврстог језгра Арбанаса, чији се помен јавља код Ане Комнине, описујући сукобе Алексија I и Нормана. По свему судећи, корен arb- или alb- старији је од shquip-, и налази се у албанској дијаспори насталој миграцијама које су проузроковала турска освајања.[96] У којој је мери Арванон заиста повезан са Птоломејевим Албанополисом (Ἀλβανόπολις), који се често идентификује са илирским (Zgërdeshom),[97] остаје спорно и по нашем мишљењу споредно питање. Наводно би становници Zgërdesha у касној антици напустили стари град, како би основали утврђење у недалекој Кроји (τῶν Κροῶν). Из ове претпоставке настало је традиционално мишљење, поткрепљено Скендербеговим угледом, да је Кроја била центар око кога су гравитирали средњовековни Арбанаси. Друго, ништа боље поткрепљено мишљење, које се једноставно ослања на значај агломерације, види у Елбасану одабрано место које је одиграло примарну улогу у формирању територије првобитних Арбанаса. Новија истраживања, која пре свега у Арванону назиру више област него ли један одређени град, ослањају се на аргументацији сасвим различите природе. По једнима, то се подручје морало налазити где су били најслабији утицаји страних култура, било римске, византијске, ранословенске, зетске или рашке, чиме је унапред била предодређена област Матија у централној Албанији.[98] Према другом мишљењу, које за полазну тачку узима основне правце војних операција вођених током византијско-норманског рата, Арванон се, бар својим највећим делом, налазио јужно од велике окуке Шкумбија, приближно између Де-

---

[95] И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку,* Глас Српске академије наука и уметности, 338, 1983, стр. 15—17, који наглашава (стр. 42) њихов сточарски карактер. Уп. такође и C. Jireček, *op. cit.*, стр. 97. Исти аутор, говорећи о Арбанасима насељеним у градовима у пуном средњем веку (*ibid.*, стр. 42), каже да су старохришћански живаљ, ближи византијским Грцима и данашњим Романима него Словенима.

[96] *Ibid.;* E. Çabej, Studia Albanica, 9—1, 1972, стр. 37.

[97] III, 12, 20. *Albanópolis* је епиграфски потврђен на једном епитафу из Горњег Солња код Скопља, са именима илирског порекла. *Cf.* B. Dragojević-Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure,* VI, Beograd, 1982 (éd. F. Papazoglou), стр. 135—136, бр. 142.

[98] G. Stadtmüller, *op. cit.,* стр. 118. и д., 133.

Сл. 23. Једна од могућих локација Арбанона у XI—XII в. — Fig. 23. Un des emplacements possibles de l'Arbanon aux XIe—XIIe s. (d'après A. Ducellier. Travaux et Mémoires, 3, 1968, p. 354).

вола, недалеко од Охридског језера, и Елбасана (сл. 23).[99] Међутим, чини нам се да је, када се већ поставља питање најранијег таласа ширења Арбанаса сишавших са планина, одговор дао један угледни албански филолог. Ослањајући се и картирајући албанске топониме са суфиксом -esh (сл. 24), који потиче врло вероватно од латинског -ensis, односно вулгарног латинског -esis, он је утврдио, тако изгледа, оквире тог најранијег таласа, чија се концентрација може пратити од Елбасана на југу, преко Тиране, до Кроје на северу.[100] Стога је потребно подвући да питање убикације Арванона у XI—XII веку, као центра једне одређене моћи (сл. 23), не треба идентификовати са подручјем првобитне инфилтрације горштачких Арбанаса које је могло да започне још пре тог времена. У овом првом налету планинских

[99] A. Ducellier, Travaux et Mémoires, 3, 1968, стр. 353. и д. J. Ферлуга, Глас Српске академије наука и уметности, 343, 1986, стр. 110, сматра са своје стране да се може једино закључити да је Арбанон био између Дебра и Драча.

[100] E. Çabej, Studia Albanica, 9—1, 1972, стр. 36.

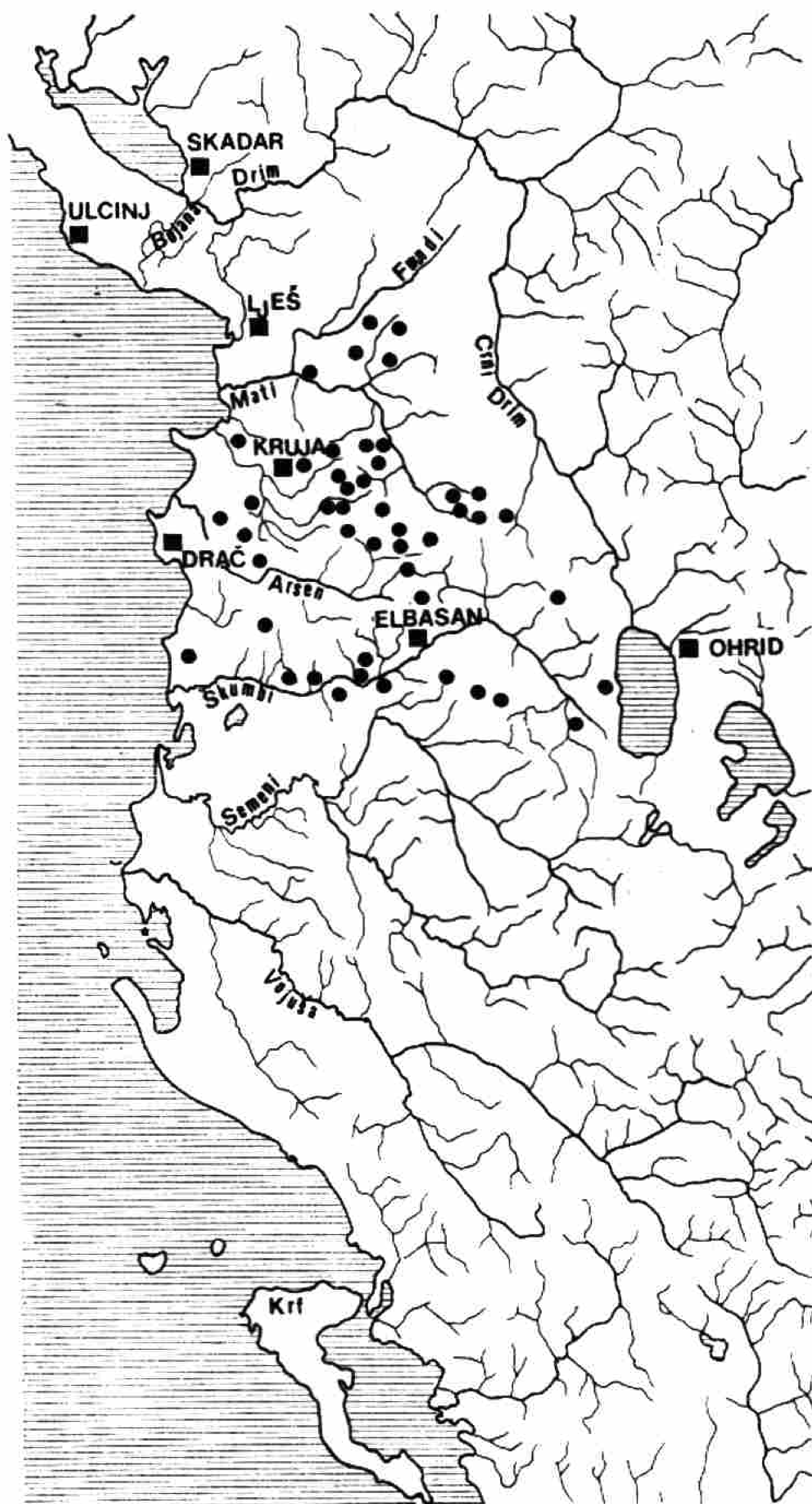

Сл. 24. Распрострањеност албанских топонима са суфиксом *-esh*. — Fig. 24. Répartition des toponymes albanais avec suffixe *-esh* (carte composée par l'auteur d'après E. Çabej, Studia Albanica, 9—2, 1972, p. 37).

сточара назиру се подстицаји све снажније седантеризације, албанизације, односно дероманизације и деславизације северног подручја Албаније. У раздобљу које следи, равничарски Арбанаси прихватају хришћанство, било латинско или грчко, насељавају се у градовима, где деле судбину латентно присутног романског, грчког и словенског становништва. Као што су неки предавачи већ приметили, појава средњовековних Арбанаса ван граница Албаније, нпр. у Грчкој и у Далмацији,[101] већим је делом везана за нужну миграцију изазвану пренасељеношћу једне неплодне територије и никако се не може објаснити као историјски феномен реинтеграције некадашње илирске прапостојбине. Другим речима, долази до уклапања једног слоја Арбанаса у културна кретања која следе изданци старе римско-византијске цивилизације, огрнути у источно или западно рухо.

С друге стране, у унутрашњости се стварају моћна феудална господства, међусобно регионално расцепкана и разједињена.[102] И, према речима једног француског научника и осведоченог албанофила, Албанија ће, истргнута из окриља Византије, наћи своју равнотежу тек под Турцима, али на једном знатно нижем друштвеном нивоу.[103] Арбанаси који су прихватили грчку или латинску културу, која им је уосталом подарила писменост, били су неминовно принуђени да напусте своје родно тле, отишавши највећим делом у јужну Италију, и уступајући место сада исламизираним горштацима, односно Арнаутима у служби Османлија. Користећи се њима, као истоверницима, Турци су очигледно фаворизовали њихову територијалну експанзију на рачун околних Словена.[104] Ако прихватимо овај начин размишљања, онда је и Ђорђе Кастриота, звани Скендербег, који се под трагичним околностима беспоштедно одупирао Турцима до 1468.

---

[101] Реферати Б. Ферјанчића и С. Ћирковића објављени у овој истој књизи. *Cf.* такође C. Jireček, *op. cit.*, стр. 41. и д., 97.

[102] И. Божић, *op. cit.*, стр. 42. и д.

[103] A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age*, Thessalonique, 1981, стр. 112.

[104] Овај процес албанске експанзије не треба, међутим, сувише поједностављивати и уопштавати. Иако изгледа сигурно да су Турци одговорни за њихово масовније насељавање, са одређеном политичком тенденцијом, на равничарском терену који је од краја VI или почетка VII века био суверено словенски, њихова природна и поступна инкорпорација у романске градове, с једне стране, и земљорадничка подручја, као што су Косово и Метохија у првом реду, с друге стране, резултат су сасвим природног и ненаметнутог феномена. Резултат је био, као код Влаха, поступна асимилација и славизација Арбанаса, а никада обратно. Поред тога што на Арбанасе. као већ компактан етнички слој, наилазимо у приморским градовима (Драч, Улцињ, Бар, Котор, Дубровник и др.), тако се Арбанаси сасвим јасно разазнају као хришћанско становништво у косовском подручју пре турских освајања. Овакве етничке размене, сасвим разумљиве у национално граничним подручјима, немају ничег заједничког са принудним усељавањем или исељавањем једне или друге популације. О појединим Арбанасима у призренском крају за време Стефана Душана, *cf.* C. Jireček, *op. cit.*, стр. 41—42.

год.,[105] и коме се данас у Албанији дижу меморијални споменици, управо био најљући непријатељ тих историјски мутних, нероманизованих или нехелизованих домородаца, за које албански научници тврде да су Илири и са скоро задивљујућом смелошћу сматрају да су њихови данашњи сународници непосредни потомци. Виђена у тој светлости, експанзионистичка илирска теза није ништа друго но савремени и осиромашени сурогат политике турског полумесеца, чврсто поштапаног јатаганом.

Као што се Арбанаси, као нов народ, сигурно јављају на историјској позорници тек средином XI века, тако и Илири, као историјска категорија, коју прати етничка свест, неповратно нестају у касној антици. Не постоји ниједан историјски, епиграфски или археолошки податак који би тај закључак оповргао. Међу натписима, који у археолошкој баштини, према речима једног врсног познаваоца материје, најјасније говоре и најразумљивији су, јер далеко од тога да буду неми, зборе латински у средњој и северној Албанији, и грчки у јужној Албанији, последње Илире налазимо најкасније у ономастици прве половине III века. Термини Ἰλλυριοί, τῶν Ἰλλυριῶν ἐπίσκοποι или οἱ Ἰλλυριοὶ ἐπίσκοποι, на које наилазимо у Евагријевој црквеној историји,[106] немају етнички призвук, како то мисле и још више желе албански историчари, већ се односе на епископе илиричке, територијално-административне јединице. Per analogiam, у житију солунског великомученка Димитрија, састављеном у првој половини V века, префект τῶν Ἰλλυριῶν, који је краткотрајно боравио ἐν τῇ Δακῶν χώρᾳ[107] није био префект Илира, већ Илирика, као што није обилазио Дачане, већ становнике дачке дијацезе своје илиричке префектуре. Када је већ дотакнуто питање Илирика, ваља имати на уму да се, у црквеним изворима с краја V и почетка VI века, Илирик не подудара са истоименом префектуром, већ са територијом латинског језичког подручја, коме је без сумње припадао и Нови Епир у залеђу Драча. Све до Јустинијановог времена, који је вештачки покушао да обнови римски институционални систем, грецизиране провинције на југу нису више биле сматране саставним делом Илирика.[108] Иначе, у средњем веку, албанско тле, на основу књишких реминисценци, помиње се као земља Илира, или још боље, као једини заостатак Илирика, као што то, у XI веку, чини Нићифор Вријеније, који Дирахиј назива μητρόπολις τοῦ Ἰλλυρικοῦ.[109] Све у свему, од нестанка Илира из историје и појаве Арбанаса, постоји јаз од око осам векова, чему треба додати приближно исти период до васкрса Илира, отелотвореним у Арбанасима, као производ нагађања филолога

---

[105] О судбини Скендербега, И. Божић, *op. cit.*, стр. 72—83.

[106] *Hist. Eccl.* (éd. J. Bidez et L. Parmentier, London, 1898), стр. 73, 10; 83, 30; 84, 16; 86, 10.

[107] Passio altera Sancti Demetrii Thessalonicensis, *Acta Sanctorum*, oct. IV, 90—95 и *Patrologia Graeca*, 116, 1173—1184 (cap. 15—16).

[108] Ch. Pietri, *op. cit.*, стр. 44.

[109] Ed. Bonn, 1836, III, 3, стр. 102.

добро обучених у немачким школама. Из свега што је до сада речено, слободни смо да закључимо да албански проблем није ни етнички, ни национални, већ превасходно политички, културни и социјални.

Млада албанска наука, у чијим се редовима свакако налазе надарени истраживачи, и која у романтичарском полету који раскошно обогаћује етатистичка привола, безрезервно декларише до сада научно недоказани и по свој прилици недоказиви континуитет од Илира до данашњих Арбанаса, нанела је себи, и даље је наноси, штету чији ће дуг, с тешком муком и по високој цени моћи да отплати у будућности.

L'ALBANIE PENDANT LA BASSE ANTIQUITÉ*

VLADISLAV POPOVIĆ

Parler du territoire de l'Albanie actuelle au crépuscule de l'Antiquité est, pour des raisons diverses, une tâche aussi difficile qu'ingrate. Les sources historiques relatives à cette époque n'ont jamais été étudiées dans leur ensemble, les témoignages épigraphiques n'ont été que partiellement publiés, tandis que l'interprétation des vestiges archéologiques explorés se retrouve soit dans des études déjà périmées, soit dans des travaux plus récents dont la documentation de base ne correspond pas toujours entièrement aux besoins qu'impose la science moderne. En tout cas, l'époque antique tardive en Albanie, qui comprend aussi la période protobyzantine, ne peut être abordée sans une compréhension des courants culturels et des événements historiques qui l'avaient précédé ou qui l'ont suivi.[1]

L'Albanie de cette époque comprenait les provinces de Prévalitane, dont une partie rentre dans le Monténégro, de Nouvelle Epire et d'Ancienne Epire, dont l'aire sud de cette dernière s'étend en pays grec. En réalité, ce territoire est l'extension méridionale naturelle de la province dalmate et du système dinarique.[2] Traversé

---

* Les illustrations se trouvent dans le texte en serbocroate.

[1] Cet exposé, fondé en grande partie sur des articles publiés en français ou avec de longs résumés en français dans des périodiques albanais, est certainement loin d'être exhaustif. Les lacunes qu'il comporte sont dues surtout au caractère incomplet de la documentation dont l'auteur disposait. Les cartes géographiques accompagnant l'exposé sont le plus souvent reproduites d'après les articles parus dans les revues albanaises. Elles ne sont pas toujours très précises et varient de l'une à l'autre. Par ailleurs, notons que les noms de lieux antiques ont été donnés dans le texte selon l'orthographe latine (Dyrrachium, Lissus, Scodra, etc.), sans les reproduire toujours en italiques, pour alléger la tâche de l'imprimeur. Dans les autres cas, nous avons essayé de respecter, dans le texte français, la forme albanaise des noms de lieux, rivières et montagnes, évitant ainsi des erreurs de transcription inévitables pour quelqu'un qui n'est pas familiarisé avec l'albanais. Ajoutons aussi que nous avons exposé les résultats des recherches plus anciennes et récentes dans une ample étude intitulée *Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Epire*, publiée dans Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, p. 181—249.

[2] On trouvera un aperçu général sur la géographie de l'Albanie dans *Encyclopedia Britannica*, 1973—1974, 15, *s.v.* Albania.

d'est en ouest par des rivières appartenant au bassin adriatique, il est étroitement lié à la mer, tout en restant ouvert aux contacts avec les bassins du Vardar et de la Morava (fig. 1). La plaine du littoral s'infiltre à l'intérieur du pays suivant les cours des rivières et, inversement, les collines marquent l'intrusion des chaînes de montagne en terrain plat. Cette bande côtière, étroite dans le Monténégro et plus vaste en Albanie, est circonscrite à l'ouest par de hautes montagnes dont les sommets dépassent aisément l'altitude de 2000 mètres. Les contrastes très soulignés du relief dictent le climat et la flore, méditerranéens sur la côte et continentaux dans la montagne. Au-dessus des vallées fluviales et des collines basses, plus ou moins propices à l'agriculture, s'élève jusqu'à environ 900 m d'altitude la zone du maquis et du chêne. Plus haut, elle est remplacée par celle du pin, qui s'arrête à 2100 m, où commencent les pâturages alpins. Bien entendu, ce relief très inégal a joué un rôle important dans l'histoire politique et économique des provinces en question. En outre, il ne faut pas perdre de vue que le Shkumbi, qui était le lien principal entre le littoral albanais et l'Italie d'outre-mer, d'une part, et la Macédoine, de l'autre, longé par la *Via Egnatia* menant vers Thessalonique et Constantinople, partageait depuis toujours l'Albanie en deux parties, l'une septentrionale, gravitant vers la Dalmatie et la Dardanie, l'autre méridionale, étroitement rattachée à l'Epire grec et à la Macédoine. De son côté, la vallée du Mati constituait une zone centrale et stérile, coincée entre deux hautes chaînes de montagne. Ce morcellement géographique était, selon l'opinion de certains historiens, l'un des obstacles majeurs ayant empêché la réalisation de l'unité albanaise au cours du moyen âge, ou plus précisément à l'époque où les puissants états slaves étaient en plein essor.[3]

L'histoire des provinces énumérées plus haut ne peut être étudiée en dehors du contexte des événements qui ébranlèrent la péninsule balkanique pendant l'antiquité tardive. Créées en 297 ou en 305—306,[4] elles faisaient partie, jusqu'au partage définitif de l'empire au lendemain de la mort de Théodose Ier, du grand diocèse illyrien de la préfecture italienne. Après le partage, les trois provinces furent incorporées dans le cadre de la préfecture indépendante d'*Illyricum orientale*. La *Notitia Dignitatum orientis*, dont la rédaction se place après 395, mais en tout cas avant 410, situe la Prévalitane dans le diocèse dacique, tandis que les deux Epires appartenaient au diocèse macédonien.[5] Nous retrouvons le

[3] A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age*, Thesalonique, 1966, p. 646—647. Bien entendu, l'auteur met en relief d'autres causes aussi.

[4] J. Kovačević, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd, 1967, p. 241. Voir assi J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris, 1906, p. 1, ainsi que les travaux d'autres historiens.

[5] *Notitia Dignitatum orientis* (éd. Böcking, Bonnae, 1839—1853), cap. III, p. 13—14. Pour la date de rédaction de la Notice, voir surtout D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum* (Epigraphische Studien, Bd. 7, I—II), Düsseldorf, 1969—1970.

même schéma administratif dans les deux Novelles ayant trait à la juridiction ecclésiastique de Justiniana Prima, datant de 535 et 545, et qui avaient pour but de légaliser les droits territoriaux de sa nouvelle fondation par rapport à ceux de l'église de Thessalonique.[6] L'appartenance de la Nouvelle Epire au diocèse méridional d'Illyricum, alors que le Shkumbi représentait la limite naturelle entre le Nord et le Sud, peut s'expliquer comme une concession faite au moment où la frontière entre la Dalmatie et la Macédoine fut corrigée, d'abord par la création d'un diocèse et ensuite d'une préfecture indépendante illyrienne.

La *Notitia Dignitatum orientis* est presque muette quand il s'agit du territoire albanais. Elle ne mentionne que *Scampis* (9, 48), le lieu où était stationnée la *legio pseudocomitatensis Scampensis*.[7] Selon les informations beaucoup plus riches fournies par le *Synekdémos* d'Hiéroklès,[8] ouvrage composé semble-t-il dans les toutes premières années du règne de Justinien, constituant une sorte de manuel destiné à l'usage des fonctionnaires publics, le point de départ de la ligne de démarcation entre la Prévalitane (Ἐπαρχία Πρε-

---

[6] *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae*, II, Sofia, 1958 (d'après C. E. Zachariae von Ligenthal, *Imp. Iustiniani Novellae*, I—II, Lipsiae, 1881), p. 47 et 71. Particulièrement importante est la question de la localisation de Justiniana Prima, que nous n'aborderons ici que très brièvement. Les anciennes opinions qui plaçait la fondation de Justinien à Scupi, Lychnidus, Pautalia et même en d'autres endroits, ont été pour la plupart abandonnées. Il est aujourd'hui tout à fait certain que Justiniana Prima se trouvait quelque par non loin de Niš (Naïssus), ce qui fait que son identification avec Caričin Grad semble très vraisemblable. *Cf.* E. Honingmann, *Meridianus episcopus*, dans Annuaire de Philologie et d'Histoire orientales et slaves, 7, 1939—1944, p. 141—154 et F. Barišić, *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*, dans Zbornik Filozofskog fakulteta, 7—1, Beograd, 1963, p. 127—142. Une autre question qui se pose, est de savoir si Justiniana Prima, c-à-d. Caričin Grad et les sites protobyzantins dans ses environs, appartenaient à la Dardanie ou à la Dacie Méditerranéenne. Ceci est en étroit rapport avec le problème des frontières provinciales du diocèse dacique, dont Mme F. Papazoglu s'est à plusieurs reprises accupée avec succès (*La Macédoine Seconde et la Macédoine Salutaire*, dans Bull. de la Classe des lettres, Acad. royale de Belgique, 5e s., 42, 1956, 3, p. 115—124; *Makedonski gradovi u rimsko doba*, Skopje, 1957, p. 87—96). De la Novelle XI, publiée en 535, il ressort clairement que Justiniana Prima se trouvait en Dacie Méditerranéenne, ce qui est en contradiction avec l'information de Procope (*De Aed.*, IV, 1) que la ville était en pays des Dardaniens et avec les lettres de Grégoire le Grand écrites en 594 (*Monumenta Germaniae Historica*, Gregorii I Reg. Epist., Berolini, 1891, p. 287, V 6 et p. 289—290, V 8), se rapportant à l'évêque de Serdica, ou plus précisément au métropolitain de Dacie Intérieure. Cependant, comme l'archevêque de Justiniana Prima est également qualifié de *metropolitanus* dans la Novelle XI, il est interdit de croire qu'une province pouvait avoir deux métropolitains en même temps. De ce fait nous avons conclu qu'en 535 Justinien avait aboli les droits traditionnels de Serdica, pour les lui rendre lors des corrections des frontières effectuées entre 535 et 545. A cette occasion, Justiniana Prima aurait été incorporée à la Dardanie et serait devenue son siège métropolitain.

[7] D. Hoffmann, *op. cit.*, p. 20.

[8] Edition utilisée: E. Honingmann, *Le Synekdémos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles, 1939, p. 20, 620 sq.

βαλέως; *Praevalis*) au nord et la Nouvelle Epire (ἐπαρχία νέας Ἠπείρου; *Epirus Nova*) au sud, se situait entre Dyrrachium et Lissus, quelque part au sud de la rivière Drin. A l'est, vers la Macédoine de Stobi, la frontière naturelle de la Nouvelle Epire était le Drin Noir, rivière débouchant du lac d'Ohrid. Au sud, vers l'Ancienne Epire, elle devait coïncider à peu près avec la vallée de la Vjosa. Outre Dyrrachium (Δυρράχιον; *Syn.* Δυράχιν), chef-lieu de la province, le *Synekdémos* mentionne encore quelques villes côtières ou continentales dont l'emplacement est connu: Scampis (Σκάμπα), Apollonia (Ἀπολλωνία), Byllis (Βούλλις), Amantia (Ἀμαντία), Poulcheriopolis (Πουλχεριόπολις; *Syn.* Πολιχεριούπολις), Aulona (Αὐλών) et Lychnidus (Λυχνιδός). Pour deux villes Ἄλιστρον et Σκέπτων (*Syn.* Λιστρῶν καὶ Σκευπτῶν), nous ne savons pas où elles se trouvaient exactement.[9] Quoique placée à la tête de cette liste, Dyrrachium n'est pas qualifiée de métropole. Ce rang est faussement attribué à Lychnidus, que le *Synekdémos* appelle Αὐλίνιδος μητρόπολις. Par ailleurs, dans l'énumération des villes de la Prévalitane, on voit Scodra (Σκόδρα; *Syn.* Σκόδραι) occuper la première place, suivie de Lissus (Λίσσος) et d'une Δωράκιον μητρόπολις, là où on s'attendrait de retrouver Doclea (Δοκλέα), et qui n'est autre que Dyrrachium. Cette double mention de Dyrrachium, en Prévalitane et en Nouvelle Epire, l'attribution du rang de métropole à Lychnidus et l'absence de Doclea dans la liste, ne peuvent s'expliquer autrement que par des remaniements tardifs du texte original, postérieurs à la création du thème de Dyrrachium. Constantin Porphyrogénète notamment (*De adm. imp.*, XXX, 96),[10] nous apprend que les anciennes cités prévalitanes de Lissus (Ἐλισσός), Ulcinium (Ἐλκύνιον) et Antibaris (Ἀντίβαρις) sont maintenant des καστέλλια τοῦ Δυρραχίου. A son époque, le territoire de la Dalmatie s'étendait d'Antibaris vers le nord, ce qui est confirmé par la chronique du prêtre de Doclea, qui désigne comme *terra Durracenorum* la région aboutissant à Antibaris.[11] En Albanie méridionale, dans la province de l'Ancienne Epire, parmi les agglomérations figurant dans le *Synekdémos*, on reconnait avec certitude Buthrotum (Βουθρωτός), Hadrianopolis (Ἀδριανούπολις et Phoenici (Φοινίκη) avec son port de Saranda (Ἀγχιασμός).

La liste des villes et des forteresses protobyzantines en Nouvelle Epire est largement complétée par Procope de Césarée (fig. 2).[12] Selon l'historien grec, les Epirotes étaient établis jusqu'à Epidamnos, ἣ νῦν Δυρράχιον καλεῖται (*BV* III, 11, 8), où commence la Prévalitane, qu'il appelle Πρέκαλις (*BG* V, 15, 24—25). Son silence sur la plupart

[9] Pour l'Identification hypothétique de ces deux villes avec Shkopet et Lis dans la région du Mati, *cf.* D. Kurti, Monumentet, 18, 1979, p. 90.

[10] Edition utilisée: *Constantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio*, Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1967, p. 144—145.

[11] A. Ducellier, *op. cit.*, p. 10, d'après F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd—Zagreb, 1928, p. 353.

[12] Edition utilisée: *Procopius*, I—VII, The Loeb Classical Library, Harvard—London, 1960—1968.

des villes de la Prévalitane s'explique d'habitude par le fait que la province, presque pendant toute la première moitié du VIe s., s'était trouvée sous la domination des Ostrogoths.[13] Par contre, dans son ouvrage sur les édifices de Justinien, Procope mentionne trente-deux forteresses nouvellement construites et vingt-six rénovées en Nouvelle Epire (*De aed.*, IV, 4). Parmi celles-ci, trois seulement figurent dans le *Synekdémos*, Δυρράχιν, Ἄλιστρος et Ἀμάντεια, auxquelles s'ajoute Λυχνιδός, qu'il mentionne dans son »Histoire secrète« (XVIII, 42). En outre, la forme de quelques noms permet de reconnaître les lieux dont il devait s'agir. Ainsi, les savants s'accordent plus ou moins à voir dans Παχοῦε la ville actuelle de Pukë, dans Δεύφραχος et Πήλεον, celle de Dibra et la forteresse de Basse—Selce (Pelion antique), tandis que Κλημεντιανά serait un un site dans la région de Këlmend, au nord du lac de Scodra. Moins sûre est l'identification de Στεφανιακόν avec Shtjefni, dans la vallée du Mati, et de Σκημνίτης avec Scampis (ou Scampa).[14] Enfin, la Σκυδρέων πόλις que Procope cite parmi les φρούρια restaurés en Nouvelle Epire, n'est autre que la ville de Scodra, chef-lieu de la Prévalitane. A la même province appartenait encore Clementiana, mentionnée plus haut, et vraisemblablement Ἀντίπαγραι, qui vient tout de suite après Scodra et qui serait plutôt Antibaris sur le littoral monténégrin qu'Antipatrea (Poulcherioupolis du *Synekdémos*) en Albanie. Parmi les cités que Procope mentionne dans l'Ancienne Epire, nous trouvons aussi Κιόνιν, qu'on devrait identifier, en dépit des hésitations exprimées par certains chercheurs, avec Kanina.

Les cités et forteresses figurant dans ces deux sources écrites du VIe s. ne représentent sans doute pas la totalité des sites protobyzantins en Prévalitane et dans les deux Epires, mais seulement les plus importants. En effet, les recherches archéologiques effectuées après la guerre en Albanie, ont révélé l'existence d'un nombre bien plus élevé de forteresses et fortins anonymes de cette époque. L'histoire de certains de ces établissements remonte jusqu'à des périodes reculées. Quelquefois, elle peut être suivie à partir de l'époque gréco-illyrienne. Dans d'autres cas, il s'agit de sites antiques tardifs éphémères ou, particulièrement sur le littoral, d'agglomérations qui ont survécu jusqu'à nos jours sans aucune interruption. Le destin de chacun de ces sites dépendait dans une large mesure des conditions stratégiques, topographiques, économiques et politiques ayant dicté sa formation et son développement ultérieur. Ces conditions n'étant pas partout et toujours les mêmes, il est indispensable, pour mieux comprendre la répartition et la structure des villes antiques tardives en Prévalitane et dans les deux Epires, de retracer très brièvement les principales étapes de l'évolution menant

---

[13] J. Kovačević, *op. cit.*, p. 254.

[14] Pour l'identification de ces sites, voir en premier lieu l'ouvrage capital de G. Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, Wiesbaden, 1966, p. 89 sq.

du lieu fortifié protohistorique jusqu'à l'épanouissement de l'agglomération romano-byzantine.

Dans l'arrière-pays du littoral adriatique méridional, la construction de murailles défensives en pierre commence dès l'âge du bronze, pour se poursuivre pendant le premier âge du fer (1200—500 av. n.è.), quand les sites fortifiés, érigés sur des collines difficilement accessibles, deviennent particulièrement nombreux.[15] Leur plan est le plus souvent ovale ou circulaire, la muraille en pierres non travaillées épousant les contours naturels de la colline (fig. 3). Ces forteresses d'époque préurbaine, surtout nombreuses dans le sud albanais, ou plus précisément dans l'arrière-pays d'Apollonia et de plusieurs autres cités grecques du littoral, constituent en fait le noyau primitif des agglomérations urbaines illyriennes. En effet, à partir de la fin du IVe s. ou même plus tôt, le cadre des anciennes forteresses devient trop étroit pour leurs habitants. Celles-ci sont pourvues de nouvelles enceintes extérieures, la forteresse d'époque préurbaine constituant maintenant l'acropole de la cité.[16] Dans d'autres cas, on assiste alors à la formation d'agglomérations tout à fait nouvelles. Au IIIe s. av. n.è. l'urbanisation de l'Illyrie méridionale s'était étendue vers le nord, englobant un territoire qui n'avait pas encore pris part à ce processus (fig. 4).[17] Ainsi, on voit se constituter deux aires d'urbanisation distinctes. Dans l'aire au sud du Shkumbi, la densité des forteresses préurbaines et des cités illyriennes est nettement plus grande, ce qui signifie aussi que l'urbanisation et par conséquent l'hellénisation, y ont commencé plus tôt.

Après la victoire remportée sur les Illyriens en 168 av. n.è., Rome ne s'attaqua pas tout de suite au système tribal de la population vaincue. Quoique les IIe—Ier s. av. n.è. marquent en général une période de déclin de la cité illyrienne, les résultats des fouilles archéologiques témoignent d'une activité ininterrompue dans celles-ci.[18] La romanisation de l'Illyrie du Sud, beaucoup plus intensive pendant les trois premiers siècles de notre ère, avait pour points de départ les agglomérations côtières ou voisines de la mer, où s'était établie une population à majorité italique.[19] Parmi les *oppida civium Romanorum* du Monténégro et de l'Albanie, on retrouve les villes de Rhisinium, devenue plus tard colonie, Acruvium, Buthua, Ulcinium et Lissus, tandis que parmi les colonies figurent

---

[15] Gj. Karaiskaj, *Les fortifications préhistoriques en Albanie*, dans Monumentet, 14, 1977, p. 19—46 (rés. fr., p. 41—46).

[16] A. Baçe, *Aperçu sur l'architecture des fortifications antiques dans notre pays*, dans Monumentet, 17, 1979, p. 5—45 (rés. fr., p. 37—45).

[17] *Ibid.*, p. 38 et F. Prendi, *L'urbanisme en Illyrie du Sud à la lumière des données archéologiques*, dans Studia Albanica, 9—2, 1972, p. 105—123, surtout p. 110—112.

[18] Parmi les nombreux exemples, citons seulement celui de la ville de Zgërdesh, où l'on a trouvé une petite nécropole romaine à l'intérieur de l'enceinte de la ville basse, témoignant de son déclin à partir du Ier—II[er] s. Cf. Gj. Karaiskaj, Iliria, 7—8, 1977—1978, p. 209—211.

[19] M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd, 1967, p. 154.

Scodra, Dyrrachium, Byllis et Buthrotum. A l'intérieur du pays, où la romanisation était plus lente et beaucoup moins profonde, Doclea n'obtint le rang municipal que sous les Flaviens.[20] Les cités illyriennes continentales perdirent aux Ier—IIe s. de n.è. leur fonction politique, économique et stratégique primitive. Certaines d'entre elles furent tout à fait abandonnées, d'autres, plus nombreuses, se transformèrent en agglomérations rurales, aux activités très réduites. Ainsi, des cités jadis prospères, comme Dimale, Symizë, Irmaj, Antigonea, Zgërdesh et d'autres, survivront tant bien que mal jusqu'aux IIIe—IVe s. et parfois même jusqu'à une période plus récente.[21] Ce phénomène est dû non seulement à la diminution de l'importance stratégique des lieux fortifiés érigés sur de hautes collines, dans une aire géographique éloignée des frontières romaines, mais aussi à l'introduction d'une économie nouvelle dont les principaux intérêts, en dehors de l'exploitation minière et du commerce maritime, étaient liés à la plaine. On voit donc, d'une part, disparaître les puissantes fortersses illyrienes et, d'autre part, se former, sur terrain plat et à côté des routes de nouvelles agglomérations de type ouvert.[22] Contrairement aux cités illyriennes de l'»Hinterland«, les anciens sites du littoral adriatique directement ou indirectement liés à la mer, en particulier ceux qui avaient obtenu le droit de cité romaine, connurent pendant les premiers siècles de notre ère une période de prospérité.[23] Ces villes se développaient à l'intérieur des murailles illyriennes, sans que celles-ci soient refaites. C'est alors qu'on voit surgir des constructions monumentales du genre de l'amphithéâtre d'Hadrien et des thermes à Dyrrachium, ou du nymphée et du temple d'Esculape à Buthrotum en Ancienne Epire.[24]

Toutes les agglomérations romaines se trouvaient sur les voies de communication ou à leur proximité. Cet important réseau routier, dont la Voie Egnatienne faisait partie, qui joua aussi un grand rôle aux époques protobyzantine et médiévale, profitait des voies naturelles traversant parfois des régions peu accueillantes et difficilement

---

[20] *Ibid.*, p. 150.

[21] Dimale: B. Dautaj, Iliria, 4, 1976, p. 385—398; Symizë: Iliria, 6, 1976, p. 350—352 et 9—10, 1979—1980, p. 171—210; Irmaj: F. Prendi et Dh. Budina, Iliria, 2, 1972, p. 269—378 et 4, 1976, p. 327—346; Zgërdesh: S. Islami, Monumentet, 1, 1971, p. 23—41 et Iliria, 2, 1972, p. 217—237.

[22] Pour la romanisation du territoie albanais, *cf.* S. Anamali, *Des Illyriens aux Albanais,* dans Iliria, 5, 1976, p. 24—27 et H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe,* Bucarest—Paris, 1978, p. 75 sq.

[23] A ce sujet, notons le cas instructif d'Apollonia où, au IIe—IIIe s., on constate non seulement un accroissement de la population, mais aussi un changement ethnique marqué par la présence de nouveaux habitants venus de différentes régions de l'empire. *Cf.* A. Mano, *La nécropole d'Apollonia,* dans Iliria, 3, 1975, p. 242—245.

[24] Sur l'amphithéâtre de Dyrrachium, *cf.* V. Toçi, Monumentet, 2, 1971, p. 37—42; sur les monuments de Buthrotum, *cf.* L. M. Ugolini, *Albania antica,* III, Roma, 1942, p. 76 sq.

franchissables (fig. 1).[25] Du point de vue stratégique et commercial, la route du Semeni et du Devoll avait également une grande importance. Outre les cités (*civitates*) déjà énumérées, sur les routes principales et secondaires s'étaient formées à l'époque romaine un nombre considérable d'agglomérations ouvertes, qualifiées par l'Itinéraire de Bordeaux de *mansiones* et de *mutationes*, auxquelles on doit encore ajouter les villas et les villages restés dans l'anonymat. Car, si la majorité des sites enregistrés par les itinéraires ont pu être identifiés sur place avec plus ou moins de certitude, nos connaissances de l'habitat romain des trois premiers siècles de notre ère à l'intérieur du pays restent encore très fragmentaires. Parmi les sites les mieux étudiés, on notera surtout celui de Ad Quintum près de Scampis, sur la Via Egnatia, avec nymphée et thermes construits dans la seconde moitié du IIe ou dans la première moitié du IIIe s., mais abandonnés semble-t-il déjà au IVe s.[26] A cet égard, il est très significatif que seul un nombre restreint d'agglomérations figurant dans les itinéraires romains se retrouvent dans le Synekdémos et l'ouvrage de Procope. Il s'agit le plus souvent de grandes villes côtières (Scodra, Lissus, Dyrrachium, Apollonia, Aulona) et continentales (Doclea, Scampis, Lychnidus), tandis que les autres sites n'y figurent pas.

Le développement des grandes villes côtières et continentales durant la basse époque impériale (IVe—Ve s.) est encore mal connu. A en juger d'après les résultats des fouilles faites à Phoenici (Φοινίκη) en Albanie, mais dans la province de l'Ancienne Epire, la ville romaine, constituée dans la zone basse, dépassait à cette époque le cadre imposé par l'enceinte hellénistique.[27] Ce phénomène dévoile une expansion démographique survenue au IVe s. D'autre part, ni à Phoenici, ni ailleurs, les murailles hellénistiques n'ont été complètement rénovées avant l'époque protobyzantine. On constate, ici et là, des réparations consistant surtout à remettre en place les gros blocs de pierre écroulés.[28] De la période pré-justinienne seraient peut-être les longues murailles de Porta Romana à Dyrrachium et de Deme à Buthrotum, barrant l'accès des presqu'îles à l'endroit le plus étroit de la bande de terrain reliant ces villes au continent.[29] Pourtant, Malchus nous apprend qu'en 479 Théodoric ne put s'emparer de Dyrrachium qu'après avoir eu recours à la ruse, ce qui implique que la ville disposait en ce moment de puissants remparts.[30] A

---

[25] K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, p. LXII—LXIII, LXX, 516—520, 555—556, 559—563, 570.

[26] N. Ceka, Iliria, 6, 1976, p. 287—301 (rés. fr., p. 298—301).

[27] L. M. Ugolini, *Albania antica*, II, Roma, 1932, p. 84—85.

[28] De telles réparations sont signalées, pour ne citer qu'un exemple, à Lissus. *Cf.* F. Prendi et K. Zheku, Iliria, 2, 1972, p. 267.

[29] L. M. Ugolini, *Albania antica*, I, Roma—Milano, 1927, p. 9, fig. 5—7 (Porta Romana à Dyrrachium); A. Baçe, Monumentet, 11, 1976, p. 72, pl. 5 (Deme de Buthrotum). Les recherches récentes montrent que Dyrrachium antique était pratiquement une île. *Cf.* H. Myrto, Monumentet, 28, 1984, p. 141—158.

[30] L. Heuzey, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris, 1876, p. 369.

l'intérieur du pays, les changements qui s'étaient produits pendant le bas-empire sont plus facilement saisissables. Ainsi, la *mansio* romaine de Scampis, sur la Via Egnatia, l'Elbasan d'aujourd'hui, devient un puissant camp militaire à plan presque carré (348×308 m), avec de larges tours en forme d'éventail aux angles et des tours en forme de fer à cheval et carrées se dégageant des courtines (fig. 5).[31] Selon la *Not. dign. or.* (9, 48), c'est là qu'était stationnée la *legio pseudocomitatensis Scampensis*.[32] Au même groupe de forteresses érigées dans la plaine appartiennent celles de Vig (fig. 6), sur la route menant vers la Dardanie, et de Paleokastra, dans la vallée du Drino, en Ancienne Epire.[33] Une inscription datée trouvée dans cette dernière, indique que la forteresse a été construite pendant le règne de Licinius, ou plus précisément dans les années 311—313.[34] C'est peut-être à cet empereur que doit être attribuée la militarisation des provinces albanaises, en prévision d'une attaque de Constantin venant de l'ouest. Les deux castella, dont les côtés atteignent environ une centaine de mètres, destinés à abriter des cohortes de fantassins,[35] montrent les mêmes carastéristiques que le camp de Scampis: murs à parement arrasé, tours carrées, en éventail et en fer à cheval. Dans Vig on doit vraisemblablement reconnaître l'emplacement de Ad Picaria de la Table de Peutinger, qu'on identifiait jusqu'à présent avec la ville de Pukë.[36] A ce groupe de camps à planimétrie régulière appartiennent sans doute d'autres forteresses méconnues, de même que des tours d'observation, érigées sur des hauteurs, parmi lesquelles celle de Petrela a été le mieux étudiée jusqu'à présent.[37]

La Prévalitane et les deux Epires ne sont pas restées à l'écart des invasions barbares qui se succédèrent au lendemain de la victoire remportée par les Visigoths à Andrinople en 378. En 400 Alaric occupa la Nouvelle Epire, en 401 il est en Italie, en 403 il est de nouveau dans les provinces balkaniques du sud adriatique. A leur tour, les Ostrogoths pillèrent Dyrrachium en 459,[38] tandis qu'en 479 Théodoric s'empara de celle-ci et de Scampis.[39] Devant la menace des invasions, la population des deux provinces s'abritait de plus en plus en des lieux sûrs. C'est au IVe s. et plutôt vers la fin du siècle qu'on voit, d'une part, disparaître les agglomérations ouvertes de la plaine et, d'autre part, surgir des lieux fortifiés nouveaux, construits sur des hauteurs à défense naturelle (fig. 7).[40] D'anciennes

[31] Gj. Karaiskaj, Monumentet, 1, 1971, p. 61—77 (rés. fr., p. 75—77).

[32] D. Hoffmann, *op. cit.*, p. 20.

[33] A. Baçe, Monumentet, 14, 1977, p. 75—100, rés. fr., p. 96—100 (Vig); Iliria, 11—2, 1981, p. 165—235, rés. fr., p. 211—218 (Paleokastra).

[34] *Ibid.*, p. 217.

[35] A. Baçe, Monumentet, 14, 1977, p. 100.

[36] *Ibid.*

[37] A. Baçe et Gj. Karaiskaj, Monumentet, 5—6, 1973, p. 139—160.

[38] Sur ces événements, *cf.* J. Kovačević, *op. cit.*, p. 251—253.

[39] Malchus, *Fragmenta*, Bonn, 1829, p. 250, 21 et 251, 1.

[40] Deux rapports importants sur les lieux fortifiés du bas-empire et de l'époque protobyzantine en Albanie ont été publiés par A. Baçe (*Fortifications*

cités et forteresses illyriennes, ou plus précisément leurs acropoles, furent reoccupées à cette époque-là. Ainsi, des citadelles du bas--empire s'implantèrent dans les sites illyriens de Pogradec, Antipatrea, Byllis, Kulla e Balces, Qyteti, Basse-Selce et beaucoup d'autres. La superficie de ces lieux fortifiés d'époque romaine tardive est sensiblement inférieure à celle qu'enfermaient les enceintes des cités illyriennes (fig. 8).[41] Par contre, dans la zone des collines basses bordant la plaine, d'autres cités illyriennes, où la vie s'étaient prolongée tant bien que mal jusqu'au IVe s., furent définitivement abandonnées.

Outre les sites illyriens réoccupés, on constate, à partir de la fin du IVe s., l'apparition de toute une série d'agglomérations fortifiées et de fortins nouveaux à l'intérieur des provinces. Parmi les premières, la cité de Sarda (Shurdhah), sur le Drin, se distingue tout particulièrement par son ampleur et par sa position topographique favorable.[42] Les remparts de Sarda (fig. 9), tout en ayant aussi des tours en fer à cheval, ne sont pas sans susciter des incertitudes d'ordre chronologique. Construits sans briques, avec des moellons liés au mortier de chaux de faible qualité, les fortifications de Sarda, quoique s'inspirant d'ouvrages romains, ne seraient peut--être pas antérieures au VIe s.[43] Les forteresses occupant une superficie plus modeste que Sarda, disposées sur des collines bien protégées et situées non loin des routes ou dans la montagne, révèlent des plans très variés, dictés surtout par la configuration du terrain (fig. 10). On y distingue deux groupes principaux. L'un comprend les forteresses de caractère stratégique, avec ou sans citadelle intérieure et à une ou plusieurs tours, destinées à protéger le territoire des cités ou les voies de communication. Au second groupe appartiennent les fortins à plans beaucoup plus simple, générale-

---

de la basse antiquité en Albanie, dans Monumentet, 11, 1976, p. 45—74, rés. fr. p. 69—74) et Gj. Karaiskaj (*A propos des fortifications de la basse antiquité de notre pays*, dans Monumentet, 12, 1976, p. 221—228, rés. fr., p. 226—228). On trouvera des compléments utiles sur la même question dans les articles suivants: Zh. Andrea, Iliria, 1, 1971, p. 343—353; A. Baçe, Monumentet, 4, 1972, p. 103—139 et 10, 1975, p. 5—20; A. Baçe et Gj. Karaiskaj, Monumentet, 10, 1975, p. 5—33; A. Baçe et L. Papajani, Monumentet, 1983—1, p. 125—143; Dh. Budina, Iliria, 3, 1975, p. 355—392; Dh. Budina, Iliria, 1, 1971, p. 275—342; N. Ceka, Monumentet, 3, 1972, p. 7—33 et 7—8, 1974, p. 71—89; N. Ceka et A. Baçe, Monumentet, 3, 1972, p. 205—214; N. Ceka et L. Papajani, Monumentet, 1, 1971, p. 43—59 et Studia Albanica, 9—1, 1972, p. 85—106; I. Kaca, Monumentet, 12, 1976, p. 53—55; Gj. Karaiskaj et P. Lera, Monumentet, 7—8, 1974, p. 91—110; M. Korkuti et S. Anamali, Studia Albanica, 4—1, 1967, p. 139 sq.; D. Kurti, Monumentet, 18, 1979, p. 77—92; K. Lako, Iliria, 1982—1, p. 207—219; Sh. Mane, Iliria, 6, 1976, p. 401—407; S. Muçaj, Iliria, 9—10, 1979—1980, p. 279—299; H. Spahiu, Iliria, 1982—1, p. 251—259.

[41] S. Anamali, Iliria, 9—10, 1979—1980, p. 211—258 (Pogradec), et autres sites.

[42] Sur la cité de Sarda (Shurdhah), *cf.* Gj. Karaiskaj, Monumentet, 10, 1975, p. 133—150 (rés. fr., p. 146—150); H. Spahiu, Studia Albanica, 10—1, 1973, p. 207—213 et Iliria, 5, 1976, p. 151—167; H. Spahiu et D. Komata, Iliria, 3, 1975, p. 265—323.

[43] H. Spahiu, Studia Albanica, 10—1, 1973, p. 209, 212—213.

ment dépourvus de tours, servant de refuges à la population environnante. Bien que construites en majorité aux IVe—Ve s., ces nouvelles forteresses seront pratiquement toutes occupées pendant l'époque protobyzantine et ne disparaîtront, exception faite d'un certain nombre d'entre elles, qu'au moment des invasions slaves de la fin du VIe et du début du VIIe s.[44] En effet, pas fouilles attentives faites dans des forteresses tardives, comme à Basse-Selce et à Pogradec, ont révélé l'existence de deux couches distinctes datées par des monnaies et d'autres trouvailles archéologiques, l'une du IVe—Ve s., l'autre du VIe s.[45]

L'activité constructive à l'époque protobyzantine a été surtout importante dans les grandes cités du littoral et de la plaine, qui figurent dans le *Synekdémos* et chez Procope. A cette activité sont attribuées les rénovations faites dans les deux camps militaires romains de Scampis et de Paleokastra, tandis que la vie dans le castellum de Vig semble s'être éteinte vers la fin du IVe s.[46] Les sources écrites nous apprennent qu'Anastase dota sa ville natale, Dyrrachium, d'un hippodrome et d'une triple couronne de remparts encore reconnaissables (fig. 11).[47] Quoique les murailles à tours pentagonales soient bien préservées dans la citadelle, il est difficile de décider si cet ouvrage appartient aux bâtisseurs d'Anastase ou de Justinien.[48] Comme à Lissus, Scodra, Ulcinium, Antibaris et ailleurs, où la ville médiévale et moderne recouvre les vestiges antiques, nous savons très peu de choses sur la structure interne de l'agglomération byzantine. A ce qu'il semble, elle avait subi à cette époque un rétrécissement par rapport à la ville romaine.[49]

---

[44] A. Baçe, Monumentet, 11, 1976, p. 69—74. *Cf.* note 40.

[45] N. Ceka, Iliria, 2, 1972, p. 176—215 (Gradishte de Basse-Selce); S. Anamali, Iliria, 9—10, 1979—1980, rés. fr., p. 237—239 (Pogradec). Le catalogue récemment publié par H. Spahiu, *Monnaies byzantines des Ve—XIIIe siècles sur le territoire de l'Albanie,* dans Iliria, 9—10, 1979—1980, p. 353—422, montre clairement que, contrairement aux cités côtières, l'économie monétaire avait disparu presque totalement dans l'arrière-pays à partir du règne de Justinien. Pour les *semisses* barbarisés de l'époque d'Héraclius trouvés en Albanie, dont l'un a été publié par F. von Scheiger, dans Rivista Numismatica, 16—17, 1951—1952, p. 3—7, l'autre par W. Hahn, dans Österreichische Numismatische Gesellschaft, 16, 1971—2, p. 21—22, il est difficile d'admettre qu'ils ont été faits par les Slaves. On penserait plutôt qu'il s'agit d'imitations fabriquées par des habitants romanisés restés sur place lors des invasions sklavènes, c-à-d. par les porteurs de la civilisation dite Komani-Kruja.

[46] Les fouilles de Scampis (Elbasan) ont révélé l'existence de trois couches distinctes, dont les deux premières peuvent être attribuées aux IVe—V[e] et au VIe s., *cf.* Gj. Karaiskaj, Monumentet, 3, 1972, p. 156. La forteresse de Paleokastra, construite à l'époque de Licinius, semble avoir perdu sa fonction militaire dès le Ve s., *cf.* A. Baçe, Iliria, 11—2, 1981, p. 218.

[47] Suida, s.v. 'Αναστάσιος.

[48] Pour les remparts protobyzantins, consulter surtout L. Rey, *Les remparts de Durazzo,* dans Albania, 1, 1925, p. 33—48. On discute encore pour savoir si la muraille et les tours doivent être attribuées à l'époque d'Anastase ou de Justinien. *Cf.* K. Zheku, Studia Albanica, 9—1, 1972, p. 121—133 et F. Miraj, Monumentet, 20, 1980, p. 127—130.

[49] La découverte d'une chapelle ornée de mosaïques pariétales dans le *vomitorium* de l'amphithéâtre désaffecté d'Hadrien et au centre duquel s'était

Dans l'ensemble, l'activité constructive de l'époque protobyzantine dans la zone côtière est caractérisée par l'érection de puissants remparts au-dessus des murailles hellénistiques. A Kanina (Κιόνιν de Procope), ville située un peu plus au sud de la Nouvelle Epire, les récentes fouilles archéologiques ont révélé l'existence de murailles byzantines auxquelles le rempart illyrien avait servi de fondations.[50] A Phoenici, la ville, dépassant auparavant le cadre des anciens remparts, est maintenant réduite à l'acropole.[51] Ailleurs, un morcellement des vastes villes romaines est à remarquer aussi. Ainsi s'était formée auprès de l'église à baptistère de Buthrotum une micro-zone urbaine, composée de modestes constructions.[52] D'autres cités, comme par exemple Onhezmos (Anchiasmos) (fig. 12),[53] le port de Phoenici, sont entièrement nouvelles, avec des tours pentagonales caractéristiques, déjà remarquées à Dyrrachium.

Exception faite des ouvrages de fortification, l'architecture antique tardive en Prévalitane et dans les deux Epires est surtout représentée par les édifices de culte. Du point de vue ecclésiastique, les provinces d'Illyricum oriental dépendaient de Rome et de son vicariat illyrien de Thessalonique, tandis que plus tard, ou plus précisément à partir de 535, la Prévalitane fut associée à Justiniana Prima. Les métropolitains des deux provinces septentrionales siégeaient à Scodra et à Dyrrachium, et avaient pour suffragants les évêchés de Lissus et Doclea, en Prévalitane, de Lychnidus, Scampis, Apollonia, Amantia, Byllis et Aulona, en Nouvelle Epire. La métropole de l'Ancienne Epire était Nicopolis, en Grèce. A la veille du moyen âge, la notion de cité se confondait, ou presque, avec celle d'évêché. Il serait superflu de vouloir énumérer ici tous les édifices de culte paléochrétiens découverts jusqu'à présent dans les cités et les agglomérations plus petites dans les trois provinces. Notons simplement que certains de ces édifices, par exemple les églises de Lychnidus et de ses environs, la basilique de Lin près du Lac d'Ohrid, le triconque d'Antigonea ou le baptistère de Buthrotum, étaient ornés de riches mosaïques, révélant le contraste qui existait entre la prospérité de l'Eglise et la médiocrité de la vie civile à l'époque justinienne. Sur le sol albanais, surtout dans le Sud, un

---

formée une nécropole, a suscité beaucoup de discussions. La chapelle, dédiée semble-t-il à saint Etienne, a été d'abord attribuée au Xe s.: H. Nallbani, Monumentet, 7—8, 1974, p. 111—118; N. Thierry, Cahiers archéologiques, 18, 1968, p. 227—229; A. Ducellier, *op. cit.*, p. 33—34. De son côté, I. Nikolajević, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 19, 1980, p. 59—70 et surtout p. 66—68, a avancé des arguments assez convaincants en faveur du VIe ou du VIIe s. Tout en semblant ignorer le travail d'I. Nikolajević, J. Raynis-Jandot, Iliria, 13, 1983—1, p. 231, penche vers une datation de la mosaïque au VIIIe s. Les travaux sur Dyrrachium protobyzantine sont d'ailleurs beaucoup plus nombreux.

[50] A. Baçe, Monumentet, 7—8, 1974, p. 25—54 (rés. fr., p. 51—54) et D. Komata, Iliria, 9—10, 1979—1980, p. 259—269 (rés. fr., p. 268—269).

[51] L. M. Ugolini, *Albania Antica*, II, Milano—Roma, 1932, p. 79—80, 85, 106, 211—212.

[52] K. Lako, Iliria, 7—8, 1977—1978, p. 296.

[53] K. Lako, Iliria, 14, 1984—2, p. 153—205. Relevé du site p. 157, fig. 4.

nombre considérable de lieux paléochrétiens a été mis au jour ou enregistré, parmi lesquels des complexes monastiques aussi.[54]

L'image que nous offrent les provinces balkaniques de l'Adriatique du Sud à la veille des invasions slaves, est celle d'une région dotée de puissants ports maritimes sur la côte, d'agglomérations parfois spacieuses à l'intérieur du pays et d'une série de forteresses, fortins et refuges disposés tout autour des cités et sur les collines le long des voies de communications. En dehors de cette zone formée par les plaines du littoral monténégrain et albanais, et les vallées fluviales continentales, restaient les vastes régions montagneuses. C'est à ce stade que se pose la question de la composition ethnique et de la langue parlée de cette population, sans doute en grande partie chrétienne, installée dans les cités et les sites de campagne du VIe s. Les témoignages épigraphiques montrent que la majorité des inscriptions latines provient du territoire des colonies et municipes romains où, à en juger d'après l'onomastique, la population était, dans les premiers siècles de notre ère, d'appartenance surtout italique et dans une moindre mesure orientale et illyrienne.[55] Pour l'époque du bas-empire et à plus forte raison pour le VIe s., nous ne disposons pas de documents épigraphiques suffisamment nombreux qui permettraient de préciser le degré de romanisation ou d'hellénisation atteint par la population locale, particulièrement celle qui était établie plus à l'écart des cités. Par conséquent, nous n'avons aucun moyen direct de savoir dans quelle mesure l'illyrien était encore parlé, ou s'il ne l'était pas du tout, dans les agglomérations plus modestes de la plaine et des vallées fluviales. Pour l'instant, il nous semble beaucoup plus important de voir, à la lumière des documents épigraphiques, quelle était l'aire approximative de diffusion des parlers grec et latin au moment des invasions slaves, indépendamment de la question ethnique. La ligne de démarcation entre les deux langues, que les savants du siècle dernier plaçaient sur le Drin,[56] s'étendait à peu près le long du Shkumbi et de la Via Egnatia. Or, c'était beaucoup moins une frontière linguistique ou ethnique, qu'une ligne de séparation entre civilisations.[57] A l'époque du bas-empire, les inscriptions grecques réapparaissent en

---

[54] Un aperçu général très utile a été publié par A. Meksi, *L'architecture paléochrétienne en Albanie*, dans Monumentet, 30, 1985—2, p. 13—44. L'ouvrage édité par P. R. Franke, *Albanien in Altertum* (Antike Welt), 1983, et dans lequel H. Frais étudie les problèmes du christianisme primitif dans l'aire en question, nous est connu par le compte rendu de A. Baçe, Monumentet, 28, 1984—2, p. 159—162.

[55] M. Garašanin, *op. cit.*, p. 151.

[56] K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* (Denkschriften d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-hist. Kl., Bd. 48), Wien, 1901, p. 13 sq. Cette »ligne Jireček« erronée a été poussée jusqu'au Shkumbi par P. Skok, Byzantion, 6, 1931, p. 371, tandis que C. Patsch, *Die Verbreitung des Römer-ud Romanentums in Mazedonien* (Sitzungsberichte d. Österr. Akad. d. Wiss., Hist.-phil. Kl., Bd. 214), Wien, 1932, p. 154—162, place cette frontière linguistique encore plus au sud.

[57] H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 75.

nombre considérable au sud du Shkumbi et de la Vjosa, sur le territoire de Byllis et de Buthrotum (fig. 13).[58] Ainsi, le grec refoulait le latin et refaisait surface dans cette zone méridionale de l'Albanie, où l'urbanisation et avec elle l'hellénisation des Illyriens pendant la période préromaine avaient été plus anciennes et plus profondes qu'au nord du pays (comp. la fig. 4). Quoique les inscriptions antiques tardives soient peu nombreuses dans les parties septentrionales de l'Albanie et au Monténégro, elles sont pratiquement toutes latines, avec des noms d'origine latine ou chrétienne, exception faites de deux épitaphes de Dyrrachium, port cosmopolite (fig. 14).[59] Le

---

[58] S. Anamali, Iliria, 5, 1976, p. 36—37, cartes № 1 et 2.

[59] La liste des inscriptions paléochrétiennes de l'Ancienne Epire, Nouvelle Epire, Prévalitane et Dardanie, a été composée à la base de l'étude de I. Barnea, *L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum oriental,* dans Rapports présentés au Xe Congrès int. d'arch. chrét., Thessalonique, 1980, p. 447—495. Elle a été complétée, autant que possible, par les informations provenant d'autres publications. Notre carte (fig. 14) avec répartition des provinces s'inspire de celle reproduite par E. Honingmann, *op. cit.* (XII. *Epirus Vetus;* XIII. *Epirus Nova;* XVI. *Dardania;* XVII. *Praevalis*). Elle s'accorde en gros avec la *Tabula Imperii Romani,* K 34, Ljubljana, 1974, quoique l'attribution à la Prévalitane des sites dans la région de Prijepolje (Izbičan Drenovo et Kolovrat) pourrait être encore discutée. Par ailleurs, à l'encontre des frontières provinciales tracées par E. Honingmann, nous estimons que les sites des environs de Leskovac (Caričin Grad, Vučje, Bregovina et Lesce) appartenaient à la Dardanie. Contrairement à l'opinion traditionnelle, E. Honingmann, Ann. de Phil. et d'Hist. orientales et slaves, 7, 1939—1944, p. 141—154 et F. Barišić, Zbornik Filozofskog fakulteta, 7—1, Beograd, 1963, p. 127—142, placent Caričin Grad (*Justiniana Prima*) en Dacie Méditerranéenne. Cependant, outre la mention de Procope (*De aed.*, IV, 1) que la cité se trouvait dans »le pays des Dardaniens«, ce qui sous sa plume a un sens plutôt administratif qu'ethnique, il y a aussi d'autres arguments qui plaident en faveur de son attribution à la Dardanie, *cf.* note 6.

Parmi les inscriptions grecques dans l'Ancien Epire, il faut en premier lieu noter celles des mosaïques de la basilique A de Nicopolis, avec noms de deux évêques Dométios, le premier vers 540, le second vers 550—575 (J.-P. Sodini, Bulletin de correspondance hellénique, 94, 1970, p. 725—726). Elles sont précédées par la mosaïque de l'évêque Alkison provenant de la basilique B, faite entre 450 et 500 (*Ibid.*). A la même aire géographique se rattachent les mosaïques à inscriptions grecques de Mytikas, sans mention de noms (P. Vokotopoulos, Praktiká, 1972, p. 113), de Corfou, datée en 363 (H. Leclercq, *s.v.* Achaïe, *Dict des Ant. Chrét. et de Liturgie,* I—1, 1907, col. 337) et où figure le nom de l'évêque Jovianus (Ἰοβιανός) qui avait démoli un temple païen pour ériger une église sur ses fondations, de même que trois épitaphes grecques, dont une de Phoenici, appartenant à un certain Artémidoros, enseveli auprès de la basilique de l'acropole (L. M. Ugolini, *Albania Antica,* II, Milano—Roma, 1932, p. 156, № 12, fig. 91), et deux de Vonitsa (*Drymos*), l'une d'elles portant le nom de Θεοπρέπεια διακόνισσα (I. Barnea, *op. cit.*, p. 461, № 44 et p. 492). En Nouvelle Epire, les inscriptions grecques se concentrent au sud du Shkumbi et dans la région de Dyrrachium. Parmi les premières, il faut surtout attirer l'attention sur une mosaïque d'Apollonia reproduisant un vers de l'Ajax, 646, de Sophoklès (*ibid.*, p. 461, № 45 et p. 471), ensuite les mosaïques de l'église triconque d'Antigoneia, avec les noms d'Agathoklès et d'Euxoménos (?) (Dh. Budina, Iliria, 7—8, 1977—1978, p. 232, pl. 3), de l'église triconque de Lin sur le lac d'Ohrid, du Ve s., contenant les vers du Psaume 83 de l'Ancien Testament (A. Ducellier, Archéologia, 78, 1975, p. 39 et I. Nikolajević, *Actes du Xe Congrès int. d'arch. chrét.*, Vatican—Thessalonique, 1984, p, 520, fig. 1) et de l'église triconque d'Imaret à Ohrid, sans noms précis (V. Bitrakova,

caractère latin de l'anthroponymie à basse époque impériale et protobyzantine en Prévalitane et dans le nord de la Nouvelle Epire est corroboré par les noms des évêques, d'origine latine ou chrétien-

---

Monuments paléochrétiens de la région d'Ohrid, Ohrid, 1975, p. 75, fig. 21). Si on met de côté la mosaïque de la chapelle du *vomitorium* de l'amphithéâtre désaffecté de Dyrrachium, dont la chronologie est encore débatue, il nous reste au nord du Shkumbi seulement deux inscriptions grecques. L'une est l'épitaphe à inscription μημόριον Στε[φάνου]/διακόνου etc., trouvée dans la nécropole de Dyrrachium récemment explorée (F. Tartari, Iliria, 14, 1984—1, p. 241—242), datée du Ve—VIe s. La seconde est une épitaphe il y a longtemps déjà découverte à Kavaja, au sud du golphe de Dyrrachium, appartenant à un étranger venu d'Alexandrie, dont le nom était vraisemblablement 'Ηλίας (L. Heuzey, *op. cit.*, p. 390—391, № 177), décédé en 531. De la Nouvelle Epire, au nord du Shkumbi, proviennent quatre inscriptions latines. Une épitaphe à nom chrétien *Theo[dorus]* ou *Theo[philus]*, mort en 531, est de Dyrrachium même (*ibid.*, p. 387, № 171; P. C. Sestieri, *Iscrizioni latine d'Albania,* Roma, 1943, p. 81, № 43; *CIL,* III, 628). Les autres ont été mises aujour dans l'arrière-pays éloigné de Dyrrachium. De Prush près de Tirana est l'épitaphe du VIe s. d'un personnage au nom de *Andreas v(ir) c(larissimus)* (D. Komata, Iliria, 6, 1976, p. 364—365, fig. 22), de la basilique non loin de Scampa l'épitaphe de *Memilabus* (sic!) *presbyter et Dominica diaconissa* (A. Ducellier, Archéologia, 78, 1975, p. 37). La quatrième inscription, elle aussi sans aucun doute du VIe s., provenant de Rrypë (forme romane du lat. *ripa*), dans la vallée du Mati, a été gravée sur la pierre tombale de *Paulus V(alens) c(ontra) sc(riptor)* (D. Kurti, Studime historike, 24—3, 1970, p. 171—173). La lecture comprenant le titre d'un haut fonctionnaire impérial (*contrascriptor*) nous paraît au moins douteuse. En Dardanie, il n'y a que des inscriptions latines: à *Ulpiana,* un fragment de mosaïque dans la basilique cimétériale avec *[ex] voto fecit* (M. Parović-Pešikan, Starinar, n.s. 32, 1981, p. 69, fig. 9); à Caričin Grad (*Justiniana Prima*), le monogramme de Justinien sur un chapiteau de la basilique D dans la Ville basse (V. Kondić et V. Popović, *Caričin Grad,* Beograd, 1977, p. 114—115, fig. 85, avec bibl. plus ancienne); à Lece, centre d'exploitation de l'or, de l'argent et du plomb, une hache-pioche à inscription gravée + *Benenatus* (P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure,* IV, éd. par F. Papazoglu, Beograd, 1979, p. 138, № 137); à Jagnjilo près de Vladičin Han, une brique à inscription en majuscules d'un *vir d(e)votus Ingenu(u)s* et de l'affranchi *T(h)oma* (*ibid.*, p. 126, № 118); à Vučje près de Leskovac, une brique à inscription cursive ***Deus ad(i)uvet vobis et nobis*** (*ibid.*, p. 125, № 115); à Bregovina, paraphrase de l'Ancien Testament, *Regum,* lib. I, 8, sur un linteau de porte (*ibid.*, p. 124, № 114 et Sv. Radojčić, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 1, 1952, p. 161, pl. 21—22; sur le chapiteau de l'église de Konjuh on lit +*domatrirs,* sans doute pour *domus martyris* (*ibid.*, p. 154, fig. 20). En Prévalitane, ou plus exactement dans la région qui aux époques romaine tardive et protobyzantine pouvait appartenir à cette unité administrative, toutes les inscriptions sont sans exception latines. De Doclea proviennent trois inscriptions, une de l'église de Doljani, non loin de la cité, deux de l'église épiscopale. Sur la première figure le nom de *Ausonia diaconissa* (J. G. Milne, *On the Roman Town of Doclea in the Montenegro,* dans Antiquity, 55, 1896, p. 62, № 28; *CIL,* III, 13845; I. Nikolajević-Stojković, *Actes du Ve Congrès int. d'arch. chrét.*, Vatican—Paris, 1957, p. 571, fig. 1, où l'auteur place arbitrairement l'inscription au IXe s. et *idem,* Zbornik radova Vizantološkog instituta, 20, 1981, p. 9—13, fig. 1, où l'inscription est correctament datée au VIe s.); les deux inscriptions de l'église épiscopale sont très endommagées. On y lit ...*]dedicavit[*... et ...*] fabrica ecclesiae[*... (*ibid.*, p. 12; J. G. Milne, *op. cit.*, p. 88, № 6; *CIL,* III, 13830 et 13842). Dans les environs de Prijepolje, un linteau de porte d'Izbičan, du règne de Justinien, a jusqu'à présent attiré une attention spéciale. L'inscription mentionne un *antistes Stephanus* et son activité constructive (I. Nikolajević, Seoski dani S. Vukosavljevića, 3, Prijepolje, 1976, p. 202—205; *ibid.*, 6, 1978, p. 53—64, fig. 1; M.

ne, plus rarement grecque.[60] En dépit du peu de documents épigraphiques disponibles, il est néanmoins possible de conclure que la langue en usage dans les agglomérations au nord de la Voie Egnatienne avant les grandes invasions slaves était en premier lieu le

---

Mirković, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 18, 1978, p. 1—8). De Drenovo provient une inscription fragmentée avec *Te Criste auctore pontifex*[... (C. Patsch, Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, 6, 1984, p. 489—490; I. Nikolajević, Seoski dani S. Vukosavljevića, 3, 1976, p. 207). Quoique le fait ne soit pas sûrement établi, un monument funéraire de Kolovrat, dans la même région, porte une inscription de caractère peut-être chrétien, avec mention des noms *Vurus vil(li)cus*, *Secundona* et *Sicundona* (N. Vulić, Spomenik Srpske Kraljevske Akademije Nauka, 98, 1941—1949, № 335; J. Kovačević, Zbornik Filozofskog fakulteta, 8, Beograd, 1964; p. 113—114 et dessin; *idem*, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd, 1967, p. 246—247).

Exception faite de la hache-pioche de Lece, qui est indubitablement d'origine locale, dans cette liste n'ont pas été compris les objets qui auraient pu être importés, à inscriptions soit grecques, soit latines, ni les briques estampillées qui témoigneraient de la présence de maçons ambulants. Dans la liste n'a pas été incluse non plus une inscription latine interprétée à l'époque comme paléochrétienne par L. Rey, *Répertoire topo-bibliographique des antiquités de l'Albanie*, dans Albania, 4, 1932, p. 95 (H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 81). Les fragments de cette inscription, encastrés dans les murs de l'abbaye bénédictine de Nderfandën fondée au sud de Lissus, non loin de l'embouchure du Mati, appartiennent indubitablement au début du XIIIe s. *Cf.* I. Zamputi, Iliria, 14, 1984—2, p. 207—218 et K. Zheku, *ibid.*, p. 219—225.

Observées dans l'ensemble, la liste des inscriptions et la carte de répartition (ici fig. 14) témoignent clairement qu'au nord du Shkumbi, aux IVe—VIe s., le latin était le parler utilisé, ce qui avait dû laisser des traces profondes sur la civilisation post-antique (Komani-Kruja) en Albanie du Nord. La seule exception est peut-être Dyrrachium, en tant que centre administratif étroitement lié à la capitale, tandis qu'au VIIe s. la région au sud du Shkumbi était profondément slavisée. Pour ces raisons mêmes, les objets de parure importés, tels que les bagues (H. Spahiu, Iliria, 15, 1985—1, p. 229 sq.) ou les boucles de ceinture, sur lesquels figurent des inscriptions grecques, indiquent simplement qu'il s'agit de produits faits dans des ateliers byzantins et non pas que le grec était la langue courante en Albanie du Nord. Si on acceptait un raisonnement inverse, on arriverait à croire que le grec était aussi parlé en Pannonie, ce qui est, du point de vue historique, tout à fait inconcevable.

[60] Les noms des évêques de la Prévalitane et de la Nouvelle Epire ont été rassemblés par J. Kovačević, *Istorija Crne Gore*, I, 1967, p. 259. Parmi ceux-ci, on retrouve *Maximinus*, *Constantinus*, *Senecius* et d'autres noms latins ou chrétiens en général, plus rarement grecs. B. Gerov, Die lateinisch-griechische Sprachgrenze, dans *Die Sprachen in römischen Kaiserzeit* (Beihefte der Bonner Jahrbühcher, Band 40), Köln, 1980, p. 147—175, a très judicieusement montré toute la complexité du problème de la frontière linguistique avant la basse Antiquité. Elle dépendait en premier lieu des conditions géographiques et de la force colonisatrice romaine dans l'aire hellénophone. En d'autres termes, le substrat linguistique s'exprime le mieux par l'écriture, indépendamment de l'onomastique. Ainsi, l'évêque *Iovinus* de Corfou, déjà mentionné, ou les prêtres *Faustinus* et *Donatus* de Philippi (St. Pélékanidès, Archail. Ephemeris, 1955, p. 152—153), quoique ayant été sans doute latinophones, appartiennent à la sphère culturelle grecque. C'est aussi le cas des noms rencontrés dans les sources historiques, comme celui de *Benignus* d'Héraclée macédonienne, etc. (Ch. Pietri, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique*, dans Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, p. 52).

latin, ce qui *a priori* n'exclut pas la possiblité que l'illyrien se soit maintenu dans les régions périphériques et surtout dans la montagne.[61]

Les invasions slaves apportèrent de profonds changements dans les trois provinces. Une première vague de Sklavènes du bas Danube atteignit Dyrrachium en 548. Cependant, ce n'est pas à elle, comme on l'a prétendu parfois, que serait due la disparition d'un grand nombre de sites protobyzantins en Prévalitane et dans les deux Epires, mais à des invasions plus tardives, de la fin du VIe et du VIIe s.[62] La première se rattache au siège manqué de Thessalonique en 586, suivi en 587—588 de l'envahissement de la Grèce, y compris l'Ancienne Epire, rapporté par la »Chronique de Monemvasie«. Que cette invasion n'ait pas été limitée aux régions au sud de la Vjosa, c'est ce que démontre une lettre du pape Grégoire, par laquelle on apprend que l'évêque de Lissus avait dû quitter son diocèse pour l'Italie, où il se trouvait en juin 592.[63] Lissus fut sans aucun doute reprise par la suite, quoique la date de cet événement ne soit pas connue. Par ailleurs, l'anéantissement par les Avars des dernières cités de l'Illyricum du Nord vers 615, ouvrait largement la voie

---

[61] M. Garašanin, *op. cit.*, p. 151, a sans doute raison quand il dit que la romanisation à l'intérieur du pays était beaucoup plus superficielle et que l'illyrien, au moins en ce qui concerne les premiers siècles de n.è., dominait encore. De même, H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 58. Les noms illyriens, tels que *Plator, Plato, Parthinus* ou *Dona*, se sont préservés au cours des deux premiers siècles de n.è. (*ibid.*, p. 82), tandis qu'ils n'apparaissent plus dans l'épigraphie de la basse Antiquité. D'autre part, les noms thraces ne sont pas tellement rares parmi les inscriptions paléochrétiennes, cf. I. Barnea, *op. cit.*, p. 492.

[62] Pour ces événements, le lecteur consultera surtout les travaux suivants: P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe s.*, dans Revue historique, 211, 1954, p. 265—308; *idem, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, I, Le Texte, Paris, 1979 et II, Le Commentaire, Paris, 1981; F. Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori*, Beograd, 1953; Lj. Maksimović, *Severni Ilirik u VI veku*, dans Zbornik radova Vizantološkog instituta, 19, 1980, p. 15—57; V. Popović, *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin*, dans Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Antiquité, 87, 1975, p. 445—504; *idem, La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer Egée*, dans Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1978, p. 596—648; *idem, Aux origines de la slavisation des Balkans*, *ibid.*, 1980, p. 230—257; B. Ferjančić, *Invasions et installation des Slaves dans les Balkans*, dans Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, p. 85—108.

[63] La mise en rapport du sort de l'évêque de Rhisinium avec celui de l'évêque de Lissus, qui s'était enfui en Italie, repose sur une erreur évidente des chercheurs s'ayant occupé de cette question, comme nous l'avons démontré dans l'étude *Le dernier évêque de Sirmium*, dans Revue des Etudes Augustiniennes, 21, 1975, p. 91—98. Notamment, aucun de ces savants (J. Zeiller, *op. cit.*, p. 146—147; J. Kovačević, *Istorija Crne Gore*, I, Titograd, 1967, p. 262—263, et d'autres) n'a remarqué qu'une lettre du pape Pélage II, datée du 4 octobre 584 (*Monumenta Germaniae Historica*, Gregorii I Reg. Epist. II, Appendix II, p. 440—441), est adressée à ce même évêque, soit-disant de Rhisinium, qui selon eux avait dû quitter sa ville pour Constantinople. Cependant, la chronologie des événements et le contexte historique général montrent clairement que Sébastien était évêque de Sirmium et non de Rhisinium, et qu'il avait fui non pas à Constantinople mais à Rome, dont son siège dépendait

à l'installation des Sklavènes en Dardanie et dans une large partie de la Prévalitane, d'où ils pouvaient facilement pénétrer en Albanie septentrionale. Enfin, la troisième vague slave, survenue au plus tôt dans les années trente du VIIe s.,[64] a trait à l'établissement des Serbes docléates en Prévalitane.[65] Ce véritable encerclement par les Slaves de ce qui restait encore des deux provinces romano-byzantines, est clairement révélé par la toponymie albanaise, où les noms de lieux slaves sont extrêmement nombreux (fig. 15).[66] La répartition des toponymes slaves montre une concentration très nette au sud du Shkumbi, dans la vallée du Drin Noir, et dans la région du lac de Scodra. Comme d'autres l'ont déjà observé, ces nombreux toponymes sont sans aucun doute le résultat de plusieurs couches historiques, à la racine desquelles ne se trouvent pas seulement les invasions du VIe—VIIe s., mais aussi l'expansion des états bulgare et serbe. Pourtant, affirmer qu'ils sont tous en rapport avec ce dernier phénomène, comme on le fait parfois, ne repose sur aucun fondement. En effet, si les villes albanaises médiévales ont pratiquement toutes des noms albanais, provenant ou non de l'antiquité, on constate par ailleurs que nombre de sites désaffectés et où la vie s'arrêta ou s'interrompit pendant un certain temps à l'aube du moyen âge, portent très souvent un nom slave.[67] Ces toponymes, apparentés au dialecte oriental du parler sud-slave, témoignent que le nom antique s'était perdu dans l'oubli et qu'avant l'arrivée des Albanais, ces sites, ou plutôt leurs environs, étaien habités par les Slaves des premières invasions. Après l'expansion de l'état bulgare vers l'ouest, le traité de paix conclu avec Byzance en 864, par lequel une large partie de l'Albanie du Sud revenait aux Bulgares, ne faisait en somme que sanctionner un état de fait antérieurement établi. L'activité missionnaire de saint Clément d'Ohrid parmi les Slaves de cette région et la formation au même moment de centres religieux à Γλαβίνιτσα (Ballsh) et à Δεάβολις (Devoll) témoignent de

traditionnellement. Il a terminé sa carrière à Urbino et après 599 nous n'avons plus aucune information le concernant.

[64] I. Marović, *Reflexions about the Year of Destruction of Salona,* dans Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 77, 1974, p. 293—314. A ses arguments numismatiques, on pourrait ajouter d'autres d'ordre historique. Nous reviendrons sur cette question à une autre occasion.

[65] En dépit de certaines opinions anciennes et plus récentes, qui ne dépassent pas le stade du dilettantisme, selon lesquelles les Docléates ne seraient pas des Serbes, les historiens ont depuis longtemps démontré que l'arrivée des ancêtres monténégrins se rattache à la vague de migration serbe. Ce malentendu provient du fait que Constantin Porphyrogénète (*De adm. imp.*, XXXV) ne dit pas expressément qu'ils sont serbes, quoique leur installation en Prévalitane se place dans le même contexte. *Cf.* B. Ferjančić, *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes,* II, Beograd, 1959, p. 63, n. 229 avec bibl. Ceci est confirmé par les sources écrites grecqes, dans lesquelles la région de Doclea, c-à-d. de Zeta, est appelée Serbie, tandis que ses habitants sont qualifiés de Serbes. *Cf.* G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije,* Beograd, 1959, p. 293, n. 1 et 298, n. 1.

[66] A. M. Seliščev, *Slavianskoe naselenie v Albanii,* Sofia, 1931, p. 201 sq.; G. Stadtmüller, *op. cit.*, p. 148 sq. et surtout p. 150.

[67] Gj. Karaiskaj et P. Lera, Monumentet, 7—8, 1974, p. 110.

leur côté que vers la fin du IXe s., les Slaves étaient solidement implantés entre le Devoll et la Vjosa.[68]

Tandis que de nombreux sites antiques de la Prévalitane et des deux Epires avaient disparus lors des invasions slaves, le pouvoir byzantin s'était maintenu tant bien que mal aux VIIe—VIIIe s., dans la zone côtière et dans l'arrière-pays de Dyrrachium. C'est à ce stade que se forme le cadre définitif des villes du haut moyen âge. Des agglomérations jadis spacieuses, comme Scodra ou Lissus, ne dépassent pas les limites de l'acropole illyrienne, d'où elles s'étendront plus tard.[69] Il est vraisemblable que la plupart des cités de haute époque médiévale, situées en des lieux bien protégés, occupaient l'espace d'anciennes forteresses romaines tardives et protobyzantines, comme c'est le cas à Pogradec et à Sarda. La civilisation du VIIe—VIIIe s. sur le territoire très réduit des deux provinces septentrionales nous est connu surtout par les nécropoles du type Komani—Kruja (fig. 16).[70]

Dans la plupart des cas, les cimetières sont situés aux pieds des forteresses et il importe de noter que l'existence d'églises à leur proximité a été signalée en plusieurs endroits.[71] De leur côté, les sépultures de Saint—Erasme sur le lac d'Ohrid se trouvaient à l'intérieur et à l'extérieur d'une église justinienne déjà tombée en

---

[68] Th. Popa, Studia Albanica, 1—2, 1964, p. 121 sq., reprend l'ancienne thèse de V. N. Zlatarski (Slavia, 2, 1923, p. 61 sq.) et identifie correctement Glavinitsa avec la ville de Ballsh. C'est là que fut trouvée la pierre votive faisant allusion au baptême du souverain buglare Boris-Michel.

[69] V. Kamsi, Monumentet, 11, 1976, p. 117—125, rés. fr. p. 124—125 (Scodra); F. Prendi et K. Zheku, Studia Albanica, 8—2, 1971, p. 35 sq., fig. 5, où on voit l'extension de Lissus médiévale.

[70] Les premiers rapports concernant les découvertes des sites éponymes de Komani (Kalaja Dalmaces) et Kruja ont été publiés par les auteurs suivants: A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris, 1901, p. 254—266; S. Reinach, L'anthropologie, 12, 1901, p. 662—670; P. Traeger, Zeitschrift für Ethnologie, 32, 1900, p. 33—51 et 1902, p. 58—61; Verhandlungen der Berliner Anthropologischen Gesellschaft, 1901, p. 43—47; Th. Ippen, Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, 1901, p. 603—608; Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, 10, 1907, p. 16—22; F. von Nopcza, *ibid.*, 12, 1912, p. 200—204; Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, 22, 1910, p. 328—340; L. M. Ugolini, *Albania Antica*, I, Roma—Milano, 1927, p. 37—72.

[71] On trouvera dans cette note une liste sommaire des publications plus récentes. Kalaja Dalmaces: H. Spahiu, Studime historike, 18—3, 1964, p. 71—96; Iliria, 1, 1971, p. 227—262; Kruja: S. Anamali, Studia Albanica, 1—1, 1964, p. 149—181; S. Anamali et H. Spahiu, Iliria, 9—10, 1979—1980, p. 47—103; Shurdhah (Sarda): D. Komata, Studime historike, 21—1, 1967, p. 127—135; Iliria, 9—10, 1979—1980, p. 105—121; Lissus: F. Prendi, *ibid.*, p. 123—166; Bukël: S. Anamali, Iliria, 1, 1971, p. 209—225; région du Mati: D. Kurti, *ibid.*, p. 269—274; Aphiona: H. Bulle, Athenische Mitteilungen, 59, 1934, p. 213—240; Saint-Erasme et Radolište près d'Ohrid: V. Malenko, Archaeologia Iugoslavica, 15, 1974, p. 45 sq.; Macedoniae Acta Archaeologica, 3, 1977, p. 125—141; *Od arheološkoto blago na SR Makedonija*, Skopje, 1980, p. 109—132; Mijele: O. Velimirović-Žigić, *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie*, Belgrade, p. 152—153. Notons que la nécropole contemporaine de Dyrrachium, récemment étudiée, ne contient pas d'éléments typiques de la civilisation Komani-Kruja. Elle a un caractère purement protobyzantin. *Cf.* F. Tartari, Iliria, 14, 1984—1, p. 227—250.

ruines, mais dont le caractère sacré s'était néanmoins préservé. La répartition des nécropoles à proximité des voies stratégiques et commericales ou dans des regions riches en métal et en bois, leur rapport avec des forteresses ou même avec des évêchés, comme c'est le cas à Kruja, Lissus et Sarda, laissent entrevoir les liens qui devaient unir tous ces sites avec Dyrrachium, la métropole civile et ecclésiastique de ce territoire. Par conséquent, selon toute évidence il ne s'agissait pas de centres indépendants l'un de l'autre et de la métropole, mais au contraire de sites fortifiés qui, à cette époque trouble, avaient des intérêts communs d'ordre militaire, économique et religieux.[72] La civilisation Komani—Kruja est donc citadine, romano-byzantine retardée et chrétienne dans son essence. La découverte de tombes au contenu identique en dehors du territoire de Dyrrachium, notamment à Aphiona de Corfou, et à Kašić et Ston en Dalmatie,[73] témoigne qu'elle avait une diffusion plus large que le territoire occupé au moyen âge par les Albanais et qu'elle n'était donc pas liée à un groupe ethnique particulier plutôt qu'à un autre. Il n'y a donc aucune raison valable d'attribuer cette civilisation à la population proto-albanaise ou albanaise.[74]

Ces conclusions générales sont appuyées tant par le mode d'ensevelissement rencontré dans les nécropoles, que par le riche mobilier funéraire (pour la bibl., v. notes 70—71, 77). Les tombes sont le plus souvent construites et recouvertes de larges dalles de pierre, plus rarement de briques antiques remployées. Le rétrécissement des sépultures du côté de la tête ou des pieds (fig. 17) est typique de la fin de l'antiquité et du moyen âge et par conséquent ne révèle aucun lien particulier avec la tradition illyrienne. L'orientation des squelettes varie, quoique les inhumations en direction ouest-est prédominent. Les bras sont disposés de manières diverses, parfois croisés sur la poitrine selon la coutume chrétienne. Les offrandes funéraires sous forme de pots ou de récipients en verre sont encore présentes dans bon nombre de tombes. Les types

---

[72] Les archéologues albanais insistent à tort sur l'indépendance de la population à l'intérieur du pays, qu'ils qualifient déjà d'Albanais, par rapport au pouvoir byzantin dont le centre était à Dyrrachium. *Cf.* S. Anamali, Studime historike, 19—2, 1965, p. 115; *ibid.*, 26—1, 1972, p. 163; Studia Albanica, 9—1, 1972, p. 140.

[73] J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7—9. st.*, Zagreb, 1980, p. 92—93, pl. 35.10 et 77.7.

[74] La civilisation de Komani-Kruja est pour les archéologues albanais le chaînon indispensable rattachant Illyriens antiques et Albanais médiévaux. Ce problème a été surtout étudié par S. Anamali dans une série de travaux de synthèse: Studime historike, 19—2, 1965, p. 107—117; 21—2, 1967, p. 29—40; 23—2, 1969, p. 155—169; 26—1, 1972, p. 157—163; 23—1, 1969, p. 115—149; Studia Albanica, 3—1, 1966, p. 199—211; 6—2, 1969, p. 31—32; 7—1, 1970, p. 123—155; 9—1, 1972, p. 135—141. Il faut particulièrement noter trois de ses études: *De la civilisation Haute-Médiévale albanaise,* dans Les Illyriens et la genèse des Albanais, Tirana, 1971, p. 183—199; *Des Illyriens aux Albanais,* dans Iliria, 5, 1976, p. 23—40 et le travail publié récemment sous le même titre dans Iliria, 15, 1985—1, p. 220—227.

et l'ornementation de la poterie décèlent une origine protobyzantine, de même que les gobelets de verre à pied. Les objets de parure et les outils sont bien représentés dans les cimetières. Une catégorie à part d'objets constituent les importations, parmi lesquelles on rencontre de précieuses boucles d'oreille ornées au filigrane (fig. 19c), des boucles de ceinture de types variés (fig. 18), des fibules discoïdales (»Scheibenfibeln«) à motifs chrétiens (fig. 20c), des bagues à croix ou inscriptions grecques gravées, de petites croix pectorales, etc. Tous ces objets ont dû être importés de Dyrrachium, qu'ils soient confectionnés dans cette ville même, ou bien qu'ils proviennent d'ateliers d'orfèvres siciliens, sud-italiens ou grecs. Les importations protobyzantines sont plus nombreuses à Kruja et à Lissus, situées dans l'arrière-pays immédiat de Dyrrachium, que dans les régions continentales de l'Albanie. Bien que les importations se rencontrent même en des endroits éloignés du littoral, les imitations locales et apauvries ou les objets simplement inspirés par les produits de l'artisanat protobyzantin, l'emportent en nombre dans les régions reculées. Parmi ceux-ci on retrouve en premier lieu les boucles d'oreille à pendentif étoilé (fig. 19a) et les fibules massives à pied retourné (»Fibeln mit umgeschlagenem Fuss«) et large plaque arquée (fig. 20a), dont nous rencontrons les prototypes du VIe s. très répandus sur le territoire de l'Illyricum septentrional et méridional. Certains objets sont spécifiques seulement pour la civilisation Komani—Kruja, sans être pour autant le témoignage d'une tradition illyrienne depuis longtemps inexistante. L'outillage, sans doute le mieux représenté par les haches, est incontestablement d'origine locale et se rencontre plus fréquemment à l'intérieur boisé du pays que dans la zone côtière. Par ailleurs, les armes sont plutôt rares. Les épées et les pointes de lance ont leurs plus proches parallèles dans l'aire ouest-mérovingienne, surtout italo-lombarde. Quoique les débuts de la civilisation Komani—Kruja pourraient être éventuellement reculés jusqu'aux dernières décennies du VIe s., juste après les grandes invasions slaves des années quatre-vingts, les importations protobyzantines, avec de nombreuses parallèles dans les Balkans, en Russie méridionale et en Europe centrale, témoignent qu'elle avait atteint son apogée au VIIe s. Pourtant, les tombeaux de famille contenant plusieurs défunts, sans doute appartenant à plus d'une génération, de même que les sépultures sans mobilier funéraire, ce qui est le signe de différences sociales ou chronologiques, ainsi que certains types d'objets de parure rencontrés aussi en Bulgarie, en Dalmatie et dans l'aire carantanienne (par ex. fig. 19b), fourniraient des indices en faveur d'une durée de la civilisation Komani—Kruja jusqu'au début du IXe s., ou plus précisément jusqu'à la création du thème de Dyrrachium.

Quoi qu'il en soit au juste, il est absolument certain que cette civilisation n'est pas le chaînon, tellement désiré par les archéologues albanais, entre les Illyriens et la population haute-médiévale de l'Albanie du Nord. Tout au contraire, elle est le témoin non pas

de la continuité, mais de la discontinuité qui sépare comme un abîme les uns des autres. Exception faite de la nécropole d'Aphiona, l'aire d'expansion de la civilisation Komani—Kruja coïncide avec le territoire où, selon la documentation épigraphique évoquée plus haut (comp. les fig. 13—14), le latin était parlé dans la plaine et dans les vallées. Les tombeaux n'étant bien entendu ni slaves ni avares,[75] il faut y voir une population romanisée ou protoromane.[76] Comme il a été déjà dit, on devrait rigoureusement tenir compte de la distinction entre importations protobyzantines et produits spécifiques pour cette civilisation seulement. Bien que d'origine byzantine en dernier lieu, ceux-ci sont indubitablement des objets fabriqués sur place.[77] Par ailleurs, on ne manquera pas non plus d'attirer l'attention sur la présence, rare il est vrai, d'inscriptions grecques gravées sur des objets de parure importés. Cependant, ce phénomène ne fournit aucunement la preuve que le grec était la langue parlée en Albanie du Nord aux VIIe—VIIIe s., mais confirme tout simplement que ces objets avaient pris forme dans des ateliers byzantins. Ce n'est peut-être qu'à Dyrrachium, ancienne colonie grecque et ville entretenant des rapports administratifs et ecclésiastiques étroits avec la capitale de l'Empire d'Orient, que le grec à cette époque-là avait pû jouer un rôle sinon prépodérant, alors au moins égal au latin. D'autre part, en ce qui concerne les contacts entre la civilisation Komani—Kruja et les Slaves, qui se restreignent à l'apparition des fibules digitées (fig. 21), ils sont loin d'être

---

75 L'origine slave, ou au moins en partie slave, de la population du genre Komani-Kruja, a été soutenue par plusieurs auteurs, en premier lieu par J. Korošec, Arheološki Vestnik, 4—2, Ljubljana, 1953, p. 234—255 et avec plus de réserves par J. Kovačević, *Avari na Jadranu*, dans Materijali Arheološkog društva Jugoslavije, III, Beograd, 1966, p. 53—81 et *Istorija Crne Gore*, I, Titograd, 1967, p. 281—290. La thèse »slave« ou »avare« a été réfutée par H. Spahiu, Studime historike, 23—1, 1969, p. 179—188, et d'autres archéologues albanais.

76 C-à-d. les Ῥωμᾶνοι de Constantin Porphyrogénète, en opposition aux Ῥωμαῖοι, ou Grecs byzantins. Constantin (*De adm. imp.*, XXXII, 21—25, éd. Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, 1967, p. 152—154) précise d'ailleurs que les Romains des provinces dalmates méridionales s'étaient réfugiés devant les Avars en Dalmatie, par où il comprend sans doute quelques cités du littoral et las îles, et à Dyrrachium: Ῥωμάνους τοὺς νῦν Δελματίαν καὶ τὸ Δυρράχιον οἰκοῦντας. En partant de ce fait, J. Ferluga, *Drač i njegova oblast od VII do početka XIII veka*, dans Glas Srpske Akademije nauka i umetnosti, 343, 1986, p. 69, tire la conclusion tout à fait justifiée que les invasions slaves n'avaient pas seulement comme résultat l'apparition d'un nouveau élément ethnique dans les Balkans, mais aussi le renforcement de l'ancienne population (romaine ou romane) sur le littoral adriatique et le territoire de Dyrrachium.

77 Nous avons déjà donné un ample aperçu sur le contenu de cette civilisation dans notre rapport présenté au colloque de Rome en 1982 (ici n. 1: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, p. 214—224) et par conséquent nous n'estimons pas qu'il est nécessaire d'entrer en ce moment dans tous tous les détails. Nous sommes les premiers à avoir interprété l'ensemble de la civilisation Komani-Kruja comme post-antique et chrétienne, en rapport avec les villes fortifiées.

sûrement établis et attendent encore d'être le sujet d'une analyse plus approfondie.[78]

---

[78] Bien que J. Werner (*Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrh.*, dans Reinecke Festschrift, Mainz, 1950, p. 150—172 et *Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln*, dans Germania, 38, 1960, p. 114—120) ait clairement démontré que les fibules arquées ou digitées tardives, qui apparaissent aussi à Kruja et à Lissus, étaient en usage parmi les Slaves, des spécialistes ont exprimé l'opinion, appuyée d'arguments solides, que l'origine de certains types du premier groupe de Werner et par conséquent ses porteurs aussi, devrait être cherchée parmi les Germains ou les Romans, soit dans la région carpatique, soit sur le territoire byzantin de l'aire danubienne. *Cf.* I. Nestor, Dacia, n.s. 5, 1961, p. 429—448; A. Petre, Studii şi cercetări de istorie veche, 16—1, 1965, p. 67—96 et 16—2, p. 275—290; *ibid.*, 17—2, 1966, p. 255—276 et d'autres auteurs. Pour cette raison même, nous avons insisté à plusieurs reprises que dans l'état actuel de nos connaissances les fibules digitées trouvées au sud du Danube, y compris l'Albanie, sont plus les témoins de mouvements ethniques suivant la direction Nord-Sud, que la preuve indubitable d'une présence slave sur les sites où elles ont été mises au jour. *Cf.* V. Popović, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1978, p. 636—648 et Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, p. 234—238. En abordant le problème des fibules slaves, il devient indispensable de commenter brièvement celui qui se pose avec la présence des Avars en Dalmatie et en Albanie. A la base des trouvailles rassemblées par J. Kovačević en 1965, il ressort clairement qu'aucun objet ne peut être attribué avec certitude aux Avars du premier Khaganat (Materijali Areološkog društva Jugoslavije, III, Beograd, 1966, p. 53—57), ou plus exactement à l'époque où les nomades pannoniens, précédant de peu l'installation des Serbes et des Croates, avaient anéanti le pouvoir byzantin dans l'ancienne province de Dalmatie. Par ailleurs, les objets de la période avare tardive sont relativement nombreux au sud de la Save, quoiqu'il soit aujourd'hui clair que leur présence en Dalmatie n'a pas le sens que l'auteur de l'étude, très remarquée d'ailleurs, sur les Avars de l'Adriatique, leur avait attribué il y a vingt ans (*ibid.*, p. 58—66). Il en est de même des étymologies proposées. Les toponymes qui ont à la racine *obr-* ou *obar-* (*ibid.*, p. 70—72), l'origine turque ancienne supposée du toponyme de Konavle (*ibid.*, p. 72—73), de l'évêché *Buduanensem* (*Guduanensem*) *Avarorum, Monti delli Spani,* dérivé de »soupan« (*ibid.*, p. 73—74), ou du nom de *Hurogus* qui figure sur une inscription encastrée dans un mur du monastère franciscain d'Otok dans les Bouches de Cattaro près de Tivat, ne peuvent être mis en rapport avec une prétendue présence des Avars dans l'aire adriatique. En ce qui concerne le dernier nom, I. Nikolajević, *Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj Kotlini,* Novi Sad, 1978, p. 91—95, a indiscutablement démontré qu'il s'agit d'un nom d'origine franque et qu'il n'est donc en aucun rapport avec la tribu des Uruges. De leur côté, V. Trbuhović et M. Vasiljević (Starinar, n.s. 24—25, 1973—1974, p. 157 sq.) ont mis en lumière que les toponymes à racine *obr-* ou *obar-* se rapportent à des sites préhistoriques entourés d'un fossé (s.cr. »obrovljeni«). Quant à la plaine de Konavle (Καναλή), son nom dérive selon toute évidence de l'aqueduc (*canalis*) alimentant Epidaure (B. Ferjančić, *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae,* II, 1959, p. 62, n. 202). Pour les Spani (et non »soupani«), on suppose depuis longtemps déjà qu'il s'agit d'une famille patricienne de Drivastum, de souche peut-être grecque (K. Jireček, *op. cit.*, liste onomastique p. 61). Par ailleurs, l'évêché Avarorum se trouve dans le document évoqué par J. Kovačević dans un tel contexte, ensemble avec Ulcinium, Buthua et Drivastum, qu'on n'a aucun mal à y reconnaître la ville de Bar (ou Antibaris), dont la racine *bar-*, interchangeable avec *arb-* ou *rab-*, est très ancienne. Les recherches archéologiques plus récentes, surtout celles effectuées à Nin (J. Belošević, *op. cit.*, pl. 46—52, 81—83 et particulièrement p. 128), montrent que les objets avares, de même que ceux trouvés ailleurs en Dalmatie (Šipan, etc.), appar-

Le caractère prè- ou proto-roman de la population du type Komani—Kruja en Albanie et au Monténégro est confirmé par les toponymes d'origine latine relativement nombreus dans ces régions.[79] Outre les grandes cités du littoral et les fleuves, dont les noms illyriens se sont préservés jusqu'à nos jours, par l'intermédiaire grec

---

tiennent à l'horizon culturel des nécropoles croates anciennes, formées après la victoire remportée par Charlemagne sur les Avars. En d'autres termes, aucun objet avare en Dalmatie ne témoigne en faveur d'une établissement permanent de ce peuple beaucoup plus au sud de la Save. Les vestiges avares peuvent être attribués à l'époque où les Francs, après leur rapide victoire, avaient déplacé et utilisé à leurs fins les anciens sujets du khagan. De tout ce qui a été dit, il ressort que les Avars de Constantin Porphyrogénète en Dalmatie du Xe s. (*De adm. imp.*, XXX, 60, éd. Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, 1967, p. 142—143), ne sont pas les descendants de ces guerriers qui avaient ravagé Salone et les autres cités dalmates, mais des Avars que Charlemagne déplaçait à sa guise. Quant on parle d'Avars sur le territoire albanais, la première idée qui s'impose a trait à la ville de *Chunavia*, dans l'arrière-pays de Dyrrachium, et la vie grecque de saint Pancrace, les deux évoquées par J. Kovačević dans son rapport faisant partie de ce cycle de conférences faites à l'Académie. Tandis que le toponyme Chunavia ne garantit pas avec certitude l'installation avare en Albanie, l'opuscule d'Euagrios est plus convainquant et mentionne explicitement les Avars. Cependant, il ne faut pas non plus perdre de vue que les historiens byzantins, tels que Constantin Porphyrogénète (cap. XXX) et l'auteur anonyme de la Chronique de Monembasie (P. Lemerle, Revue des études byzantines, 21, 1969, p. 34—35) ne distinguent pas les Avars des Slaves. Quoique la masse des nouveaux arrivants en Albanie devaient être sklavène, ce qui est en raison du caractère des vestiges slaves difficile d'établir par voie archéologique, il ne faut pas *a priori* rejeter la possibilité de l'existence d'enclaves avares dans la mer slave, comme le suppose d'ailleurs J. Kovačević. Le seul témoignage avare sûr est le riche trésor de Vrap près d'Elbasan, des environs de 680. Toutefois, comme les Avars n'avaient jamais, comme nous l'avons vu, colonisé le territoire au sud du Danube et de la Save qui ne convenait pas à une peuplade venue des steppes, et puisque leur puissance s'était presque totalement éteinte après le siège manqué de Constantinople en 626, l'explication de la trouvaille de Vrap ne pourrait être autre que celle proposée par J. Werner, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien* (Studien, zur Archäologie der Awaren, 2), Wien, 1986. En s'appuyant notamment sur l'analyse des *Miracula Sancti Demetrii*, II, 5, récemment faite par P. Lemerle (*Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, I, Paris, 1979, p. 222—234 et II, 1981, p. 137—153) et où il est question des Sermèsiens pannoniens s'étant réfugiés dans la région de Prilep, J. Werner a conclu, quoique les sources soient muettes là-dessus, que Kouber avait fui en Albanie et que le trésor de Vrap n'est autre chose que son trésor. Si on revient maintenant au problème des fibules digitées slaves trouvées profondément à l'intérieur des Balkans, il est difficile, pour des raisons d'ordre chronologique, de les mettre en rapport avec les invasions sklavènes des années quatre-vingts du VIe s. On pourrait plutôt supposer que leur dispersion est le résultat de l'installation massive des Slaves au sud du Danube après la chute des cités byzantines en Illyricum du Nord vers 615, ou bien des migrations survenues au temps de Kouber vers 680, donc juste à l'époque où cesse leur production dans le bassin carpatique.

[79] Pour les toponymes latins en Albanie, *cf.* G. Stadtmüller, *op. cit.*, p. 89—96, qui s'appuie surtout sur les études de G. Weigand, Balkan-Archiv, 3, 1927, p. 231—233 et N. Jockl, Zeitschrift für Ortsnamenkunde, 10, 1934, p. 181—204. Plus récemment: E. Çabej, *Le problème du territoire de la formation de la langue albanaise*, dans Studia Albanica, 9—2, 1972, p. 125—151 et E. Lafe, *Toponymes latino-romains sur le territoire albanais*, dans Studia Albanica, 10—1, 1973, p. 161—167.

et romain, dans les parlers albanais et slave,[80] nous rencontrons une série de noms de lieux moins importants, dérivant soit de l'ancien nom connu des sources écrites,[81] soit de certaines particu-

---

[80] Cités de *Scodra* (Shkodër, alb., Skadar, s.cr.), *Sarda* (Shurdhah, alb.), *Lissus* (Lezha, alb., Lješ, s.cr.), *Dyrrachium* (Durrës, alb., Drač, s.cr.), *Aulona* (Vlorë, alb., Valona, ital.), etc. Les noms modernes des rivières *Scampinus* (Shkumbi, alb.), *Isamnus* (Ishmi, alb.), *Barbanna* (Bunë, alb., Bojana, s.cr.) et d'autres encore, dérivent d'hydronymes antiques illyriens. Un certain nombre d'entre eux ne peuvent s'expliquer autrement que par la phonétique albanaise, sans que ce phénomène implique en soi une chronologie précise. Sur ce problème en général, *cf.* I. Ajeti, *Pour servir à l'histoire des anciens rapports linguistiques albano-slaves,* dans Studia Albanica, 9—2, 1972, p. 275—286. On notera toutefois les opinions opposées concernant l'intermédiaire, linguistique, slave ou albanais, de certains toponymes. *Cf.* I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache,* Wiesbaden, 1960, p. 79 sq., et 157 sq., d'un côté, de E. Çabej, Studia Albanica, 9—2, 1972, p. 125, sq. et ailleurs, de l'autre côté. Plusieurs savants, tels que E. Çabej, I. Ajeti, N. Jockl, P. Skok et H. Barić, voient dans la forme de villes comme Nish (*Naïssus*), Shkup (*Scupi,* Skopje), ou Shtip (*Astibo*), en Serbie et Macédoine yougoslave, le résultat d'une évolution conforme aux loix phonétiques albanaises. Ainsi que E. Lafe, *op. cit.*, p., 163—164 l'a démontré, l'exemple de *Scupi* n'est pas probant. En particulier, selon E. Çabej la transformation de l'*u* classique en *o* ne serait pas le résultat d'un changement dû au latin vulgaiere de basse époque, mais au développement interne de l'albanais. Ainsi, la forme slave Skopje, du latin *Scupi,* témoignerait que la population illyrienne, c-à-d. albanaise, prononçait *o* au lieu de *u,* à l'époque où les Slaves empruntèrent le nom de cette ville. Pourtant, la forme turque Usküp, qui a aussi un *u,* a été empruntée à l'albanais.

Notons en passant que le manuel tardif de Vibius Sequester, *De fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, paludibus, gentibus per litteras libellus* (ed. Teubner, Lipsiae, 1967), auquel S. Anamali a, à juste titre, récemment consacré une brève étude (Iliria, 13, 1983, p. 5—9), est d'une certaine importance pour la connaissance des noms géographiques antiques de l'Albanie. Outre les principales villes qu'il mentionne, telles Apollonia, Dyrrachium, Scodra, Lissus et Lychnitus, quelques noms modernes de rivières ont gardé, sous forme en quelque sorte modifiée, les appellations rencontrées dans l'ouvrage de Vibius Sequester: *Aous* (Vjosë; Vojuša), *Barbanna* (Bunë; Bojana), *Drinus* (Drin; Drim), *Isamnus* (Ishmi), *Mathis* (Mati). *Genusus* est *Scampinus* (Shkumbi). Le dictionnaire de Vibius Sequester était au IVe—Ve s. le manuel scolaire indispensable à l'acquisition des notions géographiques élémentaires. *Cf.* H. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique,* Paris, 1983, p. 136.

[81] A l'intérieur de l'Albanie se sont conservés jusqu'à nos jours des noms de lieux comme Pukë (*Pakoúe*), Shtjefni (*Stephaniakón*), Kliment (*Klèmentianá*), et peut-être encore d'autres connus des sources grecques d'époque protobyzantine. A ceux-ci s'ajoutent à l'intérieur du Monténégro Duklja (*Doclea*), Medun (*Meteon, Medion*) et Suntulija (*Salthua*). Un certain nombre de lieux, dont le nom dérive du latin, ne sont pas signalés par les sources écrites: Bisaku (*Bitiacum,* ou villa de *Bithus*), Kastri (*Castrum,* peut--être Shurdhah, *Sarda* méd.), Domni à Kavaja et près du lac de Scodra (*Domini*), Petrela (*Petrula* ou *Petralba*), Chunavia (*Candavia?*), Plava dans le Monténégro (*Flavia*), *cf.* G. Stadtmüller, *op. cit.*, p. 89 sq.; Laç (*Latio*), *cf.* S. Anamali, Iliria, 5, 1976, p. 25; d'autres villes de la Prévalitane et de la Nouvelle Epire, dont certaines étaient des évêchés au moyen âge, ont vraisemblablement des noms qui remontent à l'antiquité: Pulët (*Polatum*), Svaç (*Suacium*), Drisht (*Drivastum*), Ballsh (*Balesium*), *cf.* H. Spahiu, Studia Albanica, 10—1, 1973, p. 212 et D. Komata, Iliria, 5, 1976, p. 181.

larités du terrain.[82] La toponymie latine se rapportant au relief ou à de très petites rivières est surtout bien représentée dans les environs du lac de Scodra et dans les Mirdites.[83] Ce qui est le plus significatif, c'est que dans certains toponymes du genre de Grofta (*crupta*), Shkortull (*curtus*) et Volpul (*vulpes*), le *u* bref latin s'est converti en *o*, comme dans la romanité occidentale.[84] En outre, dans le toponyme Pëdhana (*pedanea,* »aux pieds de la montagne«), la consonne occlusive *d* s'est conservée, contrairement à d'autres emprunts latins de l'albanais, par exemple »pyll« dérivé de *padulem,* ce qui ne peut s'expliquer autrement, d'après l'opinion de linguistes compétents, que si le nom de *Pedanea* avait subsisté dans un parler roman jusqu'à l'époque où la loi de la chute des occlusives sonores intervocaliques cessa d'opérer, ce qui s'est produit au plus tôt au VIIe s.[85] Observés dans leur ensemble, on voit que les toponymes latins sont les plus nombreux dans la région du lac de Scodra, dans les vallées du Drin et du Fandi, le long de l'ancienne voie romaine Lissus—Ulpiana, sans être absents non plus des vallées du Mati et du Drin Noir.[86] Ainsi on voit prendre forme une aire de diffusion de la toponymie latine, reconnaissable dans le nom des lieux modernes, coïncidant en gros avec le territoire occupé par la population de la civilisation Komani—Kruja dont le caractère antique tardif ou proto-roman, comme nous l'avons déjà souligné, n'est pas contredit par l'archéologie. Cette aire se distingue nettement

---

[82] Gushti (*angustus*), Qelzë (*cella*), Vjerdhë (*viridis*), Pëdhana (*pedanea,* aux pieds de la montagne), Shkortull (*curtus*), Pjan (*planus*), *cf.*, G. Stadtmüller, *op. cit.*, p. 90; plusieurs Vinjall (*vinealis*), Rripë et Rrjolli, village et rivière dans le district de Scodra (*ripa* et *rivulus*), Frakull, *nymphaeum* rom., dans la région du Myzeque et éventuellement Mbrakull (*oraculum*), au sud-est de Berat, *cf.* E. Lafe, *op. cit.*, p. 165—166; Fulqét (*filicetum*) à Mati, Qerrét (*ceretum*), Kallmét (*calametum*), Kashnjet (*castanetum*), *cf.* E. Çabej, *op. cit.*, p. 143—144, tout en avançant l'opinion que ces noms de lieux viennent d'éléments latins du lexique albanais. G. Stadmüller, *op. cit.*, p. 93—94, n. 75, avait déjà noté cette possibilité pour Qerrét et Kallmét. D'autres noms de lieux répandus en Albanie, comme Novë, Vilë et Oblikë, peuvent être d'origine tant latine que slave. Sorelle provient vraisemblablement de l'italien.

[83] E. Lafe, *op. cit.*, p. 161 s.q., a rassemblé ces exemples, pour la plupart déjà mentionnés par N. Jockl, G. Stadtmüller, E. Çabej et d'autres savants: Proni Sift (*exsuctus*), cours supérieur de la Selte et Groftat e Gojanit (*crupta, crypta*), col de montagne, les deux dans les Mirdites; Shutrrija a Selitës (*subtrerraneum*), grotte à l'est des Mirdites, Volpul (*vulpes*), montagne dans la région de Berishe; Kunorë (*corona*), montagne entre le Mati et les Mirdites; Rripë (*ripa*), Postrripë (*postripam*) et Rrjolli (*rivulum*), village, région et rivière près du lac de Scodra; Kellmend, région au nord du lac, vient du nom de la ville romano-byzantine de *Clementiana;* Valbona (*vallis bona*) est un confluent du Drin. La racine *Val-* apparaît surtout fréquemment dans les toponymes de l'Albanie septentrionale, sans que l'on puisse toujours décider s'il s'agit d'une origine latine (*vallis*) ou roumaine, comme dans le cas de Vajkal (*vallis callis*, lat. ou *vale cale*, roum.). Les noms des montagnes Visitor et Durmitor, dans le Monténégro, proviendraient plutôt du roumain.

[84] *Ibid.*, p. 163.

[85] *Ibid.*, p. 164.

[86] *Ibid.*, p. 166. L'auteur souligne à juste titre que la toponymie à proprement parler latine appartient en majorité à la Prévalitane, sans être tout à fait absente dans les régions situées plus au sud.

du territoire au sud du Shkumbi, où une très forte concentration d'hydronymes, oronymes et toponymes slaves a été observée, même si parmi ses derniers on ne prend en considération que ceux se rapportant aux sites antiques désaffectés (fig. 22).[87]

Si l'on admet, d'une part, le caractère romano-byzantin ou proto-roman et chrétien de la civilisation de Komani—Kruja et que, d'autre part, l'on rejette les hypothèses sur son appartenance slave ou avare, il faut alors renoncer aussi à voir dans ses porteurs des Illyriens non-romanisés, ou plus précisément des Albanais. Cette conclusion s'appuie tant sur des arguments d'ordre archéologique, que linguistique et historique. Par Albanais on entend le groupe ethnique parlant l'albanais, qui est une langue indo-européenne,

[87] Notre carte de répartition des toponymes slaves (fig. 22), se rapportant uniquement à d'anciennes forteresses Illyriennes ou romano-byzantines et sans doute très incomplète, s'appuie sur les cartes publiées par A. Baçe, Monumentet, 17, 1979, pl. 1 (périodes illyriennes pré-urbaine et urbaine) et Monumentet, 11, 1976, pl. 1 (basse antiquité), avec quelques additions: Dypjake, Suhadoll, Bellove, Bodin, Gracen, Manastirec, Selca, Sllabinje, Bresnik, Moglice, Pogradec, Bllace, Bellovode, Gradec, Qilarishte, Vranishte, Sopot, Grazhdani, Belgrad, Zvezda, Zaradishte, Gradec (Byllis); Cernjeva (I. Kaca, Monumentet, 12, 1976, p. 54, fig. 1); Zagradec — Trojan, Gradishte — Gjonomady et Gradishte — Zymizë (Gj. Karaiskaj et P. Lera, Monumentet, 7—8, 1974, pl. 6). En outre ont été ajoutés les toponymes (signifiant forteresse ou ville fortifiée) Gradac, Gradiščie, Graždenik, Gradište, Gradec, Grače, Gračani et Zagradčani, ne figurant pas apparemment dans les travaux cités plus haut, mais enregistrés par A. M. Seliščev, *op. cit.*, p. 339, index et carte. Les toponymes de A. M. Seliščev remplissent en quelque sorte les lacunes de notre information concernant la vallée du Drin Noir et de la région du lac de Scodra. Gj. Karaiskaj et P. Lera, *op. cit.*, p. 110, précisent de leur côté que les toponymes slaves des fortifications où la vie ne s'est pas prolongée au moyen âge, montrent que ce sont les Slaves qui avaient retrouvé les premiers ces ouvrages défensifs désaffectés. D'autre part, on notera que presque tous les toponymes slaves énumérés plus haut trouvent leur contrepartie en Grèce: Dypjake (Δουπιάχοι, distr. de Castoria, cf. M. Vassmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1941, p. 191, no. 29); Suhadoll (Σουχὰ, distr. de Joannina, p. 52, no 300 et d'autres toponymes de la même racine); Bellove (toute une série de sites avec la racine *Bel-*, comme Bela, Belo, etc., parmi lesquels Μπελιγράδια en Laconie, p. 75, no 48); Bodin (Βοδηνὰ, Edessa en Macédoine, p. 178, no 5); Selca (Σέλτσα en Epire, p. 25, no 84); Bresnik (Βρεστενίτσα en Epire, p. 57, no 5); Moglice (Μαγουλίτσα en Thessalie, p. 94, no 76); Bllace (Μπλάτσαι, distr. de Castoria, p. 193, no 86); Vranishte (Βράνιστα en Epire, p. 25, no 48); Sopot (Σοποτόν en Epire, Thessalie et Achaïe, p. 52 sq.); Cernjeva (Τσόρνοβον distr. de Berrhoia, p. 214, no 147). Il serait superflu d'énumérer ici tous les toponymes avec la racine *Grad-*. En ce qui concerne les toponymes latins (fig. 22), nous avons retenu seulement ceux dont l'origine était vraisemblable. Dans le Monténégro: Duklja, Suntulija et Plava; dans la région du lac de Scodra: Domni, Rripë et Kliment; sur la voie du Drin: Vjerdhë et Gushti; sur la voie Lissus-Ulpiana, menant par *Ad Picaria* et le Dukagjin: Kallmet, Kashnjet, Pukë, Qelzë et Pjan; Pëdhana, au départ des voies du Fandi, du Mati et celle menant vers Dyrrachium et la Voie Egnatienne; sur la route du Fandi: Bisaku et Shkortull; sur la route du Mati: Vinjall et Fulqët; sur la route du sud: Shtjefni, Laçi, Petrela, Domni de Kavaja et Frakull. Enfin, il est utile de souligner encore une fois que la plus ancienne vague de slavisation était parvenue par l'Ancien et la Nouvelle Epire, ce qui est démontré par la parenté des toponymes slaves en Albanie du Sud et en Grèce du Nord. Pour la frontière linguistique entre les dialectes orientaux et occi-

avec un lexique, une morphologie et des lois phonétiques qui lui sont propres. Contrairement au roumain, ce n'est pas une langue romane, mais un parler tout à fait à part comportant des emprunts du latin, du slave et aussi d'autres langues. Les opinions concernant son origine divergent largement. Selon les uns, l'albanais représenterait les derniers vestiges du thrace, selon d'autres de l'illyrien ou même du daco-mysien.[88] Quelle que soit la solution de ce ce problème philologique, dépassant de loin nos compétences personnelles, elle n'est pas en mesure d'apporter une lumière nouvelle à la question de l'appartenance ethnique de la population du type Komani—Kruja. De son côté, le lexique albanais est extrêmement instructif. Il dévoile dans une large mesure les conditions naturelles, économiques et sociales dans lesquelles se sont formés les Albanais avant leur apparition sur la scène historique avant le XIe s. Particulièrement nombreux sont les emprunts latins et slaves. Les premiers, de caractère assez général, ont trait à la vie urbaine, aux liens de parenté, à l'agriculture, aux plantes et aux fruits de la zone basse et marécageuse. Les seconds, plus précis, se rapportent à l'habitat, à l'agriculture, à l'élevage et à d'autres activités.[89] Les noms de plantes permettent de conclure que les contacts entre les Albanais et les Slaves se sont établis dans la zone sèche des forêts, à une altitude comprise entre 600 et 900 m.[90] Par contre, les noms des plantes appartenant à la zone plus élevée tout comme les expressions se rapportant aux produits laitiers, sont albanais.[91] En fait le lexique albanais révèle une population nomade et pastorale, résidant pendant la saison froide dans la zone continentale des collines, où elle entrait en contact avec le milieu de la zone basse, et se déplaçant l'été vers les pâturages des hautes montagnes. Leur mode de vie pourrait être comparé à celui des Valaques et des Morovalaques, dont les caravanes transporaient jusqu'au littoral adriatique des marchandises diverses, telles que les produits laitiers et la laine, pour obtenir en échange du sel surtout, tellement indispensable pour l'élevage du bétail. Si l'occasion se présentait, ils n'hésitaient pas à entreprendre des opérations de pillage. Cette thèse est la thèse traditionnelle qui s'appuie aussi sur la mention tardive des Albanais dans les sources écrites grecques. En effet, nous trovons des 'Αλβανοί et des 'Αρβανῖται mentionnés à propos des événements qui se sont déroulés aux environs de 1040—1043 et en

---

dentaux du parler sud-slave, voir en dernier lieu P. Ivić, *Istorija Srpskog naroda*, I, Beograd, 1981, p. 132—138.

[88] On trouvera de bons aperçus d'ensemble de ce problème épineux dans E. Çabej, *Le problème du territoire de la formation de la langue albanaise*, dans Studia Albanica, 9—2, 1972, p. 12—151 et G. Stadtmüller, *op. cit.*, p. XII sq.

[89] *Ibid.*, p. 135 sq. Pour les nombreux emprunts au slave dans l'albanais, on consultera aussi A. M. Seliščev, *op. cit.*, p. 141 sq.

[90] G. Stadtmüller, *op. cit.*, surtout p. 140—148.

[91] *Ibid.*

1078—1081.[92] La présence d'Albanais dans l'armée byzantine du XIe s. ne serait en somme que le résultat d'une intégration progressive à la vie sédentaire et urbaine d'une population primitivement pastorale.[93] L'absence totale de sources écrites antérieures au XIe s. relatives aux Albanais, nous permet tout au plus de suspecter que ce processus, qui a provoqué de profonds changements dans la structure ethnique des agglomérations urbaines et rurales, a été hâté par les besoins militaires et économiques de Byzance dans cette région à partir de la création du thème de Dyrrachium, un peu avant 815.[94] L'archontie de Dyrrachium est devenu thème byzantin à un moment crucial de l'histoire, alors que l'Empire d'Orient était menacé par les Arabes, les Francs et les Bulgares, tandis que les Grecs du Péloponnèse réussissaient à soumettre les Sklavènes installés depuis deux siècles sur leur territoire.

Aux VIIe—VIIIe s., ou plus précisément à l'époque de transition entre la civilisation protobyzantine des provinces de Prévalitane et de Nouvelle Epire, et la civilisation médiévale du thème de Dyrrachium, différents indices révèlent l'existence parallèle de groupes ethniques et sociaux distincts. Celui du type Komani—Kruja est la continuation directe de ce qui restait encore de la population romanisée qui, dès le bas-empire, avait abandonnée les agglomérations ouvertes pour se réfugier dans des lieux mieux protégés. Lors des invasions du VIIe s., cette population fut probablement rejointe par des réfugiés en provenance de Dardanie et de Dalmatie, ceux dont parle Constantin Porphyrogénète. De leur côté, les agriculteurs slaves occupaient les plaines et vallés environnantes et peut-être même étaient-ils installés au coeur du territoire précédent. Dans la montagne, ou plus précisément au-dessus de la zone habitée tant par les proto-Romans que par les Slaves, subsistait une population foncièrement pastorale, composée d'aborigènes non--romanisés et qu'on peut qualifier déjà de proto-Albanais. De tout ce qui précède, on peut déduire qu'entre la population du type Komani—Kruja, dans la mesure où elle était composée d'Illyriens depuis longtemps romanisés, et les Albanais, s'ils sont vraiment le

[92] La date de la première apparition des Albanais est rendue de manières diverses par différents auteurs: 1043 et 1078 selon J. Ferluga, *op. cit.*, p. 93—94 et G. Stadtmüller, *op. cit.*, p. 162—164; 1040 et 1081, selon A. Ducellier, *L'Arbanon et les Albanais au XIe siècle*, dans Travaux et Mémoires, 3, 1986, p. 357 et 360. Si Davide Arianitès, mentionné en 1001, est vraiment un Albanais comme le pense A. Ducellier (*ibid.*, p. 359—360), il faudrait alors reculer leur apparition sur la scène historique vers la fin du Xe s.

[93] Une opinion très judicieuse sur les Albanais jusqu'au XIe s. a été exprimée par J. Ferluga, *op. cit.*, p. 95: »Ils sont encore une masse sans visage, dans laquelle aucun personnage ne se distingue. D'une part, cet anonymat est le reflet d'une masse encore mal définie, et d'autre part, il indique le niveau relativement bas d'indépendance qu'ils avaient dans les événements historiques se déroulant à cette époque.«

[94] J. Ferluga, *ibid.*, p. 73 sq.; *idem, Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, dans Byzantium in the Balkans, Amsterdam, 1976, p. 215—224; J. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1959, p. 199.

reliquat d'Illyriens non-romanisés, le lien était beaucoup plus génétique, dérivant de leur origine commune, que culturel. Cette conclusion est corroborée en partie par les documents médiévaux qui attestent l'existence dans la région de Scodra de trois groupes linguistiques différents: les Albanais, les Romans et les Slaves.[95]

Un problème tout à fait particulier est celui de la localisation de l'énigmatique Arbanon ("Αρβανον), le premier noyau stable des Albanais, dont la plus ancienne mention se retrouve dans l'oeuvre d'Anne Comnène, alors qu'elle décrit les combats d'Alexis Ier contre les Normands. Selon toute probablité, la racine *arb-* ou *alb-* est plus ancienne que *shquip-* et on la rencontre dans la diaspora albanaise formée à la suite des migrations provoquées par les invasions turques.[96] Dans quelle mesure l'Arbanon était en rapport avec l'Albanopolis ('Αλβανόπολις) de Ptolomée, qu'on identifie fréquemment avec la cité illyrienne de Zgërdesh,[97] reste pour nous une question discutable et d'importance secondaire. Apparemment les habitants de Zgërdesh auraient abandonné leur ville d'origine au cours de la basse antiquité, pour fonder dans le voisinage la ville de Kruja (τῶν Κροῶν). De cette supposition provient l'opinion traditionnelle, renforcée par l'autorité dont Skenderbeg jouissait, que Kruja était le centre autour duquel gravitaient les Albanais médiévaux. Par ailleurs, selon une autre opinion, pas plus justifiée que la précédente et qui a pour point de départ l'importance de l'agglomération, la ville d'Elbasan serait l'endroit prédestiné qui aurait joué un rôle primaire dans la formation du territoire primitif des Albanais. Enfin, des analyses plus récentes, qui discernent dans l'Arbanon plutôt un territoire qu'un lieu précis, s'appuient sur une argumentation d'un tout autre caractère. D'après les uns, ce territoire devait se trouver là où les influences étrangères, notamment romaines, byzantines, slaves anciennes ou serbes, étaient le plus faibles, d'où la conclusion qu'il s'agissait de la plaine du Mati en Albanie centrale.[98] D'après les autres, qui attribuent une importance spéciale aux directions suivies par les opérations militaires lors du conflit qui opposa les Byzantins aux Normands, l'Arbanon ou sa plus grande partie se situait au sud de la grande courbe du Shkumbi, à peu près entre Devoll, non loin du lac d'Ohrid, et Elbasan (fig. 23).[99]

---

[95] I. Božić, *Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku*, dans Glas Srpske Akademije nauka i umetnosti, 338, 1983, p. 15—17, qui souligne (p. 42) leur caractère pastoral. Voir aussi C. Jireček, *op. cit.*, p. 97. Parlant des Albanais établis dans les villes pendant le bas moyen âge, le même auteur précise qu'il s'agissait d'une ancienne population chrétienne, plus proche des Grecs byzantins et des Romans que des Slaves (*ibid.*, p. 42).

[96] *Ibid.;* E. Çabej, Studia Albanica, 9—1, 1972, p. 37.

[97] III, 12, 20. *Albanópolis* est épigraphiquement confirmée sur une épitaphe de Gornje Solnje près de Skoplje, contenant des noms d'origine illyrienne. *Cf.* B. Dragojević-Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, VI, Beograd, 1982 (éd. F. Papazoglou), p. 135—136, no 142.

[98] G. Stadtmüller, *op. cit.*, p. 118 sq., 133.

[99] A. Ducellier, Travaux et Mémoires, 3, 1968, p. 353 sq. J. Ferluga, Glas Srpske Akademije nauka i umetnosti, 343, 1986, p. 110, estime de son

Cependant, il nous semble que la réponse à la question de définir l'expansion territoriale des Albanais descendus de la montagne, a été fournie par un linguiste albanais de renom. Car, en enregistrant et en s'appuyant sur les toponymes albanais avec suffixe *-esh* (fig. 24), qui très probablement dérive du latin classique *-ensis* ou latin vulgaire *-esis*, il a réussi à établir, semblet-il, le cadre géographique de cette première vague albanaise, dont on peut suivre les traces d'Elbasan au sud, en passant par Tirana, jusqu'à Kruja au nord.[100] Pour cette raison même, la localisation de l'Arbanon du XIe—XIIe s., en temps que centre d'un pouvoir déjà acquis (fig. 23), ne doit pas être confondu avec le territoire de l'implantation primitive dans la zone basse des montagnards albanais. Cette infiltration progressive avait sans doute commencé plus tôt que la formation de l'Arbanon des sources byzantines. La première vague de pâtres semi-nomadiques avait dû donner l'essor à une sédentérisation plus accélérée, suivie de l'albanisation ou plus exactement de la déromanisation et de la déslavisation des régions septentrionales de l'Albanie. A l'époque suivante, les Albanais implantés dans la plaine adoptent la foi chrétienne, sous forme latine ou grecque, et s'établissent dans les villes aussi, où ils partagent le sort de la population romane latente, grecque et slave. Comme certains rapporteurs ayant pris part à cette série de conférences l'ont déjà mis en lumière, l'apparition des Albanais médiévaux hors des frontières de l'Albanie actuelle, par exemple en Dalmatie et en Grèce,[101] est dans la plupart des cas le résultat d'émigrations provoquées par le surpeuplement d'un territoire stérile et ne peut pas s'expliquer comme un phénomène historique de réintégration de l'ancienne patrie illyrienne. Ainsi donc, nous disposons à l'époque médiévale de témoignages sur l'incorporation d'une couche sociale d'Albanais dans les mouvements culturels suivis par les héritiers de l'ancienne civilisation romano--byzantine, d'aspect latin ou grec.

Par ailleurs, à l'intérieur du pays se forment de puissantes seigneuries féodales, désunies et souvent hostiles les unes envers les autres.[102] Selon un savant français et en même temps albanophile prouvé, l'Albanie, arrachée de Byzance, ne retrouvera son équilibre que sous les Ottomans, mais à un niveau social beaucoup plus bas.[103] Les Albanais qui avaient adopté la culture soit grecque, soit latine, et à laquelle d'ailleurs ils devaient leurs premières tentatives lettrées, furent cruellement obligés de quitter leur sol natal, surtout en destination de l'Italie méridionale, laissant ainsi la place libre à

---

côté que tout ce qu'on peut conclure est que l'Arbanon se trouvait entre Debar et Dyrrachium.

[100] E. Çabej, Studia Albanica, 9—1, 1972, p. 36.

[101] Rapports de B. Ferjančić et S. Ćirković, publiés dans ce même volume. Comp. aussi C. Jireček, *op. cit.*, p. 41 sq., 97.

[102] I. Božić, *op. cit.*, p. 42 sq.

[103] A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age*, Thessalonique, 1981, p. 112.

l'implantation des montagnards islamisés, ou plus précisément à ceux des Albanais qui s'étaient mis au service des Ottomans. Tout en tirant profit de ces nouveaux venus qui partageaient leur foi, les Turcs favorisaient leur expansion territoriale au dépens des Slaves avoisinnants.[104] Si nous acceptons cette façon de raisonner, alors Georges Kastriote, surnommé Skenderbeg, qui dans des conditions tragiques s'opposa courageusement aux Turcs jusqu'en 1468,[105] et auquel les Albanais érigent aujourd'hui des monuments commémoratifs, était l'adversaire le plus coriace de ces aborigènes historiquement vagues, non-romanisés ou non-hellénisés et dans lesquels les savants albanais, avec une audace surprenante, reconnaissent les Illyriens, leurs vrais ou prétendus ancêtres. Observée sous cet angle, la thèse illyrienne expansionniste n'est rien d'autre qu'un substitut apauvri de la politique du croissant turc, aidé du yatagan.

Alors que les Albanais, en tant que peuple nouveau, n'apparaissent qu'au milieu du XIe s., les Illyriens comme catégorie historique définie par le sentiment de leur appartenance ethnique, disparaissent une fois pour toutes au cours de la basse antiquité. Il n'y a aucun argument d'ordre historique, épigraphique ou archéologique qui prouverait le contraire. Parmi les inscriptions qui, selon un excellent connaisseur de la matière, fournissent les témoignages les plus clairs et les plus compréhensibles car, loin d'être muettes, elles parlent le latin en Albanie centrale et septentrionale, et le grec en Albanie meridionale, nous retrouvons des Illyriens dans le répertoire onomastique au plus tard dans la première moitié du IIIe s. Les termes Ἰλλυριοί, τῶν Ἰλλυριῶν ἐπίσκοποι ou οἱ Ἰλλυριοὶ ἐπίσκοποι, rencontrés dans l'Histoire ecclésiastique d'Euagrios,[106] n'ont pas une signification ethnique comme le voudraient et encore plus le désireraient les historiens albanais, mais se rapportent à l'unité territoriale et administrative d'Illyricum. *Per analogiam,* dans la Passion

---

[104] Ce processus d'expansion albanaise ne doit pas être observée de façon trop simplifiée et générale. S'il est certain que les Turcs étaient responsables de leur installation massive, avec tendance politique, dans les terres basses qui dès la fin du VIe ou le début du VIIe s. étaient souverainement slaves, leur incorporation naturelle et graduelle dans les cités romanes, d'une part, et les régions agricoles, comme c'est le cas du Kossovo et de la Métochie, de l'autre, sont le résultat d'un phénomène d'assimilation qui s'imposait normalement. Comme avec les Valaques, la conséquence de ce phénomène était la slavisation progressive des Albanais minoritaires et non pas l'inverse. Non seulement que nous retrouvons les Albanais, en tant que couche ethnique déjà compacte, dans les villes du littoral (Dyrrachium, Ulcinium, Antibaris, Cattaro, Raguse, etc.), mais nous les distinguons clairement dans le cadre de la population chrétienne du Kossovo avant les conquêtes turques. Ces échanges, tout à fait compréhensibles dans des zones limitrophes dans le sens national, n'ont rien de commun avec l'installation ou l'expulsion de force de l'une ou de l'autre population. Sur la présence d'Albanais dans la région de Prizren à l'époque de Stéphane Douchane, *cf.* C. Jireček, *op. cit.*, p. 41—42.

[105] Sur le sort de Skenderbeg, I. Božić, *op. cit.*, p. 72—83.

[106] *Hist. Eccl.* (éd. J. Bidez et L. Parmentier, London, 1898), p. 73, 10; 83, 30; 84, 16; 86, 10.

de saint Démétrius de Thessalonique, composée dans la première moitié du Ve s., le préfet τῶν Ἰλλυριῶν, qui séjourna brièvement ἐν τῇ Δακῶν χώρᾳ,[107] n'était pas préfet des Illyriens mais de l'Illyricum, de même qu'il n'avait pas rendu visite aux Daces mais aux habitants du diocèse dacique de sa préfecture d'Illyricum. Par ailleurs, il ne faut pas perdre de vue que dans les sources ecclésiastiques de la fin du Ve et du début du début du VIe s., l'Illyricum ne coïncidait plus avec la préfecture du même nom, mais avec le territoire latinophone, auquel appartenait aussi la Nouvelle Epire dans l'arrière-pays de Dyrrachium. Jusqu'au règne de Justinien, qui tenta artificiellement de rétablir le système institutionnel romain, les provinces méridionales hellénisées n'étaient plus considérées comme parties intégrantes de l'Illyricum.[108] D'autre part, l'Albanie à l'époque médiévale était parfois considérée comme terre des Illyriens, ce qui n'est en somme qu'une reminiscence littéraire, ou mieux encore, le seul souvenir de l'ancien Illyricum au sens étroit du mot, et que l'on rencontre par exemple dans l'oeuvre de Nicéphore Briyennios, du XIe s., qui nomme Dyrrachium μητρόπολις τοῦ Ἰλλιρικοῦ.[109] Ainsi donc, entre la disparition des Illyriens et l'apparition des Albanais se sont écoulés environ huit siècles. Il faudra attendre autant pour voir les Illyriens ressuscités, cette fois-ci traverstis en Albanais, par des philologues érudits sortis des meilleures universités allemandes. De tout ce qui a été dit jusqu'à présent, on peut conclure que le problème albanais n'est ni ethnique, ni national, mais surtout politique, culturel et social.

La jeune science albanaise, qui compte parmi ses rangs des chercheurs de talent et qui dans son enthousiasme romantique fortement pimenté de pressions exercées par l'état, proclame sans réserves la continuité, possible mais non-prouvée et probablement improuvable, des Illyriens aux Albanais, a porté et porte encore à soi-même des préjudices qu'elle ne pourra réparer à l'avenir qu'avec grande peine et à un prix élevé.

---

[107] Passio altera Sancti Demetrii Thessalonicensis, *Acta Sanctorum*, oct. IV, 90—95 et *Patrologia Graeca*, 116, col. 1173—1184 (cap. 15—16).

[108] Ch. Pietri, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'église de Rome (V[e]—VIe siècles)*, dans Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1984, p. 44.

[109] Ed. Bonn, 1836, III, 3, p. 102.

АЛБАНЦИ У ВИЗАНТИЈСКИМ ИЗВОРИМА

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

Одавно је уочено да богата и развијена византијска историографија, па и књижевност уопште, представљају праву ризницу података о народима који су током средњег века живели у пространствима Балканског полуострва. Без података византијских извора остала би непозната многа важна збивања и појаве у њиховој средњовековној историји. Та констатација добија своју пуну вредност ако се има у виду и околност да списи учене па и народне византијске историографије стоје на знатно вишем нивоу него прва слична дела почетака историографије балканских народа. Међу народима који су у средњем веку живели на Балканском полуострву налазе се и Албанци, па византијски извори дају бројне и садржајне вести о њима, неопходне за праћење и разумевање њихове средњовековне историје. Морам одмах да нагласим да ми није намера да у овом саопштењу пружим преглед средњовековне историје Албанаца, јер је за тако нешто потребно знатно више времена и простора. Жеља ми је неупоредиво скромнија, да изнесем неке карактеристичне вести византијских извора о Албанцима, њиховом начину живота и областима које су насељавали. Дијаспора Албанаца према областима континенталне Грчке започела је у позним столећима средњег века. Пре приступања самој теми неопходно је да дам још једно упозорење. Византијски извори не дају податке о кретањима Албанаца према деловима данашњих југословенских земаља, које су у позније време живота Царства остале изван видокруга његових историчара. Они само говоре о дијаспори Албанаца према југу и југоистоку, ка крајевима континенталне Грчке (Тесалија, Епир, Акарнанија, Етолија и Пелопонез).

Иако је Византија од првих деценија свог постојања држала крајеве данашње Албаније, односно залеђе важног града Драча, таласи словенске сеобе у првим деценијама VII века збрисали су њену власт у већем делу Балканског полуострва, па и у овим крајевима. Царство је и овде задржало само неке градове на обали. Процес обнове византијске власти у овим крајевима завршен је почетком IX века, оснивањем теме Драч, чија је тери-

торија обухватала и залеђе обале.[1] Својим стратегијским положајем драчка тема представљала је сигурну предстражу византијске власти у западним деловима Балканског полуострва. Иако је власт Царства у крајевима данашње Албаније уз краће прекиде постојала од почетка IX века, прве вести о Албанцима дају византијски извори који описују збивања XI и почетка XII века. То је, пре свега, историчар Михајло Аталијат који је својим пером описао средишње деценије XI столећа (1034—1079). Описујући прилике у јужној Италији после смењивања Георгија Маниакиса, прослављеног ратника и победника над Арабљанима (1038), историчар каже да је тада избила побуна у овим крајевима; против Царства су устали Албани и Латини који су раније били не само савезници Ромеја, већ и исте државности и вере са њима. Сада су постали жестоки непријатељи Ромеја и за свог заповедника су изабрали Михајла Докијана.[2] Михајло Аталијат описује да је 1042. године Георгије Маниакис поново отишао у Италију (1042) и подигао побуну против цара Константина IX Мономаха, имајући уз себе војску Ромеја и Албанаца.[3] Најзад, Михајло Аталијат наводи да су Арбанити са одредима Бугара и Грка сачињавали војску узурпатора Нићифора Василакија који је 1078. године кретао из Драча према Солуну.[4]

Ти први спомени Албанаца или Арбанита у византијским изворима одавно су запажени и различито тумачени, а од предложених објашњења навешћемо само она новијег датума. Г. Штатмилер је опрезно остао у дилеми да ли су Албанци у војсци Георгија Маниакиса Албанци са Балканског полуострва или они из античког Лација.[5] Друкчије тумачење етникона Албанци ве-

---

[1] О томе cf. J. Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium,* Actes du XIIe Congrès Inter. des études byzantines II, Beograd 1964, 83—92; исти, *Драч и његова област од VII до почетка XIII века,* Глас САНУ 343, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд 1986, 74.

[2] Michaelis Attaliotae historia, ed. E. Bekkerus, Bonnae 1853, 9 (француски превод: H. Grégoire, Byz. 28, 1958, 328). Детаљну парафразу вести даје E. Vranoussis, Οἱ ὅροι "Ἀλβανοί" καὶ "Ἀρβανῖται" καὶ ἡ πρώτη μνεία τοῦ ὁμωνύμου λαοῦ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰς πηγὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, Σύμμεικτα 2 (1970) 210—214. О Михајлу Докијану говори и Јован Скилица: каже да је он после опозивања Георгија Маниакиса (1038) отишао у Италију и да је уз себе имао и 500 Франака који су становали иза Алпа. Неразумним понашањем Михајло Докијан је натерао ове људе да се одметну. Cf. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum, ed. J. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 1973, 426; Vranoussis, Ὅροι 218 sq.

[3] Attaliotes, ed. Bonn. 18; Grégoire, *Histoire* 335; Vranoussis, Ὅροι 209, 228 sq. која подсећа да је према Јовану Скилици (ed. Thurn 425) Георгије Маниакис имао тада у Италији уз себе и Франке.

[4] Attaliotes, ed. Bonn. 297. Арваните у саставу византијске војске узурпатора спомиње и Скиличин Настављач, чије се излагање често ослања на Михајла Аталијата. Cf. Th. Tsolakis, Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, Thessaloniki 1968, 182; Vranoussis, Ὅροι 230 sq.; A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècles,* Thessalonica 1981, 77.

[5] G. Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte,* Wiesbaden 1966, 162 sq. Ако Михајло Аталијат овде има у виду Албане из Лација,

заног за збивања у Италији предложио је Г. Стојков, по коме се овде ради о најамницима из Шкотске, која се у неким изворима назива и Албанијом.[6] Вести Михајла Аталијата детаљно је анализирала Е. Враноусис, пре свега упозоривши да он употребљава два назива Албанци (Ἀλβανοί) и Арванити (Ἀρβανῖτες): први се јавља за византијске одреде у Италији, а други за одреде побуњеника Нићифора Василакија. За први термин она одлучно сумња да означава Албанце са Балканског полуострва и сматра да проистиче од латинске речи albanus, albania, што значи странац или страна земља. Михајло Аталијат је, по њеном уверењу, овде мислио на Нормане, односно Франке, који већ после 1017. године почињу да пристижу у Италију.[7] А. Диселије се у два маха осврнуо на ова нова тумачења имена Албанци у византијској војсци у Италији краја прве половине XI века. Сматрао је да се ради о Албанцима са Балканског полуострва, обративши пажњу пре свега на то да Михајло Аталијат за њих каже да су исте државности и вере као Ромеји, као и да су њихови савезници (σύμμαχοι).[8] Ако су међу историчарима постојале дилеме у тумачењу имена Албанци у саставу византијских трупа у Италији, са друге стране сасвим је прихваћено да се спомен Арванита у побуњеничкој војсци Нићифора Василакија (1078) односи на Албанце са Балканског полуострва.[9]

Вести о области Арбанона и о Арванитима налазимо у делу царске принцезе Ане Комнине која исцрпно описује владу свог оца Алексија I (1081—1118). Те вести су уклопљене у описе Алексијевих борби против Нормана у залеђу Драча. Ана Комнина пише да је октобра 1081. њен отац напустио Драч, чији је акропољ оставио Млечанима, док је остали део града поверио Комискорту који је потицао из Арбанона (τῷ ἐξ Ἀρβάνων ὁρμωμένῳ Κομισκόρτῃ).[10] И ова вест је одавно уочена, па се дуго веровало да је у питању лично име неког функционера који је потицао из

то би по мишљењу Г. Штатмилера био резултат његовог архаизирајућег манира који код овог историчара није чест.

[6] П. Стојков, *Първото известие за Албанците в историческите извори*, Исторически преглед 22 (1966) 60—62.

[7] В. детаљна тумачења Vranoussis, Ὅροι 209, 214—217, 226 sq. За значење речи albanus, одакле потиче и француски израз aubain (странац) аутор наводи: Du Cange, *Glossarium ad mediae et infimae Latinitatis I*, Parisiis 1883, 162 sq.; J. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon minus*, Leiden 1960, 32 sq.

[8] A. Ducellier, *Nouvel essai de mise au point sur l'apparition du peuple albanais dans les sources historiques byzantines*, Studia albanica 2 (1972) 300—306. Исти аутор (p. 302 sq.) упозорава да се термин aubain не јавља у јужној Италији и да је сасвим невероватно помислити да је Михајло Аталијат могао да га употреби, будући да није имао везе са италијанским светом. Подсећа на околност да грчки језик има доста израза за странце.

[9] P. Phurikes, Πόθεν τὸ ἐθνικὸν Ἀρβανίτης; Ἀθηνᾶ 43 (1931) 7 sq.; Stadtmüller, *Forschungen* 163 sq. (који сматра да су у питању житељи северне Албаније); Vranoussis, Ὅροι 230 sq.; A. Ducellier, *L'Arbanon et les Albanais au XIe siècle*, Travaux et Mémoires 3 (1968) 358; idem, Nouvel essai 299.

[10] A. Comnène, Alexiade I—III, ed. B. Leib, Paris 1937, 1943, 1945 (I, p. 168).

области Арбанона и био можда и албанског порекла.[11] У такво тумачење посумњала је Е. Враноусис, сматрајући да Комискортис у делу учене принцезе није лично име, већ да означава функционера који је имао дужност надзорника царског шатора, познатог још из тематске организације X—XI века. Са друге стране Е. Враноусис сматра да се израз ἐξ Ἀρβάνων не односи на Арбанце као етнички појам, већ да означава административну јединицу, чији је функционер био споменути κόμης τῆς κόρτης са седиштем у Кроји.[12] У новијим истраживањима А. Диселије се вратио на старо тумачење да је Комискортис лично име функционера који је потицао из области Арбанона, односно од Албанаца.[13]

Ана Комнина описује пребацивања оданих људи цару Алексију I Комнину што се брзо повукао из борбе са Норманима под Драчем, напомињући да је Роберт Гвискард са свих страна био узнемириван од Арванита и Далмата које је послао Бодин.[14] Принцеза и по трећи пут спомиње област Арбанона, а у опису борбе Алексија I Комнина против новог напада Бојемунда на албанску обалу (1108). Тада је њен отац предузео мере да би Норманима затворио путеве ка Македонији, Валони, Јериху и Канини, па је неке важне градове и области поверио поузданим људима: Валона, Канина и Јерихо су поверени Михајлу Кекавмену, тврђава Петрела на средњем Ерзену Александру Кавасилу,[15] Дебар Лаву Никериту, а клисуре око Арбанона Евстатију Камици. Тада су и неки градићи погранични Арбанону пришли Норманима.[16]

На основу ових одавно запажених података историчари су се трудили да ближе одреде границе области Арбанона крајем XI и почетком XII века. Још је М. Шуфлај сматрао да је тадашња Албанија, односно Арбанон, заузимала исту територију као Illyricum proprium Римљана, Epirus Nova Грка или теме Драч Византинаца, а омеђену Скадром, Драчом, Охридом и Призреном.[17] Међутим, подаци извора тог времена показују да визан-

---

[11] Поред старије литературе [преглед в. E. Vranoussis, "Κομισκόρτης ὁ ἐξ Ἀρβάνων": Σχόλια εἰς χωρίον τῆς Ἄννης Κομνηνῆς (Δ, 8, 4), Joannina 1962, 6—9] то сматра и Stadtmüller, *Forschungen* 164 који верује да је то лично име проистекло из византијске функције κόμης κόρτης — заповедник царског шатора. Исто: Ферлуга, *Драч* 100 сл.

[12] Vranoussis, Κομισκόρτης 11—15, 22 sq., 25 sq. Исти аутор (p. 15) наводи и печате из X—XII века са споменом функције κόμης τῆς κόρτης. Ферлуга, *Драч* 108 такође верује да је Арбанон име области, а не племена или народа.

[13] Ducellier, *Arbanon* 362—4; idem, *Nouvel essai* 305 sq.

[14] A. Comnène II, 60; Phurikes, o.c. 9 sq.; Vranoussis, Ὅροι 232. Ферлуга, *Драч* 109 сматра да се највероватније радило о трупама огранизованим на локалној основи.

[15] Ducellier, *Façade* 17 sq. сматра да је Петрела била најсевернија тачка одбране Алексија I Комнина.

[16] A. Comnène III, 104. Аутори који су коментарисали овај пасус схватали су Арбанон као назив за област. Cf. Stadtmüller, *Forschungen* 165; Ducellier, *Arbanon* 364; Vranoussis, Ὅροι 232; Ферлуга, *Драч* 109 сл.

[17] M. Šufflay, *Die Grenzen Albaniens im Mittelalter*, Illyrisch-Albanische Forschungen I, München 1916, 290—292. Те закључке преузима G. Konidaris,

тијску тему Драч треба одвајати од области Арбанона која се налазила дубље у унутрашњости. За Ану Комнину и њеног супруга историчара Нићифора Вријенија Драч је метропола или град Илирика, а поглавар драчке теме Георгије Мономахат био је дукс читавог Илирика.[18] Полазећи од ових сазнања, историчари су били склони да област Арбанона траже у унутрашњости данашње Албаније. Веровали су да се простирала од Дебра према западу до тврђаве Петрела, која је лежала источно од Драча на реци Ерзен. У правцу север—јут област Арбанона се по свој прилици простирала између река Мати и Шкумби, дакле остала је ограничена на брдовите крајеве унутрашњости Албаније.[19] А. Диселије додаје и констатацију да је област Арбанона остала изолована од суседних крајева и господара, служећи као резерват албанског сточарског становништва.[20]

Занимљиво је да кроз читав XII век византијски извори не дају податке о области Арбанона, нити о њеном становништву.[21] Међутим, чувени уговор о подели освојене византијске територије Partitio Romaniae наводи да млетачки поседи треба да обухватају provintium Dirrachii et Arbani cum chartularatis de Glavinica et de Vagenetia, што показује да је 1204. године, баш као и крајем XI века, област Арбанона била источно од Драча.[22]

У акту Синода Охридске архиепископије из 1216. године, када је њен хартофилакс био каснији архиепископ Димитрије Хоматијан, налази се одавно запажен случај пансеваста севаста Григорија Камонаса, који је раније био ожењен кћерком покојног Ђина, архонта Албанона и сина Прогоновог. Он се развео од прве жене и оженио се Комнином, кћерком великог жупана Србије, раније удатом за Димитрија, брата споменутог Ђина.

Περὶ τὴν πρώτην μνείαν τῶν 'Αλβανῶν ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς πηγαῖς καὶ τὰ ὅρια τῆς χώρας των ἐπὶ Βυζαντινῶν, ΕΕΒΣ 23 (1953) 400. И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас САНУ, 338, Одељење историјских наука 3, Београд 1983, 12 каже да је матична област Албанаца у средњем веку била „у четвороуглу који образују градови Валона—Охрид—Призрен—Скадар".

[18] Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. P. Gautier, Bruxelles 1975, 213; A. Comnène I, 29, 57, 132; Ducellier, *Façade* 3, 8, n. 1, 96. Cf. такође A. Comnène, Alexiade IV, Index par P. Gautier, Paris 1976, 56.

[19] Stadtmüller, *Forschungen* 166 sq., 173 (који се колеба да ли термин Арбанон означава град или област — жупу); Ducellier, *Arbanon* 360—366; idem, *Façade* 80.

[20] Ducellier, *Arbanon* 355 sq. Исто тумачење раније дају: J. Ch. Pulos, 'Η ἐποίκησις τῶν 'Αλβανῶν εἰς Κορινθίαν, 'Επετηρὶς τοῦ Μεσ. 'Αρχείου 3 (1950) 33, 35; D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1204—1261*, Oxford 1957, 26.

[21] У надгробном натпису из времена око 1200. године наводи се архиђакон Арбана ('Αρβάνου) а у кодексу из 1226. забележено је Σὺ Διόμιδες βλασὸς 'Αρβάνου πέλων. Cf. S. Salaville, *Epitaphe métrique de Constantin Melès, archidiacre d'Arbanon*, EO 27 (1928) 403—416, 413; Vranoussis, Κομισκόρτης 98.

[22] A. Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, Studi veneziani 7 (1965) 220; D. Zakythinos, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς παργιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 21 (1951), 179—182; Stadtmüller, *Forschungen* 167 sq.; Vranoussis, Κομισκόρτης 19; Ducellier, *Façade* 98.

Синод је одлучио да је други брак Григорија Камонаса пуноважан.[23] Ако се овом дода и околност да се у дубровачком документу из почетка XIII века спомиње Demetrius Dei gratia panyperseuastos et magnus archon,[24] онда је сасвим оправдана општеприхваћена претпоставка да је крајем XII и у првим деценијама XIII века у унутрашњости Албаније са седиштем у Кроји владао албански племићки род: архонт Прогон са синовима Димитријем и Ђином; први од синова био је ожењен кћерком Стевана Немањића и византијске принцезе Евдокије.[25] А. Диселије сматра да је Прогон, отац Димитрија и Ђина, био први „prince d'Albanie" који је искористио слабост централне власти у Византији крајем XII века да би се са титулом архонта одвојио као самосталан господар.[26]

Није познато шта се збило са овом великашком породицом албанског порекла која је имала власт у Арбанону у бурним годинама око Четвртог крсташког рата и пропасти Царства (1204). У првим деценијама XIII века у унутрашњости Албаније су се сукобљавали интереси разних владара и држава израслих на бившој византијској територији и оних у суседству (Епир, Никеја, Венеција, Србија, Бугарска). После великог успеха — освајања Солуна (крајем 1246) никејски цар Јован III Ватац (1222—1254) је настојао да користи овај велики град као базу за даље ширење никејске власти према западу и северозападу. У зиму 1252—3. његова војска се нашла у тешком положају, презимљујући у тврђави Острову, али је ситуација изненада побољшана када су Јовану III Ватацу пришли одани људи деспота Михајла II Анђела Глава и Теодор Петралифа који су предали Касторију, Велики и Мали Девол. Тада је цару пришао и Голем са војском из крајева Алванона (μετὰ τοῦ ἐς Ἀλβάνου στρατοῦ μέρη), који се дотада такође налазио у служби епирског владара. Значајно је да Георгије Акрополит наглашава да је Голем био ожењен нећаком никејске царице Ирине. Према уговору који је епирски владар Михајло II Анђео тада закључио са никејским царем (1252—3) предао му је тврђаве Прилеп, Велес, као и Кроју

---

[23] J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata* VI, Parisiis—Romae 1891, col. 1—12. Садржај акта у М. С. Дринов, *О некоторых трудах Димитрия Хоматиана как историческом материале*, Виз. врем. 1 (1894) 321 сл. Прилог о Албанцима у средњем веку у књизи о Албанцима нетачно преноси овај податак, наводећи га као извор о Албанцима на Косову, а и погрешно датирајући синодски акт у 1230. годину. Уп. *Albanci u srednjem veku*, у књизи *Albanci*, Ljubljana 1984, 25.

[24] A. Solovjev, *Eine Urkunde des Panhypersebastos Demetrios, Megas Archon von Albanien*, BZ 34 (1934) 304—310.

[25] K. Jireček, *Albanien in Vergangenheit*, Illyrisch-Albanische Forschungen I, München 1916, 32; Šufflay, *Grenzen* 291; Stadtmüller, *Forschungen* 168; Божић, *Албанија* 23 сл.

[26] Ducellier, *Façade* 14 sq., 48, n. 39 et 40, 63. Исти аутор (p. 138—140) зове Прогоновог сина „Dimitri d'Arbanon". Аутор одељка о средњем веку књиге о Албанцима чак говори о првој албанској држави око 1190. године са центром у Кроји насталој после ослободилачког рата. Уп. *Albanci u srednjem veku*, у књизи *Albanci*, Ljubljana 1984, 28.

у Алванону (τὸ ἐν τῷ 'Αλβάνῳ φρούριον τὰς Κρόας).[27] Може се претпоставити да је Голем, чије је седиште вероватно било у Кроји, господар Албанона, али је немогуће утврдити његову непосредну везу са горе споменутим Прогоном и његовим синовима Ђином и Димитријем. Занимљиво је да исти Георгије Акрополит констатује да је племе Алванита (τὸ τῶν 'Αλβανιτῶν ἔθνος) убрзо променило страну и поново пришло епирском владару Михајлу II Анђелу.[28]

Ваља напоменути да исти никејски историчар доноси још неке важне податке о области Албанона. У опису успеха епирског господара и цара Теодора I Анђела (1215—1230) каже да је освојио многе земље: од Италијана и Бугара, а да је покорио Тесалију, Охрид, Прилеп, Албанон и сам Драч.[29] Када је нови латински цар Петар од Куртенеа после крунисања у Риму (1217) ишао у Цариград, путовао је преко Драча одакле се запутио старим путем Via Egnatia, али га је у кланцима Албанона (ἐν ταῖς τοῦ 'Αλβάνου δυσχωρίαις) изненада пресрео и заробио Теодор I Анђео.[30] Георгије Акрополит описује и освајања трновског цара Јована II Асена после победе над Теодором I Анђелом на Клокотници (1230): каже да је он тада запосео Адријанопољ, Дидимотику, Волерон, Сер, Пелагонију и Прилеп; пошто је пљачкајући прошао Велику Влашку, односно Тесалију, завладао је Албанијом и опленио је све до Илирика.[31]

У делу Георгија Акрополита налазимо још неке важне податке о области Албанона. Тако он каже да је никејски цар Теодор II Ласкарис 1255. поставио Константина Хаварона за запо-

---

[27] G. Acropolites I, ed. A. Heisenberg, Lipsiae 1903, 91 sq.; Stadtmüller, *Forschungen* 170; Nicol, *Despotate* I, 151 sq.; Vranoussis, Ὅροι 232—234; Vranoussis, Κομισχόρτης 17; Ducellier, *Façade* 168 sq.

[28] Acropolites I, 142.

[29] Ibid., 25. Ефрем, писац римоване хронике из почетка XIV века, који се доста ослања на Г. Акрополита, такође каже да је Теодор I Анђео освојио Ἰλλυρίδα γῆν, 'Αλβανοὺς ὀριτρόφους. Cf. Ephraemius, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1840, 310.

[30] Acropolites I, 26. Ефрем, песник с почетка XIV века, сличним речима описује пут новог латинског цара. Cf. Ephraemius, ed. Bonn. 310.

[31] Acropolites I, 42 sq. Cf. Stadtmüller, *Forschungen* 169; Nicol, *Despotate* I, 111; Ducellier, *Façade* 166. У цркви Четрдесет мученика у Трнову сачуван је натпис, датиран са летом 1230. године; ту се каже да је тада Јован II Асен освојио земљу од Адријанопоља до Драча, грчку, албанску и српску, као и околину Цариграда. Cf. В. Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове* III, София 1940, 593; Божић, *Албанија* 25. Год. 1230. Јован II Асен је издао повељу Дубровчанима у којој такође спомиње област Арбанона, а уз Адријанопољ, Дидимотику, Скопље, Солун, Прилеп и Девол. Уп. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма,* Београд 1934, 205, бр. 790; Ducellier, *Façade* 181. Житије св. Петке, дело последњег трновског патријарха Евтимија, каже да је 1230. године Јован II Асен освојио читаву Македонију, Сер, Свету Гору, Солун са Тесалијом, Трибале, Далмацију и арбанитску област све до Драча. Cf. E. Kalužnacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius* (1375—1393), Wien 1901 (= Variorum Reprints, London 1970) 70.

ведника Албанона.[32] Сам Георгије Акрополит је крајем 1256. постављен за намесника свих провинција Никејског Царства у Европи, па је децембра те године из Солуна кренуо у обилазак поверених му крајева: преко Сервије и Касторије стигао је до Охрида, да би одатле ступио у Албанон и стигао све до Драча.[33] Међутим, прилике у Албанону су се убрзо окренуле против Никеје, јер је намесник Константин Хаварон пришао деспоту Михајлу II Анђелу, а исто су учинили и Албанци који су кратко време остали верни Никеји. Да би средио прилике, Георгије Акрополит је у Албанон упутио новог човека Исака Нестонга.[34] У писму цара Теодора II Ласкариса из 1255. наводи се да је он покорио Албанон и крајеве до граница Срба.[35] Чини се да бројни искази Георгија Акрополита дају значајне елементе за омеђивање Албанона: та област није битно променила границе од краја XI и почетка XII века и простирала се западно од Охрида и Дебра према крајевима Драча.[36]

Ако је већ после освајања Солуна (1246) експанзија победничког Никејског Царства била усмерена и ка крајевима Албаније, тај правац освајања су следили и први Палеолози пре обнове Царства (1261). Георгије Пахимер наглашава да је севастократор Јован, брат цара Михајла VIII Палеолога, после победе у Пелагонији (лето 1259) освојио тврђаву Канину, затим крај око Берата, Полога и Колоније, а поред бројних других крајева и градова и тврђаве (’οχυρώματα) Илира, после чега је стигао до Драча.[37] Сличну вест доноси и аутобиографија цара Михајла VIII Палеолога, где се каже да је он после победе у Пелагонији (1259) покорио читав Епир и Илирик до Драча.[38] Очигледно да се у

[32] Acropolites I, 139. Cf. Nicol, *Despotat* I, 160 (који сматра да је седиште Константина Хаварона било у Елбасану); Stadtmüller, *Forschungen* 170 sq.; Ducellier, *Façade* 170.

[33] Acropolites I, 139 sq. Ефрем, песник с почетка XIV века, кратко описује да је Георгије Акрополит преко Сервије, Касторије и Охрида стигао у област Албанона. Cf. Ephraemius, ed. Bonn. 366; Phurikes, o.c., 11; Stadtmüller, *Forschungen* 171 који исправно сматра да овде Арбанон значи област: Nicol, *Despotate* I, 160 sq.; Ducellier, *Façade* 170 sq., 182.

[34] Acropolites I, 140—142. Cf. Pulos, o.c., 39; Nicol, *Despotate* 161 sq.; Ducellier, *Façade* 171. Преглед података Георгија Акрополита о Албанону даје Vranoussis, ‘‘Ὅροι 232—234.

[35] Theodori Ducae Lascaris epistulae, ed. N. Festa, Firenze 1898, 281; L. de Thallóczy, C. Jireček et E. de Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I, Vindobonae 1913, 64 sq., No. 239.

[36] В. исправан закључак Vranoussis, Κομισκόρτης 16 sq.

[37] Georgii Pachymeris relationes historicas I, ed. A. Failler, Parisiis 1984, 151; Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986, 15, n. 21 (превод и коментар Љ. Максимовића — даље цитирано као ВИИНЈ); Ducellier, *Façade* 175 sq. који каже да је крајем 1259. године „l’Albanie entière, montagnes et plaines“ дошла под никејску власт.

[38] Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, ed. H. Grégoire, Byz. 29—30 (1959—60), 455. У говору Манојла Холовола, писаном пре јула 1261. године, наводи се да је Михајло VIII Палеолог ратовао против разбојника у Илирику (cf. Manuelis Holoboli Orationes I—II, ed. M. Treu, Progr. Victoria Gymnas. Potsdam 1906, 66), што се свакако односи на Албанију. Уп. ВИИНЈ VI, 580, н. 15 (превод и коментар Нинославе Радошевић).

историји Георгија Пахимера Албанци називају архаичним именом Илира, што сасвим одговара архаизирајућем маниру многих византијских историчара, па и учeног Пахимера. Ваља напоменути да Георгије Пахимер још на неколико места доста уопштено говори о Илирима, односно Албанцима. У опису дужности и задатака које је Михајло VIII Палеолог (1262) поверио својој браћи каже да је деспота Јована упутио према западу, давши му источне трупе и одред Скита; са том војском требало је да он нападне области Илира и Трибала, као и да, прешавши реку Пенеј, прође у Грчку да би напао деспота Михајла II Анђела.[39] Георгије Пахимер описује и прилике после смрти деспота Михајла II Анђела (1267), па каже да је, између осталог, Михајло VIII Палеолог и даље био заинтересован за акцију флоте и војске у нападу на Трибале и Илире.[40]

Међутим, Георгије Пахимер доноси и неке садржајније и одређеније вести о Илирима, односно Албанцима, које су самим тим и важне за нашу тему. Описује разоран земљотрес који је погодио Драч и разорио читав град осим акропоља. Тада су околни становници (οἱ περίοικοι) похрлили са вилама и пијуцима у град да копају по рушевинама да би спасли преживеле, а још више да би се дочепали блага које их је чекало. Пошто су приграбили велику количину злата, Албанци и суседи су напустили опустели град.[41] Ако овај податак наслућује да су Албанци били у непосредној околини Драча, исти писац даје драгоцене податке и о њиховом насељавању у граду. Опширно описује последњи офанзивни покушај Карла Анжујског да се дочепа већих територија у Албанији када су у борбама око тврђаве Берата (крајем 1280) одреди цара Михајла VIII Палеолога однели одлучну победу. Тада су против царске власти устали Илири, односно Албанци, који су постали самостални и населили град Драч опустео од споменутог земљотреса. Албанци су живели у пријатељству са Карлом Анжујским, са којим су закључили и уговор.[42] Најзад, треба напоменути да се у говору Томе Магистра (око 1310) великом стратопедарху Анђелу говори о његовим победама и уништењу Илира.[43] Извесно је да подаци Геогија Пахимера сведоче о поме-

---

[39] Pachym. I, ed. Failler, 271. Јасно је да се овде не мисли на неку конкретну акцију, већ да је у питању програмска оријентација. Cf. Ibid. I, 272, n. 1; ВИИНЈ VI, 18 сл., н. 35 (превод и коментар Љ. Максимовића).

[40] Pachym. II, ed. Failler 401. Cf. A. Failler, *Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère,* REB 38 (1980) 184, n. 16; ВИИНЈ VI, 20 (превод и коментар Љ. Максимовића).

[41] Pachym. II, ed. Failler 457—459. У регистровању вести Ducellier, *Façade* 179 датира земљотрес у 1267. годину. A. Failler, *Chronologie et composition...,* REB 39 (1981), 214—218 и Pachym. II, 456, n. 2 датира земљотрес у 1270. годину.

[42] Pachym. II, ed. Failler 640. D. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West* 1258—1282, Cambridge Mass. 1973, 330 sq. детаљно описује борбе око Берата, али не спомиње Албанце.

[43] Migne PG 145, col. 377c; ВИИНЈ VI, 619 (превод и коментар Нинославе Радошевић).

рању Албанаца пре свега према великом приморском граду Драчу, чију су непосредну околину већ насељавали.

Значајне вести о Албанцима даје Јован Кантакузин, цар и историчар који је својим пером описао важна збивања прве половине XIV века (1320—1354). Цар Андроник III Палеолог је 1328. године у оквиру ратовања у Македонији боравио у Охриду, где је примио понуду покорности и службе албанских номада, насељених око Девола и Колоније, као и близу Охрида.[44] У акцијама Андроника III Палеолога према западу у које се уклапа и ликвидација грчке сепаратистичке државе у Епиру, Јован Кантакузин описује и његову велику експедицију против Албанаца, последњи поход једног византијског цара у овом правцу. С обзиром на чињеницу да је Јован Кантакузин као најближи сарадник пратио цара у овом походу, његови занимљиви подаци о Албанцима добијају у веродостојности и вредности. Цар и историчар каже да су Албанци напали и пљачкали области око Валагрите и Канине, важних градова, од којих се први налазио јужно од средњег тока реке Деволи, а други југоисточно од Валоне много ближе обали. Тада су Албанци прекршили уговоре са царем и освојили тврђаве Скрепарион, Клисуру и Тиморион. У то време (1338)[45] Андроник III Палеолог се припремао да крене у поход против Епира, али је на вести о нападу Албанаца одлучио да се најпре са њима обрачуна. Међутим, цар је оценио да коњица неће моћи да ефикасно ратује са Албанцима који живе у планинама и лако могу да се склоне на своје врхове неприступачне коњици. Зато је Андроник III Палеолог одлучио да од селџучког емира Умура, господара Смирне, тражи пешадију која би могла да се успешно бори у гудурама Албаније. Са одредом од 2000 турских пешака Андроник III Палеолог је преко Тесалије стигао у Албанију и улогорио се код Берата, а Албанци се нису склонили у брда, очекујући да ће против њих кренути византијска коњица. Турски пешаци, савезници цара Андроника III су према његовом очекивању успешно обавили посао: потпуно су потукли Албанце, заробили много и њихових жена и деце, као и велики плен од 300.000 волова, 5000 коња и 1.200.000 оваца. Јован Кантакузин каже да је цар Андроник III откупљивао неке заробљене Албанце, јер су ови били хришћани, а да је део

[44] Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV, ed. J. Schopenus, I, Bonnae 1828, 279 sq.; ВИИНЈ VI, 329, н. 96 (превод и коментар С. Ћирковића) где се верује да су у питању Албанци насељени јужно од реке Мати који су били практично независни. Они који су живели северно од Мата признавали су власт српског краља. Cf. U. V. Bosch, *Andronikos III Palaiologos*, Amsterdam 1965, 46; Ducellier, *Façade* 349. Vranoussis, ''Ορoι 234 упозорава да Јован Кантакузин као и на другим местима употребљава израз 'Αλβανοί, што тумачи архаизирајућим маниром цара писца.

[45] У стручној литератури су ови догађаји различито датирани (1335, 1336, 1337), али је сада јасно да је Андроник III Палеолог пошао у борбу против Албанаца 1338. године, што се види из података једне Кратке хронике. Cf. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* I, Wien 1975, No. 30, p. 80; II, p. 248 sq.

заплењених стада као накнаду поделио житељима нападнутих и опљачканих градова.[46] Вести Јована Кантакузина показују да су Албанци као сточари живели у планинама области, Арбанона. А. Диселије сматра да су 1338. године Албанци, који су као номади живели у крају Валагрите, односно у масиву Томора и до околине Канине, учинили први значајан продор према мору.[47] Са тим подацима о начину живота Албанаца слажу се и вести Анонимног описа Европе (1308) да Албанци немају градове и утврђења, већ да живе селећи се са места на место.[48]

Византијски извори XIV века говоре о дијаспори Албанаца који су се из планинских предела унутрашњости Албаније кретали према југу и југоистоку. Неке доста уопштене, али веома занимљиве податке о томе процесу даје Лаоник Халкокондил, историчар последњих деценија живота Царства. Он је најпре склон да порекло Трибала, односно Срба, тражи у народу Илира, а онда наглашава да се сматра да Албанци такође потичу од Илира, у шта сâм у почетку није веровао. У то га је уверила чињеница да су се они из Драча проширили на Тесалију, Етолију, Акарнанију и многе крајеве Македоније.[49] К. Бирис је веровао да је то расељавање Албанаца према областима континенталне Грчке почело и раније, већ 1268. године, када је у уговору Михајла VIII Палеолога са епирским деспотом Михајлом II Анђелом одређено да ће се Албанци населити у Тесалији да би њене јужне границе бранили од напада Латина из Атинског војводства.[50] И. Божић наглашава да се током XIV века према Тесалији

[46] Cant. I, 495—497. Поход региструје и други савременик Нићифор Григора, чији је опис знатно краћи: он само каже да је цар ушао у земљу Илира (εἰς τὴν Ἰλλυρίων χώραν), да је многе заробио и да је однео велики плен. Cf. Greg. I, ed. Bonn. 595. У говору Андронику III Палеологу исти писац уопштено хвали цареве успехе, па каже да је опустошио и Илире, што се вероватно односи на поход из 1338. године. Cf. N. Gregorae, Λόγος προσφωνηματικὸς εἰς τον βασιλέα, ed. Westermann, Lipsiae 1865; ВИИНЈ VI, 634; н. 35 (превод и коментар Нинославе Радошевић). Опис царевог похода из 1338. године парафразирају: D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée* I, Paris 1932; 103 sq.; Pulos, o.c. 47, n. 5; P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'occident. Recherches sur »La Geste d'Umur Pacha«*, Paris 1957, 109, 111; Bosch, *Andronikos III*, 135 sq.; D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267—1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge 1984, 108—110; Божић, *Албанија* 40; J. Gill, *John VI Cantacuzenus and the Turks*, Byzantina XIII, 1 (1985) 58 (где се поход датира у 1337. годину).

[47] Ducellier, *Façade* 349 sq. Исти аутор (p. 336) такође напомиње да је Андроник III Палеолог био последњи византијски цар који је 1338. са војском стигао до обале Јадранског мора.

[48] Anonymi Descriptio Europae Orientalis, ed. O. Górka, Cracoviae 1916, 25; Stadtmüller, *Forschungen* 159, 172, n. 58; G. Soulis, Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν ἀλβανικῶν φύλων τῶν Μαλακασίων, Μπουΐων καὶ Μεσαριτῶν, ΕΕΒΣ 23 (1953) 215, n. 1.

[49] Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes I, ed. E. Darkó, Budapestini 1922, 25 sq.

[50] K. Biris, Ἀρβανῖτες. Οἱ Δωρεῖς τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ Ἱστορία τῶν Ἑλληνῶν Ἀρβανιτῶν, Athen 1960, 53 sq. Исти аутор сматра да су Албанци и касније обављали обавезе војне службе. После смрти Јована II Анђела (1318) бранили су без успеха јужне границе Тесалије од напада Каталанаца.

и Епиру „кретао ратнички живаљ албанских брда, врло жилав, отпоран и издржљив", што су византијски цареви покушавали да зауставе.[51]

Без обзира на могуће комбинације о времену продирања Албанаца у Тесалију, прве вести о њима у овој плодној земљи даје чувени извештај Млечанина Марина Сануда Торчела писан 1325. године, где се каже да је Бог као кугу послао Албанце на Тесалију у којој су они опљачкали све што су Каталанци и Ромеји држали изван градова; ови су истовремено све учинили да Албанце врате преко граница Тесалије, али у томе нису успели.[52] Занимљиве и значајне податке о Албанцима у Тесалији даје и Јован Кантакузин, описујући авантуре византијског великаша Сиргијана (1333), који је побегавши из Цариграда преко Евбеје, Локриде и Акарнаније стигао до Албанаца у Тесалији, који су овде живели као самостални номади (αὐτόνομοι νομάδες). Он је то учинио због ранијег пријатељства са њима склопљеног док је био византијски намесник на Западу, свакако непосредно пре 1320. године.[53]

Почетком 30-тих година, после смрти севастократора Стефана Гаврилопула (1332), последњег независног господара Тесалије познијег средњег века, Андроник III Палеолог је предузео акције за њено коначно довођење под власт Цариграда. У тим настојањима цар је склопио споразум и са 12.000 припадника албанских племена Малакасија, Буја и Месарита, који су као независни (ἀβασίλευτοι) живели у планинским крајевима Тесалије. Пошто су живели у брдима и изван градова, пришли су цару страхујући од хладноће и снега, јер су у доба зиме силазили у долине.[54] Ако се овим савременим и одређеним вестима придода

---

51 Божић, *Албанија* 19.

52 G. L. F. Tafel—G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig I*, Wien 1856, 500 sq.; A. Rubió y Lluch, *Diplomatari de l'Orient Català (1301—1409)*, Barcelona 1947, 160, No. 129. Cf. Pulos, o.c. 43; Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 199; G. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331—1355) and his Successors*, Dumbarton Oaks 1984, 110, 231, n. 41; Nicol, *Despotate* II, 80.

53 Cant. I, 450—453; ВИИНЈ VI, 341 сл. (превод и коментар С. Ћирковића). Cf. Ферјанчић, *Тесалија* 201; Ducellier, *Façade* 349; R. J. Loenertz, *Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène*, REB 32 (1964) 231 (= Byzantina et Francograeca, Roma 1970, 123); Nicol, *Despotate* II, 104 верује да је Сиргијан тада био намесник у Берату. О Сиргијановом ранијем службовању говоре: Cant. I, 333 sq. и Greg. I, 297 који каже да је он постао намесник једне од покрајина Македоније којој су били суседни Илири. Cf. St. Binon, *A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Paléologue*, BZ 38 (1938) 139.

54 Cant, I, 474. Cf. Zakythinos, *Despotat* I, 103; Pulos, o.c. 42; Ферјанчић, *Тесалија* 201; Soulis, *Serbs* 9, 110; J. Koder—F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini I. Hellas und Thessalia*, Wien 1976, 69; Ducellier, *Façade* 349. О овим подацима нарочито в. Soulis, *Μαλακάσιοι* 213—216 који је отклонио ранија погрешна тумачења да се не ради о Албанцима већ о Власима, тада такође присутним у Тесалији. H. Ahrweiler, *Le Sébaste. Chef des Groupes Ethniques, Polychronion.* Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966,

и значајна карактеристика знатно каснијег византијског историчара Лаоника Халкокондила да су Албанци продирали у Тесалију као номади и без сталног места становања, добија се јасна слика о њиховом начину живота.[55] Били су то номади и сточари који нису живели у градовима, већ у брдима, тражећи испашу за своја стада.

У науци је одавно исказивано уверење да је српско освајање Тесалије (1348) довело до даљег јачања албанског елемента у овој области. Без навођења конкретних изворних података веровало се да је Прељуб, великаш цара Стефана Душана, запосео Тесалију, водећи војску пре свега састављену од Албанаца, који су били незадовољни политиком цара Андроника III Палеолога.[56] Ако је и постојао почетни споразум српског цара и кесара Прељуба са Албанцима у Тесалији, он је убрзо раскинут, о чему сведочи околност да је Прељуб, Душанов намесник у овој области, у пролеће 1356. године погинуо у сукобу са Албанцима код Трикале.[57] Улога и место Албанаца у Тесалији сасвим су јасни у бурним променама које су овде уследиле после смрти српског цара Стефана Душана (20. децембра 1355) а и његовог намесника кесара Прељуба (пролеће 1356). Тада је овде најпре преузео власт деспот Нићифор II Анђео, син епирског деспота Јована II Орсинија (1323—1335), а зет цара Јована VI Кантакузина (1347—1354). Током трогодишње власти над Тесалијом (1356—1359) деспот Нићифор је желео да се осигура од напада Срба, али и од номадских албанских племена. Зато је одлучио да се разведе од Марије Кантакузин и да се ожени Теодором, сестром српске царице Јелене. Тим плановима су се супротставили баш Албанци, па је деспот и одустао од њих, желећи да се са њима нагоди. Ипак је у лето 1359. године дошло до његовог коначног обрачуна са Албанцима код Ахелоја на југозападним границама Тесалије, којом приликом је деспот Нићифор II Анђео и погинуо.[58]

34—38 сматра да су ови Албанци после споразума са Андроником III Палеологом остали под својим поглаварима (филарсима), који су од цара добили титулу севаста.

[55] Chalcocandyles I, 196.

[56] То је опрезно веровао још Т. Флоринский, *Южные Славяне и Византия в второй четверти XIV века II*, С. Петербург 1882, 168; К. Јиречек, *Историја Срба* I, Београд 1952, 226; G. Soulis, Ἡ πρώτη περίοδος τῆς Σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348—1358), ΕΕΒΣ 20 (1950) 59; Biris, o.c. 58 sq.; Божић, *Албанија* 41.

[57] О томе говори житије св. Атанасија. Cf. Βυζαντίς 1 (1909—10) 258 sq.; Soulis, *Σερβοκρατία* 72; idem, *Serbs* 111; Nicol, *Despotate* II, 134.

[58] Cant. III, 315—317. Zakythinos, *Despotat* I, 104 сматра да су се политици деспота Нићифора II Анђела супротставили Албанци из Епира. За такво тумачење би, по нашем мишљењу, говорила и околност да се деспот сукобио са Албанцима на граници између Тесалије и Епира. Cf. P. Soustal—J. Koder, *Tabula Imperii Byzantini. Nikopolis und Kephallēnia*, Wien 1981, 101 sq., 108. О бици на Ахелоју cf. Soulis, *Serbs* 111—113; Ферјанчић, *Тесалија* 238—241; Р. Михаљчић, *Битка код Ахелоја*, Зборник Филозофског факултета у Београду XI—1, 1970, (Споменица Ј. Тадића) 270—276; Nicol, *Despotate* II, 134—136.

Ваља напоменути да о значајној улози Албанаца у животу Тесалије XIV века говоре сасвим конкретни подаци савремених извора. Повеља Михајла Гаврилопула житељима града Фанариона из 1342. године обећава да он а ни његови наследници неће у околини насељавати Албанце, већ да ће овде остати само они који су раније насељени по одлуци цареве хрисовуље и простагме.[59] Крајем исте године (1342) Јован Кантакузин је хрисовуљом одредио обавезе које према њему имају тесалијски великаши (архонти) и његов намесник у овој области Јован Анђео: у случају ратовања у Европи западно од Христопоља треба да притекне у помоћ са читавом војском ромејском и албанском.[60] Простагма цара Јована Уроша из новембра 1372. године, последњег Немањића на власти у Тесалији, наглашава да стагијски прот Нил треба да Кирилову пећину у Микани држи неометано од било кога, Ромеја или Албанаца или неког другог.[61] У повељи патријарха Нила из маја 1382. године обећава се да нико неће имати право да отуђује поседе манастира Богородице у Ликусади „ни Ромеј, ни Србин, ни Албанац".[62] Симеон Палеолог, полубрат цара Стефана Душана, који је после његове смрти кретао из Епира ка самом центру Српског Царства (1356) стигао је у Костур са војском од 4—5000 људи, састављеном од Срба, Албанаца и Грка.[63] Значајно је да је цар Симеон Палеолог на хрисовуљи манастиру св. Ђорђа у Завлантији (мај 1366) потписан као василевс и автократор Ромеја, Срба и читавог Албанона (παντὸς Ἀλβάνου).[64]

После српског освајања Епира (1347) Симеон Палеолог је од полубрата цара Стефана Душана добио управу над овом облашћу и високи чин деспота. Зато је после учвршћења на власти у Тесалији (лето 1359) желео да потчини и суседне крајеве Епира и Акарнаније. Међутим, карактеристично је да је тада те области препустио Албанцима, склопивши споразум са њиховим великашима. Ђин Буја је тада завладао крајем око Ахелоја и Ангелокастра, а Петар Љош облашћу око Арте и Роге; обојица су од цара Симеона Палеолога добили високу титулу деспота, чиме су макар формално признали његову врховну власт.[65] Доста

---

[59] F. Miklosich—J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi V*, Vindobonae 1887, 260; Ферјанчић, *Тесалија* 202; Божић, *Албанија* 19 сл.

[60] H. Hunger, *Urkunden- und Memorientext: Der Chrysobulos Logos des Johannes Kantakuzenos für Johannes Angelos. Kantakuzenos Hist. II, 312—322 Bonn*, JÖB 27 (1978) 122 sq.; Ферјанчић, *Тесалија* 202 сл.

[61] А. Соловјев—В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, No. 29, 16—19; Ферјанчић, *Тесалија* 204.

[62] Sp. Lambros, Νείλου Κωνσταντουπόλεως σιγίλλιον περὶ τῆς μονῆς Λευκουσιάδος, NE (1909) 178; Ферјанчић, *Тесалија* 204.

[63] C. S. Estopañan, *Bizancio y España. El legado de la basilissa Maria y de los déspotas Thomas y Esaú de Ioannina II*, Barcelona 1943, 37; Soulis, *Serbs* 87, 121.

[64] Соловјев-Мошин No. 34, 101—103; Ферјанчић, *Тесалија* 245; Vranoussis, *Κομισκόρτης* 19 sq.; Nicol, *Despotate* II, 142.

[65] Вести о тим збивањима даје само локални извор Јањинска хроника која описује историју Јањине и околине у другој половини XIV века.

уопштене, али занимљиве податке о продирању Албанаца у Акарнанију даје Лаоник Халкокондил, византијски историчар XV века. По њему су они овде пристигли са дозволом локалног господара, а затим су се ујединили да би напали на Грке (Ἕλλησιν); вођ Грка се звао Исак, а Албанце је водио Спата, храбар и поуздан човек. Пошто су запоселн земљу и поробили оне који су се затекли у пољима, Албанци су кренули против града Арте, освојивши читаву земљу и никоме не дајући мира.[66] Анонимни панегирик писан царевима Манојлу II и Јовану VIII Палеолозима каже да су за власти Карла I Тока (1381—1430) у Етолији и Епиру живели Албанци, односно Илири, народ који не станује у градовима, већ само у брдима и равницама. Градове су још држали Грци.[67] Грчки историчар Ј. Пулос верује да су Албанци после победе над деспотом Нићифором II Анђелом код Ахелоја (1359) населили Етолију и Акарнанију, а да су убрзо постали и господари јужног Епира, осим града Јањине.[68]

Према подацима Јањинске хронике у Јањину су се, свакако бежећи од Албанаца, склонили многи угледни људи из тврђава Вагениције (ἐκ τῶν τῆς Βαγενετείας φρουρίων), па су затим житељи града послали изасланике Симеону Палеологу и молили га да им пошаље господара и владара. Одазивајући се овој молби, он им је 1367. године послао зета Тому Прељубовића који је са својим људима скоро две деценије владао Јањином (до краја 1384).[69] Период власти Томе Прељубовића над Јањином испуњен је сталним сукобима са албанским племенима Мазарикија и Малакасија који су најпре под поглаварима из рода Љоша (до 1373) а затим и Буја покушавали да освоје Јањину. Због победа над Албанцима а и суровог поступања са заробљеницима Тома Прељубовић је од непознатог аутора Јањинске хронике добио надимак Албаноубица (Ἀλβανοκτόνος).[70]

Следећа значајна етапа дијаспоре Албанаца ишла је ка крајевима Пелопонеза у којима су се они задржали неколико столећа. Вести о њиховом насељавању на Пелопонезу даје спис Теодора Кантакузина Спандониса о пореклу Турака (XV век), сачуван само у италијанском преводу. Ту се каже да је Манојло Кантакузин, други син цара Јована VI, био ожењен кћерком краља Србије и да је као мираз добио Албанију, па је део Алба-

---

Cf. Estopañan II, 39. Zakythinos, *Despotat* I, 104 је сматрао да су тада образована два албанска кнежевства под Ђином Спатом и Петром Љошом. Ове вести региструју: Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 168; Soulis, *Serbs* 116, 120—122; Soustal-Koder, o.c. 70 sq.; Ducellier, *Façade* 487; Nicol, *Despotate* II, 142 sq.

[66] Chalcocandyles I, 197.

[67] Sp. Lambros, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά III, Athènes 1926, 194 (даље цитирано као Lambros, PP); Phurikes, o.c. 13 sq.; Pulos, o.c. 68.

[68] Pulos, o.c. 64.

[69] Estopañan II, 39; Soulis, *Serbs* 124 sq.; Nicol, *Despotate* II, 143—145.

[70] Вести о тим борбама даје Јањинска хроника. Cf. Estopañan II, 42—46; Estopañan I, 136 sq., 142—144; Nicol, *Despotate* II, 143—147.

наца преселио у Цариград а део у Мореју.[71] Д. Закитинос је исказао знатне резерве према овим подацима, али је упозорио на вест Јована Кантакузина да је око 1350. године његов син деспот Манојло на Пелопонезу населио и неке најамнике Акарнанце; по његовом тумачењу цар писац под Акарнанцима подразумева Албанце. Радило се о групи Албанаца из Акарнаније који су исказивали наклоност према Манојловој сестри Марији када је протерана од супруга деспота Нићифора II Анђела (1357), који је намеравао да се ожени сестром српске царице Јелене. Из тога истакнути грчки византолог закључује да су Албанци као војници насељени у Мореји већ за време власти деспота Манојла Кантакузина (1349—1380); ти нови житељи су унапредили земљорадњу и били значајан елеменат у деспотовој војсци, али никада нису успели да се стопе са Грцима, остајући увек као странци.[72]

Прве поуздане вести о насељавању Албанаца на Пелопонез даје говор цара Манојла II Палеолога посвећен брату Теодору I који је до смрти (1407) управљао византијским поседима у Мореји. Ту се наглашава да су у време деспотових сукоба са Млечанима (око 1394) Илири, односно Албанци, понудили своје услуге. Било их је на десетине хиљада а са женама и децом су пристигли на Коринтску превлаку, где су разапели шаторе и колибе. Одатле су упутили посланике Теодору I Палеологу и понудили му своје услуге. Он је то благонаклоно прихватио не тражећи никакво јемство или таоце као гаранцију за чување споразума, јер је код Албанаца дата реч за то била сасвим довољна. Деспот је убедио утицајне људе из своје околине да треба да прихвате понуду Албанаца, јер су они испољавали три важне особине: верност, храброст и умешност у борби и гађању. Њиховим ангажовањем Теодор I Палеолог је стекао добру војску, али је донео и већу корист, јер су дошљаци крчили шуме и напуштене земље, претварајући их у плодне и засејане површине.[73] По тумачењу Д. Закитиноса већи део албанских колониста тада је насељен у крајевима Арголиде.[74] Да је деспот овим учинио добар потез, сведочи вест Кратке хронике, настале у дугачком периоду од 1440. до 1524. године, која каже да је 4. јуна 1395.

---

[71] K. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire grecque au Moyen age IX, Paris 1890, 144.

[72] Cant. III, 87 sq.; Zakythinos, *Despotat* I, 102, 249; idem, *Le Despotat grec de Morée II*, Athènes 1953, 31; ово тумачење сасвим прихвата Pulos, o.c. 50.

[73] Lambros, PP II, 41 sq.; Zakythinos, *Despotat* I, 131 sq.; Phurikes, o.c. 13; Pulos, o.c. 61.

[74] Zakythinos, *Despotat* II, 32. Pulos, o.c. 69—71 верује да се ово пресељавање Албанаца збило знатно касније у последњим годинама живота деспота Теодора I Палеолога (умро 1407). Предлаже као хронологију 1405. годину, када је Карло Токо завладао Етолијом и Акарнанијом, приморавши овде насељене Албанце да крену према југу.

(6903) Димитрије Раул Палеолог са војском састављеном од Албанаца и Ромеја победио ахајског кнеза.[75]

Отада почиње историја Албанаца у Мореји, о којима има доста података у делима позновизантијских историчара а и других извора тог времена. Византинци, односно Грци, нису били наклоњени дошљацима, о чему речито сведочи Георгије Схоларије који у молитви за спас Пелопонеза Албанце, односно Илире, назива подлим племеном (γένος).[76] Позновизантијски историчар Георгије Сфранцес каже да су Албанци најгори и најневернији народ који је два пута недељно прелазио од једног господара другом.[77] За начин живота Албанаца у Мореји важни су подаци анонимне беседе царевима Манојлу II и Јовану VIII Палеолозима која описује да их је, као византијске поданике, у зиму 1426. године напао господар Кларенце Карло Токо. Запленио је велики број стада (коња, говеда, оваца и свиња) која су Албанци у зимској сезони водили на испашу у равнице Елиде.[78] Зато изгледају исправне оцене Д. Закитиноса да је на Пелопонезу већина колонизованих Албанаца и даље живела полуномадским животом, а да се мањи број њих бавио земљорадњом. Са друге стране, они су се у првој половини XV века исказали као ратоборно и војнички способно становништво, учествујући у низу сукоба на територији Пелопонеза.[79] Чини се да је за организацију политичког живота Албанаца у Мореји важна побуна коју су они у јесен 1453. године подигли против деспота Димитрија и Томе Палеолога. У дугој борби против припадника бивше царске породице, која је трајала до јесени следеће 1454. године, Албанци су за вођу изабрали и прогласили за деспота Манојла Палеолога, вероватно унука Матије Кантакузина.[80] Свакако да је значајно да у покушају да се осамостале Албанци нису истакли вођу из своје средине, већ су се одлучили за потомка царске породице Кантакузина.

Покушавајући да изведемо неке општије закључке из посматрања најкарактеристичнијих података византијских извора о Албанцима, морамо најпре да поновимо чињеницу да се они односе на области које су изван данашњих југословенских земаља. До краја XIII века византијски извори говоре о Албанцима у области средњовековног Арбанона која је обухватала брдовите крајеве у данашњој Албанији, западно од Охрида и Дебра до залеђа Драча, а од реке Мати на северу до реке Шкумби на југу,

---

[75] Schreiner, *Kleinchroniken* I, 245, No. 18, II, 358.
[76] Lambros, PP III, 159; Phurikes, o.c. 13.
[77] G. Sphrantzes, ed. V. Grecu, Bucarest 1966, 114.
[78] Lambros, PP III, 195; Zakythinos, *Despotat* I, 200; Phurikes o.c. 13 sq.
[79] Zakythinos, *Despotat* II, 33 sq.
[80] О побуни говоре позновизантијски историчари Георгије Сфранцес и Лаоник Халкокондил. Cf. Sphrantzes 10, 106; Chalcocandyles II, 169 sq. Занимљиве податке о томе дају и Кратке хронике. Cf. Schreiner, *Kleinchroniken I*, 273, No. 22, 293, No. 20, 314, No. 5. О устанку cf. Zakythinos, *Despotat* I, 247 sq.; D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100—1460*, Washington 1968, 201—203, No. 83.

прелазећи према југоистоку до горњег тока реке Деволи. Од краја XIII или почетка XIV века почиње дијаспора Албанаца у више праваца: они се са једне стране спуштају у крајеве на обали Јадранског и Јонског мора, а са друге ка крајевима континенталне Грчке (Тесалија, Епир, Етолија, Пелопонез) у чијој позној средњовековној историји имају значајно место. Ако се посматрају вести византијских извора о Албанцима у размаку од средине XI века, када дају прве податке о њима, па до почетка друге половине XV века, када престаје византијска историографија, може се уочити једна важна карактеристика. Византијски писци, како историчари тако и хроничари, описују Албанце као номадске сточаре који живе изван градова. Преко лета напасају стада на планинским пашњацима, а зими се са њима спуштају у топлије равничарске крајеве. Са оваквим описом њиховог начина живота слажу се и вести неких западних извора. Постепене промене у начину живота Албанаца, пре свега у областима континенталне Грчке, одвијале су се у времену које измиче оку византијских писаца.

LES ALBANAIS DANS LES SOURCES BYZANTINES

BOŽIDAR FERJANČIĆ

Il est connu depuis longtemps que l'historiographie byzantine — riche et développée à la foi —, ainsi que la littérature d'une manière générale, constituent un véritable trésor de données sur les peuples qui vivaient, pendant le moyen âge, au large de la péninsule balkanique. En l'absence de données provenant de sources byzantines, on serait resté dans l'ignorance de maints événements et phénomènes de l'histoire médiévale de ces peuples. Cette constatation reçoit toute sa valeur, si l'on a en vue le fait que les écrits de l'historiographie byzantine — aussi bien scientifique que populaire — se trouvent à un niveau bien supérieur que les premières oeuvres analoques ou semblables des commencements de l'historiographie des peuples balkaniques. Parmi les peuples qui, au moyen âge, vivaient dans les Balkans, figurent également les Albanais; aussi les sources byzantines fournissent-elles de nombreuses et substantielles données à leur sujet, indispensables pour que l'on puisse suivre et comprendre leurs histoires médiévales respectives. Je me dois de faire ressortir d'emblée qu'il n'est pas de mon propos de passer en revue — dans cette communication — toute l'histoire médiévale des Albanais, cet effort nécessitant considérablement plus de temps et d'espace. Mon intention est de loin plus modeste: exposer quelques données caractéristiques provenant des sources byzantines et concernant les Albanais, leur mode de vie et les régions qu'ils peuplaient. La diaspora des Albanais — dans la direction des régions de la Grèce continentale — a commencé dans les siècles tardifs du moyen âge. Avant, toutefois, d'aborder le thème proprement parlant, il me semble indispensable d'ouvrir encore une mise en garde. Les sources byzantines ne fournissent pas de données sur les déplacements des Albanais dans la direction des régions yougoslaves d'aujourd'hui, régions qui restèrent dans les dernières années de la vie de l'Empire en dehors de l'emprise de ses propres historiens. Ces sources ne parlent que de la diaspora des Albanais vers le sud et le sud-est, vers les régions de la Grèce continentale (Thessalie, Epire, Acarnanie, Etolie et le Péloponnèse).

Bien que Byzance ait eu, depuis les premières décennies de son existence, son emprise sur les régions de l'Albanie d'aujourd'hui, voire sur l'arrière-pays de la ville importante de Dyrrachion, les vagues des migrations slaves effacèrent — dans les premières décennies du VIIe siècle — son autorité et son pouvoir sur la majeure partie de la péninsule balkanique, dans ces régions en l'occurrence. L'Empire y garda, notamment, un certain nombre des villes sur la côte. Le processus de renouvellement du pouvoir byzantin dans ces régions s'achève au commencement du IXe siècle, par la fondation du thème de Dyrrachion, dont le territoire englobait également une partie de l'arrière-pays de la côte.[1] Par sa position stratégique, le thème de Dyrrachion représentait un poste d'avant-garde sûr du pouvoir byzantin dans les parties occidentales de la péninsule balkanique. Bien que l'autorité de l'Empire se perpétuât dans des régions de l'Albanie contemporaine depuis le commencement du IXe siècle, et avec des interruptions sporadiques, les premières nouvelles sur les Albanais nous parviennent de sources byzantines qui décrivent les événements ayant eu lieu au XIe et au début du XIIe siècle. Il s'agit avant tout de l'historien Michel Attaliatès qui de sa propre plume décrivit les décennies du milieu du XIe siècle (1034—1079). Décrivant les circonstances qui régnaient dans le sud de l'Italie après le remplacement de Georges Maniakès, célèbre guerrier qui triompha sur les Arabes (1038), cet historien parle de la révolte qui éclata dans ces régions; s'insurgèrent contre l'Empire les Albanais et les Latins, anciens alliés non seulement des Romains, mais qui partageaient avec ceux-ci le même Etat et la même religion. Devenus à présent des ennemis farouches des Romains, ils élirent Michel Dokeianos comme leur commandant.[2] Michel Attaliatès relate qu'en 1042 Georges Maniakès repartit en Italie (1042) et y souleva la révolte contre l'empereur Constantin IX Monomaque, en s'appuyant sur l'armée des Romains et des Albanais.[3] Enfin, Michel Attaliatès indique que les Arbanites, de concert avec des troupes de Bulgares et de Grecs, composaient les armées de l'usur-

---

[1] Cf. J. Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, Actes du XIIe du Congrès Inter. des études byzantines II, Beograd 1964, 83—92; idem, *Drač i njegova oblast od VII do početka XIII veka*, Glas SANU 343, Odeljenje istorijskih nauka knj. 5, Beograd 1986, 74.

[2] Michaelis Attaliotae historia, ed. E. Bekkerus, Bonnae 1853, 9 (la traduction française: H. Grégoire, Byz. 28, 1958, 328). Une paraphrase détaillée de la donnée est fournie par E. Vranoussis, Οἱ ὅροι "'Αλβανοί" καὶ "'Αρβανῖται" καὶ ἡ πρώτη μνεία τοῦ ὁμωνύμου λαοῦ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰς πηγὰς τοῦ 'ΙΑ' αἰῶνος, Σύμμεικτα 2 (1970) 210—214. Michel Dokeianos est évoqué aussi par Jean Scylitzès: il dit qu'il partit pour l'Italie, après la révocation de Georges Maniakès, et qu'il avait avec lui 500 Francs habitant de l'autre côté des Alpes. Par son comportement irraisonnable, Michel Dokeianos poussa ces hommes à devenir des hors-loi. Cf. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum, ed. J. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 1973, 426; Vranoussis, "Ορoι 218.

[3] Attaliotes, ed. Bonn. 18; Grégoire, o.c. 335; Vranoussis, "Ορoι 209, 228 sq. qui rappelle que d'après Jean Scylitzès (ed. Thurn 425) Georges Maniakès se trouvait à l'époque en Italie, en compagnie notamment des Francs.

pateur Nicéphore Basilakès qui, en 1078, partit de Dyrrachion vers Thessalonique.[4]

Ces premières mentions des Albanais ou des Arbanites dans les sources byzantines ont été depuis longtemps remarquées et différemment interprétées. Parmi les explications proposées, nous ne citerons que celles de date plus récente. G. Stadtmüller s'en tient prudemment au dilemme de savoir si les Albanais dans les armées de Georges Maniakès sont des Albanais de la péninsule balkanique ou ceux du Latium antique.[5] Une autre interprétation de l'ethnikon »Albanais« — liée aux événements en Italie a été proposée par G. Stojkov, selon lequel il s'agirait ici de mercenaires d'Ecosse, appelée Albanie dans certaines sources.[6] Les données de Michel Attaliatès ont été analysées dans le détail par E. Vranousis; elle nous prévient avant tout qu'il emploie deux appellations — Albanais ('Αλβανοί) et Arbanites ('Αρβανῖτες): la première apparaît lorsqu'il s'agit des troupes byzantines en Italie, la deuxième lorsqu'il s'agit des troupes de l'usurpateur Nicéphore Basilakès. En ce qui concerne le premier terme, elle doute catégoriquement qu'il puisse désigner les Albanais de la péninsule balkanique et estime qu'il provient du mot latin albanus, albania, qui veut dire étranger ou pays étranger. Michel Attaliatès, selon son opinion, pensait ici aux Normands, voire aux Francs, qui commencent à arriver en Italie après 1017.[7] A. Ducellier a évoqué à deux reprises ces nouvelles interprétations du terme Albanais dans l'armée byzantine en Italie, à la fin de la première moitié du XIe siècle. Il estime qu'il s'agit des Albanais de la péninsule balkanique, en attirant l'attention sur le fait que Michel Attaliatès dit pour eux qu'ils partageaient le même Etat et la même religion que les Romains, dont ils sont également des alliés (σύμμαχοι).[8] S'il y a eu des dilemmes parmi les

---

[4] Attaliotes ed. Bonn. 297. Les Arbanites dans la composition de l'armée byzantine de l'usurpateur, sont mentionnés aussi par Le Continuateur de Scylitzès dont l'éxposé s'appuie souvent sur Michel Attaliatès. Cf. Th. Tsolakis, 'Η συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ 'Ιωάννου Σκυλίτση, Thessaloniki 1968, 182; Vranoussis, ''Οροι 230 sq.; A. Ducellier, *La façade matitime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècles*, Thessalonica 1981, 77.

[5] G. Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, Wiesbaden 1966, 162 sq. Si Michel Attaliatès a ici en vue les Albanais de Latium, ceci serait de l'avis de G. Stadtmüller un résultat de son maniérisme archaïsant qui n'est d'ailleurs pas fréquent dans le cas de cet historien.

[6] P. Stojkov, *Pŭrvoto izvestie za Albancite v istoričeskite izvori*, Istoričeski pregled 22 (1966) 60—62.

[7] Voir les interprétations détaillées de Vranoussis, ''Οροι 209, 214—217, 226 sq. Pour la signification du mot »albanus«, dont provient l'expression française »aubain«, l'auteur cite: Du Cange, *Glossarium ad mediae et infimae Latinitatis* I, Parisiis 1883, 162 sq.; J. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon minus*, Leiden 1960, 32 sq.

[8] A. Ducellier, *Nouvel essai de mise au point sur l'apparition du peuple albanais dans les sources historiques byzantines*, Studia albanica 2 (1972) 300—306. Le même auteur (p. 302 sq.) prévient que le terme »aubain« n'apparaît pas dans l'Italie méridionale et qu'il serait tout à fait invraisemblable de songer à ce que Michel Attaliatès eut pu l'employer, étant donné qu'il ne fut pas en liaison avec le monde italien. Il rappelle que la langue grecque possède assez d'expressions pour désigner les étrangers.

historiens à propos de l'interprétation du terme Albanais dans la composition des troupes byzantines en Italie, on a tout à fait accepté, d'une autre part, que la mention des Arbanites dans l'armée rebelle de Nicéphore Basilakès (1078) se rapporte aux Albanais de la péninsule balkanique.[9]

Nous trouvons des données sur la région d'Arbanon et sur les Arbanites dans l'ouvrage de la princesse impériale Anne Comnène qui décrit en détail le règne de son père Alexis Ier (1081—1118). Ces informations sont incorporées dans les descriptions des campagnes d'Alexis contre les Normands, dans l'arrière-pays de Dyrrachion. Anne Comnène écrit que son père quitta Dyrrachion en 1081 et qu'il laissa l'acropole aux mains des Vénitiens, alors qu'il confia le reste de la ville à Komiskortès qui était originaire de l'Arbanon (τῷ ἐξ 'Αρβάνων ὁρμωμένῳ Κομισκόρτῃ).[10] Cette information a été elle aussi remarquée depuis bien longtemps, et on croyait pendant un bon moment qu'il était question du nom personnel d'un fonctionnaire originaire de la région de l'Arbanon et, peut-être, d'origine albanaise.[11] Cette interprétation a été mise en cause par E. Vranousis qui estimait que Komiskortès dans l'ouvrage de la princesse érudite n'était pas un nom personnel, mais que le terme désignait un fonctionnaire qui avait pour charge de superviser la tente impériale, connu déjà de l'organisation thématique des Xe et XIe siècles. D'un autre côté, E. Vranousis estime que l'expression ἐξ 'Αρβάνων ne se rapporte pas aux Arbanais en tant que notion ethnique, mais qu'il désigne une unité administrative dont le fonctionnaire a été nommé κόμης τῆς κόρτης, sis a Kruja.[12] Dans ses recherches plus récentes, A. Ducellier reprend l'ancienne interprétation selon laquelle Komiskortès est le nom personnel d'un fonctionnaire qui était originaire de la région d'Arbanon, voire des Albanais.[13]

Anne Comnène décrit les reproches que des hommes dévoués adressaient à Alexis Ier Comnène en raison de sa retraite rapide des combats avec les Normands, autour de Dyrrachion, en faisant remarquer que Robert Guiscard fut dérrangé de toutes parts par les

---

[9] P. Phurikes, Πόθεν τὸ ἐθνικὸν 'Αρβανίτης; 'Αθηνᾶ 43 (1931) 7 sq.; Stadtmüller, *Forschungen* 163 sq. (qui estime qu'il s'agit des habitants du nord de l'Albanie); Vranoussis, "Ὅροι 230 sq.; A. Ducellier, *L'Arbanon et les Albanais au XIe siècle*, Travaux et Mémoires 3 (1968) 358; idem, *Nouvel essai* 299.

[10] A. Comnène, Alexiade I—III, ed. B. Leib, Paris 1937, 1943, 1945 (I, p. 168).

[11] A côté de la littérature plus ancienne (pour la liste v. E. Vranoussis, "Κομισκόρτης ὁ ἐξ 'Αρβάνων": Σχόλια εἰς χωρίον τῆς "Αννης Κομνηνῆς (Δ, 8, 4), Joannina 1962, 6—9) c'est ce que Stadtmüller, *Forschungen* 164 pense aussi, en croyant qu'il s'agit d'un nom propre dérivé de la fonction byzantine de κόμης κόρτης commandant de la tente impériale. Idem: Ferluga, *Drač* 100 sq.

[12] Vranoussis, Κομισκόρτης 11—15, 22 sq., 25 sq. Le même auteur (p. 15) cite également les sceaux du Xe—XIIe siècle qui portent la mention de la fonction κόμης τῆς κόρτης. Ferluga, *Drač* 108 croit également que Arbanon est le nom de la région et non d'une tribu ou d'un peuple.

[13] Ducellier, *Arbanon* 362—4; idem, *Nouvel essai* 305 sq.

Arbanites et les Dalmates envoyés par Bodin.[14] La princesse mentionne pour la troisième fois la région d'Arbanon, notamment lorsqu'elle décrit la campagne d'Alexis Ier contre le nouvel assaut de Bohémond sur la côte albanaise (1108). C'est le moment où son père prend les dispositions nécessaires pour bloquer aux Normands les routes vers la Macédoine, Valona, Hiérichô et Kanina, aussi confie-t-il certaines villes et régions aux soins des hommes de confiance: Valona, Kanina et Hiérichô furent confiées à Michel Kekavmenos, la forteresse de Pétréla sur la partie centrale de l'Erzen à Alexandre Kabasilas,[15] Debrè à Léon Nikéritès, et les gorges de l'Arbanon à Eustache Kamytzès. C'est l'époque à laquelle un certain nombre de petites villes limitrophes de l'Arbanon s'associe aux Normands.[16]

Partant de ces données relevées et remarquées il y a bien longtemps, les historiens se sont efforçés de déterminer de plus près les lignes de démarcation de la région de l'Arbanon, à la fin du XIe et au début du XIIe siècle. M. Šufflay estimait déjà que l'Albanie de ce temps, voire l'Arbanon, occupait le même territoire que l'Illyricum proprium des Romains, l'Epirus Nova des Grecs ou du thème de Dyrrachion des Byzantins, délimité par Skadar, Dyrrachion, Ochrida et Prizren.[17] Toutefois, les données provenant des sources de l'époque démontrent que le thème byzantin de Dyrrachion doit être séparé de la région de l'Arbanon, qui était plus reculée vers l'intérieur. Pour Anne Comnène et son époux, l'historien Nicéphore Bryenios, Dyrrachion était la métropole ou une ville de l'Illyricum, alors que le gouverneur de tout le thème de Dyrrachion — Georges Monomachatos — fur le dux de tout l'Illyricum.[18] Partant de ces connaissances, les historiens penchaient à rechercher la région de l'Arbanon à l'intérieur de l'Albanie d'aujourd'hui. Ils croyaient qu'elle s'étendait de Debrè vers l'Occident et jusqu'à la forteresse de Pétréla, située à l'Est de Dyrrachion sur la rivière d'Erzen. Selon l'axe nord-sud, la région de l'Arbanon se déployait vraisemblablement entre les rivières Mati et Shkumbi, restait donc limitée aux régions montagneuses de l'intérieur de

---

[14] A. Comnène II, 60; Phurikes, o.c. 9 sq.; Vranoussis, "Ορoι 232. Ferluga, *Drač* 109 estime qu'il s'agissait le plus vraisemblablement des troupes organisées à l'échele locale.

[15] Ducellier, *Façade* 17 sq. estime que Pétréla représentait le point le plus septentrional de la défense d'Alexis Ier Comnène.

[16] A. Comnène III, 104. Les auteurs qui ont commenté ce passage avaient compris le terme Arbanon comme le nom de la région.

[17] M. Šufflay, *Die Grenzen Albaniens im Mittelalter*, Illyrisch-Albanische Forschungen I, München 1916, 290—292. Ces conslusions sont reprises par G. Konidaris, Περὶ τὴν πρώτην μνείαν τῶν 'Αλβανῶν ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς πηγαῖς καὶ τὰ ὅρια τῆς χώρας των ἐπὶ Βυζαντινῶν, ΕΕΒΣ 23 (1953) 400. I. Božić, *Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku*, Glas SANU, 338, Odeljenje istorijskih nauka 3, Beograd 1983, 12 dit que la région-mère des Albanais au moyen âge se situait »dans le quadrangle formé par les villes Valona—Ochrida—Prizren—Skadar«.

[18] Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. P. Gautier, Bruxelles 1975, 213; A. Comnène I, 29, 57, 132; Ducellier, *Façade* 3, 8, n. 1, 96. Cf. A. Comnène, Alexiade IV, Index par P. Gautier, Paris 1976, 56.

l'Albanie.[19] A. Ducellier ajoute aussi la constatation suivant laquelle la région de l'Arbanon resta isolée des régions et maîtres voisins, en servant comme réserve pour la population albanaise d'éleveurs.[20]

Un fait intéressant, tout au long du XIIe siècle les sources byzantines ne fournissent pas de données sur la région de l'Arbanon, ni sur sa population.[21] Toutefois, le célèbre traité sur la division du territoire byzantin occupé — Partitio Romaniae — indique que les possessions vénitiénnes doivent englober le provintium Dirrachii et Arbani cum chartularatis de Glavinica et de Vagenetia, ce qui indique qu'en 1204, tout comme à la fin du XIe siècle, la région de l'Arbanon se trouvait à l'est de Dyrrachion.[22]

Dans l'acte du synode de l'Archevêché d'Ochrida, de 1216, lorsque son chartophylax fut son futur archevêque Démétrius Chomatianos, figure le cas relevé depuis longtemps du pansebaste sebaste Grégoire Kamonas, ancien époux de la fille du feu Gjin, archonte d'Albanon et fils de Progon. Il a divorcé de sa première épouse pour se marier avec Komnina, fille du grand župan de Serbie, mariée précédemment avec Démétrius, frère de Gjin déjà mentionné. Le synode décida que le deuxième mariage de Grégoire Kamonas était valide.[23] Si l'on y ajoute aussi la circonstance que dans un document ragusien du début du XIIIe siècle on mentionne Demetrius Dei gratia panyperseuastos et magnus archon,[24] on doit accepter comme tout à fait justifiée l'hypothèse généralement adoptée et suivant laquelle à la fin du XIIe et dans les premières décennies du XIIIe siècle, à l'intérieur de l'Albanie et avec siège à Kruja, régnait le gens aristocratique albanais: l'archonte Progon avec ses fils Démétrius et Gjin; le premier des fils fut marié à la fille de Etienne

---

[19] Stadtmüller, *Forschungen* 166 sq., 173 (qui hésite sur la signification du terme Arbanon, à savoir s'il désigne une ville ou une région — une župa); Ducellier, *Arbanon* 360—366; idem, *Façade* 80.

[20] Ducellier, *Arbanon* 355 sq. La même interprétation a été donnée plus tôt par: J. Ch. Pulos, 'Η ἐποίκησις τῶν 'Αλβανῶν εἰς Κορινθίαν, 'Επετηρὶς τοῦ Μεσ. 'Αρχείου 3 (1950) 33, 35; D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1204—1261*, Oxford 1957, 26.

[21] Une épitaphe d'environ 1200, mentionne l'archidiacre d'Arbanon ('Αρβάνου), et dans un code de 1226 il est noté: Σὺ Διόμιδες βλαστὸς 'Αρβάνου πέλων. Cf. S. Salaville, *Epitaphe métrique de Constantin Mélès, archidiacre d'Arbanon*, EO 27 (1928) 403—416, 413; Vranoussis, Κομισκόρτης 98.

[22] A. Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, Studi veneziani 7 (1965) 220; D. Zakythinos, Μελέται περὶ τῆς διοιητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 21 (1951) 179—192; Stadtmüller, *Forschungen* 167 sq.; Vranoussis, Κομισκόρτης 19; Ducellier, *Façade* 98.

[23] J. B. Pitra, Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata VI, Parisiis—Romae 1891, col. 1—12. Le contenu de l'acte dans M. S. Drinov, *O nekotorih trudah Dimitria Homatiana kak istoričeskom materiale*, Viz. vrem. 1 (1894) 321 sq. L'article sur les Albanais du moyen âge dans le livre sur les Albanais reproduit incorrectement cette donnée, en la citant comme une source sur les Albanais au Kosovo et en datant avec erreur l'acte du synode dans l'année 1230. Cf. *Albanci u srednjem veku*, Albanci, Ljubljana 1984, 25.

[24] A. Solovjev, *Eine Urkunde des Panhypersebastos Demetrios, Megas Archon von Albanien*, BZ 34 (1934) 304—310.

Nemanja et de la princesse byzantine Eudocie.[25] A. Ducellier estime que Progon, père de Démétrius et de Gjin, a été le premier »prince d'Albanie« à avoir profité de la faiblesse du pouvoir central de Byzance, à la fin du XIIe siècle, pour s'en détacher avec le titre d'archonte.[26]

On ne sait pas ce que devint cette famille d'aristocrates d'origine albanais qui détenait le pouvoir à Arbanon dans les années tumultueuses de la IVe croisade et da le chute de l'empire (1204). Dans les premières décennies du XIIIe siècle, l'intérieur de l'Albanie est le théatre de conflits des intérêts préconisés par divers souverains et Etats qui ont émergés sur l'ancien territoire byzantin et par ceux qui se trouvaient dans le voisinage (Epire, Nicée, Venise, Serbie, Bulgarie). Après son grand succès — la prise de Thessalonique (à la fin de 1246), l'empereur nicéen Jean III Vatatzès (1222—1254) s'efforce d'en faire la base de la propagation du pouvoir nicéen vers l'occident et le nord-ouest. Pendant l'hiver de 1252—1253 son armée se trouve dans une position difficile, doit hiverner dans la forteresse d'Ostrovo; la situation s'améliore subitement, au moment où Jean III Vatatzès reçoit l'appui des hommes fidèles du despote Michel II Ange, Glabas et Théodore Petraliphas, qui avaient remis Kastoria, le Grand et le Petit Diabolis. C'est à la même époque que l'empereur reçoit l'appui de Golem avec son armée des régions de l'Albanon (μετὰ τοῦ ἐξ 'Αλβάνου στρατοῦ μέρη) qui se trouvait antérieurement au service du souverain de l'Epire. Il est significatif de noter que Georges Acropolitès souligne que Golem fut marié à la nièce de l'impératrice nicéenne Irène. Aux termes du traité que le souverain épirote Michel II Ange signa à l'époque avec l'empereur Jean III Vatatzès (1252—3), il lui céda les forteresses de Prilep, Veles, ainsi que Kruja dans l'Albanon (τὸ ἐν τῷ 'Αλβάνῳ φρούριον τὰς Κρόας).[27] On peut supposer que Golem, dont le siège fut vraisemblablement à Kruja, fut le souverain de l'Albanon, alors qu'il paraît impossible d'établir sa liaison directe avec Progon et ses fils Gjin et Démétrius, mentionnés ci-haut. Il est intéressant de noter que le même Georges Acropolitès constate que la tribu des Albanites (τὸ τῶν 'Αλβανιτῶν ἔθνος) avait peu après changé de côté et s'aligna sur le souverain épirote Michel II Ange.[28]

Il convient de faire mentionner que le même historien nicéen fournit en plus quelques données importantes sur la région de

---

[25] K. Jireček, *Albanien in Vergangenheit,* Illyrisch-Albanische Forschungen I, München 1916, 32; Šufflay, *Grenzen* 291; Stadtmüller, *Forschungen* 168; Božić, *Albanija* 23 sq.

[26] Ducellier, *Façade* 14 sq., 48, n. 39 et 40, 63. Le même auteur (p. 138—140) appelle le fils de Progon »Dimitri d'Arbanon«. L'auteur du chapitre sur le moyen âge dans le livre sur les Albanais parle même d'un premier Etat albanais autour de 1190, dont le centre serait à Kruja, issu de la guerre de libération.

[27] G. Acropolites I, ed. A. Heisenberg, Lipsiae 1903, 91 sq.; Stadtmüller, *Forschungen* 170; Nicol, *Despotate* I, 151 sq.; Vranoussis, "Ὅροι 232—234; Vranoussis, Κομισκόρτης 17; Ducellier, *Façade* 168 sq.

[28] Acropolites I, 142.

l'Albanon. Dans la description des exploits du souverain épirote et de l'empereur Théodore Ier Ange (1215—1230), il dit que celui-ci prit de nombreuses terres: aux Italiens et aux Bulgares, et assujéttit la Thessalie, Ochrida. Prilep, l'Albanon et Dyrrachion lui-même.[29] Lorsque le nouvel empereur latin Pierre de Courtenay enterprit son voyge à Constantinople, après le couronnement à Rome (1217), il passa par Dyrrachion pour emprunter ensuite l'ancienne Via Egnatia, mais fut subitement intercepté et fait prisonnier dans les gorges de l'Albanon (ἐν ταῖς τοῦ Ἀλβάνου δυσχωρίαις) par Théodore Ier Ange.[30] Georges Acropolitès décrit aussi les conquêtes de l'empereur de Trnovo Jean II Asêne, après la victoire sur Théodore Ier Ange à Klokotnica (1230): il dit qu'il prit alors Andrianople, Didymoteichos, Boléron, Serrès, la Pélagonie et Prilep; après avoir traversé en pillant la Grande Valachie, voire la Thessalie, il devint maître de l'Albanie et s'en empara jusqu'à l'Illyricum.[31]

L'oeuvre de Georges Acropolitès présente aussi d'autres données importantes sur la région de l'Albanon. Ainsi, il dit que l'empereur nicéen Théodore II Lascaris nomma Constantin Havaron gouverneur de l'Albanon.[32] Georges Acropolitès est lui-même nommé, à la fin de 1256, gouverneur de toutes les provinces de l'Empire nicéen en Europe, et en décembre de la même année il quitte Thessalonique pour faire le tour des régions confiées: en passant par Servia et Kastoria, il arrive jusqu'à Ochrida pour entrer de là dans l'Albanon et pour arriver jusqu'à Dyrrachion.[33] Toutefois, la situation

[29] Ibid. 25. Ephraemius, auteur de la chronique rimée du début du XIVe siècle, qui s'appui largement sur G. Acropolitès, dit également que Théodore Ier Ange conquit Ἰλλυρίδα γῆν, Ἀλβανοὺς ὀριτρόφους. Cf. Ephraemius, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1840, 310.

[30] Acropolites I, 26. Ephraemius, décrit en termes semblables le voyage du nouvel empereur latin. Cf. Ephraemius, ed. Bonn. 310.

[31] Acropolites I, 42 sq. Cf. Stadtmüller, *Forschungen* 169; Nicol, *Despotate* I, 111; Ducellier, *Façade* 166. Dans l'église des Quarante martyres à Trnovo a été conservée une inscription, portant la date de l'été 1230; on y dit que Jean II Asên conquit alors le territoire allant d'Andrianople jusqu'à Dyrrachion, grec, albanais et serbe, ainsi que les environs de Constantinople. Cf. V. N. Zlatarski, *Istorija na Bûlgarskata Dûržava prez srednite vekove* III, Sofia 1940, 593; Božić, *Albanija* 25. En 1230, Jean II Asên édicta une charte pour les Ragusains, dans laquelle il mentionne la région d'Arbanon et, a côté d'Andrianpole, Didymoteichos, Skoplje, Thessalonique, Prilep et Diabolis. Cf. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma,* Beograd 1934, 205, br. 790; Ducellier, *Façade* 181. La Vie de Ste Petka, oeuvre du dernier patriarche de Trnovo Evtimije dit qu'en 1230 Jean II Asên conquit toute la Macédoine, Serrès, le Mont-Athos, Thessalonique avec la Thessalie, les Tribales, la Dalmatie et la région arbanite jusqu'à Dyrrachion. Cf. E. Kalužnaski, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius* (1375—1383), Wien 1901 (= Variorum Reprints, London 1970) 70.

[32] Acropolites I, 139. Cf. Nicol, *Despotat* I, 160 (qui estime que la siège de Constantin Havaron se trouvait à Elbasan); Stadtmüller, *Forschungen* 170 sq.; Ducellier, *Façade* 170.

[33] Acropolites I, 139 sq. Ephraemius décrit brièvement que Georges Acropolitès arriva dans la région de l'Arbanon en passant par Servia, Kastoria et Ochrida. Cf. Ephraemius, ed. Bonn. 366; Phurikes, o.c. 11; Stadtmüller, *Forschugen* 171 qui pense correctement que dans ce cas Arbanon désigne une région; Nicol, *Despotate* I, 160 sq.; Ducellier, *Façade* 170 sq., 182.

dans l'Albanon se retourne vite contre Nicée, le gouverneur Constantin Havaron ayant rejoint le despote Michel II Ange, le même ayant été accompli par les Albanais qui restèrent brièvement fidèles à Nicée. Pour y normaliser la situation, Georges Acropolitès envoit à Albanon son nouvel homme — Issac Nestongos.[34] Dans une lettre de l'empereur Théodore II Lascaris, datant de 1255, il est indiqué qu'il avait conquis l'Albanon et les régions jusqu'aux frontières des Serbes.[35] Il semble que les nombreux énoncés de Georges Acropolitès fournissent des éléments substantiels pour la délimination de l'Albanon: cette région n'a pas essentiellement changé de frontières, depuis la fin du XIe et le commencement du XIIe siècle, et se déployait à l'ouest d'Ochrida et de Debrè vers les régions de Dyrrachion.[36]

Si, dès la conquête de Thessalonique (1246), l'expansion de l'Empire de Nicée victorieux fut dirigée aussi sur les régions de l'Albanie, cette même direction de conquête suivaient également les premiers Paléologues avant la restauration de l'empire (1261). Georges Pachymère souligne que le sébastocratôr Jean, frère de l'empereur Michel VIII Paléologue, a après sa victoire en Pélagoniie (été 1259) conquis la forteresse de Kanina, ensuite la région autour de Bérat, de Polog et de Kolôneia et, outre de nombreuses autres régions et villes, les forteresses (ὀχυρώματα) des Illyriens, après quoi il arriva à Dyrrachion.[37] Une donnée analogue figure aussi dans l'autobiographie de l'empereur Michel VIII Paléologue, où l'on dit qu'après sa victoire en Pélagoniie (1259) il conquit l'ensemble de l'Epire et de l'Illyricum jusqu'à Dyrrachion.[38] Il est évident que dans l'histoire de Georges Pachymère les Albanais sont appelés par le nom archaïque d'Illyriens, ce qui est tout à fait conforme au maniérisme archaïsant de nombreux historiens byzantins et, partant, de l'érudite Pachymère. Il convient de faire remarquer que Georges Pachymère évoque d'une manière générale, en quelques endroits encore de son ouvrage, les Illyriens, voire les Albanais. Dans la description

---

[34] Acropolites I, 140—142. Cf. Pulos, o.c. 39; Nicol, *Despotate* 161 sq.; Ducellier, *Façade* 171. Une liste des données de Georges Acropolitès sur l'Albanon est donnée par Vranoussis, "Ὅροι 232—234.

[35] Theodori Ducae Lascaris epistulae, ed. N. Festa, Firenze 1898, 281; L. de Thallószy, C. Jireček et E. de Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I, Vindobonae 1913, 64 sq., No. 239.

[36] V. la conslusion correcte de Vranoussis, Κομισκόρτης 16 sq.

[37] Georgii Pachymeris relationes historicas I, ed. A. Failler, Parisiis 1984, 151; Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI, Beograd 1986, 15, n. 21 (traduction et commentaire Lj. Maksimović — cité ensuite comme VIINJ); Ducellier, *Façade* 175 sq. qui dit que c'est à la fin de 1259 que »l'Albanie entière, montagnes et plaines« vint sous le pouvoir nicéen.

[38] Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, ed. H. Grégoire, Byz. 29—30 (1959—60) 455. Dans le discours de Manuelis Holoboli, écrité avant le mois de juillet 1261, on dit que Michel VIII Paléologue était en guerre contre les brigands dans l'Illyricum. (cf. Manuelis Holoboli Orationes I—II, ed. M. Treu, Progr. Victoria Gymnas. Potsdam 1906, 66), ce qui se rapporte certainement d'Albanie. Cf. VIINJ VI, 580, n. 15 (traduction et commentaire: Ninoslava Radošević).

des droits et devoirs que Michel VIII Paléologue (1262) confie à ses frères, il est dit qu'il envoya le déspote Jean vers l'ouest en lui accordant les troupes orientales et un détachement de Scythes; c'est avec cette armée qu'il devait attaquer les régions des Illyriens et des Triballes et de passer, après avoir traversé la rivière de Phénéos, en Grèce afin d'y attaquer le despote Michel II Ange.[39] Georges Pachymère décrit aussi les circonstances qui régnaient après la mort du despote Michel II Ange (1267), pour dire, entre autres, que Michel VIII Paléologue continuait à s'intéresser à l'action de la flotte et de l'armée dans l'attaque sur les Triballes et les Illyriens.[40]

Mais, Georges Pachymère fournit également des données plus substantielles et plus précises sur les Illyriens, voire les Albanais, qui sont, partant, importantes pour notre sujet. Il décrit le tremblement de terre ravageur qui affligea Dyrrachion et anéantit toute la ville, à l'exception de l'âcropole. Les habitants voisins (οἱ περίοικοι), armés de fourches et de pioches se ruèrent sur la ville pour y retourner les décombres et sauver les survivants, mais encore plus pour mettre la main sur les richesses qui les y attendaient. S'étant emparé d'une grande quantité d'or, les Albanais et les voisins quittèrent la ville déserte.[41] Si cette donnée laisse présumer que les Albanais se trouvaient dans la proximité immédiate de Dyrrachion, le même auteur fournit des données précieuses, notamment sur leur installation dans la ville. Il décrit détaillement une dernière tentative offensive de Charles d'Anjou de s'emparer de plus grands territoires en Albanie, lorsque dans les combats autour de la forteresse de Bérat (à la fin de 1280) les formations de l'empereur Michel VIII Paléologue remportent une victoire décisive. C'est alors que les Illyriens, voire les Albanais s'insurgèrent contre le pouvoir impérial, devinrent indépendants et s'installèrent dans la ville de Dyrrachion, dévastée par le tremblement de terre mentionné. Les Albanais vivaient en amitié avec Charles d'Anjou avec lequel il signèrent même un traité.[42] Enfin, il convient de faire remarquer que le discours de Thomas le Magister (autour de 1310), adressé au grand stratopédarque Ange, relate ses victoires et la destruction des Illyriens.[43] Il est certain que les données de Georges Pachymère

---

[39] Pachym. I, ed. Failler, 271. Il ressort clairement que l'on n'y pense pas à une action concrèt, mais qu'il s'agit d'une orientation de programme. Cf. Ibid. I, 272, n. 1; VIINJ VI, 18 sq., n. 35 (traduction et commentaire: Lj. Maksimović).

[40] Pachym. II, ed. Failler 401. Cf. A. Failler, *Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère,* REB 38 (1980) 184, n. 16; VIINJ VI, 20 (traduction et commentaire: Lj. Maksimović).

[41] Pachym. II, ed. Failler 457—459. En prenant note de cette donnée, Ducellier, *Façade* 179, date le tremblement de terre dans l'année 1267. A. Failler, *Chronologie et composition* ..., REB 39 (1981) 214—218 et Pachym. II, 456, n. 2 date le treblement de terre dans l'année 1270.

[42] Pachym. II, ed. Failler 640. D. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258—1282,* Cambridge Mass. 1973, 330 sq. décrit en détail les combats autour de Bérat, mais ne mentionne pas les Albanais.

[43] Migne PG 145, col. 377c; VIINJ VI, 619 (traduction et commentaire: Ninoslava Radošević).

témoignent d'un déplacement des Albanais, et avant tout vers la grande ville côtière de Dyrrachion, dont ils peuplaient déjà l'environnement immédiat.

Des données importantes sur les Albanais nous sont également fournies par Jean Cantacuzène, empereur et historien qui décrit de sa propre plume des événements importants de la première moitié du XIVe siècle (1320—1354). L'empereur Andronic III Paléologue séjourne — dans le cadre de sa campagne en Macédoine — à Ochrida en 1328, où il reçut l'offre de la soumission et du service des nomades albanais, installés autour de Diabolis et de Kolôneia ainsi que dans le voisinage d'Ochrida.[44] Parmi les actions d'Andronic III Paléologue, vers l'Ouest, dans le cadre desquelles s'inscrit également la liquidation de l'Etat séparatiste grec dans l'Epire, Jean Cantacuzène décrit également sa grande expédition contre les Albanais, dernière campagne d'un empereur byzantin dans cette direction. Vu le fait que Jean Cantacuzène, collaborateur le plus proche de l'empereur, accompagna celui-ci dans cette campagne, ses données intéressantes sur les Albanais paraissent plus digne de foi et plus valables. Empereur et historien, il dit que les Albanais attaquèrent et pillèrent les régions autour de Balagrita et Kanina, deux villes importantes dont la première se situait au sud du cours moyen de la rivière Diabolis, et la deuxième au sud-est de Valona, bien plus près de la côte. C'est alors que les Albanais violèrent les traités avec l'empereur et s'emparèrent des forteresses de Skreparion, Clisura et Tomorista. A l'époque (1338),[45] Andronic III Paléologue se préparait à enterprendre sa campagne contre l'Epire, mais ayant appris les nouvelles sur l'attaque des Albanais, il décide de regler ses comptes d'abord avec eux. Toutefois, l'empereur estimait que la cavalerie n'allait pas être efficace dans les combats avec les combats avec les Albanais qui vivent dans les montagnes et peuvent facilement se replier vers les sommets inaccessibles. Aussi Andronic III Paléologue décide de demander à l'émir seldžjuqide Umur, maître de Smyrne des troupes d'infanterie qui pourraient mieux combattre sur le terrain montagneux de l'Albanie. Accompagné d'une formation de 2000 fantassins turcs, Andronic III Paléologue arrive en Albanie, via la Thessalie, et installe son camp près de

[44] Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV, ed. J. Schopenus I, Bonnae 1828, 279 sq.; VIINJ VI, 329, n. 96 (traduction et commentaire: S. Ćirković), où l'on croit qu'il est question des Albanais installés au sud de la rivière Mati, qui étaient pratiquement indénpendants. Ceux qui vivaient au nord de le rivière Mati, reconnaissaient le pouvoir du roi serbe. Cf. U. V. Bosch, *Andronikos III Palaiologos*, Amsterdam 1965, 46; Ducellier, *Façade* 349. Vranoussis, ''Ὅροι 234 prévient que Jean Cantacuzène emploie comme ailleurs le terme 'Αλβανοί, ce qu'elle interprète comme un maniérisme archaïsant de l'empereur-écrivain.

[45] Dans la littérature technique ces événements sont différemment datés (1335, 1336, 1337), mais il est à présent clair qu'Andronic III Paléologue engagea sa campagne contre les Albanais en 1338, ce qui ressort des données d'une Chronique brève. Cf. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* I, Wien 1975, No. 30, p. 80; II, p. 248.

Bérat; et les Albanais ne se replièrent pas dans les montagnes, en attendant que la cavalerie byzantine se mettent à leur poursuite. Les fantassins turcs, alliés de l'empereur Andronic III, s'acquittèrent avec succès de leur mission, comme celui-ci s'y attendait: ils infligèrent une défaite totale aux Albanais, capturèrent beaucoup de leurs femmes et enfants ainsi qu'une grande proie de 300.000 boeufs, 5000 chevaux et 1.200.000 moutons. Jean Cantacuzène dit que l'empereur Andronic III Paléologue racheta un certain nombre d'Albanais capturés, car ceux-ci étaient des chrétiens, et qu'il distribua une partie du bétail confisqué, à titre de compensation, aux ressortissants des villes attaquées et pillées.[46] Les données de Jean Cantacuzène démontrent que les Albanais vivaient comme éleveurs dans les montagnes de la région d'Arbanon. A. Ducellier estime que, en 1338, les Albanais qui vivaient en nomades dans la région de Balagrita, c.à.d. dans le massif de Tomor et jusqu'aux environs de Kanina, accomplirent une première percée plus importante dans la direction de la mer.[47] Avec ces données sur le mode de vie des Albanais concordent également celles figurant dans la Description anonyme de l'Europe (1308), à savoir que les Albanais n'ont ni villes ni forteresses, mais vivent en se déplaçant d'un lieu vers un autre.[48]

Les sources byzantines du XIVe siècle parlent de la diaspora des Albanais qui se déplaçaient des régions montagneuses de l'intérieur de l'Albanie vers le sud et le sud-est. Un certain nombre de données de nature générale, mais néanmoins très intéressantes, concernant ce processus sont fournies par Laonikos Chalcokondylès, historien des dernières décennies de la vie de l'empire. Il a d'abord tendance à rechercher l'origine des Triballes, voire des Serbes, dans le peuple des Illyriens, pour ensuite faire ressortir qu'il estime que

---

[46] Cant. I, 495—497. La campagne est enregistrée par un autre contemporain, Nicéphore Grégoras, dont la description est bien plus courte: il se borne à dire que l'empereur entra dans le pays de l'Illyricum (εἰς τὴν 'Ιλλυρίων χώραν), qu'il captura beaucoup de gens et emporta une grande proie. Cf. Greg. I, ed. Bonn 595. Dans le discours adressé à Andronic III Paléologue, le même auteur loue de manière générale les exploits de l'empereur, pour dire qu'il devasta aussi les Illyriens, ce qui se rapporte vraisemblablemenet à la campagne de 1338. Cf. N. Gregorae, Λόγος προσφωνηματικὸς εἰς τὸν βασιλέα, ed. Westermann, Lipsiae 1865, p. 23; VIINJ VI, 628, n. 35 (= Traduction et commentaire: Ninoslava Radošević). La description de la campagne de l'empreur est paraphrasée par: D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée I*, Paris 1932, 103 sq.; Pulos, o.c. 47, n. 5; P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin. Byzance et l'occident, Recherches sur »La Geste d'Umur Pacha«*, Paris 1957, 109, 111; Bosch, *Andronikos* III, 135 sq.; D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267—1479. A Contribution to the History of Grece in the middle ages*, Cambridge 1984, 108—110; Božić, *Albanija* 40; J. Gill, *John VI Cantacuzenus and the Turks*, Byzantina XIII, 1 (1985) 58.

[47] Ducellier, *Façade* 349 sq. Le même auteur (p. 336) fait également remarquer qu'Andronic III Paléologue fut le dernier empereur byzantin qui avec son armée arriva, en 1338, jusqu'à la côte de la mer Adriatique.

[48] Annomymi Descriptio Europae Orientalis, ed. O. Górka, Cracoviae 1916, 25; Stadtmüller, *Forschungen* 159, 172, n. 58; G. Soulis, Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν ἀλβανικῶν φύλων τῶν Μαλακασίων, Μπουΐων καὶ Μεσαριτῶν, ΕΕΒΣ 23 (1953) 215, n. 1.

les Albanais proviennent également des Illyriens, ce à quoi il ne croyait pas lui-même au début. Il en a été convaincu par le fait qu'ils se propagèrent, à partir de Dyrrachion, vers la Thessalie, l'Etolie, l'Acarnanie et de nobreuses régions de la Macédoine.[49] K. Biris croyait que cette diaspora des Albanais vers les régions de la Grèce continentale commença même plus tôt, dès 1268, lorsqu'il fut décidé dans le traité de Michel VIII Paléologue avec le despote d'Epire Michel II Ange que les Albanais allaient s'installer en Thessalie pour défendre ses frontières sud contre les attaques des Latins du duché d'Athènes.[50] I. Božić souligne que c'est vers la Thessalie et l'Epire, pendant le XIVe siècle, que »se dirigeait la population albanaise, guerrière des montagnes, très coriace, résistante et endurante«, ce que les empereurs byzantins s'efforcèrent de faire arrêter.[51]

Indépendamment des combinaisons possibles sur le temps de la pénétration des Albanais en Thessalie, les premières informations sur leur présence dans cette vallée fertile nous sont fournies par le célèbre rapport du Vénitien Marino Sanoudo Torccielo, rédigé en 1325, où l'on dit que Dieu envoya comme une peste les Albanais sur la Thessalie où ils pillèrent tout ce que les Catalans et les Romains gardaient hors des villes; ceux-ci ont en même temps tout fait pour renvoyer les Albanais au delà de la frontière de la Thessalie, mais n'y ont pas réussi.[52] Des données intéressantes et importantes sur les Albanais en Thessalie sont également offertes par Jean Cantacuzène, notamment lorsqu'il décrit les aventures de l'aristocrate byzantin Syrgiannès (1333) qui en s'évadant de Constantinople par l'Eubée, la Locride et l'Acarnanie, arriva jusqu'aux Albanais en Thessalie qui y vivaient en nomades autonomes (αὐτόνομοι νομάδες). Il le fit au nom de leur ancienne amitié, conclue au temps où il fut gouverneur byzantin à l'Occident, très certainement à la veille même de 1320.[53]

---

49 Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes I, ed. E. Darkó, Budapestini 1922, 25 sq.

50 K. Biris, 'Αρβανῖτες. Οἱ Δωρεῖς τοῦ νέου 'Ελληνισμοῦ. 'Ιστορία τῶν 'Ελλήνων 'Αρβανιτῶν, Athen 1960, 53 sq. Le même auteur estime que les Albanais exerçaient plus tard aussi des obligations ressortant du service militaire. Après la mort de Jean II Ange (1318), ils défendirent, mais sans succès, les frontières méridionales de la Thessalie contre les attaques des Catalans.

51 Božić, *Albanija* 19.

52 G. L. F. Tafel—G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig* I, Wien 1856, 500 sq.; A. Rubió y Lluch, *Diplomatari de l'Orient Català* (1301—1409), Barcelona 1947, 160, No. 129. Cf. Pulos, o.c. 43; B. Ferjančić, *Tesalija u XIII i XIV veku*, Beograd 1974, 199; G. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331—1355) and his Successors*, Dumbarton Oaks 1984, 110, 231, n. 41; Nicol, *Despotate* II, 80.

53 Cant. I, 450—453; VIINJ VI, 341 sq. (traduction et commentaire de: S. Ćirković). Cf. Ferjančić, *Tesalija* 201; Ducellier, *Façade* 349; R. J. Loenertz, *Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène*, REB 32 (1964) 231 (= Byzantina et Francograeca, Roma 1970, 123); Nicol, *Despotate* II, 109 croit que Syrgiannès fut à l'époque gouverneur à Bérat. Les fonctions anté-

Au commencement des années trente, après la mort du sébasto-kratôr Stéphanos Gabriélopoulos (1332), dernier maître indépendant de la Thessalie du moyen âge tardif, Andronic III Paléologue entreprend des actions pour la placer définitivement sous la domination de Constantinople. A cet effet, l'empereur conclut également un traité avec 12.000 ressortissants des tribus albanaises de Malakasioi, Bouioi et Mesaritoi, qui vivaient en tant qu'indépendants (ἀβασίλευτοι) dans les régions montagneuses de la Thessalie. Vivant dans les montagnes et en dehors des villes, ils rejoignirent l'empereur par crainte du froid et de la neige, car en hiver ils descendaient dans les vallées.[54] Si à ces données provenant des contemporains et déterminées, on ajoute également une caractéristique fournie par un historien byzantin d'une époque bien plus tardive, Laonikos Chalcokondylès, à savoir que les Albanais pénétraient en Thessalie en tant que nomades et sans habitat sédentaire, on obtient une image claire de leur mode de vie.[55] Il s'agissait de nomades et d'éleveurs qui ne vivaient pas dans les villes, mais dans les montagnes, en train de chercher des paturages pour leurs troupeaux.

La science a depuis longtemps fait état de la conviction suivant laquelle la conquête serbe de la Thessalie (1348) aboutit à un renforcement ultérieur de l'élément albannais dans la région. Sans citer des données de sources concrètes, on croyait que Preljub, dignitaire d'Etienne Douchan, conquit la Thessalie, à la tête d'une armée composée avant tout d'Albanais qui étaient mécontents de la politique de l'empereur Andronic III Paléologue.[56] S'il y a eu un accord initial entre l'empereur serbe et son césar Preljub avec les Albanais en Thessalie, celui-ci avait été vite rompu, ce dont témoigne la circonstance que Preljub, gouverneur d'Etienne Douchan dans la région, périt au printemps de 1356 dans un conflit avec les Albanais, près de Trikkala.[57] Le rôle et la place des Albanais en Thessalie sont parfaitement clairs dans les changements tumultueux

---

rieures de Syrgiannès sont évoquées par: Cant. I, 333 sq. et Greg. I, 297 qui dit qu'il devint gouverneur d'une des régions de Macédoine qui avait des Illyriens pour voisins.

[54] Cant. I, 474. Cf. Zakythinos, *Despotat* I, 103; Pulos, o.c. 42; Ferjančić, *Tesalija* 201; Soulis, *Serbs* 9, 110; J. Koder—F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini I. Hellas und Thessalia*, Wien 1976, 69; Ducellier, *Façade* 349. En ce qui concerne ces données, voir surtout: Soulis, Μαλακάσιοι 213—216 qui a écarté les anciennes interprétations erronées selon lesquelles il ne s'agissait pas des Albanais mais des Valaques, présents également en Thessalie à l'époque. H. Ahrweiler, Le Sébaste. Chef des Groupes Ethniques. Polychronion, Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966, 34—38 estime que ces Albanais restèrent, après l'accord avec Andronic III Paléologue, sous leurs souverains (philarques) qui reçurent de l'empereur le titre de sébaste.

[55] Chalcocandyles I, 196.

[56] C'était encore l'avis prudent de T. Florinskij, *Južnye Slavjane i Vizantija vo vtoroj četverti XIV v.*, St. Petersburg 1882, 168; K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 226; G. Soulis, Ἡ πρώτη περίοδος τῆς Σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348—1358), ΕΕΒΣ 20 (1950) 59 Biris, o.c. 56 sq.; Božić, *Albanija* 41.

[57] Le point est évoqué dans la biographie du St. Athanase. Cf. Βυζαντίς 1 (1909—10) 258 sq.; Soulis, Σερβοκρατία 72; idem, *Serbs* 111; Nicol, *Despotate* II, 134.

qui y intervinrent après la mort de l'empereur serbe Etienne Douchan (le 20 décembre 1355) et de son gouverneur le césar Preljub (printemps 1356). Le pouvoir y fut pris d'abord par le despote Nicéphore II Ange, fils du despote épirote Jean II Orsini (1323—1335) et gendre de l'empereur Jean Cantacuzène (1347—1354). Pendant son règne de trois ans sur la Thessalie (1356—1359) le despote Nicéphore voulait se prémunir contre les attaques des Serbes mais aussi contre les tribus nomades albanaises. Aussi décida-t-il de divorcer Marie Cantacuzène et d'épouser Théodora, soeur de l'impératrice serbe Hélène. Ces plans soulevèrent l'opposition des Albanais eux-mêmes, le despote renonça à ces projets, afin de trouver un moyen de se mettre d'accord avec eux. Néanmoins, en été de 1359, vint son règlement de comptes définitif avec les Albanais, près d'Achelôos, sur les frontières sud-ouest de la Thessalie, et le despote Nicéphore II Ange y laissa sa vie.[58]

Il convient de faire remarquer que l'importance du rôle des Albanais dans la vie de la Thessalie au XIVe siècle est évoquée des données concrètes des sources contemporaines. La charte de Michel Gabriélopolulos, octroyée aux habitants de la ville de Phanarion, datant de 1342, promet que ni lui ni ses héritiers ne feront installer des Albanais dans le voisinage, mais qu'y resteront seulement ceux qui y furent installés antérieurement par décision de la chrysobulle et du prostagma impériaux.[59] A la fin de la même année (1342) Jean Cantacuzène définit par sa chrysobulle les obligations qu'auront à son endroit les archontes thessaliens et son gouverneur dans la région, Jean Ange: en cas de guerre en Europe, à l'ouest de Christoupolis il doit porter son secours avec toute l'armée romaine et albanaise.[60] Le prostagma de l'empereur Jean Ouroch, de novembre 1372, le dernier des Némanides au pouvoir en Thessalie, souligne que le protos stagien Nil doit maintenir la grotte de cyrille à Mikana à l'abri de qui soit, Romains ou Albanais ou quiconque d'autre.[61] Dans la charte du patriarche Nil, de mai 1382, on promet que personne n'aura le droit d'aliéner les possessions du monastère de la

---

[58] Cant. III, 315—317. Zakythinos, *Despotat* I, 104 estime que la politique du despote Nicéphore II Ange se heurta à l'opposition des Albanais d'Epire. Une telle interprétation serait favorisée, à notre avis, par la circonstance que le despote se heurta aux Albanais sur la frontière entre la Thessalie et l'Epire. Cf. P. Soustal—J. Koder, *Tabula Imperii Byzantini. Nikopolis und Kephallēnia*, Wien 1981, 101 sq., 108. Pour la bataille d'Achelôos cf. Soulis, *Serbs* 111—113; Ferjančić, *Tesalija* 238—241; R. Mihaljčić, *Bitka kod Aheloja*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu XI—1, 1970 (= Spomenica J. Tadića) 270—276; Nicol, *Despotate* II, 134—136.

[59] F. Miklosich—J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi* V, Vindobonae 1887, 260; Ferjančić, *Tesalija* 202; Božić, *Albanija* 19 sq.

[60] H. Hunger, *Urkunden- und Memorientext: Der Chrysobulos Logos des Johannes Kantakuzenos für Johannes Angelos, Kantakuzenos Hist.* II, 312—322 Bonn, JÖB 27 (1978) 122 sq.; Ferjančić, *Tesalija* 202 sq.

[61] A. Solovjev—V. Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, Beograd 1936, No. 29, 16—19; Ferjančić, *Tesalija* 204.

Vierge à Likoussada, »ni Romains, ni Serbes, ni Albanais«.[62] Siméon Paléologue, demi-frère de l'empereur Etienne Douchan, qui après la mort de celui-ci partit de l'Epire vers le centre même de l'Empire serbe (1356), arriva à Kastoria à la tête d'une armée de 4 à 5 mille hommes, composée de Serbes, Albanais et Grecs.[63] Il est significatif que l'empereur Siméon Paléologue est signé sur la chrysobulle du monastère de Saint-Georges à Zablantia (mai 1366) comme basiléus et autokratôr des Romains, des Serbes et de tout l'Albanon (παντὸς 'Αλβάνου).[64]

Après la conquête serbe de l'Epire (1347), Siméon Paléologue se voit confier par son demi-frère Etienne Douchan l'administration sur cette région et le haut titre de despote. Aussi, après s'être consolidé au pouvoir en Thessalie (été 1359), il souhaite assujettir également les régions voisines de l'Epire et de l'Acarnanie. Mais, il est à noter comme caracteristique qu'il céda alors ces régions aux Albanais, en passant un traité avec leurs dignitaires: Gjin Bua prit alors le pouvoir sur la région autout d'Achelôos et d'Angelokastron, et Petar Losha sur celle autour d'Arta et de Rogai; les deux reçoivent de l'empereur Siméon Paléologue le haut titre de despote, acte par lequel ils ont du moins formellement reconnu son pouvoir suprême.[65] Des données assez générales mais intéressantes sur la pénétration des Albanais en Acarnanie sont fournies par Laonikos Chalcokondylès, historien byzantin du XVe siècle. Selon lui, ils y parvinrent sur l'autorisation du maître local, et puis ils se sont unis pour attaquer les Grecs ("Ελλησιν); le chef des Grecs s'appelait Isaac, et les Albanais avaient à leur tête Spata, un homme courageux et digne de confiance. Ayant pris possession de la terre et capturé ceux qui se trouvaient dans les champs, les Albanais se dirigèrent sur Arta, en conquérant tout le pays et en ne laissant personne en paix.[66] Un panégyrique anonyme qui s'adressait aux empereurs Manuel II et Jean VIII Paléologue dit que pendant le règne de Charles Ier Tocco (1381—1430) l'Etolie et l'Epire étaient peuplés d'Albanais, voire d'Illyriens, d'un peuple qui n'habitent pas dans les villes, mais seulement dans les montagnes et les plaines.

---

[62] Sp. Lambros, Νείλου Κωνσταντινουπόλεως σιγίλλιον περὶ τῆς μονῆς Λευκουσιάδος. NE 6 (1909) 178; Ferjančić, *Tesalija* 204.

[63] C. S. Estopañan, *Bizancio y España. El legado de la basilissa Maria y los déspotas Thomas y Esaú de Ioannina* II, Barcelona 1943; 37; Soulis, *Serbs* 87, 121.

[64] Solovjev-Mošin, o.c. No. 34, 101—103; Ferjančić, *Tesalija* 245; Vranoussis, Κομισκόρτης 19 sq.; Dicol, *Despotate* II, 142.

[65] Des informations sur ces événements sont données uniquement par une source locale — la Chronique de Jôannina — qui décrit l'histoire de Jôannina et des environs, dans la deuxième moitié du XIVe siècle. Cf. Estopañan II, 39. Zakythinos, *Despotat* I, 104 estimait que deux principautés albanaises furent formées à l'époque, sous Gjin Spata et Petar Losha. Ces données sont enregistrées par: B. Ferjančić, *Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*, Beograd 1960, 168; Soulis, *Serbs* 116, 120—122; Soustal-Koder, o.c. 70 sq.; Ducellier, *Façade* 487; Nicol, *Despotate* II, 142 sq.

[66] Chalcocandyles I, 197.

Les villes furent encore détenues par les Grecs.[67] L'historien grec J. Pulos croit que les Albanais — après la victoire sur le despote Nicéphore II Ange à Achelôos (1359) — vinrent s'installer en Etolie et en Acarnanie et devinrent très vite aussi maîtres de l'Epire du sud, à l'exception de la ville de Jôannina.[68]

D'après des données de la Chronique de Jôannina, c'est à Jôannina, et fuyant certainement devant les Albanais, que trouvèrent refuge et abri de nombreuses éminentes personnalités de Bagenetia (ἐκ τῶν τῆς Βαγενετείας φρουρίων), et que c'est ensuite que les habitants de la ville dépêchèrent un émissaire auprès de Siméon Paléologue, en le priant de leur envoyer un maître et souverain. Accédant à cette requête, il leur envoie, en 1367, son gendre Thomas Preljubović qui y régna avec ses propres hommes pendant près de deux décennies (jusqu'à la fin de 1384).[69] La période du règne de Thomas Preljubović sur Jôannina est marqué de conflits permanents avec les tribus albanaises de Mazarikoi et de Malakasioi, qui s'efforçaient sous les chefs du gens de Losha (jusqu'à 1373) et ensuite de Bua de conquérir Jôannina. A cause de sa victoire sur les Albanais et à cause, aussi, du traitement cruel qu'il infligea aux capturés, Thomas Preljubović fut surnommé — par l'auteur inconnu de la Chronique de Jôannina — ('Αλβανοκτόνος) — Tueur d'Albanais.[70]

Une prochaine étape importante de la diaspora des Albanais prenait la direction du Péloponnèse, des régions où ils restèrent pendant plusiers siècles. Leur installation au large du Péloponnèse est relatée dans le manuscrit de Théodore Cantacuzène Spandonis, consacré à l'origine des Turcs (XVe siècle), conservé uniquement dans sa traduction en italien. On y dit que Manuel Cantacuzène, deuxième fils de Jean VI, fut marié à la fille du roi de Serbie et qu'il reçut l'Albanie en dot, et qu'il fit déménager une partie des Albanais à Constantinople, et une partie en Morée.[71] D. Zakythinos a exprimé des reserves considérables quant à ces données, mais attire toutefois l'attention sur ce que Jean Cantacuzène rapporte, à savoir que vers l'an 1350 son fils, le despote Manuel, fit installer au large du Péloponnèse un certain nombre de mercenaires — des Acarnaniens; selon son interprétation, l'empereur — écrivain impliquait que les Acarnaniens étaient synonymes d'Albanais. Il s'agissait d'un groupe d'Albanais d'Acarnanie qui manifestèrent leur courtoisie à l'égard de Marie, la soeur de Manuel, lorsque celle-ci fut éconduite par son époux, le despote Nicéphore II Ange (1357), qui voulait épouser la soeur de l'impératrice Hélène de Serbie. A

[67] Sp. Lambros, Παλαιολογεία καὶ Πελοποννησιακά III, Athènes 1926, 194 (cité par la suite comme Lambros, PP); Phurikes, o.c. 15 sq.; Pulos, .o.c. 68.

[68] Pulos, o.c. 64.

[69] Estopañan II, 39; Soulis, *Serbs* 124 sq.; Nicol, *Despotate* II, 143—145.

[70] Des informations sur ces combats sont apportées par la Chronique de Jôannina. Cf. Estopañan II, 42—46, I, 136 sq., 142—144; Nicol, *Despotate* II, 143—147.

[71] K. Sathas, *Documents inédits rélatifs à l'histoire grecque au Moyen age IX*, Paris 1890, 144.

partir de là, l'éminent byzantiniste grec conclut que les Albanais — en tant que soldats — furent installés en Morée déjà au temps du règne du despote Manuel Cantacuzène (1349—1380); ces nouveaux ressortissants contribuèrent à la promotion de l'agriculture et consitituèrent un élément significatif dans l'armée du despote, mais ne réussirent jamais à s'assimiler aux Grecs, ils y restèrent des étrangers pour toujours.[72]

Les premières données sûres sur l'emménagement des Albanais au large du Péloponnèse, proviennent du discours de l'empereur Manuel II Paléologue consacré à son frère Théodore Ier qui gouverna, jusqu'à sa mort (1407), les possessions byzantines en Morée. On y fait ressortir que pendant les conflits du despote avec les Vénitiens (autour de 1394), les Illyriens, voire les Albanais, offrirent leurs services. Ils se comptaient en dizaines de milliers et ils arrivaient, avec leurs épouses et enfants, sur l'isthme de Corinthe où ils érigèrent leurs tentes et cabanes. C'est de là qu'ils envoyèrent leurs émissaires à Théodore Ier Paléologue et lui offrirent leurs services. Il l'accepta gracieusement, en ne sollicitant ni gage ni otages comme garantie pour le respect de l'accord, car chez les Albanais la parole donnée suffisait entièrement. Le despote a fini par convaincre les hommes influents de son entourage de la nécessité d'accepter l'offre des Albanais, ceux-ci ayant fait démonstration de trois caractéristiques essentielles: fidelité, courage et art du combat et du tir. En les engageant, Théodore Ier Paléologue se dota d'une bonne armée et apporta un avantage en plus: les parvenus défrichaient les forêts et les terres délaissées, les transformaient en terres fertiles et ensemencées.[73] Selon les interprétations de D. Zakythinos, le gros des colons albanais fut installé dans les régions autour de l'Argolide.[74] Que le despote eut raison de sa démarche, en témoigne une donnée de la Chronique brève qui émana d'une longe période, soit de l'intervalle entre 1440 et jusqu'en 1524, qui dit que, le 4 juin 1395 (6903), Démétrius Raoul Paléologue, à la tête d'une armée composée d'Albanais et de Romains triompha sur le prince achéen.[75]

C'est à partir de ce temps que commence l'histoire des Albanais en Morée, à propos desquels il y a beaucoup de données dans les oeuvres des historiens byzantins de l'époque récente ainsi que dans d'autres sources de la même époque. Les Byzantins, voire les Grecs, n'avaient pas de faible pour les parvenus, ce dont témoigne éloque-

---

[72] Cant. III, 87 sq.; Zakythinos, *Despotat* I, 102, 249; idem, *Le Despotat grec de Morée* II, Athènes 1953, 31; cette interprétation est entièrement acceptée par Pulos, o.c. 50.

[73] Lambros, PP II, 41 sq.; Zakythinos, *Despotat* I, 131 sq.; Phurikes, o.c. 13; Pulos, o.c. 61.

[74] Zakythinos, *Despotat* II, 32. Pulos, o.c. 69—71 croit que ce déménagement des Albanais se produisit beaucoup plus tard, dans les dernières années de la vie du despote Théodore Ier Paléologue (mort 1407). Il propose comme chronologie l'an 1405, lorsque Charles Tocco devint souverain de l'Etolie et de l'Acarnanie, en obligant les Albanais qui s'y trouvaient de prendre la route du sud.

[75] Schreiner, *Kleinchroniken* I, 245, No. 18, II, 358.

ment Georges Scholarios qui — dans sa prière pour le salut du Péloponnèse — désigne les Albanais, voire les Illyriens — comme une lâche gens (γένος).[76] Un historien byzantin récent, Georges Sphrantzès dit que les Albanais sont le pis et le peuple le plus infidèle qui deux fois par semaine changeait de maitre.[77] Pour ce qui est du mode de vie des Albanais en Morée, nous soulignons les données qui ressortent du discours anonyme adressé aux empereurs Manuel II et Jean VIII Paléologue, qui décrit comment ils furent attaquês — en tant que ressortissants byzantins —, en hiver 1426, par le maître de Klarentsa Charles Tocco. Il a capturé un grand nombre de troupeaux (chevaux, bétails, moutons et cochons) que les Albanais faisaient paître, en hiver, dans les plaines d'Eolide.[78] Aussi les appréciations de D. Zakythinos semblent-elles correctes, à savoir que sur le Péloponnèse la plupart des Albanais colonisés continuait à y vivre en semi-nomades, alors qu'un petit nombre d'entre eux s'adonnait à l'agriculture également. D'un autre côté, dans la première moitié du XVe siècle, ils s'affirmèrent comme population guerrière et militairement préparée, en prenant part à une suite de conflits sur le territoire du Péloponnèse.[79] Leur révolte, en automne 1453, contre les despotes Démétrius et Thomas Paléologue, semble avoir été importante pour l'organisation de la vie politique des Albanais en Morée. Dans un long combat contre les membres de l'ancienne famille impériale, qui a duré jusqu'à l'automne de l'année suivante, 1454, les Albanais élirent Manuel — vraisemblablement le petit-fils de Mathieu Cantacuzène — comme leur chef et le proclamèrent despote.[80] Il est certainement très important que dans cette tentative de devenir autonomes les Albanais n'aient pas élu un chef de leurs propres rangs, mais se décidèrent pour un descendants de la famille impériale des Cantacuzènes.

Si nous tentons de dégager quelques conclusions plus générales de l'examen des données les plus caractéristiques des sources byzantines sur les Albanais, nous devons réitérer le fait qu'elles se rapportent aux régions qui se trouvent au délà des pays yougoslaves d'aujoud'hui. Jusqu'à la fin du XIIIe siècle, les sources byzantines parlent des Albanais dans la région de l'Arbanon médiêval qui couvrait les régions montagneuses de l'Albanie d'aujourd'hui, à l'ouest d'Ochrida et de Debrè et jusqu'à l'arrière pays de Dyrrachion, et de la rivière Mati au nord jusqu'à la rivière Shkumbi au sud, en passant vers la sud-est par le cours supérieur du Diabolis. A partir

[76] Lambros, PP III, 159; Phurikes, o.c. 13.
[77] G. Sphrantzes, ed. V. Grecu, Bucurest 1966, 114.
[78] Lambros, PP III, 195; Zakythinos, *Despotat* I, 200; Phurikes, o.c. 13 sq.
[79] Zakythinos, *Despotat* II, 33 sq.
[80] La révolte est évoquée par les historiens byzantins tardifs Georges Sphrantzès et Laonikos Chalcokondylès. Cf. Sphrantzes 104, 106; Chalcocandyles II, 169 sq. Des données intéressantes sont fournies également par les Chroniques brèves. Cf. Schreiner, *Kleinchroniken* I, 273, No. 22, 293, No. 20, 314, No. 5. Sur l'insurrection cf. Zakythinos, *Despotat* I, 247 sq.; D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100—1460*, Washington 1968, 201—203, No. 83.

de la fin du XIIIe ou au début du XIVe siècle, commence la diaspora des Albanais, dans plusieurs directions: d'une part, ils descendent vers les régions côtières de l'Adriatique et de la mer Ionienne, et de l'autre, vers les régions de la Grèce continentale (Thessalie, Epire, Etolie, Péloponnèse) et occupent une place importante dans l'histoire médiévale tardive de ces régions. Si nous prenons en considération les données venant des sources byzantines sur les Albanais, dans l'intervalle allant de la moitié du XIe siècle — époque des premières données à leur sujet — et jusqu'à la deuxième moitié du XVe siècle — époque de la fin de l'historiographie byzantine —, on peut relever une caractéristique très importante. Les auteurs byzantins, tant historiens que chroniqueurs, décrivent les Albanais comme des éleveurs nomades qui vivent en dehors des villes. Pendant l'été ils font paître leurs troupeaux sur les versants des montagnes, et en hiver ils descendent avec leurs animaux dans les régions des plaines plus chaudes. Cette description de leur mode de vie coïncide avec des données provenant de certaines sources occidentales. Les changements graduels dans le mode de vie des Albanais, et avant tout dans les régions de la Grèce continentale, évoluent dans un temps qui échape nécessairement au regard des auteurs byzantins.

АЛБАНЦИ У ОГЛЕДАЛУ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ИЗВОРА

СИМА ЋИРКОВИЋ

Када је наш циклус о Илирима и Албанцима стигао до средњег века, поставило се питање која би тема била најближа суштини и смислу целог циклуса. Чинило се да не би било умесно покушати са резимеом историје Албанаца, чак и кад би се он могао да смести у уске оквире једног предавања. Није изгледало умесно ни наступити са сажетим и згуснутим прегледом албанско-словенских односа у средњем веку. И та тема је сувише опширна, сложена и разуђена, могла би испунити целу књигу. Чак и да најбоље успе, одвела би нас далеко од сржи овог циклуса како је он до јуче оствариван. Отуда ми се чинило да би оправданије било да пажњу задржимо на сусрету и виђењу Албанаца и Јужних Словена, на ономе најопштијем што се од једних рефлектовало у очима других. Али, трагање за таквим рефлексима је врло тешко, и даје мало наде у успех. Пре свега, тај сусрет није био догађај, него процес који је дуго трајао, није суочио појединце, него бројне групе, није се десио у време када се много писало и бележило. Ипак, има наде да су једни оставили неки траг у ономе што се веровало, мислило, говорило код других. Али, тек мали део је добио трајан облик, а и у томе је што је било фиксирано од тих трагова време је извршило своју неумољиву селекцију, тако да ни метафора о изворима као огледалу не одговара. Пре бисмо могли говорити о одломцима огледала у којима се на тренутак појави одраз давног сусрета. Не треба заборавити да јужнословенски извори не дају повезану слику ни јужнословенске историје у целини, ни историје појединих племена или територија. Неупоредиво мање бисмо знали кад не би било могуће Јужне Словене посматрати у огледалу много бројнијих и садржајнијих византијских извора. Не можемо, дакле, очекивати потпуну, нити заокружену слику, већ само поједине одломке које су ћудљиво пробрали време и околности, одломке који се, углавном, односе на оне делове света Јужних Словена који је долазио у трајне додире и везе са Албанцима, и на оне сфере живота у којима су настајали писани документи.

Овако суженом темом се вреди позабавити без обзира на мале изгледе на успех и на тешкоће које сам наговестио. Наиме, такво посматрање у огледалу историјских извора не само да дозвољава, него нагони на то да Албанце и Јужне Словене посматрамо у светскоисторијском осветљењу, да их анализирамо с гледишта великог и много дискутованог проблема о „континуитету", прецизније, о луку који спаја или амбису који раздваја антику и средњи век. То је проблем којим је историјска мисао већ столећима обузета и који постаје утолико заплетенији уколико инструменти анализе постају финији.

Доселивши се на тле римских провинција на Балкану из простора који су били изван граница античке цивилизације, настављајући овде материјалну и духовну културу која се формирала у некој од „прапостојбина", изван директног утицаја Грчке и Рима, Словени су несумњиво били елеменат новине. Они су као друштво, или боље рећи као мноштво малих друштава, представљали полазну тачку средњовековног развоја у овом делу Европе. И њихова ситуација и њихова улога аналогне су ситуацији и улози Германа у западној Европи. Али, још пре но што ће прећи границе, они су дошли у додир са римско-хеленским светом оличеним у Византији, која није била ништа друго до христијанизована Римска Империја, која се одржала у својој источној половини. Откако су се трајно населили на тлу Римског Царства, Словени су били изложени процесу акултурације који је трајао вековима. Тај процес није, наравно, предмет нашег данашњег разматрања, али га не можемо потпуно заобићи јер се тиче сржи наше материје. Ми се морамо подсетити на то да су досељени Словени били у непосредном додиру са остацима античког света преко земљишта које су населили, које је већ раније било култивисано и прилагођено потребама човека, које је на себи имало изграђене комуникације које су, по свој прилици, олакшале освајање и насељавање. Такође су били суочени са Царством као политичком организацијом, скоро разбијеном у време кад су се Словени размилели по Балканском полуострву, али живом и способном да се прилагоди свету који ју је угрожавао. Царство се баш у време највеће кризе вратило својим далеким хеленским коренима и управо у VII в. напустило латински језик у администрацији, командовању и законодавству. Најзад, као трећи елеменат, били су ту остаци старог становништва, које није ишчезло нити је било искорењено, али је неоспорно било потискивано и померано. Словени су на свим странама Полуострва дошли до морских обала, па су негде чак и продужили на острва, али га нису равномерно и потпуно прекрили; иза њих, или боље рећи, између њих остајале су бројне групе староседелаца.

Овде је полазна тачка нашег разматрања: Албанци и Јужни Словени, заступљени великим бројем племена и група, сусрећу се, једни као представници остатака античког света, други као

представници нових досељеника. Наравно, Албанци нису били једини представници античког света. То је кључна тачка наше теме која се често превиђа. Они су продужавали само један део великог и шароликог, негде чак и космополитски сложеног становништва балканских провинција, о коме је било речи у ранијим предавањима овог циклуса. Нема потребе да се овде поново расправља о провинцијском становништву из перспективе Царства на врхунцу моћи, нашој теми одговара сасвим други угао посматрања, онај наиме, који настоји да сагледа и препозна оне што су преживели све катаклизме сеобе народа и што се касније јављају на појединим деловима балканског копна.

На првом месту су свакако потомци римских грађана грчког језика у које су били укључени и потомци хеленизованих староседелаца. Они су били водећа снага и стварни чувари континуитета, они су, као што сам већ споменуо, дали своје језичко и културно обележје Византији, задржавајући идеологију светског царства и његове политичке и правне традиције. Ту су, затим, они које извори називају Власима, а срећемо их, ако посматрамо довољно дуги период средњега века, на разним деловима балканског копна од Истре до Тесалије. Јављају се под различитим именима и у више варијетета (Моровласи, Каравласи, Ћићи, Цинцари, Аромуни и др.). Ако је судити по броју помена у изворима и по распрострањености, они су знатно више били у додиру са Јужним Словенима него Албанци. Међу староседеоцима су затим Романи. потомци градских становника у обалским градовима и на острвима у оном делу Царства где је латински био владајући језик. Од Истре до Драча сви градови на јадранској и јонској обали обележени су током целог средњег века романством, које су потомци староседелаца продубљавали и наглашавали, настојећи да идеолошки ојачају власт патрицијата. Они су од залеђа били подједнако одвојени на оним деловима обале где је залеђе било словенско као и тамо где је било албанско.

Однос старог и новог света у балканским провинцијама показује у неким битним тачкама велику сличност са западним провинцијама. Ако доведемо пред очи део Римског Царства између Пиринеја и Рајне, који је постепено а приближно у исто време потчињен Риму, видећемо да и тамо имамо потомке римских грађана, више или мање романизованих (тешко је претпоставити да је било нероманизованих с обзиром на дужину римске власти и степен изграђености земље), да и тамо, као и овде код нас, имамо најезде германских група у таласима, при чему је франачка била последња. Разлика је у томе што германски продори у балканске провинције нису имали трајне последице. Визиготи и Остроготи су се овде сразмерно кратко задржали. Као што је већ речено, улогу Германа имали су овде Словени. Ни на Западу, ни на Истоку, становништво из римског времена није било искорењено. На Западу чак није дошло до системат-

ског и доследног територијалног подвајања и сегрегације. Напротив, германски освајачи су се убацивали и запоседали пределе већ насељене староседеоцима, а код Острогота је чак био закон да се трећина поседа у свим деловима мора препустити освајачима. Стални додири и узајамни утицаји били су тамо правило, а како је међу провинцијским становништвом и у тешким временима сеобе народа остало нешто писаца и интелектуалаца, тамо су и „мрачни векови" неупоредиво боље познати него овде. Подсетимо се, најзад, да је на Западу Римско Царство било срушено, да тамо није било Византије. Антички и германски свет се мешао и прожимао не само у оквиру великог простора који смо овде изабрали да посматрамо, већ и у оквирима области, жупа, некад и појединачних насеља. Када је тамо дошло до обнављања Римског Царства — Renovatio Romani Imperii — извршили су га почетком IX века Франци, нови и са римске тачке гледишта варварски елеменат. Али, оставимо Запад не заборављајући ипак оно што се касније десило, наиме да је кроз столетне политичке и културне процесе дошло до стапања различитих делова из времена сеобе народа у нове целине, којима је негде обележје дала романска подлога, а негде је превагу однео германски елеменат.

Окрећући се нашим балканским приликама где је раздвојеност и подвојеност не само између староседелаца и Словена, него и унутар једних и других, превазиђена тек у каснијим вековима, запазићемо да овде није ништа остало забележено, да ништа не знамо изван онога што је у Цариграду, или Солуну или Риму записано и сачувано. Особеност овог нашег простора је и у томе што овде Царство није било срушено, што се овде одржала Византија са трајним програмом да поврати и потчини себи све оно што је некад било део Римског Царства. То је Византију нагонило да се упорно бори да покори Словене, који су се у међувремену повезали у веће племенске целине или су их други, Протобугари, организовали и дали им отпорну снагу. Из опречних настојања Византинаца да подреде и преуреде читав простор у складу са својим принципима и Словена да наставе да живе по своме, без уплитања са стране, столећима се потхрањивао антагонизам који лежи у основи динамике читавог политичког развоја до XIII века.

За нашу тему је веома важно да уочимо да у том вековном мегдану Византија не рачуна са оним делом староседелаца који су остали иза Словена у унутрашњости Балканског полуострва. Када шири своју власт и наилази на Влахе и Албанце, Византија у њима види исто онако туђ и варварски елеменат као што види Словене. Тако је дошло до парадоксалне ситуације да се потомци староседелаца, некадашњих римских грађана, у XI и XII в., када их почињемо назирати кроз сачуване текстове, држе непријатељски према Царству које представља наставак Римског Царства и свесно чува његове традиције. Очигледно је континуи-

тет изгубљен током оних столећа кад није било могућности за комуникацију између центра Царства и територија на којима су се остаци староседелаца очували. Став Влаха и Албанаца није се у принципу разликовао од става Словена, они су у борби против Царства повремено успешно сарађивали. Најпотпунији израз тога је сарадња Влаха и Бугара у устанку против Византије 1185. и чињеница да су први Асеньевци носили титулу царева Влашке и Бугарске.

Морали смо се на општој ситуацији задржати због тога што је од првих трајних додира Словена и староседелаца на Балкану до првих вести о Албанцима у српским изворима протекло преко 500 година, о којима немамо никаквих информација. Да бисмо најраније вести разумели, морамо водити рачуна о крупним променама које су се у међувремену десиле. Само уколико се не води рачуна о ономе што се на општем плану збило и што је у својим општим цртама довољно познато, могу се доносити закључци пречицом, могу се конструисати континуитети између XII в. нове ере и II в. старе ере, могу се појаве средњовизантијског доба идентификовати са појавама предримског доба итд.

У настојању да се разуме реалност словенско-албанских односа у време кад се јављају први подаци у изворима не сме се заобићи хришћанство, јер је и оно важан елеменат континуитета. Са примањем хришћанства прихваћена је и византијска слика света и политичка идеологија у чијој је сржи била хијерархијски устројена васељена на челу са византијским царем као намесником Божјим. Прихваћен је имплицитни програм коме је циљ преображај друштвеног живота у духу хришћанских начела и снабдевање хришћанске заједнице свим оним што је потребно за такав живот. Историја средњовековне културе је у свом највећем делу историја остваривања тога програма. Новопокрштене земље следиле су старе велике црквене центре као узоре и обрасце и на тај начин су настајале веома карактеристичне културне разлике и усецале су се некад дуготрајне културне границе. Морам то споменути овде јер ће нам извори открити једну такву границу између Албанаца и суседних Словена.

Наши извори се појављују тек у периоду када је култура сазрела до мере да су писменост и књижевни израз изашли из уских оквира богослужења и култа и били стављени у службу не само црквеног живота него и потреба управе и политике. Од краја XII в. сачувано је неколико категорија текстова који говоре о стварности, у којима се рефлектује деловање људи. Сви су они, од повеља преко житија до записа, натписа и нотарских исправа, следили обрасце преузете из црквене или административне традиције Византије, односно италијанских градова у случају нотарских докумената, који имају веома важно место међу јужнословенским изворима.

У *Житију* Стефана Немање, које је 1208. или нешто раније написао његов син Сава, у опису онога што је Немања стекао

после обнављања дедовине и очеве дедовине забележено је међу осталим: „од поморске земље Зету с градовима, а од Рабна Пилота оба".[1] Ово место треба тумачити заједно са скоро истоветним текстом у Немањиној повељи за Хиландар, састављеној неколико година раније (1198), где се такође у нешто сажетијем опису Немањиних дела са поменом мањег броја географских елемената, наводи „и от Арбанас Пилот".[2] Узета заједно та два места представљају први и веома важан помен Албанаца и њихове земље у српским историјским изворима. Имена су сасвим јасна: *Рабан* је метатезом измењени облик имена *Арбанум* или *Арбанон*, латинских и грчких извора. Два века касније у свом тројезичном натпису албански великаш Карло Топија сам себе назива „рабански господин".[3] Уосталом, у Немањиној повељи *„Арбанаси"* су еквиваленат за *„Рабан"*, што отклања сваку сумњу. Пилот је такође познато име. Из других извора знамо да је било два Пилота, Горњи и Доњи, односно у латинским изворима Мали и Велики.[4] Простирали су се у делом равним, делом у планинским пределима између источне половине Скадарског језера и Коритника.[5] Тиме се добија важан ослонац за простирање области Арбанон према северу. Питање је, наравно, да ли је ту нека прастара граница на којој су се од почетка сретали словенски и албански свет или је то стање резултат извесног померања? Нешто се може закључити упоређивањем са прецизним географским подацима о жупама у исконструисаном и легендама протканом Летопису Попа Дукљанина (Барском родослову), извору XII в., у коме се Албанци уопште не помињу, иако је у средишту знатног дела текста Скадар, иако се у њему спомињу Драч и Валона.[6] У том спису се као жупе у Зети спомињу Купелник и

---

[1] *Списи св. Саве*, ed. В. Ћоровић, Београд—Ср. Карловци 1928, 151—152.

[2] F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vindobonae 1858, 4 (repr. 1964); А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 12.

[3] Карль Теопииа господинь Рабьньски у словенској верзији натписа из 1381. О међусобном односу верзија и ранијим издањима уп. L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae Mediae Aetatis illustrantia II*, Vindobonae 1918, рег. бр. 375 (надаље цитирано: *Acta Albaniae*).

[4] K. Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch-albanische Forschungen I, München—Leipzig 1916, 127—128. Краћа српскохрватска верзија расправе објављена је у Гласнику Српског географског друштва 3 (1914).

[5] Г. Шкриванић, *Област средњовековног Пилота*, Историјски часопис 7 (1957) 323—331, где је показано да се Пилот простирао до оног дела северне обале Скадарског језера где се усекао дубоки залив код Говедаревог брода.

[6] Одсуство Албанаца из Летописа Попа Дукљанина (Барског родослова) спада, као и одсуство Венецијанаца, у оне црте овог извора које одају артифицијелан књишки карактер састава. Код њега су сви староседеоци Латини, идентични са Романима, а ови су опет идентични са Моровласима, тј. Црним Латинима из пишчевог времена. Име Albania се јавља само у старом италијанском преводу код Мавра Орбина. Византијски цар је послао Калојана Кумана као намесника у Албанију, која би била византијска провинција. Нисмо, међутим, сигурни да ово место припада најстаријем тексту јер га нема у латинској верзији. Вреди истаћи још један

Барези, које се с добрим разлозима везују за касније место Купелник (Коплик) и Балеч у непосредној близини Скадарског језера, на подручју које је касније покрио Пилот.[7] У Душановој повељи за св. Арханђеле се изричито каже да је Купелник у Пилоту.[8] Првобитно стање је, вероватно, било такво да је словенска жупска организација окруживала са свих страна Скадарско језеро, а да је касније, спуштањем Албанаца из планина, проширен и опсег Пилота до самог огледала језера. У много касније време, XIV—XV век, иста се појава може пратити на другој страни језера, где је била Крајина из Летописа Попа Дукљанина (Барског родослова).

У ово рано време још је једна важна граница пролазила дуж рубова Пилота. Полатум је, наиме, као и Арбанум, био католичка епископија, а крајем XII века обе ове бискупије биле су потчињене надбискупији у Бару.[9] Много касније, када је цар Душан издавао повељу за своју задужбину манастир светог Арханђела Михаила код Призрена (1348), Албанци у Пилоту били су католици. У Душановој повељи се спомињу „латински попови" у Шикљи, која је лежала дубље у унутрашњости, уз сам планински гребен који одваја Пилот од суседних жупа, и то због чаброва вина које су били дужни да дају манастиру.[10] За нашу тему је важно да се подсетимо да је с оне стране планина, у Призрену, било седиште епископије, која је од 1018. била потчињена Охридској архиепископији. После потискивања византијске власти и образовања аутокефалне српске архиепископије, Призрен-

---

куриозитет у овом извору. У одељку о сабору у Далми, где је извршена подела црквене јурисдикције међу суфраганима цркве Дукље (Бара), налази се и црква Пилота под именом Poletum. Касније, међутим, код поделе жупа међу синовима легендарног „краља" Предимира наведене су међу жупама Зете (Zentae regio): Lusca, Podlugiae, Gorsca, Cupelnich, Obliquus, Prapratna, Cermeniza, Budua cum Cuceva et Gripuli. Летопис Попа Дукљанина, ed. Ф. Шишић, Београд—Загреб 1928, 298, 306—307, 326.

[7] Исти извор касније, при подели после смрти „Доброслава", жупе друкчије иаводи и групише: Igitur Goyslavus cum Predimiro, fratre minimo, acceperunt Tribuniam cum Grispuli, Michala Obliquum et Prapratnam et Cermenizam, Saganec autem Gorscam iupaniam, Cupelnik et Barezi, Radoslavus Lu(s)cam iup(ani)am, Podlugie et Cuccevi (cum) Budua. На истом месту, 354—355.

[8] Села Шикља и Сакато, засеоци Круимада, Крсти, Крнор, наведени су у Горњем Пилоту, а у Доњем Пилоту наведен је Кѫпьлꙑникь с Богородичином црквом, међама и пасиштима. С. Новаковић, Законски споменици 692.

[9] Бискупија Пилота јавља се у већем броју фалсификованих и аутентичних папских докумената, јер је са другим бискупијама била предмет спора између Дубровачке и Барске надбискупије. Уп. поглавље о Барској надбискупији у Историја Црне Горе II/1, Титоград 1970, 15—27, где је наведена старија литература. Папске буле су појединачно критички претресене у *Acta Albaniae* I, бр. 50, 63, 65, 68, 77, 81—84, 87, 91, 94, 95, 103. У време црквеног сабора код Бара 1199, Пилот је био под Баром. Како је већ одавно запажено, *Летопис Попа Дукљанина* је имао функцију да оправда и докаже права Бара на суфрагане бискупије, па се зато у њему бискупија Пилота јавља, а Пилот као област се уопште не помиње.

[10] С. Новаковић, *Законски споменици*, 691—692.

ска епископија је била у њеном саставу.[11] У Драчу је било седиште православне архиепископије, потчињене Цариграду, и ту је до промена дошло почетком XIII в. после слома византијске и увођења венецијанске власти над градом. Очигледно је ранији развој Албанаца, у току XI века свакако, протицао на територији која је била под римском црквеном јурисдикцијом.

У настојању да се омеђи територија Арбанона-Арбанума могу помоћи још неки јужнословенски извори. Бугарски цар Јован Асен II у једном натпису и у својој повељи за Дубровчане, издатој 1230, после велике победе код Клокотнице и освајања која су уследила, спомиње и Арбанашку земљу.[12] Нарочито је значајан податак из повеље јер набраја градове и земље у које Дубровчани могу слободно долазити и трговати, а ту се напоредо јављају „Деволска хора" и „Арбанаска земља".[13] Из византијских извора је познато да се деволска област састојала од Великог и Малог Девола, који су се простирали дуж истоимене реке.[14] „Деволска хора" је овде наведена изван Арбанона, на равној нози с њим, као територија једнаког значаја. Одатле би следио закључак да се Арбанон до средине XIII века простирао од Пилота, тј. од средине северне обале Скадарског језера до области кроз коју тече река Девол (данас Семени), која одређује положај деволске области.

Захваљујући једном дубровачком документу, насталом баш у време о коме говоримо, између Немањиног Житија и повеље Јована Асена II, осветљен је за тренутак положај Арбанона-Рабна у веома нестабилним приликама после освајања Цариграда и рушења Византијског Царства 1204. године. Општини дубровачкој заклео се Димитрије, који је титулисан као „милошћу Божјом" „паниперсеваст и велики архонт", да ће живети у миру с Дубровчанима, да они могу слободно долазити у његову земљу без плаћања данка.[15] Уз сâмог Димитрија заклели су се и његови људи, наведени с албанским именима, али са титулама „стапанус", „челник" и „сундија", образованим у словенској или мешаној средини. Одавно је већ овај Димитрије изједначен са оним Demetrius princeps Arbanensis, о коме говоре византијски и

---

[11] Уп. С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас 76 (1908); Историја српског народа I, Београд 1981, 175—179 (Љ. Максимовић).

[12] ...а земѧ всѧ прѣмахъ штъ Дрина до Драчѣ грьцкѫ нещеже и арбанаскѫ. Ф. Успенскиј, Известия русскаго археологическаго института в Константинополѣ 7 (1902) 11, сл. 5. Уп. *Acta Albaniae* I, бр. 163.

[13] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* II, Београд—Ср. Карловци 1934, 205: ...или в дѣвwлскѫѫ хwрѫ или в земѧ арбанаскѫѭ. У документу се термин „хора" употребљава веома често: Дубровник је „хора", територија под царевом влашћу је названа „хором", а и предели градова Скопља, Прилепа, Карвуна.

[14] О поменима Девола, области и града, уп. *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 13—14, 157—160.

[15] А. Соловјев, *Непознат уговор Дубровника с арбанаским владаром из почетка XIII века*, Архив за друштвене и правне науке 27 (1933) 292—298.

латински извори. Био је орођен са Немањићима, а потекао је из албанске великашке породице, која се потпуно осамосталила у тренутку слома Византије и одржала све док нису ојачале снаге које су се бориле за обнову Византијског Царства.[16] Територија Арбанона је касније постала предмет борби Никејаца, Епираца, јужноиталијанских Анжујаца, обновљене Византије и српске државе. За очување имена Арбана важно ће се показати краљевство „Regnum Albanie", које су овде формирали јужноиталијански Анжујци. Међутим, стварни простор каснијег албанског развоја, нарочито у XV в., био је далеко шири и формирао се делом под утицајем померања становништва, а делом под утицајем великашких породичних територија.

О земљама насељеним Албанцима има прилично много података у документима Дубровачког архива, који се чувају у непрекинутом низу од 1280. године и постају временом све бројнији и разноврснији, пратећи привредни раст града и његове све сложеније везе са околним светом.[17] Помоћу тих података реконструише се знатан део историје познатих породица албанских династа, самосталних или полусамосталних господара, какви су били Топије, Дукађини, Аријанити, Кастриоти и др.[18] Историје тих и других значајних албанских породица и њихових веза са Дубровником не можемо, наравно, приказивати. Али, архивски документи из Дубровника и других приморских градова осветљавају поред угледних и моћних Албанаца у њиховој земљи и многе Албанце, мале људе, у кретању и борби за опстанак. Најбоље се виде они који стижу у Дубровник тражећи службу и средства за живот. Албанци нису ни једини, ни најбројнији међу онима који долазе, они су само један од елемената који учествују у оном вековном сливању становништва из пасивног залеђа у градове, из малих насеља у веће градове, из јужних градова у северније.[19]

Међу Албанцима који се отискују у друге земље и градове посебну категорију чине клерици. Одавно је запажено да почев од средине XIV века Албанци играју све већу улогу у саставу католичког клера у приморским градовима. Из албанских места

---

[16] Уп. D. Nicol, *The Despotate of Epiros,* Oxford 1957, 1—71.

[17] О Дубровачком архиву уп. V. Foretić, *Dubrovački arhiv,* Historijski zbornik 4 (1951) 209—215. Подаци о историји Албаније до 1406. саопштени су у *Acta Albaniae* I—II. За проучавање албанске историје на основу података Дубровачког архива нарочито је заслужан Константин Јиречек. О његовом доприносу албанској историји уп. прилог Р. Михаљчића у: *Konstantin Jireček, sein Leben, schöpferisches Wirken und sein wissenschaftliches Erbe,* Mitteilungen des bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich 2 (1980) 61—71.

[18] Уп. постхумно објављени преглед И. Божића, *Албанија и Арбанаси у XII, XIV и XV веку,* Глас САНУ 338, Одељ. ист. наука 5 (1983) 11—116, као и Божићеве студије у књизи *Немирно Поморје XV века,* Београд 1979.

[19] Померање становника из малих градова на југу према Котору и, нарочито, Дубровнику, запазили смо код зетских градова у касном средњем веку. Уп. Историја Црне Горе II/1, 28—45.

и из оних приморских градова у којима је старо романско језгро проширено и ојачано Албанцима одлазили су стално монаси и свештеници у друге католичке средине. У албанским областима је долазило до хиперпродукције клера, који је одлазио у друге градове, прихватао и слабије плаћена капеланска или свештеничка места, добијао положаје у манастирима, доспевао у католичке парохије у рударским земљама у унутрашњости Балканског полуострва.[20] У XV веку Албанци се срећу и међу прелатима, папским изасланицима итд.

Дубровачки документи, као уосталом и которски документи и которски Статут, говоре о томе да се Албанци досељавају и на градску територију и прихватају земље и земљорадничке обавезе према локалним земљопоседницима. Которски Статут наводи Албанце напоредо с Власима код разних ограничења при насељавању.[21] Кроз архивске документе се много мање Албанци виде у своме кретању у залеђу на копну. Сасвим усамљен стоји један дубровачки податак из 1278. године, који говори о нападу Албанаца на један караван који је ишао од Брскова према Котору.[22] Имамо иначе вести о стотинама оваквих инцидената, али се Албанци у њима не помињу. Једном врло прозаичном документу из Дубровника, који се односи на најближе залеђе и крађу грожђа и шире у јесен 1285, морамо захвалити за први помен албанског језика (lingua albanesca).[23] Тек око 200 година касније биће забележене прве речи.

Подаци из Дубровачког архива, који говоре о одливању становништва из матичних албанских области могу нам помоћи да разумемо и тачно тумачимо једну другу групу изворних података о Албанцима, оне што се налазе у повељама српских владара XIII—XIV века. Има повеља које се односе на матичне албанске области, као што је Душанова повеља за Кроју, сачувана у латинском преводу, али њу остављамо по страни у овом нашем излагању.[24] У групи повеља из XIII и XIV века за манастир светог Николе у Врањини на Скадарском језеру, од којих су неке фалсификоване, али још у XIV веку, наилазимо на помен Арбанаса међу онима који би могли нанети штете манастирским поседима, који су иначе расејани око језера. Наведени су: Србин, или Латинин, или Арбанасин, или Влах.[25] Како је реч о непо-

---

[20] M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchzone im katolischen Damme*, Illyrisch-albanische Forschungen I, 218—224, 244—272.

[21] Уп. И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1950, 38—40.

[22] Г. Чремошник, *Канцелариски и нотариски списи 1278—1301*, Београд 1931, 17 бр. 1.

[23] *Acta Albaniae* I, бр. 527, p. 156.

[24] С. Новаковић, *Законски споменици*, 787—788.

[25] И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини*, Гласник СУД 47 (1879) 223, 226. О проблему аутентичности уп. С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXV. О фалсификованим повељама*, Глас 169 (1935) 32—34.

средном суседству Пилота, који је већ крајем XII в. спадао у матичну албанску област, сасвим је природно да ту сусрећемо Албанце. Арбанаси из предела поред Скадарског језера у два маха се спомињу због обавезе да преносе со и уље манастирима.[26]

Дубље у унутрашњости, али још увек у оквирима Горњег Пилота, налазе се села са албанским именима: Шикља, Круимада, Сакато, са становништвом које гаји винову лозу и свилену бубу, с поповима латинским, дакле католичким, и са дужношћу да чувају страже за манастир светог Арханђела.[27] Знатан део помена Арбанаса односи се на сточаре од којих се очекује да би могли користити манастирску планину. У таквим случајевима се Арбанаси редовно наводе уз Влахе.[28] У повељи за манастир светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља из 1300. године Арбанаси су наведени међу онима који би могли бити посетиоци манастирског панађура. Читава листа садржи: Грке, Бугаре, Србе, Латине, Арбанасе и Влахе.[29]

Мали је број помена Арбанаса као стално насељених становника дубље у унутрашњости српске државе. Најважнији међу њима је свакако онај из повеље цара Душана за манастир св. Арханђела код Призрена, који вреди у целини цитирати: „**А се Арбанаси. Катѹнь Гинов'ци. Катѹнь Магıер'ци. Катѹнь Бѣлоглавци. Катѹнь Флоков'ци. Катѹнь Чрьньча. Катѹн Цапар'ци. Катѹнь Гонов'ци. Катѹнь Шпинадин'ци. Катѹнь Новаци. И сизи катѹни сь в 'сѣми мегıами старими**“.[30] Поред ових девет катуна Арбанаса манастир је добио и осам катуна Влаха. Како је део имена и једних и других остао сачуван и како су се истраживачи доста трудили око утврђивања њиховог положаја, могло се утврдити да су се налазили у призренском крају где је било језгро властелинства овога манастира.[31] По именима и влашких и арбанашких катуна може се опазити процес славизације, коме су били изложени пошто су били одвојени од матичне средине и окружени словенским живљем и насељима. Остављајући по страни словенске суфиксе *-вци*, који могу потицати од писара повеље, може се запазити да поред типично албанских имена, као што су Гиновци и Гоновци, има и несумњиво словенских, као Новаци, док Бјелоглавци могу бити превод албанског имена.[32] У тој истој повељи једном властеличићу, вероватно

---

[26] С. Новаковић, *Законски споменици*, 692, 652.

[27] С. Новаковић, *Законски споменици*, 697.

[28] Поред наведених примера из Врањине, С. Новаковић, *Законски споменици*, 647, 660, 667, 688.

[29] С. Новаковић, *Законски споменици*, 620.

[30] С. Новаковић, *Законски споменици*, 688.

[31] Р. Ивановић, *Катунска насеља на манастирским властелинствима*, Историски часопис 5 (1954—55), 399—411; Исти, *Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена*, Историски часопис 7 (1957), 345—360; 8 (1958), 209—253.

[32] Не узимајући у обзир дуготрајан, вековни процес славизације коме су Албанци били изложени као и Власи, не узимајући у обзир околност да је прихватање словенских имена код Влаха и Албанаца дошло као последица овог процеса, олако се закључивало да у употреби имена нема

влашког порекла (Орландо Мицовић), додељено је уз његове баштинске земље и нешто црквене земље: „И придасмо мꙋ отъ црьковне земле отъ Арбанась Шпинадию". Затим је наведена међа те земље која је лежала у близини Корише,[33] а повезана је била, по свој прилици, са већ споменутим катуном Шпинадинци. Један катун по имену Арбанаси поклоњен је манастиру Дечани,[34] а једно село по имену Арбанаси, у друштву села са словенским именима налази се у повељи за манастир Архиљевицу.[35]

Немамо, наравно, разлога да верујемо да је у овим случајно очуваним повељама садржан сваки помен Албанаца у унутрашњости у XIV веку. Сигурно је да их је било још и да се поједина насеља или људи могу препознати по именима, иако у повељама није изричито речено да су Арбанаси. Неоспорно је наш узорак мали и нерепрезентативан за нека поузданија статистичка закључивања. Ипак, не може се превидети чињеница да ови у повељама сачувани помени Арбанаса ни на једном од познатих места не односе се на неку повезану територију. Арханђеловски катуни Арбанаса нису далеко од континуиране албанске територије у Пилоту, па ипак нису с њом повезани. Захваљујући околности да је у Метохији била велика концентрација манастирских поседа, позната су тамошња насеља и међе у XIV веку, тако да се поуздано може рећи да су и арбанашки и влашки катуни били окружени територијом са српским насељима и становништвом.

О албанским расејанцима по унутрашњости Балканског полуострва има још нешто података у изворима, али се они односе на нешто касније време, XV век, и на градску средину рударских насеља. Већ раније су споменути католички свештеници. Њих налазимо у парохијама рударских тргова, где су доспели из приморја одакле се управљало црквеним животом католика у унутрашњости.[36] Од XIII до XV века католичке цркве у унутрашњости биле су под јурисдикцијом которског епископа, а од тридесетих година XV века под барским архиепископом.[37] Другу бројнију групу Албанаца чине рудари. О њиховом присуству смо најбоље обавештени у граду Новом Брду, који је у XV веку био у пуном процвату и имао велике потребе за радном снагом. Остала је сачувана пословна књига у којој је дубровачки трговац Михаило Лукаревић у периоду 1432—1440. бележио своје дужни-

реда и доследности и да се на основу имена не може закључивати о пореклу и народности. О методолошким проблемима у вези с тим уп. Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 43—50, где се види колебање код словенског становништва услед хеленизације.

[33] С. Новаковић, *Законски споменици*, 695.

[34] М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1880, 55.

[35] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 144.

[36] Уп. студије о појединим рударским насељима: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I—II, Београд 1955—1964.

[37] Уп. И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик САН 103 (1953), 11—16 (= Немирно Поморје XV века, 15—27).

ке и јемце за те дужнике.[38] Записано је преко 1200 имена, од чега се приближно половина односи на становнике Новог Брда, а половина на села у ближој и даљој околини. Само су два човека изричито забележена као Албанци (Arbanexo), што је безначајан број кад се има у виду да је у тој истој књизи чак девет људи забележено да су Зеђани (Sechanin).[39] Али, Албанаца је било далеко више но што би се могло судити по изричитој употреби етничког имена. Ако се узму у обзир типично албанска имена као Ђин, Гон, Биба, Леш, Тануш, Прогон, Миралиа, Зото, као и патронимици изведени из ових имена, добија се већ 44 лица, а њима свакако треба додати и понеког од оних с календарским именима на основу којих се не може закључивати о народности. Сва ова имена јављају се код становника Новог Брда, а нема их међу становницима села из околине.

Концентрација Албанаца у Новом Брду не говори ништа о територији, као што број Албанаца данас у Београду не говори о саставу становништва београдске околине. Као што у попису Лукаревићевих дужника имамо изричито забележене Зеђане, Браничевце, Кратовце[40] и друге, који су дошли у Ново Брдо као место које је пружало изгледе да се нађу рад и средства за опстанак, тако сигурно и међу Албанцима има оних који су дошли издалека. Ипак, и о њима се мора водити рачуна и о њиховим потомцима, који су се ту родили и расли, када се сувише олако тврди да у средњем веку није било Албанаца на Косову у широком смислу територије данашње Покрајине.[41]

После података о земљи Албанаца и о присуству Албанаца у приморским градовима и областима у унутрашњости средњовековне српске државе остаје да се осврнемо и на податке који сведоче о општим знањима и веровањима о Албанцима. Можемо се ослонити на резултате Ђорђа Сп. Радојичића, који је у своје време подсетио на старе српске рукописе у којима су међу 72 народа Албанци наведени у групи 12 народа који су полуверни, што у оном контексту значи да су припадали папској јурисдикцији, тј. да су били католици.[42] Радојичић је упозорио и на један други рукопис у коме су Арбанаси уз Бугаре, Словене, Србе, Бошњане и Русе, наведени међу онима који су се користили благодетима Ћириловог и Методијевог дела.[43] У једном старом тексту „О Латинима или Фрузима" налази се генеалогија по којој Арбанаси и Срби имају заједничког деду.[44] Остаје као и увек код ове

---

38 М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, Београд 1957, 37—90.

39 Уп. веома прегледан и прецизан индекс тога издања.

40 М. Динић, *Из Дубровачког архива* I.

41 Уп. С. Ћирковић, *Средњовековна прошлост данашњег Косова*, Зборник Филозофског факултета XV—1, Споменица Ивана Божића, Београд 1985, 151—165.

42 Ђ. Сп. Радојичић, *Политички односи Арбанаса и Јужних Словена*, Енциклопедија Југославије I, Загреб 1955, 155.

43 На истом месту.

44 На истом месту.

врсте извора отворено питање колико они преносе литерарна општа места, а колико су резултат самосталних запажања; колико рефлектују масовно мишљење и веровање, а колико су ограничени на уски круг читалаца наведених текстова. Најлакше се може, чини се, разумети веровање да су и Албанци користили словенски језик и писмо. Великашка средина XIV и XV века служила се српским језиком и писмом. Албанска господа су у XV веку имала словенске писаре, па су Дубровчани у један мах саветовали краљу Жигмунду Луксембуршком да Андрији Топији, албанском великашу, не пише латински јер овај има само словенске канцеларе, па се латинска писма носе у приморске градове и ништа не може остати тајна.[45]

Није јасно какав је био повод за једну терминолошку и литерарну промену која се може запазити код српских писаца XV века. Док су писци XIII века говорили о Диоклитији, Зети или Зетској страни, код Григорија Цамблака и Константина Филозофа приморске области се називају арбанашким именом.[46] Константин Филозоф назива и Ђурђа Страцимировића Балшића и Балшу III арбанашком господом. Мало је вероватно да је на ове писце могло деловати устаљивање назива Albania за млетачке поседе на југу.[47] У тражењу поузданијег објашњења треба узети у обзир веома вероватно несловенско порекло Балшића. Иако традиција, која је дошла до Мавра Орбина, првог Балшу назива зетским властелином (Baoscia Zechianin), стари Дубровчани, савременици Ђурђа I спомињу његове „арбанашке обичаје“ (costumi albanesi).[48] Још је важнија чињеница да су Балшићи у свим генерацијама господарили територијама насељеним Албанцима. То није био случај само за време Балше II, „дуке драчког“, већ и за Балше III, јер и у време кад је балшићка територија била сужена на подручје Бара и Улциња, и тада су већ Крајина, предели уз Бојану, Задрима, били насељени Албанцима.[49]

Ако се у случају Балшића прихвати њихова албанска полазна тачка, онда је њихов пример веома карактеристичан, јер показује у којој мери су се асимиловали и прихватили у својој политици српске политичке и културне традиције. О томе сведоћи велики део свих докумената из којих познајемо њихову породичну историју. Овде их не можемо појединачно наводити, већ само подсетити на обећање да ће препустити светодмитарски доходак у Дубровнику „ако тко бѹде црь господинь Срблем и властелом и земли српскои“ (1373), на улогу Ђурђа II на црквеном сабору

---

[45] Уп. Р. Михаљчић, *Словенска канцеларија арбанашке властеле*, Симпозијум о Скендербегу (9—12. мај 1968), Приштина 1969, 219—227.

[46] *Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875); *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*, ed. A. Davidov et alii, София 1983, 114.

[47] О ширењу имена уп. *Историја Црне Горе* II, 2, 136—138 (И. Божић).

[48] J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике*, Београд 1935.

[49] Уп. И. Божић, *Земљишни систем у Млетачкој Албанији*, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 259—330.

кад је требало изабрати патријарха, на завештање целе територије деспоту Стефану од стране Балше III.[50]

Од свих српских писаца најзанимљивије и најсадржајније податке о Албанцима пружа један који је тек недавно откривен, који има сасвим изузетно место у литератури. То је Мартин Сегон из Новог Брда који је сам за себе забележио да је „natione Catharensis origine autem Servian(us) ex Novomontio aliter Novobardo".[51] Био је заиста из Новог Брда и био је каноник новобрдске католичке цркве, а затим је отишао у Падову, где је студирао и докторирао „оба права", тј. грађанско и канонско. У последњим годинама био је бискуп Улциња, где је умро 1485. године. У Италији је стекао солидно хуманистичко образовање, овладао је у завидној мери латинским језиком и све што је научио ставио је у службу своје литерарне делатности, чији су плодови тек непотпуно сачувани. Написао је Трактат о одбрани Отранта, затим спис О путевима којима се могу напасти Турци, О пореклу Турака, затим спис „О Ђорђу Кастриоту кога Турци на своме језику називају Скендер бег тј. Александар Велики". Овај трактат о Скендербегу сачуван је само у изводу на италијанском језику састављеном у Котору у XVI веку.[52] Текст о Скендербегу је сажет, садржајан, реалан и врло далек од Барлецијеве реторике, која на многим местима заклања стварну слику догађаја. Важне податке о албанској историји Сегон саопштава узгредно и у појединим пасусима свога списа о Турцима. Овде није прилика да се опширно преносе његова излагања занимљива за албанску историју, иако она у највећој мери заслужује да буду коментарисана.

Овде ћемо се задржати на његовој етничкој терминологији и албанским племенским именима. Као и многи други хуманистички латински и византијски писци, Сегон се у својој географији и етнографији ослања на античке писце. Он земље и људе свога времена описује терминима преузетим од античких писаца, које, ипак, не познаје довољно. Он меша Мизију и Мезију и покушава да папирнату Мизију испуњава стварном Србијом, којој због тога даје нереалне границе на истоку итд. Сегон доследно назива Албанце Епиротима (Epirote, Epirotice gentes), као што су то чинили и хуманисти из круга око краља Матије Корвина. Али, Сегону није непознато ни име Арбана, које везује за пут који је полазио из Аполоније (о којој он има читаву малу учену расправу): Haec regio vulgo Arbanus nuncupatur, diu sub Aranito-

---

[50] О Балшићима уп. одговарајућа поглавља у *Историји Црне Горе* II, 1—2.

[51] *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento.* Vita e opere, ed. A. Pertusi, Roma 1981. Уп. мој приказ у Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 46 (1980), 125—129 (свеска је стварно изашла 1984. године).

[52] *Martino Segono,* Vita e opere, ed. A. Pertusi, 142—145, али значајни су и одломци о Албанцима у спису о Турцима на стр. 124—130.

rum dominio habita /.../. То је код њега само део територије насељен Албанцима, само је померен осетно према југу. Иначе су код Сегона Срби Дарданци, Бугари Трибали, који код византијских писаца редовно заступају Србе, Мађари су Панонци, Власи у Влашкој Дачани, Власи у Србији су Пикензи итд. Опште име Илира Сегон не употребљава, а Илирик има на једном месту које представља позајмицу из Полибија, односно Страбона. Наравно, античка имена у овом и сличним случајевима нису важна због евентуалног античког порекла средњовековних народа, већ су занимљива као сведочанство о представама писаца касног средњег века.

Код имена места, мањих регија и племенских група наш Сегон, као и други хуманисти, нема више ослонца за идентификације код античких писаца, па преноси реална средњовековна имена. Говорећи о току Дрима спомиње оба крака и описује њихов ток, спајање код Дарданаца (то су код њега Срби), а затим бележи да тече „per Ducaginos et Hispanos“, дакле, кроз области Дукађина и Спана.[53] Ови Сегонови подаци су важни јер показују колико је далеко одмакло формирање племенских територија пре турског освајања. Док је име Дукађина добро познато по великашкој породици, а област се касније осетно проширила, име Спана је било касније прекривено именом Дукађина и тек новија истраживања су уочила његов значај. Сегон је и сведок да се име Пилота (Polatum) није заборавило, јер на једном другом месту свога списа он становнике Пилота изједначује са Спанима и каже да Дрим њих одваја од Дукађина.[54]

Осврћући се на целину изворних података изнетих у овом предавању, потребно је подвући да се они веома лепо допуњавају са другим, нарочито византијским и латинским изворима. То нарочито важи за вести о арбанашкој земљи крајем XII и почетком XIII века, који показују да су у то време Албанци везани за сасвим одређену територију, која се може поуздано омеђити. Та територија се не може произвољно ширити и развлачити према савременим жељама. Јужнословенски извори показују, такође, оно што се налази у византијским и другим средњовековним текстовима, наиме, да се Албанци већ у средњем веку шире из своје матичне области, неплодне и недовољне да прехрани вишак становништва. Они то не чине из освајачких мотива, већ гоњени невољом као и становници толиких других планинских области. Непрекидно одливање становништва према крајевима питомијим и плоднијим може се вековима пратити у динарском и алпском подручју, не само у оном делу који настањавају Албанци. У томе има тихог и једва видљивог отицања појединаца, какво смо упознали у ширењу клерика и радника,

---

[53] *Martino Segono,* Vita e opere, ed. A. Pertusi, 109.

[54] О Спанима уп. И. Божић, *Спани,* Глас САНУ, Одељење историјских наука 2 (1980).

има разгранавања катунске организације која ширењем повећава своју зону периодичних кретања и пашњачке површине. Има, наравно, и освајања и запоседања попут оног у Тесалији, о коме говоре византијски извори. Српска власт Душановог доба, разбијајући административни систем и фаворизујући ратничке групе, олакшавала је таква ширења и померања.

Изворна грађа којом смо се овде бавили има још једну особеност: у њој нема негативних стереотипа о Албанцима, чак ни података о антагонизму или нетрпељивости. У тој тачки се јужнословенски извори разликују и од византијских. Тек каснији текстови у којима се одражавају каснија искуства имају слику са неповољним цртама.

LES ALBANAIS À LA LUMIÈRE DES SOURCES HISTORIQUES DES SLAVES DU SUD

SIMA ĆIRKOVIĆ

Lorsque notre cycle sur les Illyriens et les Albanais aboutit à l'époque du moyen âge, on a dû nécessairement se poser la question du thème le plus proche de l'essence et du sens du cycle entier. Il semblait inopportun de tenter de faire un résumé de l'histoire des Albanais, même s'il eut été possible de le situer dans les cadres nécessairement restreints d'une seule conférence. Il ne semblait, non plus, à propos de passer en revue, de manière succincte et condensée, les relations albano-slaves au cours du moyen âge. Ce thème paraissait également trop vaste, complexe et ramifié; il remplirait facilement tout un livre. Et dans le meilleur des cas, il nous aurait éloigné du noyau substantiel de ce cycle, tel qu'il se dégage des délibérations précédentes. Il m'a donc paru plus justifié de focaliser notre attention sur la rencontre et les vues des Albanais et des Slaves du Sud sur les éléments les plus généraux qui, venant des uns, se réfléchissaient dans les yeux des autres. La recherche de tels reflets est pénible, l'espoir d'aboutissement modeste. D'abord, cette rencontre n'a pas été marquée par un événement précis, mais a constitué tout un proccessus qui a longtemps duré; elle n'a pas été celle d'individus, mais de nombreux groupes; elle n'a pas eu lieu à une époque où on écrivait et notait beaucoup. Mais, restait toujours cet espoir que les uns laissèrent une certaine trace dans ce que les autres croyaient, pensaient, disaient. Et on sait qu'une partie infime de ces traces finit par recevoir une forme durable; même dans ce qui fut fixé, le temps opéra sa sélection impitoyable, de sorte que la métaphore des sources comme miroir paraît elle aussi inadéquate. On pourrait parler plutôt de fragments de miroir qui renvoient en éclats le reflet d'une rencontre lointaine. Il ne faut pas oublier que les sources sud-slaves ne fournissent un tableau complet ni de l'histoire sud-slave, ni de l'histoire des tribus ou des territoires particuliers. Nos connaissances seraient encore bien plus limitées si l'on n'avait pas la possibilité d'observer les Slaves du Sud dans le miroir des sources byzantines de loin plus nombreuses et plus riches de par leur contenu. Nous ne pouvons donc pas nous attendre à une image complète, achevée, mais seulement à des

fragments choisis par le caprice des temps et des circonstances, des fragments qui concernent essentiellement les parties du monde des Slaves du Sud, qui entraient en contacts et liaisons durables avec les Albanais, ainsi que les sphères de la vie dans lesquelles on rédigeaient des documents écrits.

Ainsi affiné, ce thème mérite d'être traité malgré les modestes chances d'aboutissement et les difficultés annoncées. En fait, ce regard attentif dans le miroir des sources historiques permet, et nous oblige en plus, d'observer les Albanais et les Slaves du Sud sous un éclairage historico-mondial, de les analyser du point de vue du problème de la »continuité«, dont on connaît l'ampleur et dont on sait qu'il a été longuement débattu, ou, plus exactement, du point de vue de la voûte qui relie ou de l'abîme qui sépare l'Antiquité et le moyen âge. C'est aussi un problème qui préoccupe la pensée historique depuis des siècles et qui devient d'autant plus sinueux que les instruments d'analyse s'affinent.

Arrivés sur le sol des provinces romaines dans les Balkans et venant des espaces qui se trouvaient au-delà des frontières de la civilisation antique, en perpétuant sur ces lieux une culture matérielle et spirituelle formée dans une des »patries d'origine«, au-delà de l'emprise directe de la Grèce et de Rome, les Slaves représentaient indubitablement un élément nouveau. En tant que société ou, plus exactement, comme une multitude de petites sociétés, ils constituèrent le point de départ d'une évolution médiévale postérieure dans cette partie de l'Europe. Leur situation et leur rôle sont analogues à ceux des Germains en Europe occidentale. Pourtant, avant même de franchir les frontières, ils entrèrent en contact avec le monde romano-héllenique incarné par Byzance, qui n'était autre chose que l'Empire romain christianisé, celui qui se perpétua dans sa partie orientale. Dès leur installation durable sur le sol de l'Empire romain, les Slaves se voient exposés à un processus d'acculturation, et ce pendant des siècles. Ce processus n'est certainement pas le grand sujet de cette conférence, mais nous ne pouvons pas l'éviter complètement car il affecte le fond de la matière qui nous préoccupe. Il faut rappeler que les nouveaux venus Slaves étaient entrés en contact direct avec les vestiges du monde antique à travers le sol-même sur lequel ils s'installèrent, qui avait été déjà cultivé et adapté aux besoins de l'homme, doté d'un réseau d'artères de communication qui facilitaient, il faut le croire, les conquêtes et l'établissement d'habitats. Puis ils durent affronter l'Empire, cette organisation politique déjà souffrante au temps où les Slaves se dispersaient à travers la péninsule balkanique, mais toujours vivante et capable de parer au monde qui la menaçait. C'est précisément au temps de sa crise la plus profonde que l'Empire revient à ses lointaines racines helléniques, et c'est justement au VIIe s. qu'il renonce à l'usage du latin dans l'armée et la législation. Un troisième élément, enfin, les vestiges des populations anciennes qui n'avaient pas disparu et n'ont pas été anéanties, bien qu'ayant été incontestable-

ment repoussées et déplacées. Dans toutes les directions de la Péninsule les Slaves sortirent sur la mer et continuèrent, dans certains cas, leur trajet jusqu'aux îles. Pourtant, ils ne la couvrirent pas de manière égale et complètement. Il resta derrière eux ou, plus exactement, entre eux de nombreux groupes d'habitants anciens.

Nous en venons au point de départ de nos considérations: les Albanais et les Slaves du Sud représentés par un grand nombre de tribus et de groupes, se rencontrent; les uns comme les représentants des vestiges du monde antique, les autres comme ceux des nouveaux arrivés. Il va de soi que les Albanais n'étaient pas les uniques représentants du monde antique. C'est le point clé de notre thème, qu'on perd souvent de vue. Ils n'étaient que la prolongation d'une partie d'une population grande et diversifiée, parfois cosmopolite et complexe, des provinces balkaniques, dont il a été question dans les conférences antérieures de ce cycle. Il n'est pas besoin de rouvrir, ici et maintenant, le débat sur les populations provinciales, à partir de la perspective de l'Empire en apogée de sa puissance. Notre thème s'accommode mieux d'un autre angle de vision, celui qui pourrait cerner et identifier ceux qui ont survécu à tous les cataclysmes de la migration des peuples et qui apparaissent plus tard dans différentes régions de la péninsule des Balkans.

La première place y revient très certainement aux descendants des ressortissants romains hellénophones dont faisaient également partie les descendants des autochtones hellénisés. Ils représentaient la force dirigeante et les véritables dépositaires de la continuité; ils ont conféré, comme je l'ai déjà fait remarquer, leurs caractéristiques linguistiques et culturelles à Byzance, en conservant l'idéologie de l'Empire universel et ses traditions politiques et juridiques. Ce sont ensuite ceux que les sources désignent comme Valaques et que nous rencontrons, en suivant un long horizon du moyen âge, depuis l'Istrie jusqu'à la Thessalie. Ils apparaissent sous différents noms et plusieurs variations de ceux-ci (Morovalaques, Karavalaques, Tchitchis, Tsintsares, Aroumains, etc.). A en juger d'après les mentions dans les sources et d'après leur répartition territoriale, ils étaient davantage en contacts avec les Slaves du Sud que les Albanais. Dans les populations autochtones on rencontre ensuite des Romans (Romani), descendants des habitants des agglomérations de la côte et des îles adriatiques, soit de la région de l'Empire où le latin fut la langue dominante. De l'Istrie à Dyrrhachium, toutes les villes sur la côte adriatique et ionienne portent le cachet du romanisme, que les descendants des populations autochtones approfondissent et accentuent, afin de renforcer idéologiquement le pouvoir du patriciat. Elles furent également séparées de l'arrière-pays dans les sections de la côte où celui-ci fut tant slave qu'albanais.

Le rapport entre l'ancien et le monde nouveau dans les provinces balkaniques témoigne sur quelques points essentiels d'une analogie substantielle avec les provinces occidentales. Si nous invoquons la partie de l'Empire romain, entre les Pyrénées et le Rhin et qui a

été graduellement et approximativement dans le même temps subordonnée à Rome, nous y trouverons également des descendants de citoyens romains, plus ou moins romanisés (il paraît d'ailleurs difficile de supposer l'existence des non-romanisés si l'on a en vue la durée du pouvoir romain et le niveau de structuration du pays lui-même), nous constaterons là-bas, comme ici, des irruptions de groupes germains en vagues, dont celle des Francs a été la dernière. La différence en réside dans le fait que les incursions germaniques dans les provinces balkaniques n'y laissèrent pas des effets durables. Le séjour des Wisigoths et des Ostrogoths y fut relativement bref. Comme nous l'avons déjà fait remarquer, les Slaves jouèrent ici le rôle des Germains. La population des temps romains ne fut anéantie ni à l'Ouest ni à l'Est. A l'Occident, il n'y a même pas eu de division et de ségrégation territoriales, systématiques et poursuivies. Bien au contraire, les conquérants germains s'infiltraient et s'emparaient des régions déjà peuplées par les autochtones; qui plus est, une loi des Ostrogoths prévoyait l'obligation de cession aux conquérants d'un tiers du bien foncier. Les contacts permanents et les influences mutuelles y étaient de règle. D'autre part, vu que dans les populations provinciales un certain nombre d'écrivains et d'intellectuels survécurent, même dans les temps difficiles de la grande migration des peuples, les »siècles sombres« y sont incomparablement mieux connus que de ce côté-ci. Rappelons, enfin, que l'Empire romain a été renversé à l'Occident, ce que Byzance ne fut pas. Le monde antique et germain se brassait et s'entremêlait non seulement dans le cadre du grand espace que nous avons retenu pour nos considérations, mais également à l'échelle des régions, des »*župa*« et, parfois, des localités respectives. Lorsque l'Empire romain y fut renouvelé — *Renovatio Romani Imperii* —, ce que les Francs accomplirent au début du IXe s., il représentait, même du point de vue romain, un élément barbare. Mais laissons de côté l'Occident sans pour autant oubliér ce qui s'était passé plus tard, soit que les processus politiques et séculaires entraînèrent la fusion de différentes parties datant de l'époque des grandes invasions ainsi que la formation d'entités nouvelles, marquées tantôt par la souche romaine et tantôt par la prédominance de l'élément germain.

Revenant à nos circonstances balkaniques où la division et la ségrégation non seulement entre autochtones et Slaves, mais également à l'intérieur des uns et des autres, n'ont été dépassées que dans les siècles postérieurs, nous remarquerons qu'ici, sur place, rien n'a été laissé sous forme écrite, que nous ne savons rien en dehors de ce qui fut noté et conservé à Constantinople, à Thessalonique, ou à Rome. La spécificité de cette région, la nôtre, réside dans le fait que l'Empire n'y fut pas renversé, que Byzance s'y perpétua avec un programme durable: récupérer et subordonner tout ce qui faisait jadis partie de l'Empire romain. Ce fait poussa Byzance à persévérer dans sa campagne d'assujettissement des Slaves qui se constituèrent entre-temps en entités tribales plus

grandes ou que d'autres, les Proto-Bulgares, organisèrent et dotèrent d'une force de résistance. C'est à partir des efforts opposés, d'une part, des Byzantins qui voulaient soumettre et réaménager l'ensemble de cet espace conformément à leurs principes, et, de l'autre, des Slaves qui voulaient continuer à vivre à leur manière, sans ingérence de l'extérieur, que s'alimentait au fil des siècles l'antagonisme sous-jacent à la dynamique de l'ensemble de l'évolution politique jusqu'au XIIIe siècle.

Il est très imporatnt pour notre propos de se rendre à l'évidence du fait que, dans ce duel séculaire, Byzance ne prenait pas en compte cette partie des autochtones qui restèrent derrière les Slaves à l'intérieur de la péninsule balkanique. En propageant son pouvoir et en se heurtant aux Valaques et aux Albanais, Byzance les considera comme un élément étranger et barbare, au même titre que les Slaves. D'où cette situation paradoxale où les descendants des autochtones, ex-citoyens romains, observent — aux XIe et XIIe s. —, lorsqu'ils commencent à transparaître à travers les textes conservés, une attitude d'hostilité à l'égard de l'Empire qui, lui, incarne la prolongation de l'Empire romain et préserve consciemment les traditions de celui-ci. La continuité s'était estompée, de toute évidence, au cours des siècles qui ne se prêtaient pas à la communication entre l'Empire et les territoires qui continuaient à abriter des vestiges des autochtones. La position des Valaques et des Albanais ne différenciait pas en principe de celle des Slaves; dans leur combat contre l'Empire, ils coopéraient sporadiquement avec succès. L'articulation la plus complète en est la coopération des Valaques et des Bulgares au cours de l'insurrection contre Byzance en 1185, ainsi que le fait que les premiers Asséniens portaient le titre d'Empereurs de la Valaquie et de la Bulgarie.

Nous avons dû nous étendre sur la situation générale en raison de l'absence de quelle information que ce soit sur plus de cinq siècles qui s'étaient écoulés entre le temps des premiers contacts durables des Slaves et des autochtones des Balkans et les premiers renseignements sur les Albanais dans les sources serbes. Pour pouvoir comprendre les premières informations, il nous faut tenir compte de grands changements qui intervinrent entre-temps. C'est seulement si l'on ne tient pas compte de ce qui se passa sur le plan global et qui est suffisamment connu dans ses grandes lignes, que des conclusions peuvent être dégagées par voie raccourcie, que peuvent être construites des continuités entre le XIIe s. de notre ère et le IIe s. av. n.è., que les phénomènes de l'époque byzantine moyenne peuvent être identifiés avec ceux de l'époque préromaine, etc.

Dans l'effort de comprendre la réalité des rapports slavo-albanais à l'époque de l'apparition des premières données dans les sources, nous ne devons pas oublier le christianisme qui est, lui aussi, un élément important de la continuité. L'acceptation du christianisme a été également celle de l'image byzantine du monde ainsi que de l'idéologie politique centrée autour de l'oecumène

hierarchiquement ordonné et gouverné par l'empereur byzantin — régent de Dieu. On souscrivait donc à un programme implicite qui avait pour but de transformer la vie sociale dans l'esprit des principes du christianisme et de pourvoir les communautés chrétiennes de tout l'indispensable à une telle vie. L'histoire de la culture médiévale est dans sa majeure partie l'histoire de la réalisation de ce programme. Les pays nouvellement christianisés suivaient le modèle et la formule des grands centres ecclésiastiques d'origine; ce fait est également à l'origine des différences culturelles très caractéristiques et de l'émergence de démarcations culturelles parfois durables. Je me dois de le mentionner puisque les sources nous révélerons une de ces démarcations entre les Albanais et les Slaves voisins.

Nos sources apparaissent seulement dans la période où la maturité de la culture fut telle que l'art de l'écriture et de l'expression littéraire pût sortir des cadres restreints du service officiant et du culte et se voir placer non seulement au service de la vie ecclésiastique mais également des besoins de l'administration et de la politique. Les quelques catégories de textes conservés, en commançant de la fin XIIe s., évoquent la réalité, reflètent des activités et des affaires courantes, comme on le dirait de nos jours. Tous ces textes — chartes, »biographies«, chroniques, inscriptions ou actes notariaux —, se conformaient aux formules reprises de la tradition ecclésiastique ou administrative de Byzance, voire des villes italiennes dans le cas des actes notariaux, qui occupent une place très importante dans le contexte des sources sud-slaves.

Dans *la Vie de Stefan Nemanja (Žitije Stefana Nemanje)*, écrite en 1208, ou à une date un peu plus avancée, par son fils Sava, la description de ce que Nemanja acquit après la reconstitution de son patrimoine, et de celui de son père, mentionne entre autres qu'il s'agissait: »od pomorske zemlje Zetu s gradovima, a od Rabna Pilota oba« (»des terres maritimes, la Zeta avec les villes et des Rabna Pilot les deux«).[1] Ce texte doit être interprété parallèlement avec le texte quasi-identique dans sa Charte de Chilandar, rédigée quelques années plus tôt (1198), où une description plus succincte des oeuvres et actes de Nemanja, y compris la référence à un plus petit nombre d'éléments géographiques, fait état de: »i ot Arbanas Pilot« (»et de l'Arbanas Pilot«).[2] Pris ensemble, ces deux passages renferment une première et très importante mention des Albanais et de leur pays, dans les sources historiques serbes. Les noms sont tout à fait clairs: *Raban* est, par métathèse, la forme modifiée des noms *Arbanum* ou *Arbanon* des sources latines et grecques. Deux siècles plus tard, dans son inscription trilingue, le magnat albanais Charles Thopia s'appelle lui-même »rabanski gospodin«.[3] Par ailleurs,

---

[1] *Spisi sv. Save*, éd. V. Ćorović, Beograd—Sr. Karlovci, 1928, p. 151—152.

[2] F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vindobonae 1858, 4 (réimprimé, 1964); A. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka)*, Belgrade 1926, p. 12.

[3] Карль Теопиия господинь Рабьньски — dans la version slave de l'ins-

dans la charte de Nemanja les *Arbanasi* sont l'équivalent de *Raban*, tout doute en est ainsi écarté. Le toponyme *Pilot* est également un nom connu. D'autres sources nous renseignent sur l'existence de deux Pilot: *Gornji* (le Haut) et *Donji* (le Bas), voire: *Minor* et *Maius* — dans les sources latines.[4] Ils se déployaient en partie dans les régions montagneuses entre la moitié orientale du Lac de Skadar et le Koritnik.[5] Nous recevons ainsi un point d'appui important pour l'indication du déploiement de la région de l'Arbanon, soit dans la direction du nord. La question qui s'impose est évidemment la suivante: s'agit-il d'une ancienne frontière sur laquelle le monde slave et albanais se rencontrait dès le début, ou s'agit-il d'un état de fait qui résulterait d'un certain déplacement? Une solution ressort comme possible, à partir de la comparaison des données géographiques précises sur les *župa*, qui figurent dans un écrit construit et imprégné de légendes: le *Letopis Popa Dukljanina (Barski rodoslov)* — *»la Chronique du Pop Dukljanin«* — (généalogie de Bar), une source du XIIe s., dans lequel les Albanais ne sont pas du tout mentionnés, bien que Skadar (Scodra) occupe la place centrale dans la majeure partie du texte et bien que l'on y mentionne Durrazzo (aujourd'hui Durrës) et Valona.[6] Les *župa* que le même écrit mentionne dans la Zeta sont celles de Kupelnik et de Barezi et elles sont reliées à la localité postérieure de Kupelnik (Koplik) et de

cription de 1381. La corrélation des versions et les éditions antérieures, cf. L. Thaloczy, C. Jireček, E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae Midiae Aetatis illustrantia* II, Vindobonae 1918, n. reg. 375 (cité par la suite comme: *Acta Albaniae*).

4 K. Jireček, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, Illyrisch-albanische Forschungen I, Münich—Leipzig 1916, 127—128. Une version abrégée du traité en serbo-croate a été publié dans: Glasnik Srpskog geografskog društva, n. 3 (1914).

5 G. Škrivanić, *Oblast srednjovekovnog Pilota*, Istorijski časopis, n. 7 (1957), p. 323—331, où il est démontré que le Pilot s'étendait jusqu'à cette partie de la rive septentrionale du Lac de Skadar où s'était incisée une crique profonde, près du Govedarev brod.

6 L'absence des Albanais du *Letopis popa Dukljanina* (*Barski rodoslov*) appartient, comme également l'absence des Vénitiens, à celles des caractéristiques de cette source qui révèlent le caractère littérateur artificiel de la composition de cet ouvrage. Chez lui, tous les autochtones sont des Latins, identiques aux Romains, qui sont, à leur tour, identiques aux Morovalaques, voire aux Latins Noirs du temps de l'époque de son auteur. L'appellation *Albania* apparaît seulement dans l'ancienne traduction italienne chez Mauro Orbini. L'Empereur byzantin envoya Kalojan le Kouman comme son gouverneur en Albanie, qui serait une province byzantine. Nous ne sommes pas tout à fait certains que cette partie appartienne véritablement au texte le plus ancien car elle fait défaut dans la version latine. Il convient de faire ressortir une autre curiosité dans la même source. Dans le passage qui évoque le concile de Dalma qui a statué sur la division de la jurisdiction ecclésiastique entre les suffragants de l'église de Duklja (Bar), on rencontre également l'église du Pilot sous le nom de Poletum. Plus tard, cependant, à l'occasion de la répartition des *župa* entre les fils du légendaire »roi Predimir, parmi les župas de la Zeta (Zentae regio), sont citées: Lusca, Podlugiae, Gorsca, Cupelnich, Obliquus, Prapratna, Cermeniza, Budua cum Cuceva et Gripuli. *Letopis popa Dukljanina*, éd. F. Šišić, Belgrade—Zagreb 1928, 298, 306—307, 326.

Baleč, à proximité immédiate du Lac de Skadar, dans la région couverte plus tard par le Pilot.[7] Dans la Charte qu' Etienne Dušan édicte pour le monastère du Saint-Archange, il est explicitement dit que Kupelnik se trouve dans le Pilot.[8] La situation initiale fut vraisemblablement telle que l'organisation slave des *župa* entourât le Lac de Skadar de tous les côtés, et que, plus tard, lorsque les Albanais descendirent des montagnes, l'étendue même du Pilot s'étendit jusqu'au bord-même, proprement parlant, du Lac. Bien plus tard, XIVe—XVe s., le même phénomène peut être observé de l'autre côté du Lac, là où se trouvait la Krajina du *Letopis Popa Dukljanina*.

Dans ces mêmes temps anciens, une autre frontière importante longeait les franges du Pilot. *Polatum*, comme l'*Arbanum*, fut un évêché catholique, pour que, à la fin du XIIe s., les deux deviennent subordonnés à l'archevêché de Bar.[9] Bien plus tard, à l'époque où le roi Etienne Dušan édicte la Charte de sa fondation, le monastère du Saint-Archange Michel, près de Prizren (1348), les Albanais du Pilot étaient déjà des catholiques. La Charte d'Etienne Dušan mentionne les »prêtres latins« (»latinski popovi«) à Šiklja, celle-ci se trouvant bien à l'intérieur, tout près de la bride séparant le Pilot des *župa* voisines; cette mention se rapportait aux tonneaux de vin qu'ils devaient donner au monastère.[10] Il nous paraît important pour notre thème de rappeler que c'est de l'autre côté de la montagne, à Prizren, que se trouvait le siège de l'évêché qui fut, à partir de 1018, subordonné à l'archevêché d'Ochrida. Après le bannissement du pouvoir byzantin et la création de l'archevêché serbe autocéphale, l'évêché de Prizren en devient partie.[11] Durrazzo abritait le siège de l'archevêché orthodoxe, subordonnée à Constantinople; là aussi

---

[7] La même source, suite: après la mort de »Dobroslav«, les *župa* sont différemment citées et regroupées: Igitur Goyslavus cum Predimiro, fratre minimo, acceperunt Tribuniam cum Grispuli, Michala Obliquum et Prapratnum et Cermenizam, Saganec autem Gorscam iupaniam, Cupelnik et Barezi, Radoslavus Lu(s)cam iup(ani)am, Podlugie et Cuccevi (cum) Budua. Ibid., 354—355.

[8] Les villages de Šiklja et de Sakato ainsi que les plus petits villages de Kruimada, Krsti, Krnor, sont cités dans le Gornji Pilot, tandis que dans le Donji Pilot on mentionne Кѫпѣлникъ avec l'Eglise de la Vierge, les lignes de démarcation et les paturages. S. Novaković, Zakonski spomenici 692.

[9] L'évêché de Poletum apparaît dans un nombre considérable de documents papaux forgés et authentiques, ayant été avec d'autres évêchés le sujet du contentieux entre les archevêchés de Raguse et de Bar. Cf.: le chapitre sur l'Archevêché de Bar *in*: Istorija Crne Gore II/1, Titograd 1970, 15—27, où la littérature plus ancienne est citée. Les bulles papales sont soumises à un examen critique, l'une après l'autre, in: *Acta Albaniae* I, n. 50, 63, 65, 68, 77, 81—84, 87, 91, 94, 95, 103. Au temps du Concile tenu près de Bar, en 1199, le Pilot fut sous la jurisdiction de Bar. Il a été observé depuis fort longtemps que le *Letopis Popa Dukljanina* avait la fonction de justifier et de prouver les droits de Bar sur les suffragants de l'évêchée, raison pour laquelle l'évêchée du Pilot y apparaît, alors que le Pilot comme région n'y est pas du tout mentionnée.

[10] S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 691—692.

[11] Cf. S. Novaković, *Ohridska arhiepiskopija u početku XI veka*, Glas 76 (1908); Istorija srpskog naroda I, Belgrade 1981, 175—179 (Lj. Maksimović).

des changements intervinrent au début du XIIIe s., après la chute de Byzance et l'instauration du pouvoir vénitien sur la ville. Il est évident que l'évolution antérieure des Albanais, au cours du XIe s. très certainement, se rattachait au territoire qui se trouvait sous la juridiction ecclésiastique de Rome.

Dans ce même effort pour démarquer le territoire de l'Arbanon--Arbanum, on pourrait également recourir à d'autres sources sud--slaves. Dans une inscription et dans sa Charte aux Ragusins, édictée en 1230, après la grande victoire de Klokotnica et les conquêtes qui s'en suivirent, le tzar bulgare Jean II Asên mentionne le pays des Arbanais.[12] Une donnée particulièrement importante ressort de la Charte: il s'agit de l'énumération des villes et des pays que les Ragusins peuvent librement visiter et y commercer, ainsi que de la présence parallèle de la »χωρα de Devoll« et du »pays arbanais«.[13] Nous savons de sources byzantines que la région de Devoll se constituait du Grand et du Petit Devoll, qui longeaient la rivière éponyme.[14] La »χωρα de Devoll« est ici citée en dehors de l'Arbanon, à titre d'égalité avec celui-ci, comme territoire d'une importance égale. On pourrait en déduire que l'Arbanon s'étandait, jusqu'à la moitié du XIIIe s., du Pilot, soit de la partie centrale de la rive septentrionale du Lac de Skadar jusqu'à la région traversée par le Devolli (aujourd'hui: Semani), qui détermine la position de la région de Devoll.

Grâce à un document ragusin qui date précisément de l'époque dont on parle, soit entre *la Vie de Nemanja* et la Charte de Jean II Asên, on peut, pour un instant, mettre en lumière la position de l'Arbanon—Raban dans des circonstances très instables, celles qui suivirent la conquête de Constantinople et la chute de l'Empire byzantin, en 1204. C'est à la commune de Raguse que Démétrios, titulé par la »grâce de Dieu« »panypersébâste et grand archonte«, prêta serment de vivre en paix avec les Ragusins et de leur permettre de se rendre librement dans son pays sans le devoir de lui verser tribut.[15] Le serment de Démétrios s'accompagna de celui des hommes de sa suite, cités par leurs patronymes albanais mais portant des titres de: *stapanus, čelnik* et *sundija,* issus d'un milieu slave ou mixte. Il y a bien longtemps que ce même Démétrios a été identifié

---

[12] .. а землѧ всѧ прѣѩхъ ѿтъ Дрина до Драчѣ грьцкѫ нещеже и арбанаскѫ. Ф. Успенскиј, Известия русскаго археологическаго института в Константинополѣ 7 (1902), 11, сл. 5. Cf. *Acta Albaniae* I, n. 163.

[13] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* II, Београд—Ср. Карловци 1934, 205: .. или в дѣвѡлскыѫ хѡрѫ или в землѧ арбанаскыѫ. Le terme »hora« (χωρα) apparaît très fréquemment dans le document: Dubrovnik est une »hora«, le territoire qui est placé sous le pouvoir impérial est désigné comme »hora«, tout comme les régions autour des villes de Skoplje, de Prilep, de Karvun.

[14] Pour ce qui est des mentions de Devoll (Diabolis), de la région et de la ville, cf.: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* VI, Belgrade 1986, 13—14, 157—160.

[15] A. Solovjev, *Nepoznat ugovor Dubrovnika s arbanaskim vladarom iz početka XIII veka* (Traité inconnu entre Dubrovnik et un souverain arbanais du début du XIIIe siècle), Arhiv za društvene i pravne nauke 27 (1933) 292—298.

avec *Demetrius princeps Arbanensis,* évoqué dans des sources byzantines et latines. Apparenté par mariage à la famille des Némanides, il venait d'une famille de dignitaires albanais, qui, devenue complètement autonome au moment de la chute de Byzance, se maintint jusqu'à la consolidation des forces qui allaient combattre pour le renouveau de l'Empire byzantin.[16] Le territoire de l'Arbanon devient plus tard objet de dispute entre les Nicéens, les Epiriotes, les Anjous sud-italiens, l'Etat byzantin réinstauré et l'Etat serbe. Pour ce qui est de la préservation du nom *Arbanum,* une importance certaine reviendra au »Regnum Albanie«, royaume formé sur les lieux par les Anjous sud-italiens. Toutefois, l'espace véritable du développement albanais postérieur, surtout au XVe s., a été bien plus vaste, s'était formé en partie sous l'influence des déplacements des populations, et, en partie, sous l'emprise des territoires familiaux des dignitaires.

En ce qui concerne les contrées peuplées par des Albanais, des données considérables peuvent être trouvées dans les documents des Archives de Dubrovnik (Raguse) conservés en continuité depuis 1280, qui se multiplient avec le temps et deviennent de plus en plus diversifiés, en suivant la croissance économique de la ville et ses relations de plus en plus complexes avec le monde voisin.[17] C'est grâce à ces données que l'on reconstruit une partie considérable de l'histoire des familles célèbres des dynastes albanais, des maîtres autonomes ou semi-autonomes: Thopia, Dukagjin, Arianitès, Kastriote, et al.[18] Le temps et l'espace impartis ne nous permettent pas de présenter les histoires de ces familles albanaises et leurs relations avec Raguse. Pourtant les documents dans les Archives de Dubrovnik et dans de nombreuses autres villes côtières sont là et permettent de mettre en lumière aussi bien les Albanais qui sont éminents et puissants dans leur pays, que ceux qui sont des gens simples, ceux qui font partie de la diaspora albanaise et qui luttent pour leur survie. Les plus remarqués sont ceux qui se rendent à Dubrovnik pour y chercher du travail et un moyen de subsistence. Les Albanais ne sont ni les seuls à le faire ni les plus nombreux parmi ceux qui y viennent; ils ne sont qu'un de ces éléments qui participent de la convergence séculaire des populations de l'arrière-pays arriéré vers

---

[16] Cf.: D. Nicol, *The Despotate of Epiros,* Oxford 1957, 1—71.

[17] Pour ce qui est des Archives de Dubrovnik, cf.: V. Foretić, *Dubrovački arhiv,* Historijski zbornik 4 (1951) 209—215. Des données relatives à l'histoire de l'Albanie dans la période d'avant 1406 figurent dans *Acta Albaniae* I—II. Quant à l'étude de l'histoire albanaise à partir des données provenant des Archives de Dubrovnik, un mérite particulier revient à Konstantin Jireček. Pour sa contribution à l'histoire albanaise, voir l'article de R. Mihaljčić in: *Konstantin Jireček, sein Leben, schöpferisches Wirken und sein wissenschaftliches Erbe,* Mitteilungen des bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich 2 (1980) 61—71.

[18] Cf.: la publication posthume de l'aperçu de I. Božić, *Albanija i Arbanasi u XII, XIV i XV veku.* Glas SANU 338, Odelj. ist. nauka 5 (1983) 11—116, ainsi que les études de I. Božić in: Nemirno Pomorje XV veka, Belgrade 1979. A. Ducellier, La facade maritime de l'Albanie au moyen-âge, Thessaloniki 1981.

les villes, des agglomérations petites vers les villes plus grandes, des villes du midi vers celles situées plus au nord.[19]

Sur le nombre d'Albanais qui partent vers d'autres pays et villes, une catégorie à part est constituée par le clergé. Il y a bien longtemps qu'on a pu remarquer que, à partir de la moitié du XIVe s., les Albanais ont une part croissante dans la composition du clergé catholique des villes du littoral. C'est des localités albanaises et des villes côtières où l'ancien noyau roman a été renforcé et élargi par des Albanais, que partent des moines et des prêtres catholiques, vers d'autres milieux catholiques. Les régions albanaises connaissant une hyperproduction du clergé, des ecclésiastiques se dirigeaient sur d'autres villes, acceptaient même des positions bien moins rémunérées, celles de chapelains ou de curés, se voyaient offrir des positions dans des monastères, se retrouvaient dans des paroisses catholiques des pays miniers, dans les régions continentales de la péninsule balkanique.[20] Au XVe s., des Albanais peuvent être rencontrés dans les milieux des prélats, des émissaires pontificaux, etc.

Des documents de Raguse, tout comme les documents de Kotor et le Statut de Kotor, parlent de l'immigration des Albanais, même en territoire urbanisé, ainsi que de ce qu'ils acceptent des lots de terre et des obligations agricoles à l'égard des propriétaires terriens locaux. Le Statut de Kotor cite les Albanais parallèlement avec les Valaques, notamment lorsqu'il s'agit de diverses restrictions sur leur aménagement dans la ville.[21] Les documents d'archives laissent moins transparaître le mouvement des Albanais dans l'arrière-pays, dans la partie continentale. Une donnée, qui reste tout à fait isolée, nous vient de Raguse et date de 1278; elle évoque une attaque des Albanais contre une caravane allant de Brskovo à Kotor.[22] Pourtant, nous possédons des renseignements sur des centaines d'incidents de ce genre, mais les Albanais n'y sont pas mentionnés. C'est à un document très prosaïque, provenant de Raguse, qui concerne l'arrière--pays immédiat et un acte de vol de raisin et de moût, en automne de 1285, que nous devons la première mention de la langue albanaise (*lingua albanesca*),[23] dont les premiers mots ne seront notés que quelque deux cents ans plus tard.

Les données qui proviennent des Archives de Dubrovnik et qui font état de la diaspora de la population des régions-noyau albanaises, peuvent nous aider à comprendre et à interpréter avec plus de pré-

---

[19] L'émigration de la population des petites villes méridionales vers Kotor et surtout Dubrovnik, a été remarquée dans le cas des villes de la Zeta du moyen-âge récent. Cf.: Istorija Crne Gore II/1, 28—45.

[20] M. Šufflay, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchzone im katolischen Damme,* Illyrisch-albanische Forschungen I, 218—224, 244—272.

[21] Cf.: I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora,* Belgrade 1950, 38—40.

[22] G. Čremošnik, *Kancelariski i notariski spisi 1278—1301,* Belgrade 1931, 17, n. 1.

[23] *Acta Albaniae* I, br. 527, p. 156.

cision un autre groupe de données des source sur les Albanais, celles qui figurent dans les chartes des souverains serbes des XIIIe—XIVe siècles. Il y a des chartes qui portent sur les régions-noyau albanaises, comme c'est le cas de la Charte de Etienne Dušan pour Kruja, préservé dans sa traduction en latin, mais nous la mettrons à part dans le cadre du présent exposé.[24] Dans le lot de chartes des XIIIe et XIVe s., destinées au monastère de Saint—Nicolas à Vranjina, sur le Lac de Skadar, dont certaines ont déjà été falsifiées au XIVe s., les Arbanais ne sont mentionnés qu'au côté de ceux qui seraient susceptibles de porter des dégâts aux propriétés monastiques, et dispersés par ailleurs autour du Lac. Y sont cités: le Serbe ou le Latin ou l'Arbanais ou le Valaque.[25] Etant question du voisinage immédiat du Pilot, qui relevait déjà, à la fin du XIIe s., du cadre de la région-noyau albanaise, il semble parfaitement naturel d'y rencontrer des Albanais. Les Arbanais des régions riveraines du Lac de Skadar sont mentionnés à deux reprises pour leur obligation de transporter du sel et de l'huile dans les monastère.[26]

Plus à l'intérieur de la partie continentale, mais toujours dans le cadre du Gornji (Haut) Pilot, on retrouve des villages portant des noms albanais: Šiklja, Kruimada, Sakato, dont la population cultive la vigne et les vers à soie, dont les prêtres sont latins, donc catholiques, et dont le devoir est de veiller sur le monastère du Saint--Archange.[27] Une bonne partie de cette mention des Arbanais porte sur les éleveurs dont on espérait qu'ils pourraient profiter de la montagne monastique. Dans ces cas, les Arbanais sont régulièrement cités ensemble avec les Valaques.[28] Dans la Charte du monastère de Saint-Georges, près de Skoplje, datant de 1300, les Arbanais sont cités parmi ceux qui pourraient s'y rendre pour assister à la fête-foire du monastère. La liste complète comporte des Grecs, Bulgares, Serbes, Latins, Arbanais et des Valaques.[29]

Il y a très peu de mentions d'Arbanais comme habitants sédentaires, installés à l'intérieur de l'Etat serbe. La plus importante en est certainement la mention qui figure dans la Charte d'Etienne Dušan pour le monastère du Saint-Archange près de Prizren, et qui mérite d'être citée intégralement: „А се Арбанаси. Катꙋнь Гинов'ци. Катꙋнь Магиѥр'ци. Катꙋнь Бѣлоглав'ци. Катꙋнь Флоков'ци. Катꙋнь Шпинадин'ци. Катꙋнь Новаци. И сиви катꙋни сь к'сѣми мегиами старими".[30] A côté de ces neuf *katuni* des Arbanais, le monastère reçut également

---

[24] S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 787—788.

[25] I. Jastrebov, *Prepis hrisovulja na Cetinju o manastiru sv. Nikole na Vranjini*, Glasnik SUD 47 (1879) 223, 226. Pour ce qui est du problème de l'authenticité, cf.: S. Stanojević, *Studije o srpskoj diplomatici XXV. O falsifikovanim poveljama*, Glas 169, (1935), 22—34.

[26] S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 692, 652.

[27] S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 697.

[28] A côté des exemples cités de Vranjina, S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 647, 660, 667, 688.

[29] S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 630.

[30] S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 688.

huit *katuni* des Valaques. Etant donnée qu'une partie des noms des uns et des autres ait été conservée et que les chercheurs se donnèrent beaucoup de mal pour préciser leur emplacement, on a pu établir qu'ils se trouvaient dans la région de Prizren, là où se situait le noyau de la seigneurie de ce même monstère.[31] Les noms des *katuni,* valaques et albanais, nous permettent de relever un processus de slavisation auquel ils furent exposés du fait d'avoir été séparés de la région-noyau et entourés des populations et habitats slaves. En laissant de côté les suffixes slaves *-vci,* qui peuvent émaner des scribes des chartes, on peut remarquer que, à côté des patronymes typiquement albanais — Gjin (Gjinovci) et Gjon (Gjonovci) — on rencontre aussi des nom incontestablement slaves, comme les Novaci, alors que les Bjeloglavci peuvent être une traduction d'un patronyme albanais.[32] Dans la même charte, un petit aristocrate, d'origine vraisemblablement valaque (Orlando Micović), se voit octroyer, outre sa lex familial, une partie des terres ecclésiastiques: „И придасмо мꙋ отъ црьковне земле отъ Арбанась Спинадию" Et puis on mentionnel la frontière de ce fonds terrien qui se trouvait près de Koriša,[33] et qui était, selon toute probabilité, liée avec le *katun* mentionné des Spinadinci. Un *katun* du nom *Arbanasi* a été offert en don au monastère de Dečani,[34] alors qu'un village du nom *Arbanasi,* entouré de villages portant des noms slaves, figure dans la charte pour le monastère d'Arhiljevica.[35]

Aucune raison de croire que ces chartes, préservées grâce au pur hasard, recèlent toutes les mentions des Albanais dans la partie continentale, au XIVe siècle. Elles ont été certes plus nombreuses, tout comme les localités ou des personnalités qui pouvaient être reconnues par des toponymes et andronymes, bien que les chartes ne précisent pas explicitement qu'il s'agit d'Arbanais. Notre échantillon est certainement petit et n'est pas suffisamment représentatif pour permettre des conclusions statistiquement sûres. Pourtant, on ne peut ignorer le fait que ces mentions des Arbanais, conservées dans les chartes, ne se rapportent dans aucun des lieux connus à un territoire qui y serait rattaché. Les *katuni* archangiens des

---

[31] R. Ivanović, *Katunska naselja na manastirskim vlastelinstvima,* Istorijski časopis 5 (1954—55) 339—411; Idem, *Vlastelinstvo manastira sv. Arhanđela kod Prizrena,* Istoriski časopis 7 (1957) 345—360; 8 (1958) 209—253.

[32] Sans prendre en compte le long processus, celui de la slavisation séculaire auquel les Albanais étaient exposés, tout comme les Valaques, ni la circonstance que l'acceptation des noms slaves par les Valaques et les Albanais représentait un effet de ce processus, on finissait par conclure à la légère, d'ailleurs, que l'emploi des noms propre ne connût aucun ordre et suite et qu'ils ne pourraient nous permettre de dégager des conslusions sur leur origine et nationalité. Pour ce qui est des problèmes méthodologiques en rapport avec ce point, cf.: G. Ostrogorski, *Serska oblast posle Dušanove smrti,* Belgrade 1965, 43—50, où l'on peut remarquer les oscillations de la population slave à cause du processus d'hellénisation.

[33] S. Novaković, *Zakonski spomenici,* 695.

[34] M. Milojević, *Dečanske hrisovulje,* Belgrade 1880, 55.

[35] F. Miklosich, *Monumenta Serbica,* 144.

Arbanais ne sont pas loin d'un territoire albanais compacte dans le Pilot, mais ne s'y rattachent tout de même pas. C'est grâce à une grande concentration de propriétés monastiques en Métohie que l'on connaît les localités et les démarcations qui y existaient au XIVe s.; et c'est avec certitude que l'on peut dire que les *katuni* arbanais et valaques furent entourés d'un territoire qui abritait des agglomérations à population serbe.

Pour ce qui est des Albanais répartis à l'intérieur de la péninsule balkanique, quelques données peuvent être trouvées dans les sources, mais elles renvoient à des temps postérieurs, le XVe siècle, et au milieu urbanisé des agglomérations minières. Il a déjà été question des prêtres catholiques. Nous les rencontrons dans les paroisses des bourgs miniers; ils y arrivent de la région côtière à partir de laquelle on dirigeait la vie ecclésiastique des catholiques dans la partie continentale.[36] Du XIIIe au XVe s., les églises catholiques à l'intérieur se trouvaient sous la jurisdiction de l'évêque de Kotor, et à partir des années trente du XVe s. sous celle de l'archevêque de Bar.[37] Un deuxième groupe d'Albanais, plus nombreux, se constituait de mineurs. Pour ce qui est de leur présence, nous en sommes surtout renseignés dans le cas de la ville de Novo Brdo, en pleine floraison au XVe s., qui avait besoin d'une main-d'oeuvre considérable. Nous sommes en possession d'un registre d'affaires dans lequel le commerçant ragusin Mihailo Lukarević inscrivait, de 1432 à 1440, tous ses débiteurs et les personnes qui en furent les garants.[38] Il y a plus de 1200 noms inscrits, dont environ la moitié se rapporte aux habitants de Novo Brdo, et l'autre à ceux des villages plus ou moins éloignés. Deux personnes y sont explicitement notées comme Albanais (Arbanexo), ce qui est un chiffre insignifiant si l'on sait que dans le même registre neuf y figurent comme Zećani (Sechanin).[39] Or, les Albanais furent bien plus nombreux de ce que l'on pourrait conclure d'après l'emploi explicite du nom ethnique. Si l'on prend en compte des noms typiquement albanais: Gjin, Gjon, Biba, Lesh, Tanush, Progon, Miralia, Zot, ainsi que les patronymes dérivés, on obtient déjà quarante-quatre personnes; il convient d'y ajouter très certainement un nombre de ceux qui furent nommés suivant le calendrier et dont les noms ne nous permettent pas de conclure sur leur nationalité. Tous ces noms apparaissent parmi les habitants de Novo Brdo, mais ne figurent pas dans les milieux des habitants des villages des environs.

La concentration des Albanais à Novo Brdo ne révèle rien sur le plan territorial, tout comme le nombre d'Albanais vivant aujourd'hui à Belgrade ne peut être indicatif de la composition de la

---

[36] Cf.: les études sur les localités minières: M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni* I—II, Belgrade 1955—1964.

[37] Cf.: I. Božić, *O jurisdikciji kotorske dijeceze u srednjovekovnoj Srbiji*, Spomenik SAN 103 (1953), 11—16 (= Nemirno Pomorje XV veka, 15—27).

[38] M. Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva* I, Belgrade 1957, 37—90.

[39] Cf.: l'index bien étudié et succinct de la même édition.

population des environs de la ville en question. Tout comme le registre des débiteurs de M. Lukarević mentionne explicitement des *Zećani, Braničevci, Kratovci,*[40] et d'autres ressortissants également, qui s'étaient rendus à Novo Brdo, un centre qui leur promettait du travail et des moyens de subsistence, il paraît tout aussi certain que parmi les Albanais qui s'y retrouvèrent il y eut de ceux qui arrivaient de très loin. Et nous devons en tenir compte, aussi bien de ceux qui se trouvairent sur place que de leurs propres descendants qui y virent le jour et y grandirent, lorsqu'on affirme à la légère qu'il n'y avait pas d'Albanais au Kosovo, au Moyen Age, dans le sens le plus large de la Province actuelle.[41]

Après les données sur le pays des Albanais et sur leur présence dans les villes côtières et à l'intérieur de l'Etat médiéval serbe, il nous faut également s'étendre sur les données qui témoignent des connaissances générales et des croyances, des opinions que l'on formait au sujet des Albanais. Nous pouvons nous appuyer sur les résultats obtenus par Djordje Sp. Radojičić qui avait évoqué, en son temps, d'anciens manuscrits serbes où dans un groupe de soixante-douze peuples les Albanais sont mentionnés dans celui de douze peuples qui sont des »mi-croyants«, ce qui, dans le contexte de l'époque, voulait dire qu'ils relevaient de la jurisdiction pontificale, c'est-à-dire qu'ils étaient des catholiques.[42] Dj. Sp. Radojičić a également attiré l'attention sur un autre manuscrit où les Arbanais, de concert avec les Bulgares, Slaves, Serbes, Bošnjani et Russes, sont cités parmi ceux qui avaient pu bénéficier des avantages de l'oeuvre de Cyrille et de Méthode.[43] Un texte ancien, intitulé: *O Latinima ili Fruzima* (Des Latins ou des Francs), nous offre une généalogie suivant laquelle les Arbanais et les Serbes ont un grand-père commun.[44] Comme c'est toujours le cas de ce genre de sources, une question reste en suspens: celle de la mesure dans laquelle elles transmettent des lieux communs littéraires, ou pourraient résulter des observations propres; celle de la mesure dans laquelle elles reflètent la pensée et les croyances des masses, ou sont alors limitées au cercle restreint des lecteurs de ces mêmes textes. La plus facile à comprendre, on dirait, est celle qui dit que les Albanais employaient la langue et l'écriture slaves. Le cercle des nobles employait, aux XIVe et XVe s., la langue et l'écriture serbes. Les seigneurs albanais avaient au XVe s. des scribes slaves, si bien que les Ragusins conseillèrent au roi Sigismond de Luxembourg de ne pas écrire à André Thopia, dignitaire albanais, en latin, car celui-ci n'a que des

---

40 M. Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva* I, p .

41 Cf.: S. Ćirković, *Srednjovekovna prošlost današnjeg Kosova,* Zbornik Filozofskog fakulteta XV—1, Spomenica Ivana Božića, Belgrade 1985, 151—165.

42 Dj. Sp. Radojičić, *Politički odnosi Arbanasa i Južnih Slovena,* Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955, 155.

43 *Ibid.*

44 *Ibid.*

chanceliers slaves et que ces lettres en latin finissent par arriver dans les villes côtières, de sorte que rien ne reste plus un secret.[45]

On n'a toujours pas expliqué la raison d'une modification terminologique et littéraire qui peut être remarquée chez les écrivains serbes du XVe s. Tandis que les auteurs du XIIIe s. parlent de la *Dioklitija*, de la *Zeta*, chez Grégorie Tzamblakos et Constantin le Philosophe les régions côtières figurent sous leur nom albanais.[46] Constantin le Philosophe désigne Djurdje Stracimirović Balšić et Balsha III comme des seigneurs arbanais. Il paraît peu probable que ces auteurs aient pu être influencés par l'établissement de la notoriété du nom d'Albanie pour les possessions vénitiennes dans le sud.[47] Dans la recherche d'une explication plus fondée, il nous faut prendre en compte l'origine des Balšići, très vraisemblablement non slave. Bien que la tradition le veuille, et elle se perpétue jusqu'à Mauro Orbini, que le premier Balsha soit désigné comme seigneur de la Zeta (Baoscia Zechianin), les anciens de Raguse, contemporain de Djurdje Ier, renvoient à ses »coutumes arbanaises« (*costumi albanesi*).[48] Un fait encore plus important est que les Balšići étaient, dans toutes les générations, les maîtres des territoires peuplés par des Albanais. Ce n'était pas seulement le cas au temps de Balsha II — ***duka drački* — *duc de Durazzo*** —, mais également à l'époque de Balsha III, car au moment où le territoire des Balšići se limitait à la région de Bar et d'Ulcinj, la Krajina, les régions autour de la Boiana, du Zadrim, furent peuplées par des Albanais.[49]

Si dans le cas des Balšići on accepte leur souche albanaise, leur exemple devient caractéristique du fait qu'il témoigne de la mesure de leur assimilation et de l'introduction dans leur propre politique des traditions politiques et culturelles serbes. En témoigne une bonne partie de tous les documents à partir desquels nous connaissons l'histoire de leur famille. Nous ne sommes pas en mesure de les citer l'un après l'autre, mais seulement de rappeler que le revenu de Saint-Démétrios allait être cédé à Dubrovnik „ако тко бȣде црь господинь Срблем и властелом и земли српскои" (1373), le rôle de Djurdje II au sein du Concile qui devait élir le patriarche, le legs de la totalité du territoire au despote Stefan de la part de Balsha III.[50]

Parmi tous les auteurs serbes, les données les plus intéressantes et les plus substantielles sur les Albanais nous viennent d'un écrivain qui a été découvert tout récemment, qui détient une place tout

---

[45] Cf.: R. Mihaljčić, *Slovenska kancelarija arbanaške vlastele*, Colloque sur Skenderbeg (9—12 mai 1968), Priština 1969, 219—227.

[46] *Konstantin Filozof i njegov Život Stefana Lazarevića, despota srpskog*, éd.: V. Jagić, Glasnik SUD 42 (1875); *Žitie na Stefan Dečanski ot Grigorii Camblak*, ed.: A. Davidov et alii, Sofiia 1983, 114.

[47] En ce qui concerne la propagation du patronyme, cf.: *Istorija Crne Gore* II, 2, 136—138 (I. Božić).

[48] J. Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke Republike*, Belgrade 1935.

[49] Cf.: I. Božić, *Zemljišni sistem u Mletačkoj Albaniji, Nemirno Pomorje XV veka*, Belgrade 1979, 259—330.

[50] En ce qui concerne les Balšići, cf.: le chapitre correspondant in: *Istorija Crne Gore* II, 1—2.

à fait exceptionnelle dans la littérature. Il s'agit de Martin Segon de Novo Brdo qui se désigne comme étant de *»natione Catharensis origine autem Servian(us) ex Novomontio aliter Novobardo«.*[51] Il venait réellement de Novo Brdo et y était chanoine de l'église catholique; il se rend ensuite à Padou où il fait ses études et obtient le doctorat »des deux droits«, civil et canonique. A la fin de sa vie, il est évêque d'Ulcinj et y décède en 1485. Il acquit en Italie une formation humaniste solide, maîtrisa dans une mesure enviable la langue latine, et tout ce qu'il apprit fut mis au service de son activité littéraire, dont les fruits nous sont parvenus dans une forme fragmentaire. Il a écrit un *Traité de la défense de l'Otrante,* un essai sur *les Voies pour attaquer les Turcs,* sur *les Origines des Turcs,* ainsi qu'un manuscrit sur *Georges Kastrioti, connu dans la langue des Turcs comme Skanderbeg, ou Alexandre le Grand.* Ce traité sur Skanderbeg n'a été préservé que dans un extrait en italien, rédigé à Kotor au XVIe s.[52] Le texte consacré à Skanderbeg est concis, substantiel, réaliste et très éloigné de la rhétorique de Barletius qui dissimule en de nombreux endroits le véritable tableau des événements. Martin Segon fait état, en passant, de données importantes sur l'histoire albanaise, notamment dans les différents paragraphes du texte consacré aux Turcs. L'occasion ne se prête pas à un rapport exhaustif de ses propos importants pour l'histoire albanaise, bien que ceux-ci méritent d'être commentés, dans la plupart des cas.

Nous nous étendrons cette fois-ci sur sa terminologie ethnique et sur les noms des tribus albanaises. A l'instar de nombreux auteurs humanistes, latins et byzantins, Martin Segon s'appuie dans sa géographie et dans son ethnographie sur des auteurs de l'Antiquité. Il décrit les pays et les peuples de son temps à l'aide de termes qu'il reprend des auteurs antiques, mais qu'il ne connaît tout de même pas assez bien. Il confond la Mysie et la Mésie et tend à identifier la Mysie avec la Serbie véritable, à laquelle, pour cette même raison, il confère des frontières irréelles à l'est, etc. Martin Segon pérsévère à qualifier les Albanais d'Epirotes (*Epirote, Epirotice gentes*), comme le faisaient également les humanistes du cercle de Mathias Corvinus. Pourtant, Martin Segon n'est pas sans connaître le nom *Arbanum,* qu'il rattache à la voie qui partait d'Apollonie (à laquelle il consacre tout un petit traité érudit): *Haec regio vulgo Arbanus nuncupatur diu sub Arbanitorum dominio habita /. . ./.* Ce n'est, chez lui, qu'une partie du territoire peuplé d'Albanais, mais déplacée sensiblement vers le sud. D'autre part, chez Segon, les Serbes sont des Dardaniens, les Bulgares des Triballes, nom qui désigne habituellement les Serbes

[51] *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo--dalmata del tardo Quattrocento.* Vita e opere, éd. A. Pertusi, Roma 1981. Cf. ma propre revue in: Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, n. 46 (1980), 125—129 (paru effectivement en 1984).

[52] *Martino Segono,* Vita e opera, éd. A. Pertusi, 142—145; mais sont tout aussi importants les fragments sur les Albanais dans le texte consacré aux Turcs. p. 124—130.

chez les écrivains byzantins, les Magyars sont des Pannoniens, les Valaques en Valaquie sont des Daces, les Valaques en Serbie des Picenses, etc. Le nom général des Illyriens n'est pas employé par Segon, alors que l'Illyricum n'y apparaît qu'une seule fois, dans un passage repris de Polybe, voire de Strabon. Il est évident que les noms antiques dans celui-ci, comme dans des cas analogues, ne sont pas importants en raison de l'origine éventuellement antique des peuples médiévaux, mais sont surtout intéressants comme témoignages des idées que se faisaient les auteurs du moyen âge tardif.

En ce qui concerne les noms des lieux, des régions plus petites ainsi que des groupes de tribus, Martin Segon, comme d'autres humanistes également, ne trouve plus un appui pour les identifications du côté des auteurs antiques, aussi reproduit-il des noms médiévaux réels. Parlant du Drim, il mentionne ses deux branches et décrit leur parcours, leur confluent chez les Dardaniens (les Serbes, dans son cas), pour relever qu'il s'écoule »per Ducaginos et Hispanos«, soit à travers les régions des Dukagjin et Spani.[53] Ces données de Segon sont importantes car elles démontrent la mesure de la progression de la formation des territoires tribaux, avant la conquête des Turcs. Tandis que le nom des Dukagjin est bien connu d'après la famille des dignitaires qui le portaient, le nom Spani a été plus tard recouvert par celui de Dukagjin, et son importance n'a été relevée que dans le cadre des recherches les plus récentes. Martin Segon est également témoin de ce que le nom du Pilot (Polatum) n'eût pas été oublié; en effet, dans le cadre de son manuscrit il met un signe d'égalité entre les habitants du Pilot (Polatum) et les Spani, et dit que le Drim les séparent des Dukagjin.[54]

Evoquant l'ensemble des données de source, exposées au cours du présent exposé, il convient de faire ressortir qu'elles sont très bien complétées par d'autres, surtout par des sources byzantines et latines. Cela s'applique surtout aux renseignements sur le pays arbanais, à la fin du XIIe et au début du XIIIe s., qui démontrent que les Albanais sont rattachés, à cette époque, à un territoire tout à fait déterminé, qui peut être démarqué avec certitude. Ce territoire ne peut pas être arbitrairement élargi ou élongé, selon les voeux et désirs contemporains. Les sources sud-slaves démontrent, elles aussi, ce qui se trouve déjà dans les textes byzantins et autres écrits médiévaux, à savoir que, dès le moyen âge, les Albanais se propagent à partir de leur région-noyau, d'une région qui fut déficitaire et infertile, qui ne pouvaient donc pas pourvoir aux besoins du surplus de la population. Leur mobile n'est pas celui de la conquête. Ils sont tout simplement contraints à le faire, comme c'est d'ailleurs le cas de tant d'autres habitants des régions montagneuses. Un drainage constant des populations vers les régions plus accueillantes et plus

[53] *Martino Segono,* Vita e opere, éd. A. Pertusi, 109.

[54] Pour ce qui est des Spani, cf. I. Božić, *Spani,* Glas SANU, Odeljenje istorijskih nauka 2 (1980).

fertiles, peut être observé au fil des siècles, dans les régions des Dinarides et des Alpes; le phénomène n'est pas confiné à la seule région habitée par les Albanais. Tout ce mouvement comporte aussi des départs lents et à peine perceptibles d'individus, tels que nous avons pu les remarquer dans le cas de la propagation du clergé et des ouvriers, sur le plan de la ramification de l'organisation des *katuni*, qui, par son expansion, prolonge la zone de ses migrations périodiques et de ses superficies de pâturage. Il y eut aussi, de toute évidence, des conquêtes et des occupations, à l'instar de celles en Thessalie, relatées par les sources byzantines. Le pouvoir serbe du temps d'Etienne Dušan facilitait ces expansions et ces déplacements, en brisant le système administratif et en favorisant les regroupements belligérants.

Les sources originales évoquées portent une autre caractéristique: elles ne comportent pas de stéréotypes négatifs des Albanais, ni même des données sur des antagonismes ou l'intolérance. Sur ce point, les sources sud-slaves diffèrent également des sources byzantines. Ce n'est que dans les textes postérieurs, qui reflètent aussi des expériences plus récente, qu'on retrouve des tableaux qui comportent des traits défavorables.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

МИЛУТИН ГАРАШАНИН

Из претходних расправа, које су биле приказане на јавним предавањима у Српској академији наука и уметности, намеће се и извођење одговарајућих закључака, како се они постављају на данашњем степену истражености проблема који су у њима третирани. Овде поново треба подсетити на чињеницу да се ради о студијама појединих научника, везаних за једну основну научну проблематику посматрану у разним периодима и на основу различите грађе. Ове студије нису и нису могле бити ничији званични став, већ се заснивају искључиво на њиховим проучавањима и истраживањима. Њихов је задатак да постављене проблеме осветле и решавају са нужном акрибијом, враћајући проучавање у токове истинског научног посматрања коме у новије време све више измичу. У вези са тим потребан је и посебан осврт на ставове и тврдње које о питању Илира и Албанаца износи албанска наука а који су бити критички осветљени у горњим расправама.

У тим расправама, на више места, било је говора о непотпуном објављивању изворне грађе у Албанији, што отежава истинско научно сагледавање проблема, а, с друге стране, допушта ауторима да некад произвољно и неаргументисано изводе далекосежне закључке. Но слика није увек таква. Треба рећи, напротив, да је добар део те грађе, посебно она везана за рад праисторичара, објављен на сасвим задовољавајући начин и са потребном документацијом. Оно што управо забрињава, јесте да при вредновању грађе, албански научници не изводе закључке на основу њене критичке обраде и интерпретације, већ ту грађу уклапају у одређене, прокламоване, јединствене ставове, у један збиља званичан став којим се чињенице објашњавају на унапред одређен начин. Тај став је подигнут на степен аксиома, па се све оно што му не иде у прилог или противуречи, или прећуткује, или једноставно одбацује као нетачно, без икакве дискусије или аргумената. Одиста, у албанским публикацијама нема кри-

тике или дискусије о резултатима страних, посебно југословенских научника. Не ради се, међутим, о непознавању тих резултата, јер се, при компаративној обради научне грађе, радови страних а и наших научника често наводе. У питању је, дакле, став према научним проблемима и њиховом објашњењу.

Основ тога става представља уверење да су Илири директни преци Албанаца, па се, већ због тога, преувеличава њихов значај и улога на старом Балкану, која се, иначе, наравно не може спорити. Тако се, пре свега, Илирима приписује велика територија од Јадрана до Саве, а на истоку им се једноставно прикључују Дарданци у јужној Србији, на Косову и у северној Македонији. Затим се исто тако прокламује да су ти Илири сачували свој пуни национални интегритет и свест током целог античког периода, у време римске доминације, да су пребродили бурна збивања сеобе народа и досељење Словена и да су чисти, али под новим именом ушли у средњи век као Албанци.

Одмах треба истаћи да албански научници из тога више него дискуталибног става готово да не извлаче сами своје закључке. То се, међутим, препушта званичној политици која, полазећи од изједначења Илира и Албанаца и предимензиониране оцене илирске територије, налази „историјска" оправдања за великоалбанске аспирације. Такве су аспирације, наравно, неоправдане и биле би то чак и да су тачне тврдње албанских научника, јер је неприхватљиво да се било које стање из далеке прошлости механички преноси на данашњу стварност, без обзира на друштвена, политичка, етничка и културна збивања која су од времена антике потпуно изменила слику и лик света, према томе и Балканског полуострва. Но, поред тога, чињенице и резултати научних истраживања противе се таквом ставу, како је показано и у расправама које се овде објављују.

Како показује праисторија, лингвистика и подаци античких писаца, Илири су настали у току једног дугог етнокултурног процеса претруписавањем, дезинтеграцијом и новим интерграцијама разних племенских и културних групација на западном Балкану. Они су се постепено издиференцирали међу становницима тога подручја на простору од јужне Албаније до Подриња и од Белог Дрима до данашње средње Далмације. Становници Посавине, северне јадранске обале и њеног залеђа, а посебно Даранције, оштро се издвајају од њих. Они, а нарочито ови последњи, формирају се из сасвим другог супстрата. Дарданци се не могу идентификовати са Илирима. Они се уже повезују са дако-мизијским супстратом у доњем Подунављу и на северном Балкану. То, наравно, не значи да између тих групација није било никаквих веза па се и не може спорити илирска инфилтрација у Дарданију, а паралелно са тим и у Пеонију даље на југу, током гвозденог доба у првој половини првог миленија пре н.е. О томе говоре археолошки подаци, ономастика као и разлике у карактe-

ру илирске и дарданске краљевине. Не мање важан податак је у којој је мери постојала и докле се одржала свест о илирском јединству и повезаности. Она свакако није могла бити велика када се узму у обзир односи појединих илирских групација које се обележавају као велика племена или народи, нпр. Ардијеји, Аутаријати и др., затим јаке сепаратистичке тежње које су омогућиле Римљанима да за тридесет дана униште државу краља Генција, коначно и чињеница да се у јужној Албанији у римско доба сусрећемо са натписима на којима се помињу Дасарети или Пирусти, али никад Илири, иако је то територија са које се сматра да су они потекли и где је формирана прва илирска држава. То потврђује да већ у антици и под римском влашћу не може бити речи о постојању Илира као народа са развијеном етничком свешћу.

Слична је ситуација и даље на северу, северно од Шкумбина. Док је на југу који најпре припада провинцији Македонији, а касније Новом Епиру (провинција не добија име Нова Илирија!), већ рано преовладао грчки, као језик културе, на северу се у оквиру провинције Далмације, касније Превалитане, развио интензивни процес романизације везан за политичку и административну управу Царства и економску и културну интеграцију земље и њеног становништва у римски свет. Ипак се у извесној мери може пратити одржавање домородачког становништва, нарочито у забаченијим крајевима, даље од великих центара, што се манифестује у дужем одржавању домородачких имена делом царског периода, која међутим нестају у касној антици. Сличан је случај и код Дарданаца, иако је њихова романизација била у целини слабија. У римско доба махом се напуштају стара илирска насеља на тлу Албаније, градови већином животаре, а формирају се нови центри дуж главних комуникација. Обнова живота на старим насељима долази тек у касној антици, упоредо са све јачим варварским притисцима и продорима. Ово, међутим, није одраз континуитета старог становништва, већ представља феномен везан за нову политичку и војну ситуацију. Сличан је случај био и у Дарданији, где домородачки елеменат чине Илири, Трачани, а нарочито домородачки елементи чија се имена јављају само у овој области, домороци „proprie dicti", стари Дарданци, то ће рећи Дако-Мизијци, а можда, према лингвистичким подацима и заостаци Фрижана, који су историјским изворима потврђени као становници Балканског полуострва пре пресељења у Малу Азију. Име Дарданци познато је у римском периоду као етничко, али ишчезава у касној антици.

Ова ситуација још се више потенцира током раног средњег века. Са досељавањем Словена, током VI и у VII веку, снажно се у јужној Албанији шире словенски топоними, што је сигуран одраз масовног досељавања Словена. Слична је ситуација и у околини Скадра. Албанска наука посебан значај приписује некрополама типа Комани око градова и уопште на просторима где

се задржала византијска власт. По њима би ове некрополе биле одраз одржавања старог, непромењеног илирског живља и представљале би првобитне Албанце, директно везане за Илире. Проучавање ових некропола и вредновање њиховог материјала говори, међутим, против ове тезе. Инвентар групе Комани, археолошки материјал, показује постојање предмета римског карактера који се по свом типу везују за Подунавље, док се у оружју налазе и елементи лонгобардског и меровиншког карактера. Керамика је римско-византијска, а начин сахрањивања не одступа од уобичајених облика византијских сахрана. Такође се ове некрополе и појединачни гробови налазе и на територији која далеко прелази границе првобитног албанског етничког подручја. Некрополе типа Комани везане су за градске и црквене центре ове епохе, под византијском влашћу. То су некрополе романизованог становништва, оних Романа које помиње Константин Порфирогенит, наводећи да су се они, у његово време, насељени око Драча и у Далмацији. Пред варварском опасношћу они се склањају под византијско окриље. Међу њима је, наравно, сигурно било и романизованих домородаца, али не може бити говора нити о компактним Илирима нити о Албанцима.

Према томе, на почетку средњег века, ни у Албанији ни у Дарданији не постоји никакав доказ о одржавању старог аутохтоног становништва као компактне, етнички свесне заједнице или целине. Ипак, с обзиром на извесно одржавање старих етничких елемената током касне антике не може се спорити могућност њиховог делимичног одржавања и учешћа у формирању албанског народа, како то за Дарданце истиче и Фанула Папазоглу, подвлачећи при томе да име Дарданаца нестаје са антиком. Поготову се са задржавањем тих елемената може рачунати у забаченим и тешко приступачним планинским крајевима. Овим појавама и њиховој улози треба, међутим, дати сасвим друкчије тумачење од оног које заступа званични албански став.

Међу византијским историчарима писци XI—XII века први пут помињу Албанце или Арбаните, што је одавно запажено у науци, али остаје несигурно да ли се оба имена односе на исти етнички елемент. Они се јављају у саставу византијске војске у Италији и у залеђу Драча, где Ана Комнина говори о Арбанону, брдовитој области у унутрашњости данашње Албаније, која се протезала на југу до Охрида и Дебра, између Шкумбина и Девола. Ову област треба оштро издвојити од византијске теме у Драчу. Из извора XII и XIII века разазнају се и подаци о владарском роду у овој области. У изворима XIV и XV века говори се о албанској дијаспори према Тесалији, Епиру и Етолији, и, коначно, до Пелопонеза. При томе се они приказују као номадски сточари који живе изван градова, а у летњим месецима напасају своја стада на високим планинским пашњацима. У византијским изворима нема помена Албанаца на данашњој југословенској територији. Слично виђење о њима имају и јужнословен-

ски писани извори. Они их издвајају од Романа који живе по градовима, Грка, грађана Византије и Влаха, романизованог сточарског становништва у унутрашњости. Из повеље Јована Асена II, 1230. године, сазнајемо да им је матична земља издвојена од деволске хоре. У XIII веку територија им допире до Скадарског језера. Византијски и дубровачки извори пружају подлогу за сагледавање њиховог спуштања у равницу и стварања кнежевине Албаније почетком XIII века. У дијаспори током XIV века не може се говорити о одређеној, већ о сточарској, катунској територији.

У свим овим изворима Албанци се не помињу пре XI—XII века. Од времена када Илири и Дарданци нестају са историјске позорнице као колико-толико компактне етничке групације, прошло је, према томе, најмање 600 година. Па ипак, лингвистика несумњиво утврђује у албанском језику елементе палеобалканских говора. Мишљења о њима остала су до данас подељена међу лингвистима (Мајер, Крахе, Јокл, Барић и др.), при чему их, углавном, једни повезују са Илирима а други са Трачанима. Румунски лингвиста J. Русу (I. I. Russu), констатујући известан број истих старобалканских речи у румунском и албанском језику, сматра да су оне преузете из палеобалканског супстрата.[1] Ове противуречности у ставовима лингвиста последица су њиховог чисто лингвистичког приступа проблему, код кога се онда, према сопственом вредновању лингвистичке грађе, долази до привидно контрадикторних закључака. Насупрот горе изнетој критици о званичним албанским ставовима, овде са пуно признања и поштовања треба истаћи методски приступ овим проблемима истакнутог албанског лингвисте Е. Чабеја (E. Çabej). Расправљајући о проблему територије на којој се формирао албански језик, Чабеј истиче да би „*било ненаучно па чак и наивно,ројицирати савремене ситуације у прошлост по једном праволинијском путу*". Велике тешкоће при решавању ових питања ствара, по његовом мишљењу, чињеница да је албански језик потврђен писмено тек од XV века, док се Албанци у историји помињу далеко раније. Чабеј такође истиче да проблему приступа са чисто лингвистичког гледишта, а не етнолошки. Отуд, у свом раду, не узима у обзир низ компонената, као мешавину разних елемената, унутрашње миграције, конвергенце, еволуције и дезинтеграције. Осветљавајући проблем са лингвистичке стране, он територију на којој се могао формирати албански народ лоцира на простору северне Албаније, око Матија и у Дарданији.[2] Овакав приступ

---

[1] I. Russu, *Etnogeneza Românilor*, Bucureşti 1981, 93—96; 102—108; 153—155.

[2] E. Çabej, *Le problème du territoire de formation de la langue albanaise*, Iliria V, 1976, 7—21. Посебно p. 7: »Ce serait un travail non scientifique et même naif, de projeter les circonstances actuelles dans le passé suivant une trajectoire rectiligne.«

проблему, уз Чабејеве методске ограде, пружа основу за озбиљну и солидну научну дискусију и тражење истинских решења. Ако се има у виду да се са извесним одржавањем палеобалканског становништва може рачунати у забаченим, планинским крајевима, и да се Албанци у средњем веку појављују првенствено као сточари везани за сточарска кретања, може се у реалнијој светлости сагледати проблем настанка Албанаца. У питању је сложен и компликован процес, који се, као много раније процес формирања Илира, заснива на дезинтеграцији старих друштвених и етничких структура, њиховом прегруписавању и стварању нових интеграција. Слично Власима, остацима романизованог становништва у планинама, које се овамо, као сточари, повукло у време сеобе народа и словенског насељавања, Албанци су настали из остатака нероманизованог палеобалканског становништва тих подручја, међу којима је било сигурно и остатака Илира и Дарданаца. Током времена, нарочито у оквиру сточарских кретања, дошло је до интегрисања тих примарно разнородних елемената који сада у историју улазе као нов народ тек у XI—XII веку када се први пут, како изгледа, већ формирани помињу у византијским и јужнословенским изворима. Јасно је да се овим елементима касније придружују и друге компоненте, особито словенска, чији значај у данашњој Албанији потврђују топонимије. О самом току њиховог формирања у планинским и забаченим крајевима нема историјских, а засада ни археолошких података. Можда би баш систематска истраживања у таквим подручјима, која су у Албанији остала, изгледа, занемарена, допринела решавању проблема тога процеса. Процес је у сваком случају веома сличан формирању Илира и условљен првенствено друштвеним и економским развојем.

На основу свега реченог може се, као најприхватљивије решење у данашњем стању научних истраживања, истаћи:

1. У формирању Албанаца најзначајнију улогу играли су заостаци разних елемената из старог палеобалканског супстрата: илирских, дакомизијских (дарданских) и трачких.

2. У процесу формирања Албанаца ти елементи учествују онда када се о њима као сложеним и чврстим етничким формацијама, народима, више не може говорити, јер се током римског времена свест о таквој припадности и постојању таквих великих групација потпуно изгубила у оквирима Царства. Не може се, према томе, говорити о Албанцима као директним и непосредним настављачима Илира или Дарданаца, о једноставној замени имена старих народа новим именом, јер ти стари народи у времену када почиње процес формирања Албанаца више као такви нису постојали. Сагледан на овај начин, проблем етногенезе Албанаца није у ствари етнички, већ социолошки, економски, културни и политички. Настали на старобалканским основама, уз знатне друге утицаје, Албанци су у суштини, на Балканском

полуострву, нова етничка формација рођена у првим вековима средњег века, после пропасти Римског Царства.

Страхујемо да овде изнети ставови, засновани на интердисциплинарном посматрању проблема Илира и Албанаца, неће бити прихваћени од албанске науке. Било би, међутим, добро када би овакво виђење проблема подстакло албанске научнике на прихватање њихове дискусије. Било би то на корист албанске, југословенске а и европске науке.

CONSIDÉRATIONS FINALES

MILUTIN GARAŠANIN

Les études précédantes qui furent présentées dans le cadre d'une série de conférences publiques à l'Académie serbe des Sciences et des Arts, incitent à en tirer les conclusions qui s'imposent actuellement et dans l'état actuel de nos connaissances. Soulignons une fois encore qu'il s'agit des travaux de plusieurs auteurs, rattachés à l'étude de problèmes étroitement affiliés mais traités à la base de matériaux différents et se rapportant à plusieurs périodes. Il ne s'agit donc pas d'un point de vue officiel, mais uniquement des résultats des recherches de ces savants. Leur but était d'entreprendre la solution des problèmes discutés avec toute l'acribie indispensable et de ramener l'étude de ces questions dans des cadres réellement scientifiques auxquels elles échappent de plus en plus. C'est dans cet ordre d'idées qu'il sera également nécessaire de dédier quelques mots aux points de vue et aux affirmations de la science albanaise dont la critique a été déjà faite dans les contributions précédantes.

Il a été remarqué à plusieurs reprises et par plusieurs auteurs de ces textes que plus d'une fois les matériaux rassemblés par les savants albanais dans leurs recherches ont été publiés d'une manière incomplète. Ceci rend difficile d'observer les problèmes dans leur complexité en ouvrant d'autre part la voie à des affirmations arbitraires et à des conclusions insuffisamment soutenus d'arguments. Cela n'est cependant pas toujours le cas. Au contraire, une grande partie de ces matériaux, surtout ceux des préhistoriens albanais ont été publiés d'une manière tout à fait satisfaisante avec toute la documentation indispensable. C'est un autre fait qui suscite les inquiétudes: dans la valorisation de ces matériaux, les conclusions ont été tirées sans une évaluation critique des faits acquis. Elles s'encadrent dans des affirmations proclamées d'avance, unifiées en des points de vue officiels où les faits sont commentés d'une manière préconsue. Ces points de vue sont errigés alors en axiomes. Tout ce qui leur est oposé ou peut les contredire, reste simplement passé sous silence ou a été rejeté d'avance et comme erronné sans aucune discussion préalable et sans arguments contraires. On ne trouve pas dans les publications albanaises des critiques et des discussions des

résultats obtenus par les savants d'autres pays, notemment les savants yougoslaves. Ces résultats sont-ils demeurés inconnus? Aucunement, car dans leur recherches comparatives les savants albanais se servent souvent de matériaux publiés par les savants étrangers, y compris ceux de notre pays. Il s'agit donc d'une vision formée d'avance des problèmes existants et de leur interprétation.

La base de ces points de vue est fournie par la conviction que les Illyriens seraient les ancêtres directes des Albanais. C'est de ce fait que l'on attribue à cette population ancienne de la péninsule balkanique, dont l'importance certes ne saurait être mise en doute, un rôle pour le moins surestimé. On attribue aux Illyriens l'ensemble du territoire entre l'Adriatique et la Save en leur intégrant les Dardaniens en Serbie du Sud, en Kossovo et dans le Nord de la Macédoine. Il est proclamé ensuite que ces Illyriens auraient conservé leur integrité et leur conscience nationale au cours de la domination romaine et qu'ils auraient traversé les tumultes de l'époque des migrations et de la colonisation slave pour réparaître au Moyen--Age, sans avoir subi aucune altération, sous le nom nouveau des Albanais.

Disons tout de suite que le plus souvent les savants albanais ne tirent pas eux-mêmes leurs conclusions de cette vision pour le moins fort discutable. Cette tâche se trouve à la charge de la politique officielle, qui, elle, partant de l'identification des Illyriens aux Albanais et du territoire des Illyriens largement surévalué, en tire ses arguments »historiques« en faveur des aspirations grandes albanaises. Il va de soi que ces aspirations sont injustifiées. Elles le seraient même au cas où les affirmations des savants albanais auraient pu être confirmées. Il est inadmissible en fait de transposer un état de choses d'un passé très éloigné dans la réalité contemporaine, sans tenir compte des faits politiques, historiques et ethnique qui depuis l'Antiquité ont changé de fond en comble l'image du monde, y compris bien entendu le monde balkanique. Mais, en outre, les faits et les résultats de recherches scientifiques s'oposent à ce point de vue comme il l'a été montré du reste dans les études précédantes.

La préhistoire, la linguistique et ce que nous savons par les informations des sources écrites de l'Antiquité, confirment que les Illyriens se sont formés au cours d'un processus ethno-culturel long et compliqué, comprenant une série de regroupements, de désintégrations et d'intégrations nouvelles de différents groupes et peuplades dans la partie occidentale de la péninsule balkanique. C'est dans ce cadre que les Illyriens se formèrent sur le territoire allant de l'Albanie du Sud jusqu'à la Drina et du Drim Blanc à la Dalmatie centrale. Les habitants de la Posavina du littoral nord de l'Adriatique et de son arrière pays et surtout les Dardaniens se distinguent nettement des Illyriens. Ils se sont formés, et parmi eux surtout les Dardaniens, à la base d'un substrat différent. Les Dardaniens doivent être rattachés au substrat daco-mysien sur le Bas-Danube

et dens la partie septentrionale de la Péninsule. Cela ne signifie aucunement qu'il n'y eut pas de contacts entre ces éléments différents. On ne saurait nier une infiltration illyrienne en Dardanie et, encore plus au Sud, en Péonie au cours de l'Age du fer, dans la première moitié du Ier millénaire av. n.è. Ces faits se trouvent confirmés par les données de l'archéologie, par l'onomastique ainsi que par les différences saisissables dans l'organisation des royaumes illrien et dardanien. Non moins importante la question en quelle mesure la conscience d'une unité illyrienne a pu être maintenue. Celle-ci n'était assurément pas très forte. Qu'il suffise de rappeler les relations souvent hostiles entre les grands groupes Illyriens, tribus ou peuples, comme les Autariates, les Ardiéens et autres, ainsi que les tendences séparatistes qui permirent aux Romains de détruire, en trente jours à peine, le royaume de Gentius, et enfin le fait qu'à l'époque romaine nous connaissons, notamment en Albanie du Sud des inscriptions mentionnant des Pirustes ou des Dassarètes mais jamais des Illyriens, bien qu'il s'agisse justement du territoire des Illyrii proprie dicti et de celui du premier Etet illyrien. Dès l'Antiquité, il paraît donc impossible d'envisager une forte conscience ethnique illyrienne.

Une situation analogue peut être observée au Nord du Shkumbin. A l'encontre des régions au Sud, appartenant tout d'abord à la province de Macédoine et plus tard à la Nouvelle Epire (la province ne prit pas le nom de Nouvelle Illyrie!), où la langue grècque a prévalu très tôt déjà, nous assistons au Nord, en Dalmatie, plus tard Prévalitaine, à une romanisation intense dûe au pouvoir politique et administratif romain et à l'intégration économique et culturelle au monde romain. L'élément autochtone s'est maintenu toutefois en une certaine mesure, surtout dans les régions montagneuses et moins accessibles. Le fait se trouve confirmé par l'existence de noms indigènes se maintenant au cours de la période impériale pour disparaître avec la Basse Antiquité. Il en est de même des Dardaniens moins exposés aux effets de la romanisation. Les anciennes agglomerations illyriennes sont délaissées plus ou moins à l'époque romaine, les villes illyriennes perdent leur importance pour céder la place à des centres nouveaux le long des voies de communication directrices. Ce n'est qu'à la Basse-époque que renaît l'essor des anciens centres. Le fait est dû surtout à la pression et aux incursions barbares. Il s'agit donc d'un phénomène dépendant de la situation militaire et politique, bien plus que d'une continuité dans la population. Il en est de même en Dardanie où l'élément autochtone est représenté par des Illyriens, des Thraces mais surtout par des autochtones dont les noms ne sont attestés que dans cette région, soit des autochtones »proprie dicti«, des Dardaniens d'origine daco-mysienne et peut-être aussi, d'après les données de l'onomastique, phrygienne, rattachée aux restes des Phrygiens balkaniques avant leur exode en Asie Mineure. Le nom ethnique de

Dardaniens est connu à l'époque romaine. Il disparaît toutefois à la Basse-antiquité.

Cette situation est encore mieux saisissable au Haut Moyen-age. Avec l'arrivée des Slaves aux VIme—VIIme siècles, les noms d'origine slave deviennent communs en Albanie du sud, ce qui apporte une preuve incontestable d'une colonisation en masse de cette région. Il en est de même dans la région de Shkodër. La science albanaise attribue une importance particulière aux nécropoles de type Komani, auprès des villes et en général dans les régions où s'était maintenu le pouvoir byzantin. Ces nécropoles apparteindraient selon eux à l'ancienne population illyrienne et représenteraient en même temps l'apparition des Albanais, en continuité ininterrompue avec l'élément illyrien. L'étude de ces nécropoles et l'interprétation de leur inventaire ne confirment pas la thèse ainsi proclamée. Cet inventaire comprend des fibules romaines qui par leur type se rattachant aux régions danubiennes. On reconnaît dans l'armements des éléments lombards et mérovingiens. La céramique est romano-byzantine, les rites funéraires s'accordent avec les formes usitées byzantines. En outre ces nécropoles de même que certaines découvertes isolées dépassent de loin les limites du territoire ethnique albanais à ses origines. Les nécropoles de type Komani se rattachent aux centres urbains et ecclésiastiques de l'époque, sous le pouvoir byzantin. Elles appartiennent à une population romanisées, aux Romans dont fait mention Constantin Porphyrogénète et qui, pendant son règne, étaient refugiés en Dalmatie et aux environs de Dyrrachion. Devant le danger barbare ils se placent sous la protection de Byzance. Il y eut certes parmi eux des autochtones romanisés. On ne saurait penser toutefois à des groupes compacts d'Illyriens ou d'Albanais.

Il n'y a donc, tant en Albanie qu'en Dardanie aucune preuve d'existence, au début du Moyen-âge, d'une population autochtone compactes et consciente de son caractère et de son unité ethnique. Compte-tenu de la survie de certains éléments autochtones dans l'Antiquité on ne saurait rejeter en bloc l'existence de ces éléments ni leur participation dans la formation du peuple albanais, comme le présume F. Papazoglu pour les Dardaniens, en soulignant toutefois le fait que leur nom se perd avec la fin de l'Antiquité. C'est surtout, et comme nous le disions déjà, que l'existence de ces éléments peut être envisagée dans les régions motagnueses éloignées et peu accessibles. Leur interprétation devra toutefois être foncièrement différente de celle proposée par la science albanaise.

Parmi les auteurs byzantins les historiens du XIme—XIIme siècles sont les premiers à mentionner les Albanais ou les Arbanites. Le fait est connu depuis longtemps, il existe toutefois des différences de points de vue au sujet de l'attribution des deux noms au même élément ethnique. Ils se trouvent parmi les contingents des armées byzantines en Italie et dans l'arrière-pays de Dyrrachion. C'est-là qu'Anne Comnène situe l'Arbanon, région motagneuse à l'intérieur de l'Albanie actuelle, s'étendant jusqu'à Ohrid et Debar entre le

Shkumbin et le Devoll. Cette région doit être nettement séparée du thème de Dyrrachion. Les textes du XIIme—XIIIme siècle font entrevoir l'existence d'une famille princière dans ces régions. Ceux des XIVme—XVme siècles nous fournissent des données sur la diaspore albanaise vers la Thessalie, l'Épire, l'Étolie et plus tard vers le Pelopponèse. Ces Albanais sont représentés comme des pasteurs habitant hors des villes et qui dans les mois d'été, fréquentent les pâturages dans les hautes motagnes. Il n'existe pas dans ces textes d'informations sur des Albanais sur le territoire de la Yougoslavie actuelle. Les sources historiques yougoslaves fournissent un tableau plus ou moins semblable. Les Albanais sont distingués ici des Romans habitant les villes, des Grecs, citoyens byzantins et des Valaques population de pasteurs romanisés dans l'intérieur des terres. La charte de Jean Asen II, en 1230 nous apprend que leur territoire doit être distingé de la chora du Devoll. Ils s'étendent au XIIIme siècle jusqu'au Lac de Skadar (Shkodër). Les sources byzantines et ragusaines confirment leur descente dans les plaines et la formation d'un duché albanais au XIIIme siècle. Au XIVme siècle il est question de territoires de pasteurs (»Katun«), dont les limites sont difficiles à établir.

Dans tous ces écrits les Albanais ne sont pas mentionnés avant le XIme—XIIme siècle. Plus de 600 ans se sont écoulés depuis la disparition des Illriens et des Dardaniens pris dans le sens d'unité ethnique tant soit peu compactes. La linguistique confirme toutefois l'existence des éléments paléobalkanique dans la langue albanaise. Les opinions sur leur définition plus précise sont souvent divergeantes parmi les savants (Mayer, Krahe, Jokl, Barić et autres). Il s'agirait d'éléments soit illyriens soit thrace. Selon I. I. Russu certains éléments communs à l'albanais et au roumain s'expliqueraient par un supstrat paléobalkanique commun lui-aussi aux deux langues.[1] Les différences séparant les opinions des linguistes sont dûes avant tout à leur accès purement linguistique des problèmes en question et, de ce fait, à l'interprétation individuelle des matériaux disponibles. C'est ici, qu'à l'encontre de la critique émise au sujet des points de vue de la science albanaise, on devra rendre hommage au grand savant et linguiste que fut E. Çabej. Dans son traité sur le problème du territoire de formation de la langue albanaise, Çabej insiste sur le fait que »*ce serait un travail non scientifique et même naif, de projeter les circonstances actuelles dans le passé suivant une trajectoire réctiligne*« (souligné pr M. G.). Le fait que la langue albanaise nous est connue dans les ecrits que depuis le XVme siècle, alors que le peuple s'est formé bien plutôt, représente selon lui l'une des principales difficultés dans la solution de ces problèmes. L'éminent savant souligne également que c'est uniquement en linguiste qu'il aborde la question, en laissant de côté de ce fait, différents éléments, tels les migrations internes, les con-

---

[1] I. I. Russu, *Etnogeneza Romanilor*, București 1981, 93—96; 102—108; 153—155.

vergeances, les évolutions et désintégrations. Selon lui, et toujours du point de vue linguistique, le territoire de formation de la langue albanaise devrait être recherché en Albanie du Nord, sur le Mati et en Dardanie.[2] Les réserves et la méthode appliquée par Çabej fournissent une base solide de discussion dans la recherche d'une solution bien fondée des problèmes relatifs aux Illyriens et aux Albanais. L'existence d'éléments paléobalkaniques surtout dans les zones de montagnes, de même que le rôle de premier ordre maintenu par l'élevage chez les Albanais au Moyen-age, permettent d'aborder d'une manière bien plus réaliste le problème de la formation des Albanais. Il s'agit d'un processus complexe et compliqué proche de celui qui bien avant mena à la formation des Illyriens. Ce processus se base en premier lieu sur la désintégration d'anciennes structures ethniques et sociales, sur des regroupements et des integrations nouvelles. Comme les Valaques, reste d'une population romanisée de pasteurs qui, évitant les dangers des invasions de l'Époque des migrations et la colonisation slave s'étaient retirés dans les motagnes, les Albanais sont issus des restes non-romanisés de la population autochtone, entre autres sans doute des Illyriens et des Dardaniens. Au cours des temps et surtout dans le cadre des mouvements de populations pastorales, s'effectua l'intégration de ces éléments disparates à l'origine auxquels se joignirent plus tard d'autres éléments, surtout la composante slave attestée déjà par les toponymes d'Albanie. Nous ne possédons encore aucune donnée historique ni même archéologique permettant de suivre le cours de ce processus. Des recherches systématiques dans les régions montagneuse, qui, à notre connaissance n'ont pas été entreprises jusqu'ici en Albanie, pourraient contribuer à une connaissance plus complète de ces questions. Il est toutefois hors de doute que le processus devait être analogue de celui constaté pour les Illyriens et qu'il a été provoqué avant tout par des conditions d'ordre social et économique.

Ses observations nous amènent aux possibilités suivantes dont on devra tenir compte dans la solution du problème:

1. Le rôle le plus important dans la formation du peuple albanais doit être attribué à différents éléments du supstrat paléobalkanique: illyriens, daco-mysiens (dardaniens) et thraces;

2. Ces éléments participent à la formation du peuple albanais à un moment où il ne peut plus être question de formations ethniques conscientes et bien établies, soit de peuples. Cette conscience s'était entièrement perdue au cours de la domination romaine, au sein de l'Empire. On ne saurait parler des Albanais comme successeurs immédiats des Illyriens et des Dardaniens et d'un simple changement de nom, les peuples paléobalkanique en question n'ayant plus existé comme tels à l'époque de la formation du peuple albanais. Le problème de la formation du peuple albanais est donc avant tout

[2] E. Çabej, *Le problème du territoire de formation de la langue albanaises*, Iliria V, 1976, 7—21, surtout p. 7; p. 9.

sociologique, économique, culturel et politique. Issus d'une base paléobalkanique les Albanais sont en fait une formation ethnique nouvelle dans la Péninsule balkanique, née au cours des premiers siècles du Moyen-Age et après la disparition du monde romain.

Nous doutons que ces considérations émises à la base d'observations interdisciplinaires sur le problème des Illyriens et de la formation des Albanais, seront acceptées par la science albanaise. Nous serions toutefois heureux si les vues émises dans les études publiées dans ce livre auront inciter les savants albanais à en accepter la discussion. Celà serait certes un apport util tant à la sciences albanaise qu'à la science yougoslave et plus-même à la science européenne.